

गाथा पांडुरंग

गाथा पांडुरंग । राधा पांडुरंग
धारा पांडुरंग । विठ्ठल विठ्ठल ॥

* लेखक *

प्राचार्य डॉ. अनिल नागेश सहस्रबुद्धे

* प्रकल्प संशोधन संकलन सहाय्यक *

प्रा.डॉ. बाळासाहेब बळे

लेखक/संशोधक प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे
'आई', समर्थनगर, श्रीराम चौक,
पाईपलाईन रोड, अहमदनगर ४१४००३
महाराष्ट्र, भारत. (०२४१) २४२४१६७/९८८१५००९४२

सौ. शीला प्रदीप सराफ-जोशी (श्रीगोंदा)

प्रकल्प निर्मिती सहाय्यक :

- १) आनंदोत्सव चॅरिटेबल ट्रस्ट अहमदनगरच्या माध्यमातून श्री. शेखर हुपरीकर (डोंबिवली) मांचे विशेष सहाय्य.
- २) श्री. श्रीकृष्ण जोशी व सौ. शीला प्रदीप सराफ-जोशी
- ३) डॉ.श्री. बाळासाहेब बळे मित्रमंडळ (श्रीगोंदा)

प्रकाशक

अ

प्रथम आवृत्ती : २०१७

टाईपसेटिंग

कुलकर्णीज् टाईपसेटिंग, अहमदनगर मो. ९८५०२३२८९०

मुखपृष्ठ सजावट

र

मुद्रक

र

मूल्य :-

अंतरीचे गुज

'श्रीपूर महात्म्य' वाचले. सर्वांगे जिज्ञासा प्रकटली. क्षेत्रीय पाहाणी करतांना 'राधा-लक्ष्मी मंदिर' आणि 'पांडुरंग मंदिर' अशी स्वतंत्र पण जोड असावीत अशी प्राचीन मंदिरे पाहावयास मिळाली. श्रीपूर महात्म्याच्या आधारे धांडोळा सुरू झाला.

पंढरीचा श्री विठ्ठल आणि श्रीगोंद्याचा पांडुरंग यांचे नाते विलक्षण ऐतिहासिक-पौराणिक माहितीसह पुढे आले. श्रीकृष्ण गोविंद हरिचे कलियुगातील 'पांडुरंग' प्राकट्य स्थान प्रसिद्ध झाले.

ब्रह्मवैवर्त पुराणानुसार श्रीराधेच्या वामांगापासून श्री महालक्ष्मी प्रकटल्या. श्री महालक्ष्मींना रुक्मिणी अवतारात राधाकृष्ण अद्वैताचे दर्शन वृंदावनात झाले आणि श्रीलक्ष्मीच्या मुखातून 'पांडुरंग' गोविंद हे नाम उद्घोषित झाले. श्री राधेच्या आभेने श्रीकृष्णांना गौरांग अर्थात 'पांडुरंग' रूपात प्रकटविले होते. या दर्शनापासून राधारूपाने श्रीकृष्णांशी अद्वैत होण्याची आर्त इच्छा बाळगणाऱ्या श्री महालक्ष्मींना श्री विष्णूंनी कलियुगात करावयाच्या वचनपूर्तीसाठी सरस्वतीतीरी महाक्षेत्र उभारण्याची आज्ञा केली. श्री महालक्ष्मींनी श्रीपूर क्षेत्र वसविले. राधाभावे अद्वैतानुभवासाठी त्यांची श्रीपुरात श्री सरस्वती तीरी तपश्चर्या सुरू झाली. श्री विष्णूंनी द्वापारात योग्याला दिलेले अद्वैतपूर्तीचे वचन पूर्ण होण्याची वेळ आली. पांडू शर्मांचा जन्म झाला. विधिलिखिताप्रमाणे श्रीगालवमुनींसारखे सद्गुरू भेटले. त्यांनी पांडू शर्मा यांना श्रीपुरात जेऊन श्री महालक्ष्मींच्या सान्निध्यात त्यांच्याच आशीर्वादाने हरिगोविंदाची भक्ती करण्याची आज्ञा केली. पांडू शर्मा श्रीपुरात आले. श्री लक्ष्मींची कृपा प्राप्त केली. भक्तीसाधना सुरू केली. पांडू शर्मांचे भक्ति ज्ञान वैराग्य मार्गाने 'पांडू मुनी' रूप झाले. समाधी लागली आणि गोपाल गोविंद हरि द्वापारात दिलेल्या वचनाची पूर्ती करण्यासाठी प्रकटले आणि श्री गोविंदांचे पांडू शर्मांशी अद्वैत झाले त्याचवेळी राधाभावाची परमावधी गाठलेल्या श्री लक्ष्मींना पुन्हा एकदा वृंगावनाप्रमाणे 'पांडुरंग' साक्षात झाले.

श्री विनायकांनी हे अनुभवले आणि राधालक्ष्मींना 'पांडुरंग' स्वरूपाचे दर्शन घडले. राधालक्ष्मी अद्वैत आणि गोपाळ पांडू मुनी अद्वैत या घटनांचे श्री विनायक साक्षी ठरले. पांडुरंग क्षेत्र प्रसिद्ध झाले. पांडुरंगाचे कलियुगात प्राकट्य झाले. श्रीलक्ष्मी राधाभावे भक्तिस्वरूपिणी झाल्या. 'या प्रसंगांची चिरंतन आठवण राहिल व प्रचिती येईल या श्रीविष्णूंच्या अभिवचनाप्रमाणे 'राधालक्ष्मी' 'पांडुरंग' ही जोडमंदिरे आणि साक्षिविनायक मंदिर ही अतिपवित्र स्थाने सुमारे चार हजार वर्षांपूर्वी कलियुगाच्या प्रथम चरणात निर्माण झाली. हेच पांडुरंग, सरस्वती-चंद्रभागा क्षेत्री कुकुरमुनीशिष्य पुंडलिक यांच्या भक्तिभावाचे दर्शन घेण्यासाठी भक्तिसाधना प्रसिद्ध करण्याच्या हेतूने पंढरपूर क्षेत्री आले आणि तेथे पुंडलिकापासूनच्या भक्तपरंपरेला विठ्ठलस्वरूपात दर्शन देऊ लागले. हे आख्यान श्री विष्णूंचे आराध्य आणि सद्गुरू शिवांनी माता पार्वतींना सांगितले आणि सद्गुरूंचा आशीर्वाद मस्तकावर मिरवित शिवलिंग धारणेसह श्रीगोंद्यात पांडुरंग आणि पंढरपुरात श्रीविठ्ठल स्वरूपात चिरंतन दर्शन साक्षात्कार घडवित आहेत. 'पांडुरंग' हे अद्वैताचे मूर्त रूप तर श्री विठ्ठल हे भक्तिमार्गाचे मूर्त रूप आणि 'राधा' हे प्रत्यक्ष भक्तीचे मूर्त रूप. या अवस्थांची अनुभूती देणारे श्रीगोंदा हे क्षेत्र होय. हे पौराणिक आख्यान वर्तमानातील जास्तीत जास्त अवशेषांच्या आधारे स्पष्ट व्हावे, या हेतूने 'गाथा पांडुरंग' हा प्रकल्प हाती घेतला आहे. प्रा. बाळासाहेब बळे, सौ. शीला पुरुषोत्तम जोशी-सराफ व त्यांचे कुटुंबिय, श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठानचे सर्व सदस्य व प्रामुख्याने श्री. श्रीरंग लोखंडे तसेच इतिहासाचे विशेष अभ्यासक (डॉ.) नारायण सखाराम गवळी आणि ग्रामस्थांच्या सहकार्याने हे संशोधन पूर्णत्वाला नेण्याचा प्रयत्न करित आहे. संशोधन करताना सनातन धर्मसभा, अहमदनगरचे पदाधिकारी श्री. दत्तोपंत पाठक आणि डॉ. प्रभाताई मुळे यांचे विशेष साहाय्य झाले. ग्रंथास ग्रंथप्रशस्ती, प्रस्तावना लिहिणाऱ्या तसेच संशोधन साधने उपलब्ध करून देणाऱ्या सर्व मान्यवर व्यक्ती व सर्व संस्थांचे मनःपूर्वक आभार.

- डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

ग्रंथप्रशस्ती - १

'गाथा पांडुरंग' हे मौलिक संशोधन!

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचा 'गाथा पांडुरंग' हा अभ्यासपूर्ण संशोधनात्मक समिक्षाग्रंथ प्रकाशित होत आहे, ही विशेष आनंदाची गोष्ट आहे. लोकसाहित्य व लोकसंस्कृती ह्या विषयात प्रा.डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे संशोधनपर लेखन यापूर्वी प्रसिद्ध झाले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राला लोकसंस्कृतीचे अभ्यासक म्हणून त्यांचा पूर्वपरिचय आहेच. परंतु गेल्या दोन दशकांपासून संतसाहित्याचा व भारतीय तत्त्वज्ञानाचा साहित्यशास्त्रीय अभ्यास हा त्यांच्या विद्याव्यासंगाचा विषय राहिला आहे.

वेदोपनिषदे, रामायण-महाभारत, आगमग्रंथ, गीता, ब्रह्मसुत्रे, पुराणे यातून विकसित झालेल्या भागवत धर्माचा प्रभाव कालौघात न्यूनाधिक होत होता, मात्र त्याचे सातत्य टिकून होते. या भागवत धर्माची मुख्य अधिष्ठात्री देवता भगवान श्री विष्णू हीच महाराष्ट्रातील भागवत धर्मात श्रीविठ्ठल स्वरूपात परिणत झाली आणि भीमातीरी वसलेले पंढरपूर हे तिचे प्रमुख केंद्र झाले. तथापि त्यापूर्वी अनेक शतके दैवत श्रीविठ्ठल अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते, याची प्राचीनता सिद्ध करण्यासाठी देण्यात येणाऱ्या दाखल्याचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल. १) वेद-पुराणातील उल्लेख २) संतवाङ्मयातील निर्देश ३) शिलालेख-ताम्रपट ४) संशोधित ऐतिहासिक आधार ५) पंढरपूर, पांडुरंग, विठ्ठल आदि नावांची व्युत्पत्ती.

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी सदरच्या शोधप्रकल्पात या दृष्टीनेच समिक्षा मांडली आहे. श्री व्यंकटेश्वर, श्री बालाजी, श्रीगोंदा-श्रीपूरचा पांडुरंग आणि पंढरीचा पांडुरंग-विठ्ठल ही तीनही स्वरूपे निर्विवाद द्वारकाधिपति श्रीकृष्णाचेच आहेत. आणि वैष्णव संप्रदायाचे ते आराध्य आहे. अर्थात व्यंकटाचल-श्रीपूर-पंढरपूर ही कलियुगातील महायोगपीठे आहेत. या क्षेत्रामुळेच कलियुगात भक्ती हेच मुक्तीचे साधन आहे हे सूत्र सिद्ध होते. श्रीपुरातील सरस्वती व पंढरपुरातील चंद्रभागा या नद्या अध्यात्मसाधनेचे अलौकिक प्रवाह कलियुगातील भक्तिसाधनेत फार मोठे बळ देतात. अशा स्वरूपाचा निष्कर्ष या ग्रंथातून प्रतित होतो. 'गाथा पांडुरंग' या आशय सूत्राचा

विकास प्रा.डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे सरांनी ग्रंथाच्या सर्व प्रकरणातून टप्प्याटप्प्याने केला आहे. वर्णन-विश्लेषण-आणि मूल्यमापन करित या ग्रंथातील मुलार्थ अतिशय प्रासादिकपणे विशद केला आहे, हे या ग्रंथाचे सर्वात मोठे यश आहे.

देश-विदेशातील पांडुरंगभक्तांना आणि महाराष्ट्र संस्कृतीच्या अभ्यासकांना हा ग्रंथ निश्चितच आवडेल व पुढील अभ्यासक-संशोधकांना एक मौलिक संदर्भग्रंथ म्हणून त्याचा उपयोग होईल, असा विश्वास वाटतो.

या अभूतपूर्व संशोधन-समिक्षा अभिव्यक्तीबद्दल आदरणीय प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे सरांचे भारतवर्षातील संपूर्ण भागवत धर्मानुरागी भाविकांच्यावतीने अभिनंदन करतो. इति.

– जगद्गुरू द्वाराचार्य विद्यावाचस्पति

डॉ. रामकृष्णादासदेवाचार्य महाराज लहवितकर

(नासिक)

*

ग्रंथप्रशस्ती – २

‘गाथा पांडुरंग’ : ग्रंथाविषयी थोडेसे

‘गाथा पांडुरंग । राधा पांडुरंग । धारा पांडुरंग । विठ्ठल विठ्ठल ॥’ प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचा १९१५-१६ सालातील शोधप्रकल्प ग्रंथरूपाने प्रसिद्धीच्या मार्गावर आहे. हा ग्रंथ एक वेगळे ‘गारूड’ आहे. पंढरपूर-विठ्ठल-वारकरी संप्रदाय या ज्ञात गोष्टी आहेत. परंतु पांडुरंग हा राधेचा कृष्ण अशा वेगळ्या समस्येचा उलगडा करणारा ग्रंथ!

ग्रंथाचे नामकरण करताना गाथा-राधा-धारा- आणि शेवटी विठ्ठल उपयोजला आहे. ग्रंथाचे वाचन करताना लक्षात येते की सर्वसामान्य वाचकांना हा ग्रंथ समजणे अवघड आणि सांप्रदायिक मंडळी हा नवा विचार स्वीकारतील की नाही शंका आहे. वैचारिक सखोलतेमुळे खूप डुबी घ्यावी लागते.

एक मात्र खरे पंढरपुरात पांडुरंग आणि बाहेर या देवाला विठ्ठल म्हटले झाले. तसे आठव्या शतकात शंकराचार्यांनी स्तोत्रात ‘भजे पांडुरंगम्’ शब्द वापरला आहे. तर इ.स. ५१६ मध्ये कर्नाटकाच्या राजांनी विठ्ठलाला उत्पन्नाची जहागिरी देताना पंढरपुराला पांडुरंग-पल्ली शब्द वापरला आहे. या ग्रंथात पांडुरंग हा शब्द कृष्ण-राधेची भेट वृंदावनात झाली, जी जिज्ञासेपोटी रुक्मिणीने पाहिली आणि ‘हे कृष्ण-हे पांडुरंग’ असे उद्गार काढले. हा संदर्भ तेनाली रामाने आपल्या तेलगु पांडुरंग महात्म्यात दिला आहे. हा संदर्भ डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी नव्याने लोकांसमोर आणला आहे.

स्वर्गीय श्री एकनाथ सदाशिव जोशी यांनी ‘श्रीपूर महात्म्यात’ स्कंद पुराणाच्या उत्तरार्धाचा संदर्भ देऊन गालव मुनींचे शिष्य पांडुरंग शर्मा यांची कथा सांगताना ‘पांडुरंग’ शब्दाची व्युत्पत्ती दिली आहे. या ‘श्रीपूर महात्म्याचा’ नगर जिल्ह्यातील ‘श्रीगोंदा’ क्षेत्राशी संबंध आहे. ही नगरी यवन विठ्ठल भक्त ‘शेख महंमदाची’ कर्मभूमी होय! श्रीपूर महात्म्याच्या तिसऱ्या अध्यायात ‘पांडु’ची कथा आली आहे यावर हे संशोधन आहे.

श्री एकनाथांनी श्रीगोंदे येथे अस्तित्वात असलेल्या अष्टविनायक, अष्टभैरव,

बारा ज्योतिर्लिंगे, नवचंडी यासह विविध दैवतांची माहिती दिली आहे. या नगरीत लहानमोठी १०८ मंदिरे आहेत. याच क्षेत्रात पांडुरंगाच्या मूर्तीचे अस्तित्व आहे. ही मूर्ती माढा (जि. सोलापूर) येथील विठ्ठलमूर्तीप्रमाणे असावी (प्रत्यक्ष नव्हे पण चित्रावरून) असे वर्णनावरून वाटते. श्रीपूर महात्म्याच्या आठव्या अध्यायात 'पांडु'ची कथा आणि क्षेत्र महात्म्य याची संहिता श्री. जोशी यांनी स्कंदपुराणामधून घेतली आहे असे म्हटले जाते.

चंद्रभागातीरी भक्त पुंडलिक माता-पित्याची सेवा करित होता. त्याला भेटण्यास कृष्ण पक्षात विठ्ठल तेथे आला, विटेवर उभा राहिला तोच देव शुक्ल पक्षात पांडुरंग दिसतो. हा पांडुरंग म्हणजे वृंदावनातील राधाकृष्णाचे अद्वैतरूप होय असा एक तर्क लोकप्रिय आहे असे डॉ. सहस्रबुद्धे यांचे मत आहे. पुंडलिकाच्या आख्यायिकेशी त्यांनी डॉ. ढेरे यांच्या 'श्रीविठ्ठल महासमन्वय' ग्रंथाचा आधार घेतला आहे. श्रीगोंदा येथील पांडुरंग, बार्शीतील भगवंत आणि पंढरपुरातील श्रीविठ्ठल या तिन्ही मूर्तींच्या मस्तकावर शिवलिंग आहे, असे वर्णन केले आहे. माझ्या नावे क्षेत्र व्हावे या पुंडलिकाच्या विनंतीवरून पंढरपुरास पौंड्रीक क्षेत्र, पांडुरंगपल्ली, पंडरगे अशी नावे मिळाली. त्यातील बहुतांशी कन्नड भाषेत आहे. कदाचित् 'कानडाहो विठ्ठलू । करनाटकू ।' यामुळे असेल. काही जुन्या ग्रंथात हेच पंढरपूर 'फागनीपूर' - 'पंढरीफड' अशा नावाने उल्लेखले आहे. विष्णूचे रूपांतर 'विट्' मध्ये होते तसेच पंडरगे वरून पांडुरंग झाल्याचे मत श्री. चेंदवणकर यांनी आपल्या ग्रंथात मांडले आहे.

लेखक श्री. सहस्रबुद्धे यांनी ग्रंथात पांडुरंगाची व्युत्पत्ती स्व.श्री. एकनाथ जोशी यांच्या श्रीपूर महात्म्यातील गालवमुनी शिष्य श्री पांडुरंग शर्मा यांच्या कथेच्या आधारे सांगितली आहे. श्रीविठ्ठल पांडुरंग झाल्याचे ते सांगतात, त्यासाठी काही उद्धरणेही देतात. पुंडलिक - पांडुरंग - पंढरपूर या संदर्भातील डॉ. रा. चिं. ढेरे यांच्या मताचा, डॉ. र. रा. गोसावी यांनी घेतलेला परामर्श वापरला आहे. शिवाय प्रस्तुत लेखकाच्या (श्री. वा. ल. मंजूळ यांच्या) 'पंढरपूरच्या अलक्षित कथा' आणि 'पांडुरंग महात्म्य' या ग्रंथातील संदर्भाचाही विचार त्यांनी घेतला आहे. तसेच मुंबईचे सदानंद चेंदवणकर यांच्या 'पंढरपूरचा विठोबा' या ग्रंथातील शिलालेखीय संदर्भ दिला आहे. पंढरी आणि पांडुरंग (याला विठ्ठल म्हणूनच संबोधले जाते) यावर अनेक महात्म्ये आहेत, ती सर्व 'पांडुरंग' या नावाशी निगडित आहेत. मात्र 'विठ्ठल सहस्रनाम' या विषयावर दोन ग्रंथ मिळतात, एक पद्मपुराणातील तर दुसरा हरिदास रचित नव्याने हस्तलिखित स्वरूपात (भांडारकर ग्रंथालयात) मिळालेला असे त्यांचे स्वरूप आहेत. शिवाय विठ्ठल नावावर संकीर्ण पदेही मिळतात. खुद्द पंढरपुरात 'विठ्ठल' शब्दाचा वापर होत नाही. पांडुरंगच म्हटले जाते. जसा पांडुरंग तेथे उभा आहे त्या

शेजारी रुक्मिणी, सत्यभामा आणि वृंदावनीची लाडकी राधा (राही नावे) तेथे उभी आहे. तेव्हा प्रत्यक्षातल्या या संदर्भाचा विचार करून 'श्री पांडुरंग' या नावाचाच वापर व्हावा, तो विचार गांधीर्याने केला जात नाही असे श्री. सहस्रबुद्धे म्हणतात. परंतु आदि शंकराचार्यांनी आठव्या शतकात 'पांडुरंगाष्टकच' रचले आहे. (पहा : महा योग पीठे तटे भीमरथ्यां ।) पण त्यानंतरच्या काळात संस्कृतमधील विठ्ठलाष्टके अधिक रचली गेली हे देखील लक्षात घ्यायला हवे. त्यामुळे प्रा. सहस्रबुद्धे यांचे मत स्वीकारायला अडचण पडते.

एकंदरीत हा विषय तसा सोपा नाही. त्यांनी उपलब्ध विशिष्ट सामग्रीवरून जो निष्कर्ष काढला, जो चिकित्सात्मक आहे. तो वेगळा असला तरी, किंवा चालू परंपराबाह्य असला तरी विचार करण्याजोगा आहे. अलिकडेच भीमा पंढरपुरी चंद्रकोरीच्या आकाराची दिसते त्यावरून तिलाच चंद्रभागा मानण्याचा एक विचार प्रवाह आढळून येतो. पण प्रत्यक्ष तसे नाही. 'भीमा आणि चंद्रभागा । तुझ्या चरणीच्या गंगा ।' या संत जनीच्या अभंगाचा आधार घेऊन आणि पंढरपुरात विठ्ठलाच्या मागच्या बाजूस वाळूचा मोठा पट्टा सापडला, तसेच संस्कृत महात्म्यात चंद्रभागासरोवर होते असा उल्लेख पाहिल्यावर भीमा ही भीमाच आहे. गावापुरते तिचे नाव बदलता येत नाही. तसेच 'रामकृष्णहरि' या नामस्मरणात 'हरि' ही तीर्थदेवता आहे तिच्या पश्चिमाभिमुख मंदिराचे अवशेष पुंडलिकासमोर प्रवाहात आजही पहावयास मिळतात. पुंडलिक ऐतिहासिक व्यक्ती नसून पौराणिक आहे हे डॉ. ढेरे यांचे मत मलाही मान्य आहे. प्रत्यक्षात मंदिर-मूर्ती-परिसर पाहिल्यावर या गोष्टी लक्षात येतात.

क्षेत्र पंढरपुराची अनेक मराठी-कानडी नावे मनात संभ्रम निर्माण करतात. (अगदी इ.स. ५१६ मधील उल्लेखातील पांडुरंगपल्ली नावापासून) एकंदरीत 'गाथा पांडुरंग' हा ग्रंथ विचारांना चालना देणारा आहे. नव्या विचारसरणीत नेणारा विषय आहे एवढे मात्र खरे!

— वा. ल. मंजूळ
पुणे

*

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ ले : भूमिका आणि बीजसूत्रे

- १.१ : प्रास्ताविक
 १.२ : विषयाचे प्रयोजन व महत्त्व :
 अ) चर्चेचे प्रयोजन
 ब) चिंतनाचे महत्त्व
 क) अनुबंधचतुष्टय
 १.३ : पूर्वसूरींचे कार्य
 १.४ : दृष्टिकोन, ध्येय आणि उद्दिष्ट्ये :
 अ) लेखनाचा दृष्टिकोन
 ब) लेखनाचे ध्येय
 क) उद्दिष्ट्ये
 १.५ : ग्रंथलेखनपद्धती : गृहितके आणि तंत्र
 अ) गृहितके
 ब) तंत्र
 १.६ : चर्चेची व्याप्ती आणि मर्यादा
 अ) ग्रंथातील चर्चेची व्याप्ती
 ब) चर्चेची मर्यादा
 १.७ : अपेक्षित निष्कर्ष
 १.८ : समारोप

प्रकरण २ रे : भक्तियोग : साधन, साधना

- २.१ : श्रीमद्भागवतातील भक्ती-कथा
 २.२ : श्रीमद् भगवद्गीतेतील भक्तियोग
 २.३ : भक्ति : प्रेरणा, स्वरूप आणि साधना
 अ) भक्ति-प्रेरणा
 ब) भक्तीचे स्वरूप
 क) भक्तिसाधना
 २.४ : संसार प्रपंच मार्गक्रमणेतील परमार्थ साधना /
 भक्तिसाधना
 २.५ : भक्तिमार्गात गुरूपदाचे महत्त्व

अ) श्री ज्ञानेश्वर माऊली

ब) विष्णूदास नामा

क) श्री संत एकनाथ

ड) जगद्गुरु तुकोबाराय

२.६ : भागवत संतांनी केलेला भक्तिगौरव

अ) श्री ज्ञानेश्वर महाराज

ब) श्री संत नामदेव

क) श्री संत एकनाथ

ड) श्री संत तुकाराम महाराज

२.७ : नारद-भक्तिसूत्रे : महत्त्व

२.८ : काही ठळक निष्कर्ष

प्रकरण ३ रे : राधा : भाव, भक्ती, स्वरूपता

- ३.१ : राधा एक रहस्य
 अ) ब्रह्मवैवर्त पुराणातील राधारहस्य - तक्ता
 ब) शिवपार्वती संवादाचा मतितार्थ
 क) गोकुळात श्री राधेच्या प्राकट्याची कथा
 ३.२ : राधाभाव
 ३.३ : राधाभक्तीने अद्वैत साधनेचे दृश्य रूप
 श्रीगोंद्याच्या राधालक्ष्मी
 ३.४ : राधाभक्ती परंपरा : लौकिकता, अलौकिकता
 अ) संत ज्ञानेश्वरांचा राधाभाव
 ब) संत नामदेवांचा राधाभाव
 क) संत एकनाथांचा राधाभाव
 ड) संत शेख महंमदांचा राधाभाव
 इ) संत तुकारामांचा राधाभाव
 ३.५ काही ठळक निष्कर्ष

प्रकरण ४ थे : 'पांडुरंग' नामरहस्य व पांडुरंग तथा पंढरी महात्म्य

- ४.१ : 'पांडुरंग' नाम परंपरा
 ४.२ : 'पांडुरंग' नाम उत्पत्ती विषयक विविध तर्क १ ते ८

- ४.३ : 'पांडुरंग' नामाचे नामभक्तिसाधनेतील प्रचलन आणि भक्तिरंग अनुभवांच्या परी
 (१) श्रीमदशंकराचार्यांनी लिहिलेले पांडुरंगाष्टक
 (२) श्री संत नामदेव
 (३) श्री संत ज्ञानेश्वर
 (४) श्री संत एकनाथ
 (५) श्री संत तुकाराम
- ४.४ : 'पांडुरंग' अद्वैत भावनेची प्रतिमा
- ४.५ : 'पांडुरंग महात्म्य' तथा 'पंढरी महात्म्या'चे स्वरूप व महत्त्व
- ४.६ : कानडाऊ विठ्ठलू - 'पांडुरंग'
- ४.७ : काही ठळक निष्कर्ष

प्रकरण ५ वे : श्रीपुरात प्राकटले पांडुरंग

- ५.१ : ग्रामनाम इतिहास
- ५.२ : 'श्रीपूर महात्म्य' एक क्षेत्र महात्म्य ग्रंथ
- ५.३ : श्रीपूर/श्रीगोंदा मंदिरांचे गाव
- ५.४ : सरस्वती तीरी क्षेत्र श्रीपूर
 अ) श्रीपूर वसले सरस्वती तीरी
 १. सरस्वतीचे महाराष्ट्रातील अस्तित्व
 २. महानदी भीमा
 ३. श्रीहाट आणि सतरावी भीमा
 ब) सरस्वती नदीविषयक आख्यायिका
 क) सरस्वती महात्म्य
 ड) सरस्वती नदी विशेष
- ५.५ श्रीलक्ष्मी (राधालक्ष्मी) आणि पांडुरंग यांची स्वतंत्र मंदिरे
- ५.६ गालव मुनींचे पांडुरंग प्राकट्यातील योगदान व गालव चरित्र
 अ) गालव मुनींचा प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव व भक्त प्रल्हाद यांच्याशी संवाद
 ब) गालव मुनींना पुत्रप्राप्ती कथा
 क) गालव मुनी आणि पैजवन शूद्र संवाद
 ड) गालव मुनींचा पांडु शर्माना उपदेश

इ) गावलांचे चरित्र - वाशिष्ठ ऋषीकुल व गालव गुरुकुल

- ५.७ : श्रीपुरातील पांडुरंग प्राकट्य
- ५.८ : पांडुरंगाचा श्रीपूर - पंढरी प्रवास
- ५.९ : श्रीपूर एक यंत्रसिद्धपीठ
- ५.१० : श्रीपूर/श्रीगोंदा महायोगपीठातील संत, भक्त परंपरा
- ५.११ : श्रीपुरातील राजकीय व ऐतिहासिक परिणाम
- ५.१२ : श्रीगोंदा क्षेत्राचे वर्तमान अस्तित्व
- ५.१३ : काही ठळक निष्कर्ष

प्रकरण ६ वे : दक्षिणापथी कलियुगी अवतरले श्रीकृष्ण गोविंद हरी

- ६.१ : दक्षिणापथ
- ६.२ : कलियुगाची सुरुवात
- ६.३ : गिरीबालाजी / श्रीव्यंकटेश
 अ) गिरीबालार्जींची पुराणकथा थोडक्यात
 ब) वराहांनी, कलियुगात श्रीकृष्ण अवताराची व्यंकटाचलावरील वास्तव्याची कथा सांगितली
 क) भक्त व भज्य अद्वैताची अर्थात पद्मावती हरी विवाहाची रम्य कथा
- ६.४ : 'श्रीपूर महात्म्या'तील श्रीपूर/श्रीगोंदा येथील पांडुरंग रूपात प्राकट्याची कथा
- ६.५ : 'श्रीविठ्ठल' स्वरूप - 'पंढरपूर' या क्षेत्रातील श्रीविठ्ठल स्वरूपातील प्राकट्याची कथा
- ६.६ : काही ठळक निष्कर्ष

प्रकरण ७ वे : दक्षिणापथ : व्यंकटाचल, पंढरी आणि श्रीगोंदा,

पुण्यक्षेत्रांतील सगुणोपासना

- ७.१ : कलियुगे भक्तिसाधना
- ७.२ : सह्यगिरीच्या रांगांतील गोदा, कृष्णा, सरस्वतीचा प्रदेश
 अ) कृष्णा नदी
 अ. १) भीमा
 अ. २) सरस्वती

- अ. ३) कृष्णा, भीमा, सरस्वती यांचा प्रवास,
 ब) गोदावरी
 क) कृष्णा गोदावरी यांचा एकत्रित दक्षिणापथ
 १) पंढरपुरातील चंद्रभागा
 २) महाराष्ट्रातील वैष्णव/भागवत भक्तीचा भीमास्त्रोत
- ७.३ : व्यंकटाचल, पंढरपूर, श्रीपूर येथील अनुषंगिक देवस्थाने, तीर्थक्षेत्रे
 अ) श्री विष्णू परंपरा असल्याने काही क्षेत्रे तीनही ठिकाणी समान असलेली दिसतात
 ब) अवतार प्राकट्यानुसार काही वैशिष्ट्यपूर्ण स्थाने
 क) यात्रा, संकेत स्थाने
 ड) क्षेत्र किंवा दैवतांच्या दृष्टीने विशिष्ट व्रते
 इ) अवतार कल्पना
- ७.४ श्रीकृष्ण मूर्तीविषयक परंपरा आणि कल्पना
 ७.५ सगुण भक्तिपरंपरेची फलश्रुती
 अ) संसारप्रपंच करणारांना नवविधा भक्तीसुलभतेने जीवनाला अध्यात्माचा आधार मिळाला
 ब) ध्यानयोग / राजयोग / हटयोग या कष्टप्रद मार्गातील ज्ञानप्राप्ती भक्तियोगात सहज
 क) पुरुषार्थ साधनेसह सामूहिक जीवनानंद आणि जीवनमुक्ती भोगण्याचा संसार मार्ग
 ड) वैष्णवांच्या सगुणभक्तीचा सर्व मार्गांवर प्रभाव
- ७.६ : कृष्णतत्त्वाची कलियुगीन लोकदैवते
 ७.७ : काही ठळक निष्कर्ष

- (सौ. शीला पुरुषोत्तम जोशी/सराफ)
 २) श्रीपूर महात्म्य
 ३) स्नाने सरस्वती-चंद्रभागा गोविंदाची दिंडी पंढरीला (श्रीरंग लोखंडे)
 ४) ऐतिहासिक पुण्यक्षेत्र श्रीगोंदा (नारायण सखाराम गवळी)

प्रकरण ८ वे : उपसंहार

- संदर्भग्रंथ सूची
 संशोधनास उपयुक्त लेखन
 १) पांडुरंगभक्त सिद्धसंत एकनाथ महाराज

प्रकरण १ ले भूमिका आणि बीजसूत्रे

१.१ प्रास्ताविक :

‘श्रीपूर महात्म्य’ हे स्व. एकनाथ सदाशिव जोशी यांचे पोथी स्वरूपातील पुस्तक वाचनात आले आणि अचंबित झालो. शोधवृत्ती प्रेरीत झाली. ‘जोवरी पांडुरंग होता अज्ञात । तोवरी विठ्ठल नामेच तो होता ख्यात ।’ या श्रीपूर महात्म्यातील अकराव्या अध्यायातील पाचव्या ओवीने लक्ष वेधून घेतले. या ओवीने दोन अर्थ मनात प्रेरीत झाले. एक म्हणजे, विठ्ठल नामे ख्यात असलेल्या देवाचे पांडुरंग हे नाव अज्ञात होते; म्हणून विठ्ठल नावाने हे दैवत ख्यात होते. म्हणजेच पांडुरंग हेच मूळ नाव होते; परंतु ते अज्ञात होते म्हणून हा देव विठ्ठल या नावाने प्रसिद्ध झाला. खरेतर पांडुरंगाचा पर्याय म्हणून विठ्ठल हे नाव पुढे आले व प्रसिद्ध झाले. या अर्थाने पांडुरंग हे पूर्वीचे दैवत ठरते. दुसरे म्हणजे विठ्ठल रखुमाई हे पंढरीचे दैवतच पांडुरंग म्हणूनही नंतर मान्यता पावले. म्हणजे अगोदर विठ्ठल आणि नंतर पांडुरंग. किंवा प्रत्येक नावाला जसा एक विशिष्ट अर्थ असतो तसा या दोन्ही नावांचा वेगळा अर्थमहिमा असला पाहिजे. बृहन्न महाराष्ट्रात, भागवत संतांच्या परंपरेत पांडुरंग आणि विठ्ठल ही नावे मोठ्या प्रमाणावर वापरली जातात. या दोन्ही नावांचा प्रत्यक्ष वापर करतांना त्या नावाची अशी वेगळी भावछटा प्रदर्शित करून; अर्थप्रतीती घडावी असा हेतू असावा काय? की विष्णूभगवंतांना सहस्रनामे किंबहुना असंख्य नामे आहेत, तशीच ही दोन नावे? महाराष्ट्रात मात्र ही दोन नावे अधिक प्रसिद्ध आहेत. ज्या ज्या महाभागांनी ‘पंढरी महात्म्य’ किंवा ‘पांडुरंग महात्म्य’ लिहिले आहे, तेथे तेथे ‘पांडुरंग’ हे नाम अग्रक्रमाने वापरले आहे. मात्र लिहिले आहे श्रीविठ्ठलांविषयी आणि पंढरपूर क्षेत्राविषयी. ‘श्रीपूर महात्म्य’ या ग्रंथात मात्र श्रीपूर (हल्लीचे श्रीगोंदा) या क्षेत्राचे वर्णन करून

पांडुशर्मांची भक्तिकथा सांगत, गोविंदाचे पांडुरंग रूप कसे झाले याचे वर्णन आहे. या अपवादात्मक वेगळेपणाने तद्विषयक चिंतन करण्याची वृत्ती बळावली व गाथा पांडुरंग प्रकल्प उभारून त्यात 'राधा पांडुरंग, धारा पांडुरंग, विठ्ठल, विठ्ठल' असे संशोधनात्मक चिंतन मांडावे असे मनी आले.

१.२ विषयाचे प्रयोजन व महत्त्व :

अ) चर्चेचे प्रयोजन :

वैष्णवांच्या श्रीविष्णू, गोविंद, गोपाळ, हरी, वासुदेव, पांडुरंग, विठ्ठल या नामस्मरणाविषयी चिंतनपूर्वक काही लिहावे असे ठरविले. महाराष्ट्रातील भक्तिपरंपरेचा कणा म्हणजे विठ्ठलभक्ती. वारकरी किंवा भागवत तथा वैष्णव अशी परंपरा आली आहे. याविषयी विपुल लेखन झाले असले; तरी एकूणच बृहनमहाराष्ट्र अर्थात गोदावरी आणि कृष्णा खोऱ्यांतील व दोन्ही नद्यांच्या मधील परिसरातील; म्हणजेच दक्षिण भारतातील, या कृष्णभक्ती परंपरेचा धांडोळा घ्यावा, या परंपरेचा नेटका परिचय सर्वाना व्हावा आणि महाराष्ट्रातील भक्तिखोताचे दर्शन सर्वाना घडावे या उद्देशाने 'गाथा पांडुरंग । राधा पांडुरंग । धारा पांडुरंग । विठ्ठल विठ्ठल ॥' या ग्रंथलेखनातून 'गाथा पांडुरंग' मांडावी असे प्रयोजन किंवा ध्येय मनात ठेवून या ग्रंथाचे लेखन करावे असे ठरविले.

ब) चिंतनाचे महत्त्व :

अशा प्रकारच्या लेखनाची आवश्यकता, भारतीय एकात्मता, सांस्कृतिक राष्ट्रीयता आणि भाषाभिन्नतेपलिकडील भावनिक एकात्मता यादृष्टीने विशेष जाणवते. बदलत्या वैश्विक संवेदनात्मकतेच्या दृष्टीने दैवतकथाशास्त्रीय सार्वत्रिकता आणि अध्यात्मिक एकात्मता या दृष्टीनेही हे लेखन महत्त्वाचे ठरेल. सांस्कृतिक प्रवाह आणि परिवर्तनशील परंपरा बघता लोकसाहित्यशास्त्र या दृष्टीनेही हे चिंतन अतिमहत्त्वाचे वाटते. कलियुग म्हणून संबोधल्या जाणाऱ्या कालौघात पुरुषार्थसाधनेसह अध्यात्मसाधना ही केवळ भक्तिमार्गाने साधता येईल व त्यासाठी भक्तिसाधनेची परंपरा आणि फलप्राप्ती या दृष्टीनेही 'गाथा पांडुरंग । राधा पांडुरंग । धारा पांडुरंग । विठ्ठल विठ्ठल ॥' हा ग्रंथ महत्त्वाचा ठरणार आहे. विद्यापीठीय अभ्यासपद्धती आणि पारंपरिक अध्यात्मशास्त्रीय अभ्यासपद्धतीबरोबरच, भौतिक प्रगतीच्या काळातील विज्ञाननिष्ठेच्या पार्श्वभूमीवर श्रद्धापूर्ण साधनेतून अध्यात्मिक ज्ञानप्राप्ती; ही आधुनिक काळातही मानवी भावविश्वाला; संवेदनात्मक आणि मानव्यभावनात्मक आधार देण्यास सक्षम ठरेल; यासाठीही असे चिंतन महत्त्वाचे आहे.

क) अनुबंधचतुष्टय :

गेल्या अनेक वर्षांच्या प्रवासात, संतवाङ्मय, लोकवाङ्मय, वेदपुराणे यांचा धांडोळा करण्याची सवय जडली आहे. 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार', 'अभंगपौर्णिमा', 'लोकीअलौकिक तुकाराम', 'संतांचिया संगे' 'सार्थ योगसंग्राम', 'सार्थ बालावबोध' हे अनुक्रमे श्री शेख महंमद आणि स्वामी त्र्यंबकराज यांच्या ग्रंथावरील भाष्ये, 'अगस्त्य महात्म्य', 'अगस्त्य' (पौराणिक कादंबरी), 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद', 'नारद' (पौराणिक कादंबरी) असा चिंतन, चर्चा, संशोधनात्मक आणि ललित लेखनप्रपंच घडल्याने 'गाथा पांडुरंग । राधा पांडुरंग । धारा पांडुरंग । विठ्ठल विठ्ठल ॥' असा विषय घेऊन साक्षेपी चिंतनपूर्वक ग्रंथ मांडणी करण्याचे धाडस होत आहे. 'भक्तिपरंपरा' हाच चिंतनाचा विषय असल्याने; पूर्वसाधनेचा चिंतनासाठी उपयोग होईल याची खात्री वाटली. त्यातून बृहनमहाराष्ट्रातील भक्तिपरंपरेबरोबरच, दैवतकथाशास्त्रांतर्गत सांस्कृतिक प्रवाह आणि परिवर्तने, स्वीकार आणि प्रगमन यांवर; लोकसाहित्यशास्त्रीय दृष्टीने, तत्त्वज्ञानात्मक, सामाजिक आणि मानसशास्त्रीय दृष्टीने संशोधन घडून प्रकाश पडावा; हे प्रयोजन सहजसाध्य होईल असा विश्वास दृढावला. आपण ज्या उपरोक्त अभ्यासक्षेत्रात श्रद्धापूर्णतेने व साक्षेपी पद्धतीने सतत प्रयत्नशील आहोत, त्यातून अभ्यासक्षेत्र आणि संबंधित संप्रदाय, सारणी आणि लोकमानस यांना अभ्यासाचा लाभ होईल, हे लक्षात घेऊन; लेखन घडत आहे.

१.३ : पूर्वसूरीचे कार्य :

'व्यासोच्छिष्ट जगत सर्व' या माऊलींच्या उक्तीचा अनुभव तर आपण सर्वच घेतो आहोत. इतिहासपुराणांचा, वेदोपनिषदांचा प्रचंड व्याप, शास्त्रांचा संभार, या सर्व गोष्टींवरील, आख्यान वाङ्मय, महात्म्य वाङ्मय, पुराणांच्या असंख्य संहिता, स्मृतीग्रंथांचा प्रवास आणि विस्तार व संक्षेप तसेच पुराणांचा विस्तार व संक्षेप. या सर्व वाङ्मयाचे हजारो वर्षांपासून घडत आलेले सांस्कृतिक, धार्मिक, अध्यात्मिक आणि सामाजिक स्वरूपातील प्रक्षेपण. त्यातून परंपरागततेने प्रकटणारे वर्तनात्मक, साधनांसह आणि लोकवाङ्मयीन लोकमानस, अर्थात लोकसाहित्य यांच्या पूर्वकार्याचे भान ठेवणे आवश्यकच आहे. स्तोत्रे, आख्यान वाङ्मय, व्रतवाङ्मय या स्वरूपातील श्रीगिरीबालाजी, श्रीविठ्ठल आणि पांडुरंग यांविषयीचे वाङ्मय, संत, आख्यान-पुराणिक-पंडित, शाहीर आणि आराधी या परंपरेत विपुल प्रमाणात निर्माण झाले आहे.

शैक्षणिक परंपरेत संस्था स्वरूपात परंपरागत केलेल्या वाङ्मयापासून;

विद्यापीठीय वाङ्मयीन, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, तत्त्वज्ञान, सामाजिक शास्त्रे या क्षेत्रांत घडलेले संशोधनही विपुल आहे.

श्री व्यंकटेश बालाजी विषयक स्तोत्रे, गीते या स्वरूपाचे व पौराणिक स्वरूपाचे वाङ्मय मराठीतही उपलब्ध आहे. उदा. व्यंकटेशस्तोत्र; पुराणांची मराठी भाषांतरे आणि संक्षेप सारांश परिचयात्मक माहिती साधने आहेत. श्री विठ्ठलविषयक व पंढरपूरविषयक उल्लेख संतवाङ्मयात अतिविपुल आहेत. केवळ 'पांडुरंग महात्म्य', 'पंढरी महात्म्य' या स्वरूपातील लेखनाचे प्रयत्नही विपुल आहेत. भांडारकर इन्स्टिट्यूट (पुणे), सनातन धर्मसभा (अहमदनगर), ऐतिहासिक वस्तु संग्रहालय (अहमदनगर) या व अशा पुणे, नगर व महाराष्ट्रातील विविध ठिकाणी असे साहित्य हस्तलिखितांच्या संग्रहांच्या स्वरूपात आणि दुर्मिळ छापील पुस्तकांच्या स्वरूपात उपलब्ध आहे. सरस्वती ग्रंथालय तंजावर आणि विविध विद्यापीठांची ग्रंथालये यांत यासंदर्भातील साहित्य जतन केले आहे. सूचीवाङ्मयही झालेले आढळते. संतगाथांच्या स्वरूपातील साहित्यातही याविषयी लेखन आले आहे. श्रीगोंदा येतील 'श्रीपूर महात्म्य' हे स्व. एकनाथ जोशी यांचे 'पांडुरंग' कथा निवेदन करणारे, स्कंदपुराणाच्या प्राचीन हस्तलिखित आवृत्तीच्या (आज अनुपलब्ध) लिहिलेले लेखन मात्र एकमेव व अपवादात्मक आहे. त्यांच्या या लेखनामुळेच या ग्रंथाचे लेखन करण्यास बीजकारण मिळाले आहे.

१.४ दृष्टिकोन, ध्येय आणि उद्दिष्ट्ये :

अ) लेखनाचा दृष्टिकोन :

दक्षिण भारतातील (महाराष्ट्र विशेषतः) वैष्णवांच्या भक्तिसंप्रदायाचा प्रवास; शिवविष्णू अद्वैत भक्तीसह, राधाभावाने श्रीकृष्ण अथवा विष्णूभक्ती अनुसरून, संसारप्रपंचात लौकिक आणि पारलौकिक आनंद अर्थात सत्चित्तआनंदप्राप्ती करून देण्याचा मार्ग म्हणून घडला आहे. हा मार्ग, कलियुगातील विष्णूप्राकट्याविषयक श्रद्धेतून, मिळणाऱ्या अनुभूतीमुळे, अनुसरला जात आहे. यावर शंकांनिरसनसह प्रकाश पडावा, त्यानिमित्ताने इतिहासपुराणांनी गौरविलेले स्थान व दैवत महात्म्य अधिक दृढ भावाने स्वीकारले जावे, कालौघात 'श्रीपूर'सारखे महत्त्वाचे स्थान पुनः प्रकाशात यावे; अशा वैष्णवभक्तिमार्गाचा दृष्टिकोन ठेवून लेखन घडले आहे.

ब) लेखनाचे ध्येय :

वैष्णवभक्तिसंप्रदायातील श्रद्धास्थानांची अधिक साक्षेपी आणि सश्रद्धपणे चर्चा घडावी. इतिहासपुराणांच्या प्रमाणांवर प्रकाश पडावा आणि परंपरेतील रहस्यस्थले उद्घटित व्हावीत. उदा. 'राधा' रहस्य, 'पांडुरंग' नामरहस्य, श्रीपुरातील पांडुरंग,

शिवविष्णू अद्वैत रहस्य आणि ऋषीमुनींचे या प्रवाहातील कार्य प्रकट व्हावे. मध्यमयुगीन भागवत/वैष्णव/वारकरी संतांनी पांडुरंग नामस्मरणाने गाथिलेल्या अभंगांची गाथा व्हावी, असे ध्येय आहे.

क) उद्दिष्ट्ये :

- (१) स्थलमहात्म्ये आणि दैवतमहात्म्ये या संदर्भातील कथांचा पुराण प्रमाणांचा साक्षेपी विचार करून अधिक सखोल धांडोळा घेणे.
- (२) 'राधाभाव' अर्थात भक्तिभाव आणि भक्तियोग यांवर प्रकाश टाकावा.
- (३) कलियुगातील भक्तिसंप्रदायातील वैष्णव भक्तीसाठी श्रीविष्णू प्राकट्याविषयक कथा व त्यातील रहस्यस्थलांची चर्चा.
- (४) 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथातील पांडुरंग प्राकट्यातील तथ्यातथ्यता विषयक साक्षेपी चर्चा.
- (५) कृष्णा गोदावरी खोऱ्यातील व प्रदेशातील श्रद्धास्थळे.
- (६) सरस्वती नदीचे प्राकट्य, कार्य, तीर्थमहात्म्यविषयक चर्चा.
- (७) वैष्णवपरंपरेच्या प्रवासातील ऋषींचे कार्य-विषयक ठळक नोंदी.
- (८) श्रीविठ्ठल व पंढरीमहात्म्य यांच्याविषयक उपलब्ध चर्चेची फलनिष्पत्ती चर्चा.

(९) मध्ययुगीन मराठी वैष्णवसंत परंपरेतील संतांनी 'पांडुरंग' नामस्मरणाने केलेले अभंगगान एकत्रित गाथारूपाने संपादित करणे.

(१०) उपरोक्त सर्व उद्दिष्ट्यांच्या सहाय्याने 'गाथा पांडुरंग । राधा पांडुरंग । धारा पांडुरंग । विठ्ठल विठ्ठल ।।' या ग्रंथाची मांडणी करून भक्तिसंप्रदायाधारे एकात्मतेच्या प्रक्रियेवर प्रकाश टाकणे.

१.५ ग्रंथलेखनपद्धती : गृहितके आणि तंत्र :

हे ग्रंथ लेखन आस्तिक भक्तिमार्गी वैष्णव संप्रदायाविषयक असल्याने या ग्रंथाची लेखन पद्धती शोधनिबंधाच्या लेखनपद्धतीप्रमाणे असली तरी 'आस्तिक' मताशी घट्ट बांधिलकी ठेवून करावयाची आहे. असे करतांनाही तर्कशुद्धता, साक्षेप आणि ताटस्थ्यपूर्वक चर्चा करण्याचा प्रयत्न आहे. पूर्वसूरींनी मांडलेल्या व संप्रदायात समूहनिष्ठेच्या कसोटीवर मान्य झालेल्या मतांचे खंडन न करता; मतांची साक्षेपी चर्चा करून पुस्तीदुरुस्ती आवश्यक तेथे करण्याचे औधत्य करीत अधिक प्रांजळ व तर्कशुद्ध अशी चर्चा करण्याचा प्रयत्न आहे.

अ) गृहितके :

- (१) श्रीविष्णूंच्या प्राकट्यकथा या पौराणिक कथा आहेत.

(२) भारतीय श्रुती व स्मृति परंपरेत सत्य, त्रेता, द्वापार व कली असे युगचतुष्टय मानले असून, त्यांचा संबंध ब्रह्मांडातील सृष्टीच्या प्रचलनाशी आहे. चतुर्युगांच्या चवदा फेऱ्या होणार असल्याचे मान्य असून वैवस्वतमुनुची चौकडी सुरु असल्याचे गृहित आहे.

(३) पुराणकथांच्या प्रामाण्यावर आधारित लोकसारणीत दैवतमहात्म्य, क्षेत्रमहात्म्य, अवतारकथा, विशेषता आणि सार्वत्रिकता, सूक्ष्मता आणि स्थुलता, पुनर्जन्म कल्पना आणि योगसाधना यांच्याविषयी भाष्य व कथा आल्या आहेत.

(४) स्व. श्री. एकनाथ जोशी यांनी लिहिलेले 'श्रीपूर महात्म्य' हे त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे स्कंदपुराणाच्या, त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिल्या, वाचलेल्या संहितेच्या आधारे लिहिले आहे. त्यातील गालवऋषींच्या संदर्भासह आलेली 'पांडुशर्मा' यांची भक्तिसाधना कथा सत्य असून पांडुशर्म्यास दिलेल्या वरानुसार 'पांडुरंग' हे नाम निर्माण झाले आहे.

(६) 'श्रीपूर महात्म्य' या स्थानपोथीप्रमाणे पांडू शर्मा या भक्ताच्या अद्वैत साधनेचे फलित म्हणून श्री विष्णूंनी पांडुरंगात रंगून येथे गोपालगोविंद रूपात चिरंतन वास्तव्याचे आश्वासन दिले. त्यामुळे हे पांडुरंग क्षेत्र झाले तर श्रींनी वसविले म्हणून श्रीपूर होय.

(७) डॉ. नारायण सखाराम गवळी यांनी ऐतिहासिक पुण्यक्षेत्र श्रीगोंदा या उल्लेखात हेमाडपंती शैलीतील शिलाहारकालीन मंदिरामध्ये श्रीलक्ष्मी (राधा-लक्ष्मी) व पांडुरंग ही जोडमंदिरे हटकेश्वर आणि महालक्ष्मी अशी मंदिरे गणली आहेत. त्यांचे हे मत तपासून पाहणे आवश्यक आहे. कारण यातील (राधा)लक्ष्मी व पांडुरंग जोडमंदिरे पाहिली तर त्यांच्या पायाची बांधकामे केवळ चिऱ्यांच्या बांधणीतून केली आहेत. त्यावरील बांधकामात वेळोवेळी जीर्णोद्धार झाले असावेत, हे निरीक्षण करता व श्रीपूर महात्म्यातील उल्लेख पाहता ही मंदिरे गालव व पांडवशैलीत प्रथम निर्मिली गेली असावीत, असे म्हणण्यास वाव आहे. म्हणजे त्यांचा काळ कलियुगाचे प्रथम चरण अर्थात महाभारतोत्तर काळ असा ठरतो. म्हणजेच इ.स. पूर्व दोन ते अडीच हजार वर्षे मागे जातो. चार मंदिरांवरील साम्य व भेद हे परंपरेतील प्रभावानुसार आले असावेत त्यामुळे सत्ताधिकांची राजवट बदलली की मंदिरांच्या उभारणीत पुनर्नवता आणण्याचा प्रयत्न होणे शक्य आहे.

(८) डॉ. गवळींनी केलेल्या उल्लेखानुसार मालोजीराजांनीही या मंदिराचा जीर्णोद्धार करताना मदत केली असणार किंवा मालोजीराजांच्या काळात त्यांनी जीर्णोद्धार केला असणार असे म्हणता येते. महादजी शिंदे यांनीही मंदिराचा जीर्णोद्धार केला असणे स्वाभाविक आहे.

(९) अहमदनगरची निजामशाही ही बहामनी राज्याच्या पाच तुकड्यांपैकी एक होती. अहमदनगर निजामशाहीत श्रीगोंदा परिसराचा म्हणजे पांडेपेडागावचा कारभार मालोजीराजांकडे होता. मालोजीराजांचे या काळात श्रीगोंदास नेहमी जाणे-येणे होते. त्यांनीच श्रीसंत शेख महंमद महाराज यांना श्रीगोंदात आणून मठ उभारणीसाठी दानपत्र दिले. तेथेच श्री शेख महंमद महाराजांनी भागवत संप्रदायाच्या प्रसाराचे आणि पारमार्थिक दैवी वाङ्मयाचे कार्य अखंडपणे संजीवन समाधीप्रसंगापर्यंत केले, असे श्री. श्रीरंग लोखंडे यांनी नोंदविले आहे.

(१०) श्रीविष्णूंनी दिलेल्या अभिवचनानुसार विष्णूंचे भक्तांसाठी प्राकट्य झाले आहे.

(११) भक्तांसाठी सर्व गोष्टी बाजूला ठेवून धावलेले भगवान आणि त्यामुळेच आपण दुर्लक्षित झालो या, 'मानवी पतीपत्नी भावा'प्रमाणे रुसलेली कृष्णपत्नी रुक्मिणी किंवा श्रीकृष्णांचा शोध घेत निघालेली रुक्मिणी यांचे साहचर्य.

(१२) व्यंकटाचल, पंढरपूर आणि श्रीगोंदा येथे स्वयंभू स्वरूपातील पाषाणमूर्ती व विविध मंदिरे, तीर्थक्षेत्रे अनुषंगिक पुराणकथांसह प्रकटली आहेत.

(१३) सरस्वती नदी व अन्य नद्या, राधाकृष्ण संबंध, विष्णूलक्ष्मी संबंध, गिरीबालाजी/पांडुरंग/विठ्ठल व भक्त संबंध, भक्तिमार्ग व मोक्षमुक्ती, पुराणकथांतील दैवतांच्या लीला, ऋषीकार्य, शापउःशाप, विविध चमत्कारकथा यांविषयी अनेक पौराणिक कल्पनाबंध, भावबंध (लोकसाहित्य शास्त्राप्रमाणे) मांडता येतात. असे असले तरी पौराणिकतेला अर्थात स्मृतींना इतिहासाचा दर्जा आहे; तर स्मृतीग्रंथांना अविरोध प्रामाण्य आहे. उपनिषदे, भगवद्गीता आणि ब्रह्मसूत्रे या प्रस्तानत्रयींना विशेष सांप्रदायिक मान्यता आहे.

(१४) श्रीविठ्ठल अर्थात 'पांडुरंग महात्म्य' अथवा पंढरी महात्म्य हा वैष्णवांचा आत्मियतेचा विषय असून त्याविषयी लेखनात भेदमुलक विविधता असली तरी सर्व लेखक संशोधकांनी श्रद्धापूर्वक संशोधनात्मकतेने लिहिले आहे.

(१५) श्रीविठ्ठल आणि पंढरपूर यांचा कर्नाटक आणि आंध्र प्रदेशांशी एकात्म स्वरूपाचा संबंध आहे.

(१६) सर्व सांप्रदायिक भक्तांनी आणि भाष्यकारांनी आपापल्या परीने साक्षेपाने व पौराणिक महात्म्य आणि श्रद्धा दृढ करण्याच्या उद्देशाने लिहिले आहे.

(१७) 'पांडुरंग' या नामोल्लेखाने विपुल अभंगरचना मध्ययुगीन संतांनी केली आहे.

(१८) वैष्णव भक्तिस्रोत हा भारताच्या दक्षिण भागात कृष्णा आणि गोदावरीच्या आश्रयाने प्रवाहित झालेला दिसतो

व) तंत्र :

(१) शोधनिबंधाची लेखनपद्धती हीच स्थूलपणे या ग्रंथाची लेखनपद्धती आहे.

(२) या पद्धतीसाठी संदर्भ प्रमाणांचे वैविध्य स्वीकारले आहे. यात परंपरेनुसार प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द, उपमान, अर्थापत्ति, अनुपलब्धि या प्रमाणांचा उपयोग केला आहे.

(३) श्रुती आणि स्मृती पुराण ग्रंथांचे अवलोकन व शक्य तेवढे संदर्भ घेऊन त्यांचा उपयोग विषयमांडणीसाठी केला आहे.

(४) महाकाव्यांतील (रामायण व महाभारत) यांच्यातील संदर्भही स्वीकारले आहेत.

(५) पूर्वसूरींनी केलेले श्रुती व स्मृती पुराणे महाकाव्ये याबरोबरच उपनिषदे, भगवद्गीता आणि ब्रह्मसूत्रे व विचारसागर, वृत्तिप्रभाकर यांसारख्या ग्रंथांतील भाष्यांचा, परिभाषांचाही स्वीकार केला आहे.

(६) मधुगीन संतवाङ्मयाचा धांडोळा करून पांडुरंग संदर्भ स्वीकारले आहेत.

(७) विष्णूंच्या अन्य सहस्रनामांचा किंवा विठ्ठलनामाचा स्वतंत्र विचार विचारात घेतला नाही. याचे कारण 'श्रीपूर महात्म्य' हा ग्रंथ चर्चेच्या दृष्टीने विशेष संदर्भासाठी घेतला असून; त्यातील आगळीवेगळी अशी अपवादात्मक पांडुरंग शर्मा या विप्राची कथा व गालब ऋषी यांचा संदर्भ, विशेषत्वाने घेतला आहे.

(८) क्षेत्रपाहणी व वर्तमानकालीन लोकवहिवाटींचा आणि लोकसाहित्याचा संदर्भ वैपुल्याने घेतला आहे.

(९) पुरातत्त्वशास्त्रीय, भूगोलशास्त्रीय व इतिहास यांचे क्षेत्रीय संदर्भ, भाष्य करतांना प्रमाण स्वरूपात स्वीकारले आहेत.

(१०) भारतीय दैवतकथाशास्त्र, उपासनापद्धती, योगशास्त्र, तंत्रशास्त्र, व्रते व साधना यांच्या परंपरांमागील प्रेरणा व धर्मशास्त्रीयता यांचा संदर्भ घेतला आहे.

(११) वैष्णव संप्रदाय आणि शैव संप्रदाय यांचे स्वरूप, परंपरा, इतिहास, परस्परसंबंध या संदर्भातील भाष्य करणाऱ्या ग्रंथांचा संदर्भ स्वीकारला आहे.

(१२) संदर्भांच्या पुष्टिकांचे वर्गीकरण करून त्यांचा उपयोग विवेकाने, साक्षेपाने आणि तर्कशास्त्रीय प्रमाण स्वीकार पद्धतीने केला आहे.

(१३) ग्रंथलेखनाची भूमिका आणि बीजसूत्रे निश्चित करून विविध स्वतंत्र प्रकरणांनुसार चर्चा मांडली असून 'गाथा पांडुरंग' स्वरूपात मध्ययुगीन संतांची अभंगगाथा क्रमाने मांडली आहे.

(१४) संदर्भ तळटिपांच्या स्वरूपात किंवा चर्चेच्या शेवटी देण्याऐवजी वाचनाची

सोय व ससंदर्भता यादृष्टीने चर्चेबरोबरच कंसात टाकले आहेत.

१.६ चर्चेची व्याप्ती आणि मर्यादा :

अ) ग्रंथातील चर्चेची व्याप्ती :

'श्रीपूर महात्म्य' या ग्रंथातील 'पांडुरंग शर्मा' या विष्णूभक्ताची कथा व सद्गुरू गालवांच्या कृपेने आणि प्रत्यक्ष श्री लक्ष्मीदेवींच्या सान्निध्यात सरस्वती तीरावरील श्रीपुरात 'पांडुरंग' प्राकट्य होते या अपवादात्मक 'दैवतकथे'मुळे (कथाविशेषामुळे) श्रीविष्णूंच्या कलियुगातील मोजक्या व क्षेत्रीय स्वरूपात प्रसिद्ध झालेल्या, लोकमानसाच्या अनुभवांच्या कसोटीवर गत हजारो वर्षांपासून उतरलेल्या सिद्ध कथांच्या संदर्भाने ग्रंथलेखन घडले आहे. यात श्रीव्यंकटाचलस्वामी, श्री बालाजी, पंढरपूरचे श्री विठ्ठल आणि श्रीगोंद्यातील पांडुरंग यांचा लोकदैवते म्हणून सिद्ध झालेल्या दैवतांच्या कथांचा समावेश, त्यांच्यातील अंतरबहीरसंबंध, त्यांची इतिहासपौराणिकता, त्यांच्यातील प्रादेशिक व सांस्कृतिक एकात्मता स्पष्ट करून ग्रंथ मांडण्याची मर्यादा घालून घेतली. यासंदर्भाने कलियुगातील भक्तिसाधनेचे महत्त्व, सरस्वती नदीसह गोदाकृष्णा यांच्या प्रदेशातील अध्यात्मपीठे, त्यात चंद्रभागेचे स्वरूप यांचा संदर्भाने विचार केला आहे. अर्थातच येथे तात्त्विक चर्चेच्या आधारे प्रामुख्याने क्षेत्र आणि दैवते, उपासक संप्रदाय आणि लोकदैवत यांच्यापुरता मर्यादित विचार करून त्यांचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. या भक्तिपरंपरेत मध्ययुगीन मराठी संतांचा मोठा सहभाग आहे. त्यांच्या आधारे 'पांडुरंग गाथा' मांडणे अशी या ग्रंथाची व्याप्ती असून, वैष्णवभक्तीचा इतिहास, परंपरा, लोकजीवनातील स्थान आणि महत्त्व यांचे स्वरूप असे या ग्रंथाचे सामान्य स्वरूप आहे.

ब) चर्चेची मर्यादा :

लोकसाहित्यशास्त्रीय आणि पुराण परंपरा यांचा विचार केला तर विष्णूतत्त्वाचे प्राकट्य शिवतत्त्वाच्या साहचर्याने आणि तीर्थक्षेत्रांच्या सान्निध्याने जलप्रवाहांना साक्षीभूत स्वरूपात सर्वत्र आढळते. त्या सर्वांचा धांडोळा व चर्चा या ग्रंथात नाही, ही या ग्रंथाची स्पष्ट मर्यादा आहे. शैव-वैष्णव वाद किंवा शिव-विष्णू अद्वैत यांची चर्चा करण्याचा व्याप येथे केलेला नाही. केवळ तीन स्थानांचा, क्षेत्रांचा, दैवतांचा विचार करून; येथे भक्तिपरंपरेचा विचार केला आहे. हा विचार वैष्णव संप्रदायापुरता मर्यादित झाला आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरा, दैवतकथा परंपरा, वाङ्मय परंपरा, संप्रदाय परंपरा यांचे संदर्भ केवळ ग्रंथातील चर्चेपुरते मर्यादित घेतले आहेत. जगद्व्याळ वाङ्मय परंपरेला गवसणी येथे नाही. विविध पुराणांच्या सर्व संहिता पाहिल्या आहेत असा दावा नाही. शोधण्याचा वा स्पर्श करण्याचा प्रयत्न एवढ्या मर्यादितच हा प्रपंच

आहे.

१.७ अपेक्षित निष्कर्ष :-

(१) कलियुगात भक्तिसाधना हाच परमेश्वरप्राप्तीचा, मनःशांतीचा आणि दुःखहरणाचा तथा मुक्तीचा मार्ग आहे.

(२) श्री विष्णूंनी नारदीय भक्तिपरंपरेचा पुरस्कार करून भक्तिभावनेचा भक्तियोग मार्गाने स्वीकार करून आपले लोकबंधत्व भक्तांसाठीच्या प्राकट्याच्या अभिवचनातून, अवतारित होऊन पूर्ण करण्याचा स्वभाव प्रदर्शित केला आहे. याच कारणाने श्रीबालाजी, श्रीपांडुरंग, श्रीविठ्ठल स्वरूपात, तसेच लोकभावनेला प्राधान्य देऊन बालगोपालक परिवेषात विष्णूत्त्वाचे प्राकट्य घडविले आहे.

(३) पवित्र जलप्रवाहांच्या सान्निध्याने सतसंस्कृती फुलते यांचा अनुभव; कलियुगातही गोदावरी, कृष्णा या महानद्यांच्या प्रवाहाला मिळणाऱ्या उपनद्या भीमा अर्थात चंद्रभागा आदि नद्यांच्या सान्निध्यात तत्त्व प्राकट्यासह घडविला आहे. या प्रचलनात ज्ञानदायिनी सरस्वतीचे साहचर्य सर्वत्र राहिले आहे.

(४) भारतीय उपखंडाच्या मध्य दक्षिण प्रदेशात, या भक्तियोग साधना परंपरेचे दायित्व ऋषी, मुनी, संत यांनी सर्व युगांप्रमाणे कलियुगातही सांभाळले आहे. त्यात अगस्त्य, वशिष्ठ परंपरा, गालव्य मुनी यांच्याप्रमाणेच मधुंगीन संतपरंपरेतील नवनारायण आणि श्री ज्ञानेश्वर ते तुकाराम आणि त्यांची प्रभावळ यांचा सहभाग लक्षणीय आहे.

(५) श्रुती, स्मृती, पुराणांची परंपरा संतवाङ्मयाने पुढे नेली आणि कलियुगात भक्तिसाधनेच्या माध्यमातून परंपरेने आस्तिकभाव जागृत ठेवून मानवी जीवनाच्या जिण्याला पुरुषार्थाचे भाग्य दिले व सत्प्रवृत्त केले.

(६) प्रादेशिक आणि सामाजिक मानवी एकात्मता राखण्याचे वैश्विक कार्य या परंपरेने घडविले आहे.

(७) 'पांडुरंग' रूपाचे प्राकट्य श्रीपुरात घडले. हे प्राकट्य 'राधाभाव' धारण करून श्रीलक्ष्मींनी केलेल्या भक्तीसाठी आणि श्रीलक्ष्मींच्या सान्निध्यात याच भावाने भक्तियोगे अद्वैत साधना करणाऱ्या पांडू शर्मा यांच्यासाठी प्रकटले आणि समर्पित भक्तिभाव अर्थात 'राधाभाव' ठेवून केलेल्या भक्तिसाधनेने, पंढरपुरात पांडुरंग, विठ्ठलरूपात विटेवर तिष्ठत उभे राहतात याची अनुभूती श्रीलक्ष्मीदेवी जनमानसाला देत आहेत. ही 'राधाभाव' भक्तिधारा 'पांडुरंग' स्वरूपातून प्रकटलेली दिसते.

समारोप :

श्री व्यंकटेश अर्थात श्री गिरीबालाजी आणि पंढरपूर क्षेत्रीचे श्री विठ्ठल ही क्षेत्रीय दैवते म्हणजे कलियुगात भक्तिसाधनेने सर्व प्रापंचिक पुरुषार्थ सिद्ध करून

पारमार्थिक सुखानुभव देणारी क्षेत्रीय लोकदैवते आहेत. हे बालाजी किंवा श्रीविठ्ठल राधाभाव भक्तीने अद्वैतज्ञान प्रकाशाने प्रकाशमान होऊन 'पांडुरंग' स्वरूपात दर्शन देतात त्याचा वस्तुपाठ श्रीगोंद्यातील 'पांडुरंग' रूपात प्रत्यक्ष अनुभवता येतो. 'गोप वेश' हा सर्वार्थीने लोकवेश व लोकव्यवहार आहे आणि बालस्वरूप हे सर्व मानवी जीवनातील कैवल्यस्वरूप आहे हे या परंपरेने स्पष्ट केले. शिवतत्त्व हे लोकतत्त्व होऊन; विष्णूरूपाचे दर्शन घडविते या त्रिदेवात्मक भारतीय परंपरेचा, एकात्म परिचयही या ग्रंथांतून घडतो.

* * *

प्रकरण २ रे

भक्तियोग : साधन, साधना

भागवत धर्माच्या तात्त्विक मार्गात उपनिषदे, श्रीमद्भगवद्गीता आणि ब्रह्मसूत्रे यांना आधारभूत प्रस्थानत्रयी मानले आहे. आचार्यभक्त- विष्णु वामन बापट शास्त्री, 'सुबोध उपनिषत्संग्रह' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत उपनिषदांचे महत्त्व प्रतिपादन करताना, पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत लिहितात, "उपनिषदांचा अभ्यास केल्यावांचून गीता-ब्रह्मसूत्रादि किंवा दुसरा कोणताही संस्कृत-प्राकृत प्रकरण ग्रंथ बरोबर कळणे शक्य नाही, भक्तिमार्गादि दुसऱ्या कोणत्याही साधनभूत मार्गाचे संपूर्ण रहस्य लक्ष्यांत येणे शक्य नाही. 'कोऽहं, कथं इदं जातं, को वा कर्ताऽस्य विद्यते' - मी कोण, हे जगत् कसे झाले व त्याचा कर्ता कोण आहे; ही जिज्ञासा - ही तळमळ उपनिषदांच्या अभ्यासानेच शांत होते." युगायुगांतील मनुष्यमात्राला आनंद, परमानंद आणि अर्थात जीवनमुक्ती म्हणजेच नित्यतृप्ती किंवा समाधान हवे असते. हे ज्ञान उपनिषदांतून मिळते आणि योगसाधनेतून प्रत्यक्ष आनंदमयता लाभते. संसारप्रपंचात अविद्यानिवृत्तिपूर्वक परमानंदप्राप्ती व्हावी यासाठीच माणसाची सगळी धडपड. त्यासाठीच भगवद्गीतेत विविध योगमार्गांची चर्चा. ईशोपनिषद, केनोपनिषद, काठकोपनिषद, मुंडकोपनिषद, प्रश्नोपनिषद, मांडुक्योपनिषद, तैत्तिरीयोपनिषद, ऐत्तरेयोपनिषद, छान्दोग्योपनिषद, बृहदारण्यकोपनिषद, कौषितकिब्राह्मणोपनिषद, श्वेताश्वतरोपनिषद, जाबालोपनिषद, नारायणोपनिषद आदि उपनिषदांतून वेदान्त चर्चा घडली ती याचसाठी. ब्रह्मसूत्रांतून भगवान बादरायणांनी 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' अशा उपक्रमाने तत्त्वज्ञानाची सूत्ररूप मांडली केली. सत्चित्आनंदप्राप्तीच्या सर्व योगमार्गांचा आधार हे तत्त्वज्ञान आहे. भक्तियोगाने सर्वसामान्य संसारप्रपंच करीत सच्चिदानंद प्राप्ती लाभावी यासाठी भक्तिसाधनेची मांडणी केली. अर्थातच हे सर्व तत्त्वज्ञान भक्तिसाधनेतून अवगत होऊन पुरुषार्थ सार्थ होतात; असा विश्वास भक्तियोगांतर्गत दिला आहे. प्राप्त

कलियुगाच्या, मानवी मनोवृत्तींचा विचार करता भक्तिसाधना योग्य होईल असा निर्वाळा गीता रचयिते आणि ब्रह्मसूत्रमंडित करणाऱ्या व्यासांनीही दिला. त्याच निमित्ताने श्रीमद्भागवताच्या प्रारंभीच ते मंगलाचरण प्रकट करतात. भागवत महात्म्याच्या प्रथम अध्यायातील प्रथम श्लोक म्हणून ते म्हणतात-

सच्चिदानंदरूपाय विश्वोत्पत्यादिहेतवे । तापत्रय विमोक्षाय श्रीकृष्णाय वयं नुमः

॥१॥

सारांशरूपाने माऊली ज्ञानेश्वर सूत्ररूपाने अभंगात सांगतात,
समाधिसाधन संजीवन नाम । शांति दया सम सर्वाभूती ॥१॥ शांतीची पै शांती
निवृत्तीदासारु । हरिनाम उच्चारू दिधला तेणे ॥२॥ शम दम कला विज्ञान सज्ञान ।
परतोनि अज्ञान नये घरा ॥३॥ ज्ञानदेवा सिद्धि साधन अवीट । भक्तिमार्ग नीट हरिपंथी
॥४॥

२.१ श्रीमद्भागवतातील भक्ति-कथा :

श्रीमद्भागवत ग्रंथाच्या सुरुवातीला श्रीमद्भागवत महात्म्य विषद करताना कलियुगातील भक्तिसाधनेची अपरिहार्यता आणि अनन्यता स्पष्ट करणारी एकसुंदर रूपककथा प्रथम तीन अध्यायांत आली आहे. सूत आणि शौनक यांच्या संवादातून ही कथा पुढे आली आहे. भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य यांद्वारा प्राप्त होणारा विवेक वृद्धीगत होऊन वैष्णव मायामोहापासून कसे मुक्त होतात त्याचा उपाय जाणून घेण्याच्या उद्देशाने शौनकांच्या प्रश्नाला उत्तर देण्याच्या हेतूने सूतांनी विवेकवृद्धी आणि वैष्णव मुक्तीशास्त्राचा इतिहास सांगितला. देवर्षी नारदांनी हे शास्त्र ब्रह्मदेवांकडून श्रवण केले. मात्र हे भागवत शास्त्र नारदांना सनकादिकांनी विधिपूर्वक कथन केले. हे कथन करण्याचे कारण सांगताना भागवत महात्म्य भागात पहिल्या, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या अध्यायात भक्तीविषयक कथा आली आहे. ती सूतांनी शौनकांना नैमिषारण्यात सांगितली.

एकदा सनक, सनत, सनातन आणि सनंदन हे ब्रह्मपुत्र ऋषी सत्संगासाठी ब्रीनारायणक्षेत्री आले असताना, त्यांना ब्रह्मपुत्र नारद अतिशय उदास, चिंताक्रांत झालेले व प्रश्नांची उकल करण्यासाठी घाईने कोठेतरी संचार करीत आहेत असे दिसले. तेव्हा त्यांनी नारदांना चिंतेचे कारण विचारले. तेव्हा नारद त्यांना म्हणाले, "पृथ्वीवर सर्व उत्तम तीर्थांवर मी संचार केला. परंतु मला कोठेही मनःशांती प्राप्त झाली नाही. सध्या अधर्माला सहाय्य करणाऱ्या कलियुगाने सर्व पृथ्वी दुःखित जाली आहे." असे म्हणून कलियुगात अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार यात स्वार्थपरतेने बुडालेल्या मानवी मनाची, वासनांच्या जाळ्यात अडलेली अवस्था वर्णन करून

सांगितली. ते पुढे म्हणाले, “कलियुगाचे दोष पहात पहात पृथ्वीवर संचार करीत असता मी, जेथे भगवान श्रीकृष्णांच्या अनेक लीला संपन्न झाल्या, त्या यमुनेच्या तटावर जाऊन पोहोचलो. मुनीवर, ऐका, तेथे मी एक मोठे आश्चर्य पाहिले. एक तरुण स्त्री तेथे खिन्न मनाने बसली होती. त्या स्त्रीजवळ दोन वृद्ध पुरुष निपचितपणे पडले होते व ते जोरात सुस्कारे टाकीत होते. ती तरुण स्त्री त्यांची सेवा करता-करता त्यांना जागविण्याचा प्रयत्न करीत होती आणि त्यांच्यापुढे रडत होती. आपल्या रक्षणकर्त्याला दश-दिशांना शोधत होती. तिच्या चारी बाजूंना शेकडो स्त्रिया तिला पंख्याने वारा घालीत होत्या व तिचे सांत्वन करीत होत्या. दुरूनच हे दृश्य पाहून कुतूहल म्हणून मी तिच्याजवळ गेलो. मला पाहून ती तरुणी उभी राहिली व व्याकुळतेने म्हणाली,” असे सांगून; नारदांचा आणि भक्तीचा संवाद सूतांनी कथन केला. तरुणी म्हणाली, “हे साधुपुरुषा (कृपया) क्षणभर थांबून माझी चिंताही निवारण करा. आपल्या (केवळ) दर्शनाने या संसारातील पापे समूळ नाहीशी होतात. आपल्या वाणीने बहुतेक माझे दुःख दूर होऊ शकेल. मनुष्याचे ज्यावेळी मोठे भाग्य उदयाला येते, त्याचवेळी आपले दर्शन होते.” नारद म्हणाले, “हे देवी तू कोण आहेस? हे दोन पुरुष कोण आहेत? तुझ्या भोवतालच्या या कमलनयना स्त्रिया कोण आहेत? तुझ्या दुःखाचे कारण तू मला सविस्तर सांग.” (गीता प्रेस गोरखपूर ‘श्रीमद्भागवत महापुराणम्’ सरळ मराठी व्याख्यासहितम प्रथमःखण्ड या संहिता व अर्थ संपादित ग्रंथातील भागवत महात्म्य विभागातील एक ते तीन अध्यायांच्या श्लोक संहिता व सरळ अर्थ यांच्या आधारे) युवती म्हणाली, “माझे नाव भक्ती. ज्ञान आणि वैराग्य या नावाचे हे माझे दोन पुत्र आहेत. कालगतीमुळे हे असे वृद्ध झाले आहेत. या देवता म्हणजे गंगा इत्यादी नद्या आहेत. या सर्व माझी सेवा करण्यासाठी आल्या आहेत. अशाप्रकारे साक्षात देवतांच्या द्वारा माझी सेवा होत असूनही माझ्या मनाला समाधान नाही. हे तपस्वी, आता लक्षपूर्वक माझी कथा ऐका. खरेतर माझी कथा सर्वश्रुत आहे. तरीपण ती ऐकून आपण मला शांती प्रदान करा. द्रविड देशात माझा जन्म झाला. कर्नाटकात मी वाढले, महाराष्ट्रात काही ठिकाणी मला सन्मान प्राप्त झाला, परंतु गुजराथमध्ये मला वृद्धापकाळाने घेरले. तेथे घोर कलियुगाच्या प्रभावाने दुर्जनांनी मला छिन्नविच्छिन्न केले. दीर्घ कालपर्यंत माझी अशी अवस्था झाल्याने मी माझ्या पुत्रांसह अशी दुर्बल आणि निस्तेज झाले. परंतु वृंदावनात पुन्हा आले व नवजीवन मिळाल्याप्रमाणे उत्तम सौंदर्य प्राप्त होऊन मी तरुण झाले. परंतु हे झोपलेले दोघे पुत्र थकले-भागलेले आहेत. हे स्थान सोडून मी दुसरीकडे जाऊ इच्छिते. हे माझे पुत्र वृद्ध झालेले पाहून मी त्या दुःखाने दुःखी झाले आहे. मी (तर) तरुण (पण) माझे दोन पुत्र वृद्ध हे कसे? आम्ही तिघेजण एकत्र

राहाणारे आहोत. तरी असे विपरीत का? वास्तविक आई वृद्ध व पुत्र तरुण असे असावयास पाहिजे. या स्थितीचे मला आश्चर्य वाटत असल्याने मी शोकमग्न आहे. आपण बुद्धिमान आणि योगी आहात. म्हणून हे असे का, याचे कारण मला सांगा.” नारद म्हणाले, “साध्वी, मी माझ्या हृदयातील ज्ञानदृष्टीने तुझ्या संपूर्ण दुःखाचे कारण जाणण्याचा प्रयत्न करतो. तुला दुःख करण्याचे कारण नाही. श्रीहरी तुझे कल्याण करतील. देवी, लक्षपूर्वक ऐक. हे दारुण कलियुग असल्याने आता सदाचार, योगसाधन व तप ही सर्व लुप्त झाली आहेत. लोक लुटारूवृत्ती आणि दुष्कर्म यांत प्रवृत्त होऊन राक्षसी वृत्तीचे बनले आहेत. या स्थितीत ज्या बुद्धिमान पुरुषांचे धैर्य टिकून राहिल, तोच ज्ञानी किंवा पंडित समजावा. ही पृथ्वी प्रतिवर्षी शेषाला भाररूप होऊ लागली आहे. तिला स्पर्श करणे तर राहोच. ती दृष्टी टाकण्यायोग्य देखील राहिलेली नाही आणि येथे काहीही कल्याणकारक असे दिसत नाही. आता तुझ्या पुत्रांसह तुझे दर्शनही कोणास होत नाही. विषयांध झालेल्या जीवांकडून उपेक्षित झाल्याकारणाने तू जर्जर झाली होतीस. वृंदावनातील वास्तव्याने तू पुन्हा नवतरुणी झाली आहेस. येथे भक्ती आनंदाने सर्वत्र नृत्य करीत आहे, म्हणूनच वृंदावन धाम धन्य होय. परंतु तुझ्या या दोन पुत्रांचे येथे कोणीही चाहते नाहीत म्हणून यांचे वृद्धत्व नाहीसे होत नाही. इथे यांना किंचितसे आत्मसुख प्राप्त झाल्याकारणाने ते निद्रिस्त झाल्यासारखे वाटतात.”

भक्ती म्हणाली, “राजा परीक्षिताने या पापी कलियुगाला येथे आश्रय का दिला? याच्या आगमनानेच सर्व वस्तूतील मोठे सारच कोठे नाहीसे झाले? करुणामय श्रीहरींना हा अधर्म कसा पाहवतो? मुनीवर, माझ्या या संशयाचे निराकरण करा. आपल्या वचनांनी मला खूपच शांती प्राप्त झाली आहे.” नारद म्हणाले, “बालिके, तू विचारले आहेस, तर मी तुला सर्व सांगतो. प्रेमाने ऐक. जेणेकरून हे कल्याणी, तुझे दुःख नाहीसे होईल. ज्या दिवशी भगवान श्रीकृष्ण हा पृथ्वीलोक सोडून आपल्या परमधामाला गेले, त्या दिवसापासून सर्व साधनांमध्ये विघ्न आणणाऱ्या कलियुगाची सुरुवात झाली. दिग्विजयाच्यावेळी अत्यंत दीन व शरण आलेल्या कलियुगाकडे परीक्षिताची दृष्टी गेली, तेव्हा भ्रमरासारख्या सारग्राही बुद्धीच्या राजाने असा निश्चय केला की, मी याचा वध करता कामा नये. कारण-

यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना । तत्फलं लभते सम्यक्कलौ केशवकीर्तनात् ॥६७॥

(भा.म.अ. १)

जे फळ तपस्या, योगसाधना आणि समाधीपासूनही मिळत नाही, तेच फळ कलियुगात श्रीहरिकीर्तनाने चांगल्या प्रकारे प्राप्त होते. अशाप्रकारे साररहित असूनही एकप्रकारे

उपयुक्त आहे असे जाणून परीक्षिताने कलियुगात जन्म घेणाऱ्या मनुष्यमात्रांच्या सुखासाठी त्याला राहू दिले. यावेळी लोक निंद्य कर्मात प्रवृत्त झालेले असल्यामुळे सर्व वस्तूंमधील रस नाहीसा झाला असून सर्व पदार्थ बी नसलेल्या भुश्यासारखे झाले आहेत.” ब्राह्मण, तीर्थक्षेत्रे, तामसीलोभी, नास्तिक आणि मुक्ती मिळविण्याच्या साधनाकडे दुर्लक्ष करणारे विद्वान या सर्वांच्या ठिकाणी अनाचारी वृत्ती निर्माण होऊन; संप्रदायानुसार प्राप्त झालेली विष्णुभक्ती कोठे दिसत नाही. सर्व वस्तूंचे सारसर्वस्वच गेले आहे आणि हाच कलियुगाचा स्वभाव आहे असे सांगून राजा परीक्षिताचा हेतू स्पष्ट करून भक्तीचे महत्त्व सांगितले. ते ऐकून भक्ती म्हणाली, ‘देवर्षी, आपण धन्य आहात. माझ्या सद्भाग्यानेच माझी आपल्याशी भेट झाली. या संसारात साधूंच्या दर्शनानेच सर्व सिद्धी प्राप्त होतात. आपण केवळ उपदेश केल्याने कयाधुचा पुत्र प्रल्हाद याने मायेवर विजय मिळविला होता. आपल्या कृपेनेच ध्रुवाने ध्रुवपदही प्राप्त केले होते. आपण सर्व मंगलांचे मंगल तसेच साक्षात ब्रह्मदेवांचे पुत्र आहात मी आपणास नमस्कार करते. त्यानंतर नारदांनी तिची परोपरीने समजूत घातली.

नारद म्हणाले, ‘बालिके, तू व्यर्थ खेद का करीत आहेस? तू इतकी चिंतातूर का झाली आहेस? भगवान श्रीकृष्णांच्या चरणकमलांचे चिंतन कर. तुझे दुःख नाहीसे होईल. त्यांना नेहमी प्राणाहूनही अधिक प्रिय अशी तू भक्ती आहेस. तुझ्या आमंत्रणांवरून भगवान कनिष्ठांच्या घरी सुद्धा जातात (कारण)

सत्यादित्रियुगे बोध वैराग्यौ मुक्तिसाधकौ । कलौ तु केवला भक्तिर्ब्रह्मसायुज्यकारिणी ॥४॥

(अ.२ भागवत महात्म्य)

सत्य, त्रेता आणि द्वापार या तीन युगांत ज्ञान आणि वैराग्य ही मुक्तीची साधने होती; परंतु कलियुगात केवळ भक्ती मोक्षप्राप्ती करून देणारी आहे. असे निश्चित जाणून परमानंद चिन्मूर्ती ज्ञानस्वरूप श्रीहरीने स्वतःच्या ‘तू’ सत्स्वरूपापासून तुझी निर्मिती केलेली आहे. तू श्रीकृष्णांना प्रिय अशी सुंदरी आहेस. एकदा तू हात जोडून त्यांना विचारले होते की, ‘मी काय करू?’ तेव्हा श्रीकृष्णांनी ‘माझ्या भक्तांचे पोषण कर’ अशी तुला आज्ञा केली होती. तू ते स्वीकारल्यानंतर श्रीहरी प्रसन्न झाले आणि तुझी सेवा करण्यासाठी मुक्तीचा दासीच्या रूपात आणि ज्ञान आणि वैराग्य यांना पुत्ररूपात तुझ्या स्वाधीन केले. तू तुझ्या मूळ रूपाने वैकुंठामध्ये (भक्तांचे) पोषण करतेस; तर पृथ्वीवर भक्तांचे पोषण करण्यासाठी तू केवळ सावलीच्या रूपात राहिली आहेस. तू मुक्ती, ज्ञान आणि वैराग्यासह पृथ्वीतलावर आलीस आणि सत्गु ते द्वापारयुगापर्यंत मोठ्या आनंदाने राहिलीस. मुक्ती कलियुगात नास्तिकतेच्या भावाने ग्रस्त होऊन

क्षीण होऊ लागली होती, म्हणून ती लगेच तुझ्या आज्ञेने वैकुंठलोकात गेली. तू स्मरण करताच मुक्ती येथे येते आणि परत जाते. परंतु या ज्ञान आणि वैराग्याला तू पुत्र मानून आपल्याजवळच ठेवले आहेस. कलियुगात उपेक्षा झाल्याने हे तुझे पुत्र निरुत्साही आणि वृद्ध झाले आहेत, परंतु तू चिंता करू नकोस. (यांना नवजीवन प्राप्त करून देण्याचा) उपाय मी शोधून काढतो.

हे सुंदरी, कलीसारखे दुसरे कोणतेही युग नाही. या युगात मी घरा-दारात प्रत्येक माणसाच्या हृदयात तुझी स्थापना करीन, असे सांगून श्री नारदांनी भक्ती साधनेचे कलियुगातील महत्त्व स्पष्ट केले.

त्वदन्विताश्च ये जीवा भविष्यन्ति कलाविह ।

पापिनोऽपि गामिष्यन्ति कृष्णामन्दिरम् ॥१५॥ येषां चित्ते वसेद्भक्तिः सर्वदा प्रेमरूपिणी । न ते पश्यन्ति कीनाशं स्वप्नेऽप्य मलमूर्तये ॥१६॥ न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसो वा सुरोऽपि वा । भक्तियुक्तमनस्कानां स्पर्शने न प्रभुर्भवेत् ॥१७॥ न पोभिर्न वेदैश्च न ज्ञानेनापि कर्मणा । हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः ॥१८॥ नृणां जन्मसहस्रेण भक्तौ प्रीतिर्हि जायते । कलौ भक्तिः कलौ भक्तिर्भक्त्या कृष्णः पुरः स्थितः ॥१९॥ भक्तिद्रोहकरा ये च ते सीदन्ति जगत्रये । दुर्वासा दुःखमापन्नः पुरा भक्त विनिह्वक्तः ॥२०॥ अलं व्रतैरलं तीर्थैरलं योगैरलं मखैः अलं ज्ञानकथालापैर्भक्तिरेकैव मुक्तिदा ॥२१॥

(सर्व १५ ते २१ श्लोक भागवत महात्म्य, संहिता अ. २ मधील आहेत)

या कलियुगात जे जीव भक्तिमार्गाला लागतील, ते पापी असल्यासही निर्भयपणे श्रीकृष्णधामाला जातील. ज्यांच्या हृदयात प्रेमस्वरूप भक्ती निरंतर निवास करते, ते शुद्धान्तःकरणाचे लोक स्वप्नात देखील यमाला पाहात नाहीत. ज्यांच्या हृदयात भक्ती आहे, त्यांना प्रेत, पिशाच, राक्षस किंवा दैत्य स्पर्श करण्यास असमर्थ आहेत. तप, वेदाधन, ज्ञान, कर्म अशा कोणत्याही साधनाने भगवंत वश होऊ शकत नाहीत. ते केवळ भक्तीनेच वश होतात. गोपी हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. हजारो जन्मांच्या पुण्याईने मनुष्याला भक्तीविषयी प्रेम निर्माण होते. कलियुगात भक्ती, केवळ भक्तीच सार आहे. भक्तीनेच प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण समोर उपस्थित होतात. भक्तीशी द्रोह करणारे तिन्ही लोकांत दुःखाचेच धनी होतात. एकेकाळी भक्ताचा तिरस्कार केल्यामुळे दुर्वास ऋषींना दुःख प्राप्त झाले होते. व्रते, तीर्थयात्रा, योग, यज्ञ, ज्ञानचर्चा इत्यादी साधनांची काहीही आवश्यकता नाही. एकमात्र भक्तीच मुक्ती देणारी आहे.” नारदांचे निवेदन ऐकून प्रसन्न झालेल्या भक्तीने आपले दुःख दूर झाल्याचे सांगून श्री नारदांच्या अंतःकरणात सदैव वास करून प्रवास करण्याचे ठरविले तरी भक्तीने आपल्या पुत्रांना जागविण्याची प्रार्थना नारदांना केली.

श्री नारदांनी ज्ञान आणि वैराग्य या पुत्रांना जागविण्याचे प्रयत्न म्हणून वेद, वेदान्त, गीता यांचा घोष करून पाहिला तरी त्यांचे प्रयत्न निष्फल झाले. त्याचवेळी आकाशवाणीने त्यांना संतशिरोमणी सनकादिक उपाय सांगतील असा संदेश दिल्यावर श्री नारद त्यांना भेटण्यासाठी बद्रिनारायणवासी आले. तेथे त्यांना सर्वज्ञानी सनकादिक मुनी भेटले. त्यांना यथोचित प्रार्थना करून; आकाशवाणीकडून मिळालेला संदेश सांगितला. भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य यांची अवस्था सांगून त्यांच्या पुनरुत्थानाचा मार्ग सांगण्याची विनंती केली. त्यावर सनकादिक यांना त्यांना कलियुगात, शुकमुनींनी ज्या शास्त्राचे गायन केले त्या श्रीमद्भागवताचे पारायण या सत्कर्माचा उपदेश करून; त्यामुळेच भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य यांना मोठी शक्ती प्राप्त होईल आणि ज्ञान-वैराग्य यांचे कष्ट नाहीसे होऊन भक्तीला आनंद मिळेल; याविषयी आश्वासित केले. सनकादिकांनी श्रीमद्भागवत कथामृताचे महात्म्य कथन करून नारदांना हरिद्वार येथील आनंद घाटावर हा पारायण सोहळा करावयास सांगितले. आणि-

सत्येन ब्रह्मचर्येण सर्वदा श्रवणंमतम् । अशक्यत्वात्कलौबोधो विशेषोऽत्र शुकाज्ञया ॥४६॥

(अ. ३. भा. म.)

मनोवृत्तिजयश्चैव नियमाचरणं तथा । दीक्षा कर्तृमशक्यत्वात्सप्ताह श्रवणं मतम् ॥४७॥

(अ. ३ भा. म.)

ही भागवत कथा सत्याचरण आणि ब्रह्मचर्य पालनपूर्वकच ऐकणे उत्तम समजले गेले आहे. परंतु कलियुगात असे होणे कठीण असल्याने ही कथा ऐकण्याचा शुकमुनींनी सांगितलेला विशेष विधी समजावून घेतला पाहिजे. कलियुगात पुष्कळ दिवसपर्यंत चित्तवृत्ती ताब्यात ठेवणे, नियमांना बांधील राहणे आणि केवळ एखाद्याच पुण्यकार्याला वाहून घेणे अवघड असल्याने सात दिवस श्रवणाचा सांगितला आहे. तो नारदांनी अनुसरावा असे मार्गदर्शन केले.

शौनकांनी नारद-भक्ती संवाद आणि नारद-सनकादी संवाद ऐकून श्री सूतांना विचारले, “हे भागवतपुराण निश्चितच योगवेत्ते, ब्रह्मदेव यांचे आदिकारण असणाऱ्या श्री नारायणाचेच निरूपण करित आहे; पण मोक्षप्राप्तीसाठी ज्ञान, इत्यादी सर्व साधनांचा तिरस्कार करूनही या युगात या पुराणाची ख्याती कशी झाली?” त्यावर सूतांनी शौनकांना उद्धवांची हकिकत सांगितली.

भगवान श्रीकृष्ण पृथ्वीवरील आपले निवासस्थान सोडून स्वधामाला अर्थात गोलोकात जावयास निघाले तेव्हा त्यांनी अकराव्या स्कंधातील (भागवताच्या) ज्ञानोपदेश स्वमुखाने सांगितला. तो ऐकून उद्धवांनी विचारले, “हे गोविंद, आपण

आपल्या भक्तांचे कल्याण करून स्वधामास जाऊ इच्छिता तथापि हे श्रीकृष्णा घोर कलियुगाच्या स्वभावाने पृथ्वीला पापाचा भार सोसेनासा होऊ लागला तर पृथ्वीचे रक्षण आपल्याखेरीज कोण करणार? तसेच आपले भक्त पृथ्वीवर कसे राहू शकतील?” उद्धवांचे हे प्रश्न ऐकून श्रीकृष्णांनी आपले तेज भागवतात स्थापित केले व ते भागवतरूपी वाङ्मयमूर्ती झाले. नारद आणि भक्ती यांच्या जोडीला उद्धवकथा ऐकवून सूतांनी भक्ती आणि सनकादित झालेल्या संवादातील अभिप्राय कथन केला.

भक्ती म्हणाली-

“भवदिभरद्यैव कृतास्मि पुष्टा कलिप्रणष्टापि कथारसेन । क्वाहं तु तिष्ठाम्यधुना ब्रुवन्तु बाहमा इदं तां गिरमूचिरे ते ॥७०॥”

सनकादिंनी सांगितले.

“भक्तेभ्यु गोविन्दसरूपकर्त्री प्रेमैकधर्त्री भवरोगहन्त्री । सा त्वं च तिष्ठस्व सुधैर्यसंश्रया निरन्तरं वैष्णवमानसानि ॥७१॥ ततोऽपि दोषाः कलिजा इमे त्वां द्रष्टुं न शक्ताः प्रभवोऽपि लोके । एवंतदाज्ञावसरेऽपि भक्ति - स्तदा निषण्णा हरिदासचित्ते ॥७२॥ सकल भुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्या निवसतिहृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका । हरिरपि निजलोकं सर्वथतो विहाय प्रविषती हृदि तेषां भक्तिसूजोपनद्धः ॥७३॥”

(७० ते ७३ श्लोक - भागवत महात्म्य अ. ३ रा)

अर्थात- “कलियुगात माझा लोप झाला होता. कथामृताचे सिंचन करून आपण मला आजच पुष्ट केलेत. आपण मला मी कोठे राहू? ते सांगावे.” त्यावर सनकादिंनी सांगितले, “तू भक्तांना भगवत्स्वरूप देणारी, त्यांचे अनन्यप्रेम संपादन करणारी आणि त्यांचा भवरोग नाहीसा करणारी आहेस, म्हणून तू धैर्य धारण करून विष्णुभक्तांच्या हृदयांत निरंतर वास करून रहा. या कलियुगातील दोषांचा लोकांवर प्रभाव पडणारा असला तरी तुझ्यावर (त्या दोषांची) दृष्टी सुद्धा पडू शकणार नाहीस.” अशा प्रकारे आज्ञा होताच भक्ती ताबडतोब भक्तांच्या हृदयात विराजमान झाली. ज्यांच्या हृदयात केवळ हरिभक्तीचाच निवास आहे, ते भले निर्धन का असेनात, परम धन्य आहेत; कारण या भक्तीच्या दोरीने बांधलेले साक्षात भगवानही आपले परमदाम (गोलोक) सोडून भक्तांच्या हृदयात येऊन निवास करतात. असा अभिप्राय सनकादिकांनी नारदांपुढे व्यक्त केला.

२.२ श्रीमद् भगवद्गीतेतील भक्तियोग :

गीता हा कृतार्त करण्याचा सर्वश्रेष्ठ विषय असून ‘अध्यात्मशास्त्र’ या स्वरूपात श्री व्यासांनी गीतेची मांडणी वेदोपनिषदांचे सार स्वरूपात केली आहे. भागवतांच्या प्रस्थान त्रयीत गीतेला पर्यायाने ज्ञानेश्वरीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. प्रस्थान

त्रयीत माऊली म्हणतात,

“म्हणौनी वेदाची सुसेव्यता । ते हे मूर्त जाण श्री गीता । श्रीकृष्णे पांडुसुता । उपदेशीली ॥”

(ज्ञा. १४६६ अ. १८)

जगद्गुरू श्रीकृष्ण मुखाने, या अध्यात्मशास्त्रात ‘भक्तियोगाचे दर्शन’ गीतेच्या बाराव्या अध्यायात केले आहे. अर्जुन-श्रीकृष्ण संवादातून हे संपूर्ण ज्ञान प्रकट झाले आहे. हे ज्ञान समजावून घेताना अर्जुनाने पहिला प्रश्न केला-

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां केयोगक्तिमा ॥११॥

(गीता अ. ११)

अर्थात- देवा, याप्रमाणे एकनिष्ठ होऊन तुझ्या सगुण रूपाची उपासना करतात ते; (व) अव्यक्त आणि अविनाशी अशा निर्गुण ब्रह्माची उपासना करतात ते; या दोन्ही प्रकारच्या भक्तांमध्ये श्रेष्ठ भक्त कोण? या प्रश्नाला उत्तर देताना श्रीकृष्णांनी भक्तियोग समजावून सांगितला. श्री ज्ञानेश्वरीमध्ये ज्ञानेश्वरांनी त्यावर भाष्य केले आहे. त्याचा सरळ मराठी गद्यस्वरूप अर्थ वै.ह.भ.प. मामासाहेब दांडेकर कृपाप्रासादिक ‘सार्थ ज्ञानेश्वरी’ या ग्रंथात आला आहे. विषय चर्चेच्या दृष्टीने गृहितकाच्या स्वरूपात तो येथे घेणे उचित ठरेल. हे निरूपण ज्ञानेश्वरी अ. १२ मध्ये ओवी क्र. ३५ पासून आले आहे ते असे- ‘अरे, अस्त पावण्याच्या पर्वताजवळ सूर्यबिंब आले असता, त्याचे किरण जसे पाठोपाठ जातात ॥३५॥ किंवा अर्जुना, पावसाळ्यात नदीचे पाणी जसे चढू लागते, तशी ज्याच्या भक्तीला नित्य नवी भरती येते ॥३६॥ किंवा, गंगा समुद्राला मिळाल्यावरही, मागील अनिवार लोटांमुळे ती मिळतच असते, तसा ज्यांच्या प्रेमभावाला चढता पूर येत असतो ॥३७॥ तसेच, रात्र किंवा दिवस असा फरक न करता, जे सर्व इंद्रियांचा संयम करून माझ्याच ठिकाणी चित्त ठेवतात ॥३८॥ जे भक्त, याप्रमाणे मलाच स्वतःला समर्पित करतात तेच ‘परमयोगी’ आहेत असे मी समजतो ॥३९॥ आणि अर्जुना, जे सोडहं भाव उपासनेच्या योगाने, निरवयव व अक्षर अशा माझ्या पदाला झोंबू पाहतात ते दुसरे ज्ञानीही माझे भक्त आहेत ॥४०॥ ज्याला मन स्पर्श करू शकत नाही, जेथे बुद्धीची नजर पोहोचत नाही, ते काय इंद्रियांना समजेल? ॥४१॥ आणि ते ध्यानाचा विषय नसल्यामुळे अमक्या ठिकाणी आहे असे म्हणता येत नाही, किंवा अमक्यासारखे आहे, असेही म्हणता येत नाही ॥४२॥ जे सर्वच बनले आहे (सर्वच रूपांत आहे) म्हणून सगळीकडे व सर्वदा आहे व ज्याच्या प्राप्तीने विचार कुंठित होतात ॥४३॥ जे कधी जन्मले नाही किंवा जन्मणारही नाही; किंवा जे नाही असे, किंवा आहे असेही म्हणता येत नाही; असे

असल्यामुळे त्याच्या प्राप्तीचा उपायच नाही ॥४४॥ जे चालत नाही किंवा हालत नाही, जे संपत नाही किंवा मिळत नाही, अशी जी वस्तू ती स्वसामर्थ्याने ज्यांनी स्वाधीन करून घेतली ॥४५॥ वैराग्यरूपी महाअग्नीने विषयरूपी सैन्य भस्म करून, जे आपल्या होरपळलेल्या इंद्रियांना मोठ्या कष्टाने धरून ठेवतात ॥४६॥ नंतर संयमरूपी पाश टाकून इंद्रियांच्या वृत्ती उफराट्या करून त्यांना हृदयाकाशाच्या गुहेत कोंडून ठेवतात ॥४७॥ अपानद्वाराला आसनाची मुद्रा घट्ट लावून मूळबंधाचे बुरूज उभे करतात ॥४८॥ आशेचे पाश तोडून अधीरपणाचे कडे दूर सारून, निद्रेची झापड दूर करतात ॥४९॥ मूलबंध आसनाच्या ज्वालामुखीने शरीरातील सात धातूंची होळी करून व्याधीची शिरे षट्चक्रास अर्पण करतात ॥५०॥ त्यानंतर कुंडलिनीची ज्योती आधारचक्रावर उभी करून त्या प्रकाशात आनंदाने मस्तकापर्यंत प्रवेश करतात ॥५१॥ नऊ द्वारांच्या चौकीत इंद्रियनिग्रहांचा अडसर घालून सुषुम्नेचा मार्ग खुला करतात ॥५२॥ प्राणशक्तिरूपी चामुंडा देवीला, संकल्परूपी मेंढे मारून, मनोरूपी महिषासुराचे मस्तक बली म्हणून अर्पण करतात ॥५३॥ इडा व पिंगळा नाड्यांचे ऐक्य करून, अनाहत ध्वनीचा गजर करून, अमृतकलेच्या साठ्यापर्यंत पोहोचतात ॥५४॥ नंतर सुषुम्ना नाडीच्या मध्य विवरातील जिन्याने वर चढून मस्तकातील ब्रह्मरंध्रापर्यंत पोहोचतात ॥५५॥ नंतर गहन मकाराची पायरी ओलांडून, माया काखेला मारून ब्रह्मरूप होतात ॥५६॥ जे अशा प्रकारे समबुद्धीचे भक्त ब्रह्मप्राप्तदीकरिता योगादी कठीण साधने साध्य करून घेतात ॥५७॥ अर्जुना, याप्रमाणे जे आपला अहंभाव अर्पण करून ब्रह्मरूप होतात, तेही मलाच येऊन मिळतात ॥५८॥ पण या योगबलाने त्यांना काही अधिक मिळते असे नाही, कष्ट मात्र अधिक पडतात ॥५९॥ सर्व प्राणिमात्रांचे कल्याणरूप, निराधार व अवयव नसलेल्या ब्रह्माच्या प्राप्तीची जे भक्तीच्या साधनाशिवाय इच्छा करतात ॥६०॥ त्यांची त्या मार्गात इंद्रादिक पदे अडवणूक करतात आणि ऋद्धी व सिद्धी ही जोडीही आडवी पडते ॥६१॥ काम, क्रोध इत्यादी अनेक शत्रू आडवे येतात व ब्रह्मप्राप्तीच्या अलिकडील शून्य स्थितीशी त्यांना झगडावे लागते ॥६२॥ या योगमार्गात तहानेच तहान व भूकेनेच भूक भागवावी लागते व हाताच्या मोजपट्टीने वारा जसा मोजावा तसे शून्याशी झगडावे लागते ॥६३॥ दिवसा उन्हात निजणे, इंद्रियांचा निरोध करणे हीच ज्यांची करमणूक असते व झाडांच्या समवेत ज्यांना संवाद करावा लागतो ॥६४॥ थंडी हे नेसण्याचे वस्त्र, ऊन हे पांघरुण व पाऊस हेच ज्यांचे घर आहे ॥६५॥ किंबहुना, अर्जुना, पतीशिवाय नित्य नवेपणाने सती जाणे, तसा हा योग आहे ॥६६॥ हा अग्निप्रवेश पतीसाठीही नव्हे, किंवा तो ताप कुलपरंपरागत हवनादिकांसाठीही नव्हे; पण मरणापाशी नित्य नवी लढाई करणे पडते ॥६७॥ असे

मरणापेक्षाही अधिक तीक्ष्ण व कढत विष मिळवेल का? डोंगर गिळू पाहाणाराचे तोंड फाटणार की नाही? ॥६८॥ म्हणून हे वीरश्रेष्ठा, जे माझी प्राप्ती व्हावी म्हणून योगमार्गाला लागले, त्यांच्या वाट्याला दुःखच आले ॥६९॥ अरे, बोचऱ्या माणसाला लोखंडाचे चणे खाण्याची पाळी आली तर त्याचे पोट भरेल का प्राण जाईल, तूच विचार कर! ॥७०॥ हाताने पोहून कोणी समुद्र तरून जाईल का? किंवा आकाशात कोणी पायांनी चालला आहे का? ॥७१॥ रणात युद्धासाठी जाऊन, ज्याच्या अंगावर एकही घाव (वार) झाला नाही, त्याला सूर्यलोकाची प्राप्ती होते का? ॥७२॥ म्हणून अर्जुना, पांगळ्याला वायुबद्दल जसा हेवा वाटत नाही, तशी देहाभिमाना जीवाने अव्यक्त स्वरूपाची हाव धरू नये ॥७३॥ असे असूनही, आकाशाला झोंबावे, तसे अव्यक्त स्वरूपाच्या प्राप्तीची जे धिटाईने ईर्ष्या धरतात त्यांना केवळ क्लेशच होतात ॥७४॥ म्हणून पार्था, भक्तिमार्गाला लागलेले जे दुसरे लोक, त्यांना असे कष्ट होत नाहीत ॥७५॥ वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे आपल्या वाट्याला आलेल्या कर्मांचे जी कर्मेद्रिये सुखाने आचरण करतात ॥७६॥ सर्व कर्मे यथाविधी, मला अर्पण करून, त्यापासून मिळणारी फळे जाळून टाकतात ॥७७॥ अर्जुना, याप्रमाणे सर्व कर्मे मला अर्पण करून, ते ती न केल्यासारखीच करून टाकतात ॥७८॥ आणखीही, त्यांची कायिक, वाचिक, मानसिक यांची माझ्याशिवाय अन्य ठिकाणी धाव नसते (सर्व कर्मे मलाच अर्पण करतात) ॥७९॥ असे जे माझ्या ठिकाणी रत राहून नित्य माझी उपासना करतात, त्यांच्या ध्यानाच्या योगाने ते माझ्या वसतिस्थानच होतात ॥८०॥ भोगमोक्षादी दुर्बळांच्या नादी न लागता, ज्यांच्या प्रिय व्यवहाराला मीच एक स्थान झालो ॥८१॥ त्याप्रमाणे भावाने, ज्यांनी स्वतःला जीवाने, मनाने व शरीराने मला विकले, त्यांचे कोणते काम मी करतो म्हणून सांगू? जे जे पडेल, ते मी करतो ॥८२॥ किंबहुना अर्जुना, जो आपल्या आईच्या पोटी जन्म घेतो, तो तिच्या किती आवडता असतो हे काय सांगावे? ॥८३॥ मग ते कोणीही व कसेही असोत; माझे व त्याचे तसे नाते आहे; त्यांना मृत्यूचाही त्रास न व्हावा याची मी हमी घेतली आहे ॥८४॥ एन्हवी कोणीही, एकदा का तो माझा भक्त झाला, की मग त्याला संसाराची काळजी नको! मला सांग, राजाच्या कुटुंबाला कधी भीक मागण्याचे कारण पडेल काय? ॥८५॥ तसे ते माझे प्रिय सोयरे आहेत असे तू समज मग त्यांच्यावर संकट आल्यास त्याची लाज मलाच नाही का? ॥८६॥ या जगात सर्व लोक जन्ममृत्यूच्या लाटांमध्ये गटांगळ्या खात आहेत, ते पाहून असे वाटते ॥८७॥ की, भवसागराच्या गर्जनेने कोण भिणार नाही? तेथे जे आहेत, तेही भीतीलच ॥८८॥ म्हणून अर्जुना, सगुणरूप धारण करून मी त्यांच्या गावाला धावत आलो ॥८९॥ आणि असे पहा नामसंकीर्तनरूप हजारो नावा बनवून, मी त्यांचा तारक

झालो ॥९०॥ जे संगरहित होते, त्यांना ध्यानमार्गाला लावले व जे संसारी होते, त्यांना नामरूपी नावेवर बसविले ॥९१॥ प्रेमाचे समुदाय करून दोहोंनाही एकाच (अध्यात्मसाधनेच्या पोटी) मार्गाने सायुज्याच्या तटी आणले ॥९२॥ परंतु जे जे म्हणून माझे भक्त झाले, मग ते चार पायांचे पशू का असेनात त्यांना मी वैकुंठवासाचे अधिकारी केले ॥९३॥ म्हणून माझ्या भक्तांना कसलीही चिंता नसते; कारण त्यांच्या मदतीसाठी मी सदैव दक्ष आहे ॥९४॥ आणि ज्यावेळी भक्तांनी आपले चित्त मला अर्पण केले, त्याच वेळी त्यांनी मला आपला छंद लावला ॥९५॥ म्हणून हे भक्तराया, धनंजया, तुला जर भक्तिमार्गाला लागावयाचे असेल, तर हा चित्तवृत्तीसमर्पण मंत्र शिक ॥९६॥ अरे, बुद्धीचा निश्चय करून, तुझी मनोवृत्ती एक माझ्याच स्वरूपी जोडलेली असू दे ॥९७॥ तुझे मन आणि बुद्धी, दोन्हीही माझ्या ठिकाणी प्रेमाने जडली की, तू मलाच प्राप्त होशील ॥९८॥ मन व बुद्धीने माझ्या ठिकाणी वसती केल्यावर 'मी तु पणा' उरल काय? तूच सांग? ॥९९॥ म्हणून दिवा मालविताच जसे तेज नाहीसे होते, किंवा सूर्य मावळताच जसा प्रकाश नाहीसा होतो ॥१००॥ बाहेर जाणाऱ्या प्राणाबरोबर जशी सगळीच इंद्रिये बाहेर जातात, तसा मन व बुद्धीबरोबर अहंकारही नाहीसा होतो ॥१०१॥ म्हणून माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणी, ही मन व बुद्धी स्थिर कर म्हणजे तेवढ्याने, सर्वव्यापी जो मी, त्यास्वरूपी तू होशील ॥१०२॥ अर्जुना, मी स्वतःची शपथ घेऊन सांगतो की, यातील एकही शब्द अन्यथा नाही ॥१०३॥ अथवा मन बुद्धीसह तू आपले चित्त सर्वस्वी मला अर्पण करू शकला नाहीस ॥१०४॥ तरी बाबा, एवढे कर की, या आठ प्रहरांपैकी काही मोजके क्षण तरी मला देत जा ॥१०५॥ मग ज्या ज्या क्षणी, त्याला माझ्या सुखाचा अनुभव येईल, तितक्या वेळेपुरती तरी त्याला विषयांविषयी विरक्ती होईल ॥१०६॥ शरद ऋतूत नद्या जशा ओसरू लागतात, तसे तुझे चित्त हळूहळू प्रपंचातून बाहेर निघेल ॥१०७॥ अथवा पौर्णिमेनंतर दिवसेंदिवस कमी कमी होता, जसे चंद्राचे बिंब अमावस्येला नाहीसे होते ॥१०८॥ तसे विषयांपासून निवृत्त होऊन माझ्या ठिकाणी जडणारे तुझे चित्त हळू हळू मीच होऊन जाईल ॥१०९॥ अरे, ज्याला अभ्यासयोग असे म्हणतात, तो हाच एक जाण, याने प्राप्त होत नाही असे काहीच नाही ॥११०॥ या अभ्यासाच्या सामर्थ्याने काही अंतरिक्षातही संचार करतात, तर काही वाघ सर्पादी, हिंस्र प्राण्यांना निवैर करतात ॥१११॥ याने विषसुद्धा पचते समुद्रावरून चालता येते व काहींना तर अभ्यासापुढे वेदही अपुरा वाटला! ॥११२॥ म्हणून अभ्यासाने न मिळण्यासारखे असे काहीही नाही, म्हणून माझ्या प्राप्तीसाठी तू अभ्यासाला लाग ॥११३॥ किंवा, तुला अभ्यासाचे सामर्थ्य नसेल, तर तुझा आचरणाचा कार्यक्रम तू असाच चालव ॥११४॥ इंद्रियांना कोंडू नको, नित्याचे

भोग तोडू नको, किंवा स्वजातीचा अभिमानही सोडू नको ॥११५॥ कुळाचार यथाविधी कर, विधिनिषेधांचे पालन कर, अशी सुखाने वागण्यास तुला मोकळीक आहे ॥११६॥ परंतु काया-वाचा-मनाने जे काही, जसे व्यापार होतील, ते मी करतो, अशी बुद्धी ठेवू नकोस ॥११७॥ ज्या परमात्म्याच्या सत्तेने सर्व विश्वाचे व्यापार चालतात, तोच, कोण एक, कर्ता की अकर्ता हे जाणतो ॥११८॥ कमी-अधिक घडलेल्या कर्माविषयी खेद न बाळगता, आपले जीवित त्याच्या स्वाधीन करून ठेव ॥११९॥ माळी जिकडे नेतो तिकडे पाणी जसे विनाहरकत जाते, तसे आपल्याकडून जे जे काही घडेल, ती त्याची सत्ता समजावी ॥१२०॥ म्हणजे प्रवृत्ती किंवा निवृत्तीचे ओझे, बुद्धी आपल्या शिरावर घेत नाही; कारण चित्तवृत्ती अखंड माझ्या ठिकाणी असते ॥१२१॥ अर्जुना, असे पहा की, वाट सरळ आहे की वाकडी आहे; ही उठाठेव रथ कधी करतो का? ॥१२२॥ आणि जे जे काही कर्म घडेल, ते थोडे अगर फार न म्हणता सरळ मला समर्पण कर ॥१२३॥ माझ्याविषयी अशी भावना धरली की अर्जुना, देहत्यागानंतर तू माझ्या सायुज्यपदाला पावशील ॥१२४॥ हे पंडुकुमरा, अशा रीतीनेही तुला कर्मे मला अर्पण करता आली नाहीत, तर आणखी ऐक! ॥१२४॥ बुद्धी उत्पन्न होताना किंवा नंतर, तसेच कर्माच्या आधी अगर शेवटी माझी आठवण करणे तुला जर साधले नाही ॥१२६॥ तर सारखीसारखी माझी आठवण करणेही राहू दे; पण तुझ्या बुद्धीला तू इंद्रियनिग्रहाकडे लाव ॥१२७॥ आणि ज्या ज्या वेळी, जी जी कर्मे घडतील, त्या सर्वांच्या फलाची आशा धरू नकोस ॥१२८॥ ज्याप्रमाणे वृक्ष किंवा वेली स्वतःच्या फळांचा त्याग करतात, त्याप्रमाणे पूर्ण झालेल्या कर्माविषयी फळाची आशा धरू नकोस ॥१२९॥ किंवा माझे स्मरण करावे अथवा माझ्या उद्देशाने कर्मे करावीत, हेही काही नको, सर्व निष्फळ होऊ दे ॥१३०॥ खडकावर पडलेला पाऊस किंवा आगीत टाकलेले बी जसे व्यर्थ जाते, तसे जे जे कर्मे तू करशील, ते स्वप्नाप्रमाणे व्यर्थ आहे असे समज ॥१३१॥ अरे! स्वतःच्या मुलीविषयी पित्याला जशी अभिलाषा असते, त्याप्रमाणे सर्व कर्माविषयी तू मनात कसलीही कामना धरू नकोस ॥१३२॥ आकाशात जाणारी आगीची ज्वाला जशी वाया जाते, तशी तुझी सर्व कर्मे निष्फळ आणि निष्काम असोत ॥१३३॥ अर्जुना, असा कर्मफलत्याग जरी सोपा आहे असे वाटले किंवा दिसले, तरी सर्व योगातला हा श्रेष्ठ योग आहे ॥१३४॥ अशी फलत्यागपूर्वक सोडलेली कर्मे, पुन्हा फल देण्यास समर्थ नसतात; उदाहरणार्थ, वेळूच्या झाडाला एकदा बी आले की, ज्याप्रमाणे त्याची वाढ खुंटते ॥१३५॥ तसे याच शरीरातील कर्माईने पुन्हा शरीर धरावे लागत नाही; किंबहुना, त्याच्या जन्म-मरणाला कायमचा चिरा पडतो (जन्म-मरण संपते) ॥१३६॥ परंतु अर्जुना, अभ्यासाच्या पायरीने

ज्ञानप्राप्ती होते व ज्ञान झाले म्हणजे ध्यान साधते ॥१३७॥ मग जेव्हा सर्व मनोवृत्ती अथवा मनोभाव ध्यानरूप होतात, तेव्हा कर्म मात्र आपोआप दूर राहते ॥१३८॥ जेथे कर्माची वार्ताच नाही तेथे फलत्याग सहजच आहे. मग असे झाल्यावर शांती आपल्या स्वाधीन होते ॥१३९॥ म्हणून हे सुभद्रापते, शांती मिळवण्याला हाच एक मार्ग आहे; तेव्हा अगोदर अभ्यास केलाच पाहिजे ॥१४०॥ पार्था, अभ्यासापेक्षा ज्ञान कठीण आहे; ज्ञानापेक्षाही ध्यान विशेष कठीण आहे ॥१४१॥ नंतर कर्मफलत्याग हा ध्यानाहून चांगला आहे व त्यागापेक्षाही ब्रह्मसुखाचा भोग श्रेष्ठ आहे ॥१४२॥ हे वीरा याच मार्गाने व याच टप्प्यांनी ज्यांनी शांतीचे स्थान प्राप्त करून घेतले ॥१४३॥ जसा चैतन्याला आपण भाव नसतो, तसा सर्व भूतांविषयी समदृष्टी असल्यामुळे त्याच्या ठायी कोणाही भूताविषयी द्वेष नसतो ॥१४४॥ उत्तम पुरुषांचा भार सहन करावा किंवा अधम लोकांचा अड्डेर करावा हे जसे पृथ्वीला ठावूक नसते ॥१४५॥ किंवा कृपाळु प्राणाला, राजाचा देह जगवावा व रंकाला सोडून जावे, असे कधी वाटत नाही ॥१४६॥ किंवा पाणी गायीची तहान भागवावी आणि वाघाला विष होऊन मारावे, असे कधी करत नाही ॥१४७॥ त्याप्रमाणे सर्व प्राण्यांविषयी ज्याची सारखीच मैत्री असून, जो कृपेला आपण स्वतःच आधारभूत असतो ॥१४८॥ ज्याची 'मीपणा'ची भाषा संपली म्हणून, ज्याला माझे म्हणावयास काहीच राहिले नाही व ज्याला सुखदुःखे स्पर्श करू शकत नाहीत ॥१४९॥ तसेच, जे पृथ्वीप्रमाणे क्षमाशील आहेत व ज्यांनी संतोषाला आपल्या मांडीवर धारण केले आहे ॥१५०॥ पावसाळा नसला तरीही समुद्र जसा नेहमी पाण्याने परिपूर्ण असतो, तसा जो कोणत्याही उपचाराशिवाय सहज संतुष्ट असतो ॥१५१॥ ज्याने आपल्या मनाला स्वतःची शपथ घालून स्वाधीन ठेवले आहे व ज्याच्या निश्चयाने निश्चयालाही खरेपणा येतो ॥१५२॥ एकाच आसनावर वसविलेले जीव व परमात्मा ज्याच्या हृदयमंदिरात विराजमान आहेत (जीव-शिवऐक्याचा अनुभव) ॥१५३॥ असा योग संपन्न होऊन आपले चित्त व बुद्धी माझ्या ठायी अर्पण करतो ॥१५४॥ असा अंतर्बाह्य योगसिद्ध असूनही, ज्याच्या अंतःकरणात माझ्याविषयी अत्यंत प्रेम आहे ॥१५५॥ अर्जुना, तोच भक्त, तोच योगी आणि मुक्तही तोच! तो स्त्री आणि मी कांत; इतका तो माझा लाडका आहे ॥१५६॥ इतकेच नव्हे, तर तो मला माझ्या जीवापेक्षाही जास्त आवडतो; पण हा दृष्टांतही येथे अपुरा पडतो ॥१५७॥ आवडत्या वस्तूचे वर्णन ही वेडी चूक आहे. वस्तुतः हा बोलण्याचा विषय नाही, पण आवडच बोलविते ना! ॥१५८॥ आणि म्हणूनच आम्ही सहजच उपमा देऊन गेलो; बाकी प्रेमाचे वर्णन कधी करता आले आहे का? ॥१५९॥ अर्जुना, आता हे पुरे; कारण, आवडीचा विषय निघाला की आवडीला दुप्पट बळ येते ॥१६०॥ त्यातही दैवयोगाने प्रेमळ श्रोता

भेटला; तर मग त्या गोडीला काही सीमा आहे का? ॥१६१॥ असे आहे म्हणून, अर्जुना, माझा लाडका तूच आणि श्रोताही तूच; आणि यातही प्रसंगाने विषयही आवडीचाच निघाला ॥१६२॥ पण आता बोलतोच; फार बहार आली रे! असे म्हणता म्हणता देव डोलू लागले ॥१६३॥ आणि म्हणाले, ज्यांना मी आपल्या अंतःकरणात जागा देतो, त्या भक्तांचे लक्षण ऐक ॥१६४॥ समुद्र खवळला असता जलचरांना जसे त्याचे भय वाटत नाही, किंवा त्यांच्या समुदायाने जसा समुद्र कंटाळत नाही ॥१६५॥ त्याप्रमाणे उन्मत्त जगाची ज्याला खंत वाटत नाही, व ज्याचा लोकांनाही त्रास होत नाही ॥१६६॥ फार काय सांगू, अर्जुना, शरीराला जसा अवयवांचा कंटाळा येत नाही, त्याप्रमाणे आपणच सर्वांचा जीव आहोत अशा बुद्धीने जो प्राणिमात्रांस कंटाळत नाही ॥१६७॥ जग हे त्याचे शरीर बनल्यामुळे ज्याच्या ठिकाणाचे आवड व नावड हे भाव जातात व अशा द्वैत भावनेच्या अभावी त्याचे हर्ष व क्रोध लय पावतात ॥१६८॥ असा द्वंद्वभावापासून सुटलेला, आणि म्हणूनच भय व उद्वेग नसलेला असूनही जर पुन्हा माझा भक्त असेल ॥१६९॥ तर मला त्याचा अत्यंत मोह पडतो; त्या आवडीची गोष्ट काय सांगावी? हे असो! माझे प्राण हेच जणू त्याचे प्राण आहेत ॥१७०॥ जो आत्मानंदाने सदैव तृप्त आहे; जणू काही ब्रह्मच ह्याच्या रूपाने साकार झाले व म्हणूनच जो पूर्णतेचा स्वामी आहे ॥१७१॥ अर्जुना, पूर्णतेमुळे, ज्याच्या ठिकाणी इच्छेला वाव नाही व ज्याचे जीवन म्हणजे सुखाचा केवळ उत्कर्षच होय ॥१७२॥ मोक्ष देणारे म्हणून 'काशीक्षेत्र' खरोखरीच म्हटले पाहिजे, परंतु तेथे शरीर खर्ची घालावे लागते ॥१७३॥ हिमालयाच्या यात्रेने पापक्षालन होते, परंतु त्यात मरणाचा धोका फार; सज्जनाचे पावित्र्य असे संकटग्रस्त नसते ॥१७४॥ पवित्रातल्या पवित्र गंगास्नानाने पाप, ताप जातात, पण तेथे बुडण्याचा संभव आहे ॥१७५॥ सज्जनरूप तीर्थाच्या खोलीला पार नसतो, पण भक्तांना तेथे बुडण्याची धास्ती नसते; उलट जिवंतपणीच रोकडी म्हणजे अपरोक्ष मोक्षप्राप्ती होते ॥१७६॥ ज्या संतांच्या समागमाने गंगेला स्वतःचे पातक घालवावे लागले त्या संतसंगतीचे पावित्र्य किती म्हणून सांगावे? ॥१७७॥ म्हणून, ज्याच्या पावित्र्याला तीर्थांनाही आश्रय करावा, असा जो (भक्त) तो मनातील सर्व दोष देशोधडीला लावतो ॥१७८॥ जो आचारविचाराने सूर्याप्रमाणे अंतर्बाह्य निर्मळ आहे आणि जो गूढ तत्त्वज्ञानरूपी ठेव्याचा पायाळूप्रमाणे देखणा (पाहणारा) आहे ॥१७९॥ आकाश व्यापक असूनही, जसे अलिप्त असते, त्याप्रमाणे याचे मन सर्वगामी असून अलिप्त असते ॥१८०॥ व्याधाच्या हातून सुटलेला पक्षी जसा संकटमुक्त म्हणावा; तसा, ज्याला निरिच्छतेने शोभा आणली आहे, तो संसार तापापासून सुटतो ॥१८१॥ प्रेताला जशी ज्वालेजी तमा नसते, त्याप्रमाणे जो सतत

आत्मसुखात असल्याने त्याच्या चित्ताला कसलीही टोचणी नसते ॥१८२॥ लाकूड नसलेला अग्नी जसा आपोआप शांत होतो, तसा कर्म सुरू करण्याविषयी ज्याच्या मनात अहंकारबुद्धी नसते ॥१८३॥ त्याप्रमाणे मोक्ष साधनातील अंगापैकी उपशम हाच ज्याच्या वाट्याला आला आहे ॥१८४॥ अर्जुना, अशा प्रकारे ज्याची वृत्ती सदैव आत्मस्वरूपाकार आहे, त्याच्या दृष्टीने द्वैतच नसल्यामुळे ते ओलांडण्याची गोष्टच संपली ॥१८५॥ तरीही भक्तिसुखाच्या भोगाकरिता आपल्यालाच दोन जागी वाटून (सेव्य व सेवक) आपण सेवकपण पत्करतो ॥१८६॥ दुसऱ्या भागाचे नाव 'देव' असे ठेवून, अभक्त किंवा भजन न करणारे जे आहेत, त्यांना जो योगी भजनाची रीत आचरण करून दाखवितो ॥१८७॥ आम्हाला त्याचा छंद असतो; आमच्या चित्तात त्याचेच ध्यान असते; फार काय सांगू? तो भेटेल तेव्हाच आमचे समाधान होते ॥१८८॥ त्याच्याचसाठी मला साकार व्हावे लागते, माझे येथील राहणेही त्याच्यासाठी असते. ज्याच्या दृष्टीने आत्मलाभासारखा दुसरा श्रेष्ठ असा लाभच नाही, जो इतर कोणत्याही भोगाने आनंदित होत नाही ॥१९०॥ जो स्वतःच विश्व झाल्यामुळे, सहजच दुजाभाव विसरतो; म्हणूनच ज्याच्या मनातील द्वेषभाव नाहीसा होतो ॥१९१॥ जी (आत्म) वस्तू खरोखर आपली आहे ती कालत्रयी नाहीशी होणार नाही अशा दृढ समजुतीने जो गेलेल्या गोष्टींचा शोक करीत नाही ॥१९२॥ आणि ज्याहून श्रेष्ठ किंवा अन्य अशी दुसरी वस्तू नाही, ती तो स्वतःच झाला असल्यामुळे त्याला कशाचीही इच्छा नसते ॥१९३॥ सूर्याला जसा रात्र किंवा दिवस असा भेद नसतो, त्याप्रमाणे वाईट किंवा चांगले असा ज्याच्या दृष्टीत भेद नसतो ॥१९४॥ त्याप्रमाणे, जो केवळ ज्ञानरूप होऊनही माझ्या भजनात काळ घालवतो ॥१९५॥ त्याच्यासारखा आमचा जिवलग सोयरा दुसरा कोणीही नाही, ही तुझी शपथ घेऊन आम्ही सांगतो ॥१९६॥ पार्था, ज्याच्या ठिकाणी विषम भावाची गंधवार्ताही नसते, त्याला शत्रूमित्र दोन्ही सारखेच ॥१९७॥ किंवा अर्जुना, घरातील लोकांना उजेड करून परक्यांना अंधार पाडावा हे जसे दिवा जाणत नाही ॥१९८॥ जो आपल्याला तोडण्यासाठी घाव घालतो किंवा ज्याने आपली लागण केली, त्या दोघांनाही वृक्ष जशी सारखीच छाया करतो ॥१९९॥ किंवा ऊस पाळणाराला तेवढा गोड व गाळणाराला कडू जसा होत नाही ॥२००॥ अर्जुना, ज्याच्या ठिकाणी शत्रू किंवा मित्र असा विषमभाव नसतो, व मानापमानाविषयी ज्याची तुल्यबुद्धी असते ॥२०१॥ तिन्ही ऋतूंमध्ये आकाश जसे सारखेच असते, तसेच शीत व उष्ण या दोन्हीस जो समान लेखतो ॥२०२॥ अर्जुना, दक्षिणेकडील अथवा उत्तरेकडील वाऱ्याला मेरू पर्वत जसा सारखाच समजतो, तशी सुख-दुःखे प्राप्त झाली असता जो मध्यस्थाप्रमाणे सम असतो ॥२०३॥ चांदणे जसे गरीब व

श्रीमंत यांना सारखाच आल्हाद देते, त्याप्रमाणे सकल जीवांपाशी ज्याचे वर्तन सम असते ॥२०४॥ सगळ्या जगाला पाणी जसे सारखे सेव्य किंवा प्रिय आहे, त्याप्रमाणे तिन्ही लोक ज्याची इच्छा करतात ॥२०५॥ जो मनाचे सबाह्य संग किंवा विश्वसंबंध सोडून स्वस्वरूपात लीन करून एकांतसुख भोगतो ॥२०६॥ आकाश जसे नित्य अलिप्त असते त्याप्रमाणे स्तुती किंवा निंदा ह्यांचा ज्याच्या मनावर अनुकूल किंवा प्रतिकूल परिणाम होत नाही ॥२०७॥ त्याप्रमाणे निंदा व स्तुती यांना समान लेखून जनात किंवा वनात स्वतःच्या प्राणाचे रक्षण करतो ॥२०८॥ खरे व खोटे दोन्ही बोलून न बोलण्यासारखे असल्यामुळे तो मौन धारण करतो, कारण तो उन्मनी अवस्था भोगीत असता, त्याला ती अवस्था पुरेशी वाटत नाही ॥२०९॥ समुद्र जसा नेहमी परिपूर्ण असतो, त्याप्रमाणे हा पुरुष व्यवहारात एखादा लाभ झाला तर हर्षित होत नाही व लाभ नाही झाला तरी दुःखी होत नाही ॥२१०॥ आणि वारा जसा एका ठिकाणी थांबत नाही, तसा तो एकाच ठिकाणाचा संबंध धरून रहात नाही ॥२११॥ वायूच्या वस्तीला सर्व आकाश जसे मोकळे आहे तसे सर्व जग हे ज्याचे विश्रंतीस्थान आहे ॥२१२॥ सर्व विश्व हेच माझे घर आहे अशी ज्याची दृढ समजूत झाली आहे; अधिक काय बोलू? ज्ञानदृष्टीमुळे सर्व चराचर तोच बनला आहे ॥२१३॥ अर्जुना, असे निःसंदेह ज्ञान असूनही जर भजनाविषयी आस्था किंवा प्रेम असेल त्याला मी मुगुटाप्रमाणे आपल्या मस्तकी धारण करतो ॥२१४॥ उत्तम पुरुषासाठी जर मस्तक नम्र करणे, यात मोठे नवल ते काय? अरे! त्याच्या पायांच्या तीर्थांला संपूर्ण त्रैलोक्य मान देते ॥२१५॥ असा श्रद्धावानाचा आदर कसा करावा, हे समजून घेण्याची ज्याची इच्छा असेल त्याने श्रीशंकरांना गुरू करावे ॥२१६॥ पण हे बोलणे आता पुरे! कारण त्याने (हरि+हर अभेद) आत्मस्तुतीचा दोष पदरी पडेल ॥२१७॥ म्हणून रमानाथ श्रीकृष्ण म्हणतात- अर्जुना, हा दृष्टांत - नको, मी त्याला (भक्ताला) आपल्या मस्तकी धारण करतो ॥२१८॥ चौथा पुरुषार्थ जो मोक्ष, तो हाती घेऊन साऱ्या जगाला जो भक्तिमार्गाचा धडा देतो ॥२१९॥ तो स्वतः कैवल्याचा अधिकारी असल्यामुळे, स्वेच्छेने मोक्षाची देवघेव करतो आणि पुन्हा पाण्याप्रमाणे सदैव लीन, नम्र असतो ॥२२०॥ अरे, म्हणून आम्ही त्याला वंदन करतो, त्याला मुगुटाप्रमाणे धारण करतो व त्यांच्या लत्ताप्रहाराप्रमाणे चिन्ह आम्ही हृदयी धारण करतो ॥२२१॥ त्याचे गुणवर्णन करून आम्ही आमची वाणी, त्याची कीर्ती श्रवण करून आम्ही आमचे कान सुशोभित करतो ॥२२२॥ अशा माझ्या भक्ताला पाहण्याची तीव्र इच्छा असल्यामुळे, निर्गुण (नेत्ररहित) असा जो मी, तो नेत्रादी इंद्रिये धारण करतो व हातातील कमळाने त्याचे पूजन करतो ॥२२३॥ त्याला आलिंगन देण्यासाठी दोन हातांवर दुसरे दोन हात लावून आम्ही अवतार धारण करतो ॥२२४॥ त्याच्या

संगतीच्या सुखासाठी, विदेही असणारा मी, देहधारण करतो, तुला काय सांगू? त्याच्याविषयी असलेल्या माझ्या प्रेमाला उपमाच नाही ॥२२५॥ त्याची व आमची मैत्री असली तर नवल ते कसले? पण त्याचे चरित्र जे श्रवण करतात ॥२२६॥ व जे भक्तांच्या चरित्राची स्तुती करतात तेही आम्हाला प्राणापेक्षाही अधिक प्रिय असतात हे सत्य समज ॥२२७॥ अर्जुना, आम्ही जो सविस्तर वर्णन केला, तो योगरूप संपूर्ण भक्तियोग जाणून घे ॥२२८॥ ज्या भक्तियोगाच्या स्थितीची थोरवी एवढी आहे की, त्या भक्तियोगयुक्त पुरुषावर मी स्वतः प्रेम करतो, त्याचे ध्यान करतो अथवा त्याला मस्तकी धारण करतो ॥२२९॥ त्या त्या योगाच्या रमणीय, सुरस धर्मात अनुकूल असलेल्या गोष्टी ऐकून जे त्याचा अनुभव घेतात ॥२३०॥ त्याचप्रमाणे ज्यांच्या चित्तात या भक्तियोगाबद्दल श्रद्धायुक्त आदर असतो, त्याचे मनात तो उत्तम रितीने ठसतो व त्याचा विस्तार होऊन जे त्याचे आचरण करतात ॥२३१॥ आम्ही सांगितल्याप्रमाणे ज्याच्या मनाची स्थिती असेल त्याचे ठिकाणी उत्तम शेतात पेरणी केल्याप्रमाणे भक्तियोग फलद्रुप होतो ॥२३२॥ आणि माझ्याविषयी पूज्य भाव धरून जे या भक्तियोगाविषयी प्रेम बाळगतात व माझी प्राप्ती हेच जीवाचे परमसाध्य असे समजतात ॥२३३॥ पार्था, या जगात तेच भक्त व योगीही तेच म्हणून त्यांच्याविषयी मला अत्यंत प्रेम वाटते ॥२३४॥ तेच तीर्थ किंवा तेच तीर्थक्षेत्र असून जगात पवित्रही तेच की ज्यांना भक्तिकथा अत्यंत आवडतात ॥२३५॥ आमच्या ध्यानाचा विषय तेच; आमचे देवतापूजनही तेच, त्यांच्याशिवाय आम्हाला दुसरे काहीही गोड वाटत नाही ॥२३६॥ आमच्या आवडीचा विषय तेच, आमचा सर्व ठेवाही तेच! अरे, फार कशाला? ते भेटतील तेव्हाच आम्हाला समाधान होते ॥२३७॥ आणि अर्जुना, अशा प्रेमळ भक्तांच्या कथेचा जे अनुवाद करतात त्यांना आम्ही आमचे परमदैवत मानतो ॥२३८॥ संजय म्हणतो, आपल्या भक्तांचा जो आनंद आहे व जो जगाचे मूळ कारण आहे तो मुकुंद याप्रमाणे बोलला ॥२३९॥ राजा, जो निर्मळ, निष्कलंक, लोकांवर कृपा करणारा, शरणागतांचे रक्षण करणारा व शरण जाण्यास योग्य असा ॥२४०॥ आणि देवांचा सहाय्यकारी, लोकपालन ही ज्याची लीला आहे आणि शरणागतांचे पालन करणे हा ज्याचा खेळ आहे ॥२४१॥ ज्याची धर्मरक्षक म्हणून उज्वल कीर्ती आहे, अपार औदार्याने जो विषमभावरहित आहे, बलवानांमध्ये बलिष्ठ व बळीच्या प्रेमाने ज्याने स्वतःस बांधून घेतले आहे ॥२४२॥ जो भक्तजनवत्सल, जो प्रेमळ लोकांना सहजसाध्य, सत्यरूपी सेतू (पूल) व सर्व कलांचा ठेवा आहे ॥२४३॥ तो वैकुंठाधिपती, भक्तांचा सार्वभौम राजा - श्रीकृष्ण वक्ता असून, परमभाग्यशाली अर्जुन श्रोता आहे, तो ती कथा ऐकत आहे ॥२४४॥

मूळ १९ श्लोकांत श्रीकृष्णांनी भक्तियोग मांडून त्याची अनन्यता स्पष्ट केली

आहे. कलियुगाच्या ठिकाणी सहज असा, सांसारिकांनाही अनुसरता येईल, असा योगमार्ग अर्थात भक्तियोग श्रीकृष्णांनी उपमादृष्टांत, स्पष्टीकरण, निवेदन, वर्णन, समाधीयोगाच्या खडतर मार्गक्रमणेच्या तुलनेत, भक्तियोग लोकांसमोर ठेवला आणि तोच सर्व योगांत श्रेष्ठ असल्याचा निर्वाळाही दिला. यावर श्री ज्ञानेश्वरांनी तेवढेच विस्तृत भाष्य केले आहे.

२.३ भक्ति : प्रेरणा, स्वरूप आणि साधना :

भक्ति हा कलियुगात सर्वार्थे साफल्याचा अनन्यसाधारण, सहज आणि सर्वश्रेष्ठ साधनामार्ग आहे याविषयीचा निर्वाळा दिला जातो. भक्तीचे समग्र स्वरूप समजावून घेणेही तेवढेच गरजेचे आहे. कारण भक्ति हे साध्य आहे की साधन? असाही प्रश्न उपस्थित केला जातो. भक्ति हा स्थायीभाव आहे की साधना सिद्ध मार्ग आहे असाही प्रश्न उपस्थित केला जातो. अशा भक्तिविषयक विविध प्रश्नांचे आकलन करून चिंतन करताना अनेक गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात.

अ) भक्ति-प्रेरणा :

भक्ति या भावसाधनेच्या मागे कोणत्या प्रेरणा आहेत ह्याचा विचार करू लागले की मानवी जीवनाच्या चैतन्यशाली अस्तित्वरूपाचा विचार पुढे येतो. माणूस नावाचा पाणी भूत, भविष्य आणि वर्तमान यांच्या कालसापेक्ष जीवनसारणीचा, प्रवाहाचा वेध घेणारा प्राणी आहे. जीजिविषा हा अन्य जीवमात्रांप्रमाणे त्याचाही स्थायीभाव आहे. जगताना आनंदाचा अनुभव येत राहावा अशी त्याच्या अस्तित्व संवेदनाला नित्य अपेक्षा असते. आनंदलक्ष्यीपणाने जगण्याची धडपड करताना, आहार, निद्रा, भय आणि मैथून या मूलभूत विकारांची पूर्तता करणे हे त्याचे भौतिक आणि मूलभूत ध्येय ठरते.

या पूर्तता साधण्यासाठी साधने, सारणी यांची निर्मिती केली. एवढेच नव्हे तर या पूर्ततेला आनंददायक आणि सहजसुलभ स्वरूप देण्याच्या धडपडीतून मानवी संस्कृती निर्माण झाली. या सांस्कृतिक प्रवाहात जीवन व्यतीत करताना त्याच्या जीवनसाधनेला दोन बाजू निर्माण झाल्या. त्यालाच ज्ञान आणि कर्म अशी नावे आहेत. ज्ञान आणि कर्म साधनेला आनंदलक्ष्यीत्वामुळे त्रिविधता निर्माण झाली. कर्म, ज्ञान आणि आनंद या त्रिविधतेतूनच ज्ञान आणि आनंदविषय अनेक परी आणि अवस्था निर्माण झाल्या आणि परिणामतः कर्मांलाही या परी आणि अवस्था प्राप्त झाल्या. या जीवनसाधनेच्या अनादि प्रवाहातून पुरुषार्थसाधनेची कर्मात्मक चतुःसूत्री निर्माण झाली. या चतुःसूत्रीची धारणाशक्ती म्हणजे धर्मधारणा. या धर्मधारणेअंतर्गत नीति, जीवनसाफल्य, मोक्ष, मुक्ती या कल्पना आल्या. त्याचबरोबर

अखिल ब्रह्म अस्तित्वाच्या जिज्ञासा आणि कल्प व त्याविषयी विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान यांच्या परंपरा निर्माण झाल्या. अनेक मार्ग निर्माण झाले. या सर्व प्रवाहात चतुर्युग कल्पनेअंतर्गत मानवी जीवनधारणेची आणि वर्तनस्वभावाची कल्पना दृढमूल झाली. कृत, त्रेता, द्वापार आणि कली या चतुर्युगांत मानवाचे अंतिम ध्येय हे जीवनमुक्तीच असते हे सार्वत्रिकताही मान्य झाले आहे. त्या जीवनमुक्तेच्या साधनेत संसारसाधना आणि संन्यास साधनांचा विचार येतो. मात्र या विचारांचे स्वभावतः द्वंद्वगाही ध्येय आणि साफल्य एकच असल्याने या विचारांत अंशात्मक, कमीजास्त प्रमाणात सामरस्य निर्माण झालेलेही दिसते. व्यक्तिनिष्ठ साधना आणि समूहनिष्ठ साधना यांचा विचार केला गेला. यातूनच सद्गुरू, गुरू, मार्गदर्शक, गुरुकुले आणि शिष्य, अनुसारक परंपरा निर्माण झाल्या. युगायुगांत या संबंधात अनेक परंपरा, मार्ग दिसतात. या सर्व परंपरांमध्ये, मार्गांमध्ये घडलेल्या अभिसरणात्मक मंथनातून निर्विवादपणे पुढे आलेला समावेशक मार्ग म्हणजे भक्तिमार्ग होय. म्हणूनच भक्तीच्या मागील प्रेरणांचा विचार तेवढ्याच व्यापकतेने करावा लागतो. या प्रेरणा सूत्ररूपाने पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

- १) भय आणि अशुभ यांपासून रक्षण आणि सुटका होणे.
- २) जीवनातील शारीरिक, मानसिक दुःखांवर मात करणे.
- ३) जीवनातील यातायातींच्या संदर्भातील संघर्षांमध्ये विजय प्राप्त करून घेणे अथवा यातायातींपासून मुक्तता, भेद आणि बंधरहित जीवनानुभूती घेणे.
- ४) स्थैर्य, समाधान प्राप्ती संसारप्रपंचात व्यक्तिगत आणि समष्टीगत स्वरूपात मिळविणे.
- ५) समूहगत सुख, शांती, समाधान आणि संसार जीवनसाफल्यची जाणीव होणे.
- ६) कर्मसाधनेचे साफल्य, तात्कालिक आणि चिरंतन स्वरूपात अनुभवणे.
- ७) वैज्ञानिक साफल्य, पंचभौतिकातील शारीर आणि मानसिक सुखप्राप्ती.
- ८) वैज्ञानिक ज्ञान, माहिती, साधननिर्मिती, साधनयशस्विता यांच्या प्राथमिक अवस्थेपासून अद्ययावत अवस्थांपर्यंतच्या जिज्ञासा, उपयोजिता आणि साफल्य या करिता धारणात्मक आधार प्राप्त होणे.
- ९) ब्रह्मजिज्ञासा.
- १०) आस्तिक भावनेचे साफल्य तथा ब्रह्मस्वरूप होऊन सत्चिदानंद औपभोग्यतेची प्रापंचिक आणि अध्यात्मिक अनुभूती घेणे.
- ११) उत्पत्ती, स्थिती, लय या त्रिधावस्थांतील चिरंतनत्वाचे ज्ञान आणि आनंद प्राप्ती; जीवनातील त्रिविध तापांची झाडणी होऊन समत्व स्वरूपातील अवस्था

प्राप्त होणे.

१२) अद्वैत अनुभूती.

१३) अद्वैत अनुभूतीची द्वैत आनंद प्रतिती अर्थात साधना ह्याच साध्यात रमण्याची भावना 'तुका म्हणे गर्भवासी सुखे घालावे आम्हासी'.

१४) पुरुषार्थसाधनेची मानस प्रतिती (मानसपूजेप्रमाणे).

१५) संपूर्ण ज्ञानप्राप्ती आणि मोक्षभावना.

१६) समर्पित जीवनानुभूती - व्यक्तिगत आणि समूह पातळीवर अनुभवणे.

१७) समग्र सेवाभाव, जीवमात्र आणि वस्तुमात्र यां प्रती.

१८) वास्तव सत्याचा व्यक्ती, समूह, जीवमात्र, वस्तुमात्र, पंचमहाभूते, अंतरीक्ष, अवकाश यासह अखिल विश्वाचा सहानुभूतीपूर्वक ज्ञानात्मक आनंद घेणे आणि स्व सत्यस्वरूपात विश्वात्मकता अनुभवणे.

१९) स्वअस्तित्वाचा आस्तिक भावनेसह अनुभव घेणे.

२०) जीव, आत्मा, परमात्मा यांची सर्वात्मक अनुभूती व सहसंबंध.

२१) सर्वसिद्धीची प्राप्ती आणि आत्मानुभूतीपूर्वक कर्म करण्याची शक्ती अनुभवणे.

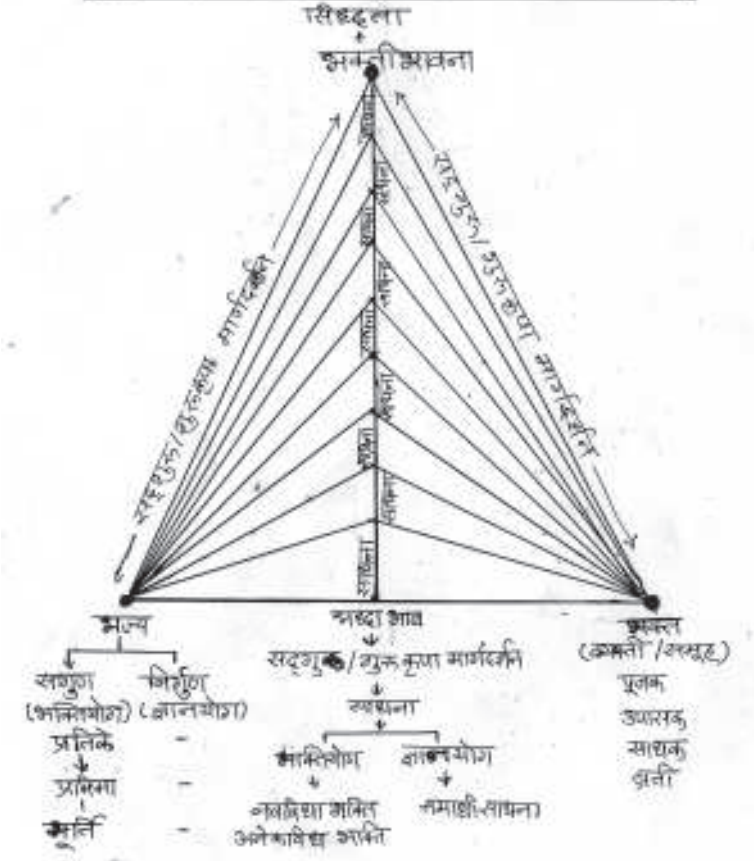
भक्ति या भावनेमागील व साधनेमागील या व अशा प्रेरणांचे स्वरूप हे व्यक्तिगत स्वरूपातील सर्वोच्च आनंदप्राप्ती तसेच समूहात्मक सर्वोच्च आनंदप्राप्ती असा दोन्ही स्तरावर असते. यामुळे मानवाच्या समूहसारणीत भक्तिसाधनेला अनन्यसादारण महत्त्व आहे. समूहात्मक प्रेरणा विश्वात्मक अनुभूती घडविण्यास अधिक सक्षम व सहज असतात. त्यामुळे धर्मनीतीतत्त्वज्ञान यांचा; पद्मगंधा प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेल्या 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या ग्रंथात प्रस्तुत लेखकाने विवेचन केल्याप्रमाणे; समूहनिष्ठेच्या संदर्भाने अधिक विचार करावा लागतो. समूहनिष्ठ भक्तिप्रेरणेने वैश्विक पातळीवर संप्रदाय परंपरा आणि धर्मपरंपरा निर्माण केलेल्या दिसतात.

ब) भक्तीचे स्वरूप :

भारतीय परंपरेने भक्तीतून ज्ञान आणि वैराग्य आणि वैराग्यातून मोक्षमुक्तीचा सच्चिदानंदमय प्रवास / अनुभव असा विचार केला आहे. मात्र हा प्रवास अंतिम टप्प्यापर्यंत पोहोचताना मार्गातील अनेक टप्प्यावर भक्तीचा विचार करावा लागतो. भक्तीचे स्वरूप लक्षात घेताना भक्ती प्रक्रियेत समाविष्ट घटकांचा विचार केला तर शिरोबिंदूपाशी भक्तिभावनेचा उत्कर्षबिंदू ठेवावा लागेल. हा उत्कर्षबिंदू निखळ ज्ञानात्मक अर्थात केवलानंदाच्या स्वरूपाचा, स्वस्वरूप सत्याचा असा असतो. येथपर्यंत भज्य आणि भक्ति यांतील साधनात्मक व्यवहार सुरू असतो. हा व्यवहार सत्यनिष्ठेच्या

अर्थात श्रद्धेच्या पायावर उभा असतो. सत्याविषयीचा दृढ विश्वास 'भज्य घटकांमध्ये अनन्यपणे आणि असीमपणे अनुभवण्याचा अभ्यास म्हणजे श्रद्धा होय. श्रद्धा क्रियावान झाली की साधनेचा प्रवास सुरू होतो. श्रद्धा ही मानवी मनाच्या ठिकाणी असलेल्या चैतन्यशीलतेमुळे मूल किंवा अंतिम कारणाच्या सत्तेच्या सत्यत्वाच्या आत्मनिष्ठ अनुभवातून साकारते आणि माणूस या श्रद्धेने साधक किंवा भक्त म्हणून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा अनुभव घेऊ लागतो. 'स्व'चा अज्ञानात्मक अहंकार परतविण्याचे सामर्थ्य या श्रद्धेत असते. जेवढे हे सामर्थ्य वृद्धीगत होत जाते तेवढी समर्पितता श्रद्धा ते भक्ती आणि ज्ञानानंदात्मक अनुभूती पुष्ट होत जाते. आणि भक्ति प्रेरणांचे फलस्वरूप अस्तित्व आत्मशक्तीत प्रकटते.

सुख, सत्त्वदानंद इच्छापूर्ती साध्यासिद्धता मोक्ष सुक्ती

क) भक्तिसाधना :

भक्तिभावना प्रकट करून अंतिम साध्यापर्यंत पोचण्याचा कर्मात्मक, विधिविधानात्मक प्रयत्न (वर्तनपरंपरा-शारीर हालचाली, शाब्दपरंपरा, मंत्र, जप, विधाने, स्तोत्रे, आरत्या, पारायणे इ., साधनपरंपरा- वस्तुपरंपरा यांसह प्रयत्न) भक्तिसाधना अभ्यासातून विकसित होत जाऊन; तो भक्ताचा स्वभाव होतो आणि साधनेचे माध्यमात रूपांतर होऊन; भक्तीची सिद्धता फलद्रुप होण्याची शक्ती वृद्धीगत होत जाते. साधनेतून सिद्धीची प्राप्ती होऊन, पंचभौतिक स्तरावरचा व्यवहार सहज साधनेतून सिद्ध किंवा फलद्रुप होतो. सिद्धी प्रकट होणे ही सर्वच साधनामार्गातील अपरिहार्यता असते. पंचभौतिककांचा मनोवैज्ञानिक उपयोग हा केवळ साधनेचा परिपाक असतो. या सर्व प्रक्रियेत गुरुकृपा / सद्गुरुकृपा हे तत्त्व अंतरचैतन्यासारखे (अंतरात्म्यासारखे) कार्यान्वित असते. हे गुरु/सद्गुरु ग्रंथरूप, स्वप्नेसह विवेक, मार्गदर्शक वडीलधारे, मार्गावरील महंत, योगी, गुरुकुल, आचार्य, प्रत्यक्ष भज्य असे असतात.

साधनेचे निश्चित व गतिमान स्वरूप होऊन सिद्धता सत्वर व्हावी यासाठी यमनियम, विधिनिषेध, कर्मठ आचार, व्रतस्तता स्वीकार व सद्गुरुपदेश असे प्रकार कर्मनिष्ठ करतात. तर संसारप्रापंचिक आपल्या दैनंदिन व्यवहारात केवळ दृढश्रद्धेने, निश्चयाने व प्रबळ इच्छापूर्वक, ज्येष्ठ तथा गुरु सद्गुरु यांचा उपदेश, मार्गदर्शन वा स्वविवेकाधारे सहज साधना करू शकतात. कलियुगात या प्रकारच्या साधनेला अधिक बळकटी येते.

वैष्णवांनी नादरीय परंपरेतील नवविधा भक्तिसाधना स्वीकारली आहे. त्याचबरोबर प्रापंचिकांनी व्रते, तीर्थाटने, उपासतापास अशी साधना स्वीकारलेली दिसते. प्रापंचिकांची साधन प्रपंचसाधनेतील एक सहज भाग म्हणून अशी साधना अपेक्षित असते.

२.४ संसारप्रपंच मार्गक्रमणेतील परमार्थ साधना/भक्तिसाधना :

माणसाचा संसारप्रपंच हे माणसाचे भौतिक व्यवहारातील मार्गक्रमण असते. कुटुंब, समाज, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व्यवस्था यांशी जुळवून घेऊन त्या परिघात माणसाला वागावे लागते. शेती, व्यवसाय, नोकरी आदि मार्गाने अर्थार्जन करून; माणसाला आपला उदरनिर्वाह करावा लागतो. हा व्यवहार करत असतानाच सांस्कृतिक, सामाजिक आणि राजकीय जीवनातील न्याय, नीती आदि प्रकारच्या सर्व व्यवस्थेतील माणसाचे स्थान माणसाला अहमहमिकेने, अहंकाराने, प्रतिष्ठेने प्राप्त करावे लागते. येथेच माणसा-माणसातील मानव्यपूर्ण संबंधात ताणतणाव निर्माण

होऊन; हेवेदावे, रुसवेफुगवे, यातायात, शहकाटशह आणि मात, आपपर, उच्चनीचभाव आदि अनेक प्रकारचा संघर्ष निर्माण होतो. शोषक शोषित असे वर्ग निर्माण होतात. आर्थिक चढाओढीवर सामाजिक प्रतिष्ठा ठरू लागते. त्याचबरोबर एकप्रकारे ठकमहाठक स्वरूपातील स्पर्धा, धनदांडगेपणा, धट्टिंगणपणा यांना ऊत येऊन अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार असा अनैतिक व्यवहार प्रतिष्ठित होतो आणि माणुसकी, दया, धर्म यांचा लोप होतो. कलियुगाचा हाच धर्म आहे असे बोलले जाते. या परिस्थितीत संसारप्रपंच करताना दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, लाचारी, दास्य, गुलामगिरी यांशी सामना करावा लागतो. त्यात अस्मानीचा लहरीपणा वाढला तर निर्माण होणाऱ्या ओल्यासुक्या दुष्काळ, रोगराई यांशी संघर्ष करताना व त्याच अवस्थेत प्रपंचातील कर्तव्ये उदा. संगोपन, शिक्षण, पोषण, लग्नकार्ये, संबंध यांची पूर्तता करताना, संसारप्रापंचिकाचे कंबरडे मोडते आणि दुःख भावना बळावते, नैराश्य शिगेला पोहोचते. अशा परिस्थितीत भौतिक जगतातील तथाकथित प्रगती त्याला साधनांच्या गर्दीकडे खेचताना खिजवते. त्याचा आत्माभिमान, स्वत्व, माणुसकी, नीतीमूल्ये, न्यायदृष्टी यांबरोबरच सौंदर्य आणि आनंदभावना बाधित होऊन; त्याची आस्तिक भावना, श्रद्धाच बाधित होते. व्यभिचारी निष्ठा, अविश्वास, अंधविश्वास, गरजापूर्तीचे भ्रष्ट मार्ग यांच्या आधीन जाण्याची शक्यता बळावते. गरीब, मध्यमवर्गीय आणि श्रीमंत या तीनही स्तरांवर ह्याच परिस्थितीचा अनुभव येतो. व्यसनाधिनता आणि विकृतींच्या आहारी जाऊन माणूस आत्मनिष्ठेलाच वंचित होतो. अनावश्यक गरजा, खोटी प्रतिष्ठा आणि ढोंगीपणा यांचे मानवी जीवनाच्या सर्व अंगात साम्राज्य माजते. माणूस पूर्ण नागवला जातो. माणुसकीला पारखा होऊन प्रतिक्रियात्मक पाशवी प्रवृत्तीचा थयथयाट सुरू होतो. अशा विक्राळ कलीपूर्ण परिस्थितीत सुख, आनंद, शांतता, निरामयता सारे हरवून बसते. 'सुख पाहता जवा पाडे । दुःख पर्वता एवढे ।।' असा अनुभव प्रत्येकाला येत असतो.

तरी मानवी मनाच्या अंतर्मनात मनःशांतीचा, आनंदाचा शोध घेत मानवाची सुखासाठीची धडपड सुरूच असते. त्याच्या मनाला निरपेक्ष प्रतिसादाचा वात्सल्यपूर्ण आधार हवा असतो. त्याची भौतिक सापेक्षता, संसारप्रपंचातील पुरुषार्थलक्ष्यी सापेक्षता सांभाळणारा आधार केवळ परमार्थ, अध्यात्म, विश्वाचे मूलकारणच देऊ शकेल असे वाटत असते. म्हणूनच माणूस त्या परमतत्त्वाकडे ओढला जातो. हेच त्याचे मानव्य! या परमतत्त्वाशी त्याचे शरण्यभावाने भक्ति आणि भांडण सुरू होते. हा माणसाचा प्रवास ही अनादि आहे. म्हणूनच त्याच्या जीवनात देवाधर्माच्या, न्यायनीतीच्या, कुलधर्मकुलाचाराच्या, अशुभनिवारणार्थ उपासनांच्या आणि सेवाभावकर्तव्याच्या परंपरा निर्माण झाल्या आहेत. मानवाची अशी शरण्यभावना भक्तिमूलक असते. तरी

ती निर्विवाद सापेक्ष असते. सापेक्षसुखाच्या किंवा सापेक्ष आनंदाच्या स्तरावर शरण्यभक्तिभाव जोपासतानाच त्याच्यातील अनन्यभक्तीभाव, वैश्विक आत्मभाव जागृत होतो.

हा अंतरीचा शरण्यभाव, मानव्यांश अचूक ओळखत वडीलधारी माणसे, मार्गदर्शक, धुरीण, गुरू, सद्गुरू असे पथदीपक माणसाला भक्तिसाधनेकडे खेचून नेतात. कलियुगाच्या प्राप्त परिस्थितीत सगुण भक्ती हीच कुटुंबवत्सल, सांसारिक अथवा प्रापंचिकांना प्रपंच आणि परमार्थाची सांगड घालून मनःशांती मिळवून देणारी ठरते.

अ) संसारप्रपंचातील माणसांच्या भक्तिसाधनेचे स्वरूप पाहता

काही गोष्टी पुढे येतात

(१) एखाद्या संप्रदायाचा स्वीकार करून त्यामार्गे गुरूप्रेरणेने व मार्गदर्शनाने संप्रदायप्रणित पद्धतीने भक्ति करणे - नित्य व नैमित्तिक उपासना करणे.

(२) मुक्त स्वरूपात दैवतांचा आराध्य म्हणून स्वीकार करून तत्संबंधी मार्गदर्शक ग्रंथ, अनुभवी सल्लागार निवेदक, वा तत्संबंधी पारंपरिक अधिकारी पुरुष, मार्गदर्शक किंवा स्वीकृत गुरूच्या मार्गदर्शनाने आराध्य देवतेची भक्ति करणे.

(३) कुलदेवतेची कुलधर्मप्रणित भक्ति करणे.

(४) ईश्वर, दैवत यांच्या भक्तांची भक्ति विभूतीमहात्म्य, क्षेत्रमहात्म्य विचारात घेऊन स्वीकृत आराध्य दैवतांप्रमाणे भक्ति करणे.

(५) विशिष्ट हेतूने प्रेरीत होऊन पौराणिक दैवतांची, अवतारांची, विभूतीमत्त्वांची उपासना करणे यात विविध प्रकारची व्रते, पोथीपारायणे, जप करणे, विशिष्ट सेवा स्वीकारणे इ. गोष्टी येतात.

(६) स्थानमहात्म्य, दैवतमहात्म्य, तीर्थमहात्म्य यांविषयी प्राप्त माहिती व प्राप्त मार्गदर्शनाच्या अनुसरणाने तीर्थावळी करणे व तीर्थावळी करताना संबंधित स्थानी नैमित्तिक स्वरूपात व्रते विधिविधाने करणे.

(७) वास्तू, साधने, अवजारे, हत्यारे, भूखंड, कृषीक्षेत्र, जलक्षेत्र, मार्ग यांचे संबंधित दैवते, दैवतांची हत्यारे, यशदायी साधने यांची पूजाअर्चा करणे.

(८) सणउत्सव, जत्रायात्रा, सप्ताह, याग आदि नैमित्तिक उत्सव प्रक्रियेत आराध्य दैवतांची उपासना करणे. ही उपासना सत्संग, सेवा, दान इ. स्वरूपात असते.

(९) घरातील व नातेसंबंधातील वडीलधारी माणसे, गुरूपरंपरा पुरोहित परंपरा यांच्याविषयी पूज्यभाव बाळगून त्यांच्या माध्यमातून सद्गुरू, दैवते यांच्याविषयी भक्तिभाव प्रकटविणे.

(१०) सिद्ध, सद्गुरू, नाथ, तांत्रिक गुरूपरंपरांना शरण्यमंगल भावपूर्वक अनुसरणे.

ब) भक्तिसाधनेचे उद्दिष्ट व सामान्य स्वरूप :

प्रापंचिकांच्या भक्तिपरंपरेचे सामान्य स्वरूप पाहता; हे आराधना किंवा उपासनेने आपल्या नित्य व नैमित्तिक व्यवहारातील अशुभ निवारण होईल व कर्म फलद्रुप होईल अशी श्रद्धा निर्माण झालेली असते. प्रसंगी अशी श्रद्धा तात्कालिक किंवा व्यभिचारी असली, ती त्या त्या शक्तीपुरती मर्यादित असली तरी धैर्य, मनोबल आणि कार्यतत्परता वाढविणारी असते. व्यभिचारी निष्ठेने उपासना स्वीकार व पालन होत असले तरी 'सर्व देवं नमस्कार, केशवं प्रति गच्छती' अशी ठाम समजूत असते. यातूनच क्रमाक्रमाने भक्तीची एकनिष्ठा, अनन्यता आणि भक्तिभाव स्थैर्य निर्मितीची शक्यता असते.

प्रापंचिकांची भक्ति सामान्यतः फलसापेक्ष, हेतूसापेक्ष असते. असे असले तरी फल मिळो न मिळो, व्यवहाराच्या दृष्टीने दैनिक गरज म्हणून कर्म करित राहणे भाग असते. म्हणून प्राप्त कर्म करित राहणेच सुरू असते. मात्र यात सर्वथा फलाची अपेक्षा असतेच.

अनेक व्रते, याग, पारायणे, पूजासेवा या संकल्पपूर्वक हेतू स्पष्ट करून फलाशेने केल्या जातात.

प्रापंचिकांची भक्ति भज्य कोणतेही असो, उपासनेची पद्धती नारदीय भक्तिसूत्रांतील साधने प्रमाणे असते. व्रतांच्या बाबतीत व्रत विधिविधाने काटेकोर पाळणे व व्रत सिद्ध व परिपूर्णतः फलद्रुप करणे याकडे लक्ष असते. पारंपरिक विधिनिषेधांसह उपासना करण्याचा प्रयत्न असतो. प्रापंचिकांची भक्तिसाधना वंशपरंपरेने, मार्गपरंपरेने, स्वीकृत आराध्य परंपरेने आणि बहुधा मनःस्वास्थ्य प्रापंचिक समाधान आणि तात्कालिक फलप्राप्ती व आनंद यासाठी असते. मात्र यातूनच काही व्यक्ती अनन्य परमभक्तीपर्यंत पोहचून; आत्मोद्धार, लोकोद्धार यासह, व्यक्ती व समष्टीच्या निरपेक्षकर्ममार्गे पुरुषार्थ सिद्धतेसह मोक्षमुक्ती, आत्मप्रतीचा आनंद मिळविण्यापर्यंत पोहोचण्याची शक्यता असते.

२.५ भक्तिमार्गात गुरूपदाचे महत्त्व :

माणसाच्या समग्र व्यवहारसाधना परंपरेत आणि ज्ञानमार्गात; लौकिक आणि पारलौकिक जीवन प्रवासात गुरूपदाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ज्ञानार्जन प्रक्रिया ही गुरू, साधक, साधनाविषय अभ्यास, अभ्यासातील प्रत्येक पायरीवर गुरूकडून मार्गदर्शन आणि भेदांची अनुभवसिद्ध उकल, साधकाचा सिद्धतेपर्यंत प्रवास आणि

सिद्धता या विविध घटकांनी सिद्ध होते. मानवी जीवनात विविध ज्ञान आणि कर्म साधना क्षेत्रात विविध गुरूंची आवश्यकता असते. भक्तिमार्गात भक्तियोगाद्वारे सायुज्य मुक्तीपर्यंत पोहोचताना गुरूपरंपरेची अपरिहार्यता जाणवते. योगभ्रष्ट व्यक्तीही साधनेत गुरूपरंपरा स्वीकारतो. त्याशिवाय त्या विशिष्ट योगमार्गात परिपूर्णता येत नाही. तशीच ती भक्तिसाधनेत देखील येत नाही. भारतीय ज्ञानप्रक्रियेत शिव-शक्ती संवादातून ज्ञानाचे उद्घाटन व प्रसार झाला आहे. तसेच हा प्रसार होण्यासाठी 'ॐ' या एकाक्षर शब्दब्रह्म स्वरूपाचा अवतार घडला आहे म्हणून 'ॐ' स्वरूप 'शिव' तत्वाला भारतीय परंपरेत आद्यगुरूचे, सद्गुरूचे स्थान मिळाले. या आद्य सद्गुरू अवस्थेपासूनच जगद्गुरू श्रीकृष्णांची गुरूपरंपरा सुरू होते. म्हणजे भारतीय परंपरेने परमतत्त्व आणि सद्गुरू यात अभेद मानून गुरूपरंपरेला सर्वोच्च स्थान दिले आहे. भक्तिपरंपरेत भक्तिसाधनेची सुरुवात सद्गुरू प्रेरणेने होते आणि सद्गुरू आशीर्वादानेच भक्ति - ज्ञान - वैराग्य - सायुज्यमुक्ती असा प्रवास घडतो. गुरूपरंपरेचे घटक म्हणून मातापिता, गुरूजन (वडील माणसे), मित्र आणि मार्गदर्शक, शिक्षक, गुरू आणि सद्गुरू अशी परंपरा सांगितली जाते. या परंपरेत ग्रंथ आणि अनुभव यांनाही गुरूपदांचे महत्त्व लाभले आहे. प्राचीन व मधुंगीन भागवत संत परंपरेसह सर्वच परंपरांनी सद्गुरूला अनन्यसाधारण महत्त्व; आपल्या ग्रंथरचना व ज्ञानसाधना व मोक्षमुक्तीसाठीची योगसाधना यात देत; आपल्या गुरूपरंपरेचा गौरव केला आहे. मधुंगीन संतपरंपरेतील श्री ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, शेखमहंमद, तुकाराम यांनी वर्णिलेला सद्गुरू महिमा उदाहरणार्थ म्हणून अवलोकिते येईल.

अ) श्री ज्ञानेश्वर माऊली :

अ. १ सांप्रदायिक गुरूपरंपरा -

श्री माऊलींनी श्री ज्ञानेश्वरीच्या अठराव्या अध्यायात आपली सांप्रदायिक गुरूशिष्य परंपरा दिली आहे -

क्षीरसिंधुपरिसरीं । शक्तीच्या कर्णकुहरीं । फनेणों कें श्रीत्रीपुरारी । सांगितले जें ॥१७५१॥ तें क्षीरकल्लोळा आंतु । मकरोदरीं गुप्तु । होता तयाचा हातु । पैठें जालें ॥१७५२॥ तो मत्स्येंद्र सप्तशृंगी । भग्नावया चौरंगी । भेटला कीं तो सर्वांगी । संपूर्ण जाला ॥१७५३॥ फमग समाधि अव्युत्थता । भागावी वासना । ते मुद्रा श्रीगोरक्षराया । दिधली मी नीं ॥१७५४॥ फतेणे योगाब्जिना सरोवरी । विषयविध्वंसक विरू । तिये पदी कां सर्वेश्वरू । अभिषेकीला ॥१७५५॥ मग तिही ते शांभव । अद्रयानंदवैभव । संपादिले अप्रभव । श्री गहिनीनाथा ॥१७५६॥ तेणें कळिकळीतु भूतां । आला देखोनि निरूता । ते आज्ञा निवृत्तिनाथा । दिधली ऐसी ॥१७५७॥ न आदिगुरू शंकरा । लागोनि शिष्यपरंपरा

। बोधाचा हा संसरा । जाला जो आमुते ॥१७५८॥

(श्री ज्ञानेश्वरी अ. १८-१७५९ ते ५८)

अ. २ सद्गुरूचे महात्म्य वर्णन -

(१) मजहृदयीं सद्गुरू । जेणे तारिलों हा संसारपुरु । म्हणौनि विशेषें अत्यादरू । विवेकावरी ॥२२॥ जैसे डोळ्यां अंजन भेटे । ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे । मग वास पाहिजे तेथे प्रगटे । महानिधी ॥२३॥

(अ. १ ओवी क्र. २२ व २३).

(२) आत्मरूप गणेशु केलिया स्मरण । सकळ विद्यांचे अधिकरण तेचि वंदू श्रीचरण । श्रीगुरूचे ॥१॥ जयांचेनि आठवें । शब्दसृष्टि आंगवे । सारस्वत आधवें । जिद्धेसिये ॥२॥ वकृत्व गोडपणें अमृताते पारुखें म्हणे । रस होती वोळगणें । अक्षरांसी ॥३॥ भावाचे अवतरण । अवतरविती खूण । हाता चढे संपूर्ण । तत्त्वभेद ॥४॥ श्रीगुरूचे पाय । जें हृदय गिंवसूनि ठाय । तें येवढे भाग्य होय । उन्मेखासी ॥५॥

(अ. १३-ओवी क्र. १ ते ५).

(३) जय जय आचार्या । समस्त-सुरवर्या । प्रज्ञाप्रभासूर्या । सुखोदया ॥१॥ तरी तूं जैसा आहासि तैसिया । नमो जी श्रीगुरुवराया । मज ग्रंथाद्यमु फळावया । वेव्हारा होई ॥१५॥ आता कृपा भांडवल सोडी । भरीं मति माझी पोतडी । करी ज्ञान पद्य जोडी । थोरा मातें ॥१७॥ अगा विश्वैकधामा । तुझा प्रसाद चंद्रमा । करूं मज पूर्णिमा । स्फूर्तीचा जी ॥२३॥

(अ. १४- ओवी क्र. १, १६, १७, २३)

(४) येवढें एक सौभग । वळघे वाचेचें आंग । श्रीगुरुपदमपराग । लाहे जें कां ॥१७॥ तयापरी श्रीगुरू । करिती जै अंगिकारू । तै होऊनि ठाके संसारू । मोक्षमय आधवा ॥२४॥

(अ. १५ ओवी क्र. १७ २४)

(५) तया चित्सूर्या श्री निवृत्ती । आता नमो म्हणो पुढतपुढती । जे बाधका येइजतसे स्तुती । बोलाचिया ॥१७॥

(अ. १६, ओवी क्र. १७)

(६) विश्वविकासित मुद्रा । जया साडी तुझी योगनिद्रा । तया नमोजी गणेंद्रा श्री गुरु राय ॥१॥

(अ. १७, ओवी क्र. १)

ब) विष्णूदास नामा :

नामदेवांनी मुक्ताबाईंच्या प्रेरणेनंतर विसोबा खेचर यांना गुरू केले असले तरी

स्वभावाने आणि अनन्यशरण भावाने विष्णूनाच नामदेवांनी गुरू मानून पित्याच्या अनुकरणातून गुरूभक्ती करण्यास सुरुवात केली. श्रीविष्णू हेच सद्गुरू या भावाने ते नाम भक्ती करतात -

(१) न वर्णवे वाचे जन्ममरण दुःख । दावी आतां मुख पांडुरंगा ॥१॥ कुरळिया केश भाळी टिळक । दावीं आतां मुख पांडुरंगा ॥२॥ भोवया व्यंकटा शोभती सुरेख । दावी आतां मुख पांडुरंगा ॥३॥ कमलाकर नेत्र सुंदर नासीक । दावी आतां मुख पांडुरंगा ॥४॥ कर्णाचीं कुंडलें न वर्णवे हाटक । दावी आतां मुख पांडुरंगा ॥५॥ आधार आरक्त दंत इंदुहनि अधिक । दावी आतां मुख पांडुरंगा ॥६॥

श्रीगुरूंच्या उल्लेखासह नाममुद्रा लावण्याची प्रथा नामदेव विष्णुदास नामा या प्रकारे करतात. मात्र अनेक ठिकाणी केवळ नामा म्हणे असा उल्लेख करतात. स्वभावाने स्वविवेकाने ते घरातील परंपरेनुसार भक्तिपरंपरा पुढे नेत आहेत, असेही दिसते.

(२) सद्गुरू नायकें पूर्ण कृपा केली । निजवस्तु दाविली माझी मज ॥१॥ माझे सुख मज दाविलें डोळां । दिधली प्रेमकला ज्ञान मुद्रा ॥२॥ तथा उतराई व्हावे कवण्या गुणे । जन्म नाही येणे ऐसे केले ॥३॥ नामा म्हणे निका दावियेली सोय । न विसरावे पाय विठोबाचे ॥४॥

क) श्री संत एकनाथ :

संत एकनाथांनी 'एका जनार्दनी' अशी नाममुद्रा तर वापरली आहेच. स्वतंत्रपणे सद्गुरू महिमाही वर्णन केला आहे.

(१) ॐ नमो सद्गुरूनिर्गुणा । पार नाही तंव गुणा । बसोनि माझिया रसना हरिगुणा वर्णवी ॥१॥ हरिगुण विशाल पावन । वदवी तूं कृपा करून । मी मूढमती दीन । म्हणोनि कीव भाकितसें ॥२॥ तुमचा प्रसाद जाहलिया पूर्ण । हरिगुण वर्णीन मी जाण । एका वंदितसे चरण । सद्गुरूचे आदरे ॥३॥

(२) श्रीगुरूराया पार नाही तव गुणीं । म्हणोनि विनवणी करीतसों ॥१॥ मांडिला व्यवहार हरिनामीं आदर । सादरा सादर वदवावें ॥२॥ न कळेचि महिमा उंच नीचपणें । कृपेचें पोसणें तुमचे जाहलें ॥३॥ एका जनार्दनी करूनी स्तवन । घातिले दुकान भोळेंविण ॥४॥

(३) नमो व्यासादिक कवी हे पावन । जे परिपूर्ण धन भांडाराचें ॥१॥ करूनी उपदेश तारिलें बहुतां । उपदेश तत्त्वतां चालतसे ॥२॥ एका जनार्दनी तुमचा मी दास । एवढी ही आस पुरवावी ॥३॥

ड) जगद्गुरू तुकोबाराय :

श्री तुकारामांना भक्तिमार्गाकडे खेचून नेण्याचे काम सद्गुरूंनी केले. घराण्यात भक्तिपरंपरा होती. तुकाराम सद्गुरूकृपेविषयी लिहितात-

सत्य गुरुराये कृपा मज केली । परि नाही घडली सेवा काही ॥१॥ सापडविले वाटे जाता गंगास्नाना । मस्तकीं तो जाणा ठेविला कर ॥२॥ भोजना मागती तूप पावशेर ॥ पडिला विसर स्वप्नामाजी ॥३॥ काय केले उपजल । अंतराय । म्हणोनियां काय त्वरा आली ॥४॥ राघवचैतन्य केशवचैतन्य । सांगितली खूण मालिकेची ॥५॥ बाबाजी आपुले सांगितले नाम । मंत्र दिला राम कृष्ण हरि ॥६॥ माघ शुद्ध दशमा पाहुनि गुरुवार । केला अंगिकार तुका म्हणे ॥७॥

मात्र तुकाराम नाम मुद्रा 'तुका म्हणे' एवढीच लावतात.

२.६ भागवत संतांनी केलेला भक्तिगौरव :

अ) श्री ज्ञानेश्वर महाराज :

ज्ञानेश्वरांनी भक्तीचा गौरव भक्तियोगावरील भाष्याच्या स्वरूपात केला आहेच. त्यांच्या अभंगांतूनही त्यांनी भक्तिगौरव केला आहे.

(१) भक्तीचे ते ज्ञान वाचे नारायण । दया ते संपूर्ण सर्वाभूती ॥१॥ ज्ञान नारायण ध्यान नारायण । वाचे नारायण सर्वकाळ ॥२॥ संसार ग्रामीं नाम हेंचि साठा । पावाल वैकुंठा नामें ऐकें ॥३॥ गोविंद गोपाळ वाचेसी निखळ । पद पावल अढळ अच्युताचें ॥४॥ नामेंचि तरले शुकादिक दादुले । जडजीव उद्धरले । कलयुगी ॥५॥ स्मरण करीता वाल्मीक वैखरी । वारुळा भीतरी रामराम ॥६॥ सर्वांमाजी श्रेष्ठ पुण्यभूमि वैकुंठ । विठ्ठल मूलपीठ जगदोद्धार ॥७॥ निवृत्ती निरोपण ज्ञानदेवा ध्यान । सर्वत्र नारायण एकरूप ॥८॥

(२) भक्तिचिया चाडा गोकुळाशीं आला । त्याशी गौळणी म्हणती वाल्हा दुल्हागे माये ॥ आवडीच्या सुरवाडे परब्रह्म सुरवाडे । त्याशी गौळणी खेळविती लाडें कोडेंगे माये ॥१॥ गोजरीया कान्हो अपछंद मत्ता । पाउली रंगे रंगनाथा ॥ दृष्टीचिया डोळा सुख निवडेना मागुते । ते वाचा वर्णावी केविं आतां रया ॥२॥ अदुले लोळिया ढाळ देती कानी । मुक्तें खेवणी हरि श्रवणीं ॥ अंतरिचिया सुखा प्रगत दाविती देखा । ललाटीं झळकती रेखा ॥ रत्न जडित पत्रें माथांगे माये ॥३॥ युगबंदु दिधला तैसे दांदिलु मिरविला । नाभिकळीं प्रकाश जाळा परमेष्टी ॥ कटितटीं कडदोरा साजे त्या सुंदरा । वेगु तरु नेपुरां । वेदु मानसी वसे गे माये ॥४॥ श्रुतिचेनि समागमे पाडलें गोजिरीं । घागुरली प्रेम नेपुरें कैसी वोप देती ॥ अंदुवाकीवाले पाय करी बेंबिले । मुनिजनांचे सुखसोहळे

पुरवितसे गे माये ॥४॥ ऐसा आपुलिये लीळे आपणसींच खेळे । गौळणी भरूनियां डोळे कैशा पाहताती ॥ अवघे कृष्ण रूप भरलेंसे मानसी । बापरखुमादेवीवरेंसी मिळोन गेल्या गे माये ॥५॥

(३) देवाचिया द्वारी उभा क्षणभरी । तेणें मुक्ति चारी साधियेल्या ॥१॥ हरिमुखें म्हणा हरिमुखें म्हणा । पुण्याची गणना कोण करी ॥२॥ असोनि संसारी जिव्हे वेगु करी । वेदशास्त्र उभारी बाह्य सदां ॥३॥ ज्ञानदेव म्हणे व्यासाचिये खुणे । द्वारकेचे राणे पांडवा घरी ॥४॥

ब) श्री संत नामदेव :

नामदेव हे नारदीय परंपरेने नामसंकीर्तन भक्तीचा प्रकर्ष करणारे आद्य मराठी संत म्हणता येतील. भक्तीचा परोपरीने त्यांनी गौरव करून महत्त्व पटवून दिले आहे.

(१) भक्ति करूनियां कोण वायां गेला । सांगा हो विठ्ठला निवडून ॥१॥ द्वापाराचे अंती नामची सुकृत । अद्यापि निश्चित चालतसे ॥२॥ नाम ऐकतां तरती निर्धारी । व्याख्यान श्रीधरी टीकाकार ॥३॥ नामा म्हणे राम व्यापी त्रिभुवन । नाम हे निधान कलियुगी ॥४॥

(२) भक्ति त्रिविधी षड्विध नवविधा । यजन याजन करोनी जीवाते दंडिताती सदा ॥१॥ केशव परमात्मा नेणोनि याजीं पतीतें । पतनीं पडतां भूतें रया ॥२॥ नाहीं रूप स्तिति नाहीं शब्द स्थिति । नित्य तथा वस्ती निरंजनीं ॥३॥ एकले परब्रह्म गुरुमुखें जाणावें । तरी चुकवावें पुनरावृत्ति रया ॥४॥ ऐसें रे नामया वचन ऐक पुढें । हे तो देवाविषयी श्रुतीचे निवाडे ॥५॥ श्रुती नेती नेती परतोनि आलिया । खेचर पुढें सांगे नामया ॥६॥

(३) भक्ति प्रतापें पावलो मी सुपंथ । सफळ निश्चित परमार्थ ॥१॥ देवा सर्वाभूतीं असतां प्रगट । निर्वाणी चोखट भक्ति जाण ॥२॥ धरूनियां मनीं जपसील नाम । तेणें निजधाम पावसील ॥३॥ जप तप ध्यान न लगे साधन । भक्ति ते कारण नामा म्हणे ॥४॥

(४) भक्ति हेंचि भावें परब्रह्म पक्कान्न । गुरुमुखे जेवण जेवीयलें ॥१॥ अनुभव भात लथ लक्ष कढी । जेवणार गोडी घेत असे ॥२॥ सुख शांति शाखा भावार्थ हा वडा । जेवणार गाढा आत्माराम ॥३॥ दया क्षीरधारी शांतिपूर्ण पोळी । घृत हे कल्लोळी प्रेम माझें ॥५॥

(५) भक्तीची अपेक्षा धरोनी अंतरां । राहें भीमातीरीं पंढरीये ॥१॥ अड्डावीस युगें गेलीं विचारीतां । निगम सर्वथा नव्हे देखा ॥२॥ कटीं कर उभा शिणलें शरीर । धरोनियां निर्धार भक्तिभावो ॥३॥ नामा म्हणे आता नको खटपट । आमचे बोभाट

नको पाहूं ॥४॥

(६) भक्तीवीण मोक्ष नाही हा सिद्धान्त । वेद बोले हात उभारोनि ॥१॥ तरी तेंचि ज्ञान जाणाया लागुनि । संतां वोळगोनि वश्य किजे ॥२॥ प्रपंच हा खोटा शास्त्रें निवडिला । पाहिजे साक्षिला सदगुरू तो ॥३॥ नामा म्हणे सेवा घडावी संतांची । घ्यावी कृपा त्याची तेंचि ज्ञान ॥४॥

(७) भक्तीविणें जिणें जळो लाजिरवाणें । संसार भोगणें दुःखरूप ॥१॥ एक एक योनि कोटि कोटि फेरा । मनुष्य देहवारा मग लागे ॥२॥ तीस लक्ष योनि वृक्षामध्ये घ्याव्या । जळचरी भोगाव्या नव लक्ष ॥३॥ अकरा लक्ष योनी किरडामध्ये घ्याव्या । दशलक्ष भोगाव्या पक्षांमध्ये ॥४॥ तीस लक्ष योनी पशुंचिये घरीं । मानवाभीतरी चारी लक्ष ॥५॥ नामा म्हणे तेव्हां नर देह या नरा । तयानें मातेरा केला मूढें ॥६॥

क) संत एकनाथ महाराज :

एकनाथांनी भक्तिविषयक बोध परोपरीने केला आहे.

(१) भक्तीविण पशू कशासी वाढला । सटवीनें नेला कैसा नाही ॥१॥ कायमाय गेली होती भूतापाशी । हरि न ये मुखासी अरे मूढा ॥२॥ पातकें करितां पुढें आहे पुसता । काय उत्तर देतां होशील तूं ॥३॥ अनेक यातना यम करवील । कोण सोडवील तेथें तुजला ॥४॥ एका जनार्दनीं सांगताहे तोंडे । आहा वांचा रडे बोलतांची ॥५॥

(२) भक्ति प्रेमाविण ज्ञान नको देवा । अभिमान नित्य नवा तयामार्जी ॥१॥ प्रेम सुख देई प्रेम सुख देई । प्रेमेंविण नाही समाधान ॥२॥ रांडवेनें जेवी शृंगारू केला । प्रेमेंविण जाला ज्ञानी तैसा ॥३॥ एका जनार्दनीं प्रेम अति गोड । अनुभवीं सुरवाड जाणतील ॥४॥

(३) भक्तीचे उदरीं जन्मलें ज्ञान । भक्तीनें ज्ञानासी दिधलें महिमान ॥१॥ भक्ति तें मूल ज्ञान तें फल । वैराग्य केवळ तेथींचे फूल ॥२॥ फूल फळ दोनी घेर घेरा पाठीं । ज्ञान वैराग्य तेविं भक्तीचे पोटी ॥३॥ भक्तीविण ज्ञान गिवसिती वेडे । मूळ नाहीं तेथे फळ केवीं जोडे ॥४॥ भक्तियुक्त ज्ञान तेथे नाही पतन । भक्ति माता तथा करितसे जतन ॥५॥ शुद्ध भक्तीभाव तेथे तिष्ठे देव । ज्ञानासी तो ठाव सुख वस्तिसी ॥६॥ शुद्ध भाव तेथें भक्तियुक्त ज्ञान । तयाचेनि अंगे समाधी समाधान ॥७॥ एका जनार्दनी शुद्ध भक्तिक्रिया । ब्रह्मज्ञान त्याच्या लागतसे पाया ॥८॥

(४) भक्तीभावार्थें अर्पिलें । देवें आपणापाशीं ठेविलें । नेदी कोणाचिये हातीं । भक्तावांचुनीं निश्चिती ॥२॥ जुनाट जुगादीचें । ठेवणे होतें ते संतांचें ॥३॥ पुंडलिके करूनी वाद । ठेवणें केले ते प्रसिद्ध ॥४॥ नेदी म्हणोनि उभा केला । एका जनार्दनी अबोला ॥५॥

(५) भक्तिहीन जन्मला पशु । केला नाशु आयुष्याचा ॥१॥ नाही कधीं संतसेवा । करी हेवा भूतांचा ॥२॥ मुखीं नये रामनाम । सदा काम प्रपंची ॥३॥ एका जनार्दनीं ते नर । जन्मोनी पामर भूभार ॥४॥

(६) भक्तीच्या पोटा मुक्ती पै आली । भक्तीनें मुक्ती ते वाढविलें ॥१॥ भक्तितेमाता भक्ति ते दुहिता । जाणोनि तत्वतां भजन करी ॥२॥ भक्ती सोडोनि मुक्ति वांछिती वेडी । मूळ सोडोनीं कैसी जे गोडी ॥३॥ संतोषोनी भक्ति ज्यासी दे मुक्ति । तोचि लाभे येर व्यर्थ कां शिणती ॥४॥ एका जनार्दनी एक भाव खरा । भक्ति मुक्ति दाटुनी आलिया घरा ॥५॥

(७) भक्ति असो मुक्ति घाला रे बाहेरी । बहुतां चाळविलें चाळाय्याची थोरी ॥१॥ भक्ति ते राहो मुक्ति ते जावो । मुक्तीमार्जीं भावो नाही नाही ॥२॥ मुक्ति जाळा लाउनी सेखी वोसंडी । नेणें एसें किती केले पाषांडी ॥३॥ मुक्तिचेनीं योगें नामदेव शुक्र । त्यांचा ही विकल्प मानिताती लोक ॥४॥ नाम संकीर्तन भक्तिमुक्तिसी धाक । संवादे दोघेही राहो माझी भाक ॥५॥ उपजोनिया पोटीं भक्ति ते ग्रासी । मातृहत्यारी मुक्ति कवण पोसी ॥६॥ एका जनार्दनी सेवितां चरणरज । मुक्ति सेवाकरी सांडुनिया लाज ॥७॥

ड) श्री संत तुकाराम महाराज :

भक्तिमार्गाचा कळस गाठलेल्या तुकारामांनी भक्तीविषयी आपले अभिप्राय वेळोवेळी नोंदविताना भक्तीची संकल्पना आणि स्वरूप स्पष्ट करून सांगितले.

(१) भक्ति आम्हीं केला सांडुनि उद्वेग । पावलो हे संगसुख यांचे ॥१॥ सुख आम्हां झालें धरिता याचा संग । पळाले उद्वेग सांडुनिया ॥२॥ तुका म्हणे सुख बहु झाले जीवा । घडली या सेवा विठोबाची ॥३॥

(२) भक्तिचियां पोटी रत्नाचिया खाणी । ब्रह्मींची ठेवणी सकळवस्तु ॥१॥ माउलीचें मार्गें बाळकांची हारी । एक सुत्रें दोरी ओढतसे ॥२॥ जेथील जें मार्गें तें रायासमोर । नाहीसें उत्तर येत नाही ॥३॥ सेवेचिये सत्ते धनीच सेवक । आपुलें तें एक न वंची कांही ॥४॥ आदि अंत ठाव असे मध्य भाग । भोंवतें भासे जग उच्चासनीं ॥५॥ भावारूढ तुका जाला एकाएकीं । देवचि लौकिकीं अवघा केला ॥६॥

(३) भक्तिज्याची थोडी । पूर्ण विषयाची गोडी ॥१॥ तो नरचि नव्हे पाहीं । खरा जाणावा तो देहीं ॥२॥ भजन पूजनही नेणे । काय स्वरूपासी जाणे ॥३॥ तुका म्हणे त्याला । भोवंडून बाहेर गाला ॥४॥

(४) भक्ति ते नमन वैराग्य तो त्याग । ज्ञान ब्रह्मीं भोग ब्रह्मतनु ॥१॥ देहाच्या निरसने पाविजे या ठाया । माझी ऐसी काया जवं नव्हे ॥२॥ उदक अग्नि धान्य जाल्या घडे पाक । एका विण एक कामा नये ॥३॥ तुका म्हणे मज कळते चांचणी । बडबडीची

वाणी अतवा सत्य ॥४॥

(५) भक्ति तो कठिण शुळावरिल पोळी । निवडे तो बळी विरळा शूर ॥१॥ जेथे पाहें तेथें देखीचा पर्वत । पायाविण भिंत तांतडीची ॥२॥ कामावलें तरि पाका ओज घडे । रुचि आणि जोडे श्लाघ्यता हे ॥३॥ तुका म्हणे मना पाहिजे अंकुश । नित्य वि दिस जागृतीचा ॥४॥

(६) भक्तिप्रतिपाळे दीन तो वत्सले । विट्टल कृपाळे होसी माये ॥१॥ पडिला विसर माझा काय गुणे । कपाळ हे उणे काय करू ॥२॥ तुका म्हणे माझें जाळुनि संचित । करीं वो उचित भेट देई ॥३॥

(७) भक्तिभ्रमसुख नेणवे आणिकां । पंडित वाचका ज्ञानियांसी ॥१॥ आत्मनिष्ठ जरी जाले जीवन्मुक्त । तरि भक्तिसुख दुलभं त्यां ॥२॥ तुका म्हणे कृपा करिल नारायण । तरिच हें वर्म पडे ठायीं ॥३॥

(८) भक्तिसुख आले नाहीं अनुभवा । तों मी ज्ञानदेवा काय करूं ॥१॥ नसावें जी तुम्हीं कांही निश्चितीनें । माझिया वचने अभेदाच्या ॥२॥ एकाएकीं मन नेदी समाधान । देखिल्या चरण वांचूनियां ॥३॥ तुका म्हणे वाचा गुणी लांचावली । न रहे उगली मौन्य मज ॥४॥

(९) भक्तिभावें आम्ही बांधिलासे गांठी । सादावितो हाटी घ्या रे कोणी ॥१॥ सुखाचिया पेठे घातला दुकान । मांडियेले वान रामनाम ॥२॥ सुखाचे फुकाचें सकळांचे सार । तरावया पार भवसिंधू ॥३॥ मागे भाग्यवंत जाले थोर थोर । तिहीं केला फार हाचि सांटा ॥४॥ खोटें कुडें तेथें नाही घातपात । तुका म्हणे चित्त शुद्ध तरी ॥५॥

(१०) भक्तिभावें करी बैसोनि निश्चित । नको गोवूं चित्त प्रपंचासी ॥१॥ एक वृढ करीं पंढरीचा राव । मग तुज उपाव पुढिल सुचे ॥२॥ नको करूं कांही देवतापूजन । जप तप ध्यान तेंही नको ॥३॥ मानिसिल झणों आपलिक कांही । येर झारा पाहीं न चुके कदा ॥४॥ ऐसे जन्म किती पावलासी देहीं । अद्भुतिकां नाहीं कलळली सोय ॥५॥ सोय धरीं आतां होय पां सावध । अनुभव आनंद आहे कैचा ॥६॥ सहज कैसें आहे तेथींचें ते गुज । अनुभवं निज पाहे तुकीं ॥७॥ तुका म्हणे आतां होई तूं सावध । तोडीं भवबंध एका जन्मे ॥८॥

(११) भक्तिसुखे जे मातले । ते कळिकाळा शूर जाले ॥१॥ हाती बाण हरिनामाचे । वीर गर्जती विट्टलाचे ॥२॥ महा दोषां आला त्रास । जन्ममरणां केला नास ॥३॥ सहस्रनामाची आरोळी । एक एकाहुनी बळी ॥४॥ नाहीं आणिकांचा गुमान । ज्याचे अंकित त्या वांचून ॥५॥ तुका म्हणे त्यांच्या घरीं । मोक्षसिद्धी या कामारी ॥६॥

(१२) भक्तिचें ते वर्म ज्याचिये हातीं । तया घरीं शांति क्षमा दया ॥१॥ अष्टमहा सिद्धी वोळगती द्वारीं । नवजती दुरी दवडितां ॥२॥ तेथें दुष्ट गुण न मिळे निःशेष ।

चैतन्याचा वास झालां मार्जी ॥३॥ संतुष्ट हें चित्त सदा सर्वकाळ । तुटली हळहळ त्रिगुणाची ॥४॥ तुका म्हणे त्याचा देव सर्व भार । चालवी कामार हाउनीयां ॥५॥

तुकारामांनी भक्तीचे वर्म, अपेक्षित स्वरूप, निस्सीमता व अनन्यता, फलद्रुपता, भक्तीमुळे प्राप्त होणारे व्यक्तिमत्त्व यांवर भाष्य केले आहे.

२.७ नारद-भक्तिसूत्रे : महत्त्व :

भागवत मार्गात नारद भक्तिसूत्रांचे महत्त्व सर्वच संतांनी मान्य केले आहे. त्यानुसारक पंचविधा, षड्विधा, नवविधा, एकादशविधा, द्वादशविधा यांपासून शोडशविधा व अनेकविधा अशा भक्ती प्रकारांची चर्चा निरनिराळ्या संतांनी केली आहे. उदा. उपरोक्त नामदेवांच्या अभंगात 'भक्ति त्रिविदा, षडविधा, नवविधा' असा उल्लेख आला आहे. श्री समर्थ रामदासांनी दासबोधात चवथ्या दशकात श्रवण, कीर्तन, नामस्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य, आत्मनिवेदन अशा नवविधा भक्तीचे विस्तृत विवेचन केले आहे. व या भक्तीआधारे सलोकता, समीपता, सरूपता व त्यापलिकडे सायुज्यता अशा चारी मुक्ती प्रकारांचे साधन भक्ती असल्याचे स्पष्ट केले आहे.

नारदीय भक्तिसूत्रांत व्याऐंशी सूत्रांच्या आधारे एकादशविधा भक्तीसह भक्तीची व्याख्या व स्वरूप स्पष्ट करून त्यातील -

श्रवणं कीर्तनं विष्णो । स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं । सख्यमात्मनिदेनम् ॥

या भक्तिप्रकारांवर भर दिला आहे.

श्री नारदमुनींनी व्यासांना प्रत्यक्ष श्रीमुखाने ऐकलेले भक्तियोग व भक्तिशास्त्र समजावून सांगितले असे परंपरेने मानले जाते. नारदांनी हे भक्तिशास्त्र शिवानुशासनाप्रमाणे सांगितले आहे. मुळातच शिवपार्वती संवादातून ब्रह्ममुखातील सर्व शास्त्रे प्रकटली अशी पारंपरिक धारणा आहे. शिवशासनानुसार (१) गुणमहात्म्यासक्ति (२) रूपासक्ति (३) पूजासक्ति (४) स्मरणासक्ति (५) दासासक्ति (६) सख्यासक्ति (७) कांतासक्ति (८) वात्सल्यासक्ति (९) आत्मनिवेदनासक्ति (१०) तन्मयतासक्ति (११) परमविरहासक्ति रूपा एकधाप्येकादशधा अशा एकादश प्रकारच्या भक्ती सांगितल्या आहेत.

श्री नारदांनी भक्तिभाव प्रकटीकरणाची व समर्पणाची संकल्पना व्याख्यात्मकतेने स्पष्ट केली आहे त्याचे स्वरूप असे- भक्ती ही परमात्म्याविषयी परमप्रेमरूपा आहे. ती साक्षात् अमृतरूप आहे असे समजावे. भक्तीने पुरुष, सिद्ध अर्थात कृतकृत्य, अमर व तृप्त होऊन इच्छा व शोक यापासून मुक्त होतो. द्वेष, विषय, लोभ त्याच्यापासून

नाहीसे होतात. म्हणजेच भक्तीचा उत्कट आनंद भोगून तो आत्मरंगात रंगून जातो.

भक्तीचे स्वरूप स्पष्ट करताना नारदांनी केलेल्या भक्तिसूत्रांमधील विवेचनाचा सारांश असा- सर्व कामनांचा निरोध हेच भक्तीचे रूप आहे. व्यास मुने, निरोध म्हणजेच लौकिक व वैदिक कर्मांचा न्यास. न्यास ह्या पदाने देवाच्या ठिकाणी अनन्यता प्राप्त होते. म्हणजेच सर्व भाव चाळविणाऱ्या गोष्टींविषयी उदासिनता निर्माण होते. लौकिक आणि वैदिक कर्मांपैकी परमेश्वर प्राप्तीला अनुकूल असतील त्यांचेच आचरण करणे व प्रतिकूल गोष्टींचा विरोध करणे म्हणजेच उदासीन वृत्ती होय. परमात्मप्राप्ती हेच नरदेहाचे ध्येय व सार्थक असा निश्चय दृढ करून म्हणजे मुख्य समजून तदनुरोधाने शास्त्ररक्षण करावे. कोणत्याही परिस्थितीत भक्तिभावापासून दूर जाणार नाही याची दक्षता शास्त्रचरणाने घ्यावी. अर्थात केवळ शरीर चालविण्यासाठीच भोजनादी कर्मे करावीत. अन्य सर्व वासनांचा त्याग करावा. केवळ परमप्राप्ती एवढेच लक्ष्य असावे. स्थिर अचंचल मन करावे अशा स्वरूपाची भक्तीची लक्षणे म्हणजे पूजादिकांच्या ठिकाणी प्रेम असणे; गुरुकीर्तनात रंगणे, आत्मलीन राहून पूजा व कथा करणे; सर्व कर्म भगवंताला अर्पण करणे, तसेच त्याचे विस्मरण क्षणभर झाले तरी परमव्याकुळ होणे ही भक्ती होय. नारदांनी भक्तिसूत्रे निवेदित करताना-

सा तु कर्मज्ञानयोगे भ्योऽप्यधिकं तरा ॥ फलस्वरूपात् ॥ ईश्वर स्याप्यभिमानद्वेषित्वाद्यैः न प्रियत्वाच्च ॥ तस्या ज्ञानमेव साधनमित्येके ॥ अन्योन्याश्रयत्वानित्यन्ये ॥ स्वयंपलरूपतेति ब्रह्मकुमारः ॥ राजगृहभोजनादिषु तथैव दृष्टत्वात् ॥ न तेन राजपरितोषः क्षुच्छांतिर्वा ॥ तस्मात्सैव ग्राह्या मुमुक्षुभिः ॥

(नारदभक्तिसूत्रे)

या शब्दात भक्तीचे न्यासयुक्त आचरण करून महत्त्व विषद केले. तसेच पराभक्ती, गौणभक्ती यांचे स्वरूप कथन केले.

अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम् । मुकास्वादनवत् ॥ प्रकाशते कापि पात्रे ॥ गुणरहितं कामनारहितं प्रतिक्षणवधमानम् - विच्छिन्नं सूक्ष्मतरमनुभवरूपम् ॥ तत्प्राप्य तदेवावलोकयति तदेव शृणोति तदेव चिन्तयति ॥ गौणि त्रिधा गुणभेदादातांदि भेदाद्वा ॥ उत्तरस्मादुत्तरस्मात्पूर्वपूर्वा श्रेयाय भवति ॥

(नारदभक्तिसूत्रे)

गौणी भक्ती ही राजस, तामस व सात्त्विक असा तीन प्रकारची असते. त्यात सात्त्विक भक्तीच सर्वश्रेष्ठ होय.

भज्य (देव) भक्त व भक्ती ह्या त्रिपुटीचा लय करून नित्य दास भक्तीने म्हणजे मारुतीसारखे किंवा नित्य कांता भक्तीने अर्थात लक्ष्मी किंवा गोपीसारखे प्रेम करावे. निस्सीम प्रेम व प्रेमाची तद्रूपता यामुळेच नारायण प्रसन्न होतो. एकनिष्ठ व एकविध

भक्तच नारायणाचे परमभक्त होतात. असे भक्त अष्टसात्विक भावाने युक्त होऊन नारायणाच्या दिव्य कथा परस्परत सांगत असतात. श्रद्धेने जो या भक्तिमार्गाने जाता तो भगवंतस्वरूपच होतो. गालवमुनी शिष्य परमभक्त पांडुशर्मा, कुक्करमुनी अनुगामी भक्त पुंडलिक आणि मधुंगीन संत ही या भक्तिमार्गातील आदर्श उदाहरणे होत. त्यांची परंपरा -

**इत्येव वदंति जनजल्पनिर्भयाः एकमताः कुमारव्यासशुकशांडिल्यगर्ग
विष्णुकौंडिन्यशेषोद्धवारुणि- बलिहनुमद्विभीषणा दयो भक्त्याचार्याः ॥ व इदं नारदप्रोक्तं
शिवानुशासनं विश्वसिति श्रद्धते स भक्तिमान् भवति स प्रेष्टं लभते इति**

(नारदभक्तिसूत्रे)

नारदीय भक्तिसूत्रांनी निवेदित केलेले हे भक्तिशास्त्र निर्गुण आणि सगुण रूपांना मूर्तीमध्ये आवाहित करून परमप्रेम करण्याचे मार्गदर्शन करते. सुंदर मूर्तीच्या इतिहासपुराणवर्णित प्रतिमा निर्माण करून मंदिरात तत्स्वरूपात स्थापन करण्याचे तंत्र भक्तिमार्गातूनच विकसित झाले, असे म्हणता येते. बालाजी, पांडुरंग / विठ्ठल मूर्तींची उपासना, अशा भक्तीची परंपरेची प्राचीनतम अनुभूती घडवितांना प्रतिमापूजनाचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण करतात. त्यातूनच पूजाभिषेक, वस्त्रेप्रावर्णे इ. पूजाविधाने सामग्री निर्माण झाली. सगुणोपासनेने देव माणसात आणला. मूर्तीपुढे आत्मनिवेदनही करता येऊ लागले. आणि प्रत्यक्ष दर्शनप्रसन्नतेने भक्ताला धन्यता वाटू लागली. मधुंगीन संतांच्या समोर राधाकृष्ण, पांडुरंग, विठ्ठल या त्या मूर्त प्रतिमांनी सुलभता आणली. या मार्गाने सदेहवैकुण्ठगमनापर्यंत सच्चिदानंदाचा प्रत्यक्ष उपभोग घेता येतो हे जगद्गुरू तुकारामांनी आदर्शभूत केले.

२.८ काही ठळक निष्कर्ष :

(१) परमेश्वरप्राप्तीचा सर्वश्रेष्ठ मार्ग म्हणून भक्तिमार्गाचे अनन्यत्व भागवत, भगवद्गीता, मधुंगीन संत आणि नारदसूत्रे या सर्व धारांनी मान्य केले आहे.

(२) कलियुगातील चंचल, व्याप्त अशांत, अतृप्त, निष्क्रीय, अमानूष आदि प्रवृत्तींना सहज संयमित करून, मर्यादा घालून, नकळत वळण लावून मानवी मनाला परमार्थ प्रवण करणारा, आधार देऊन स्थिरमनस्क करणारा भक्तिमार्ग हा अतिशय सुलभ मार्ग होय. असेच सर्व धारांचे प्रतिपाद असून वैष्णवांनी हा मार्ग प्राचीन काळापासूनच सत्य, त्रेता, द्वापार आणि आता कली यातही अनुसरून या मार्गाची श्रेष्ठता सिद्ध केली आहे.

(३) भक्तिमार्गाने निर्गुणाची भक्ती सगुणभक्ती स्वरूपात करता यावी यादृष्टीने विष्णूअवतार श्रीकृष्ण, राम यांच्या सगुणरूपांना स्वीकारले आहे.

(४) शिव-विष्णू ऐक्य किंबहुना शिवभक्ती करून भक्तिमार्ग दाखविणारे

सद्गुरू म्हणून श्रीकृष्णांना स्वीकारून गुरू हेच परब्रह्म अशा स्वरूपात विष्णूभक्ती करण्याचा प्रघात प्रत्यक्ष मार्गानुसरणाने सिद्ध केला.

(५) भक्तिमार्गाने सर्व प्रकारचे कर्म श्रीविष्णूंना अर्पण करून शरण्यभावाने भक्ती करण्याचे मार्गदर्शन केले आहे.

(६) चराचराच्या विषयी अपार करुणेने ओतप्रोत श्रीकृष्ण आपल्या भक्तांना अवतार घेऊन आश्वासित करतो. भक्ताचा गौरव वाढवितो. आत्मविश्वास देऊन निर्भय करतो.

(७) भक्तिभावनेच्या उत्कटतेने परब्रह्माचे अर्थात 'सत्य' तत्त्वाचे ज्ञान होऊन भक्त निरासक्त होतो. भक्ती-ज्ञान-वैराग्य या मार्गाने प्रपंचात राहून परमार्थ साधता येतो. असा मानवी पुरुषार्थाला पूरक असा हा मार्ग आहे.

(८) भक्तिमार्गातही सद्गुरूची आवश्यकता आहे. शिव आणि विष्णू हे परात्पर गुरू होत अशी दृढ श्रद्धा भक्तिमार्गात आहे.

(९) सगुण स्वरूपातील, बालकृष्ण क्रीडा, राधाकृष्ण रतिभाव, कृष्णरुक्मिणी असा कर्तव्यतत्तप प्रेमभाव, संकटमोचक श्रीहरी आणि भक्तवत्सल माऊली अशी रूपे मोठ्या प्रमाणावर स्वीकारून संपूर्ण संसारप्रपंचाशी सांगड घातली आहे. संसारव्यापी परब्रह्मांची आळवणी करीत संसारप्रपंच मार्गात दुःखावर मात करून संसाराच्या यातायातीतही आनंद मिळविता येतो.

(१०) भगवद्गीतेमध्ये योगमार्गाच्या काठिण्याच्या तुलनेत भक्तिमार्गाची सुलभता स्पष्ट करून संसार करीत करीत परमार्थ साधना मनस्वीपणे करता येते. कारण सखा, बंधू, माता, पिता, त्राता अशा स्वरूपात श्रीकृष्ण पाठीशी असतो. सद्भक्ताला तो स्वस्वरूप करून अंतःसुख देतो. यासाठी भक्तिमार्गाची श्रेष्ठता स्पष्ट केली आहे. परब्रह्मप्राप्तीचे श्रेष्ठ साधन म्हणजे भक्तिसाधना हे सांगून योग आणि भक्ति दोन्ही मार्गांनी परमेश्वरप्राप्ती घडून सच्चिदानंदस्वरूप होता येते. म्हणून प्रापंचिकांनी भक्तिमार्गाची निवड करून, परब्रह्मसमर्पित भावाने कर्मरत राहून नामभक्तियोगाने या मार्गाचे अनुसरण करावे, असे प्रतिपादन केले आहे. भगवद्गीता हे उपनिषदांचे सार असून, उपनिषदे, गीता हे दोन्ही प्रस्थान सहजपणे भगवद्गीतेतील मार्गदर्शनाने साधता येतात म्हणून भागवतांत भगवद्गीतेचे महत्त्व अधिक आहे. दुष्टांचे निर्दालन करून सुष्टांचे पालन करण्यासाठीच अवतार असल्याने भक्तिसाधनेला भगवद्गीतेने सर्वाधिक बळ दिले आहे.

(११) भक्ती अनेकविध प्रकारे करता येते. त्यात नामसंकीर्तन -सगुण भक्तिभावनेचा परमोत्कर्ष असलेल्या, भक्तीने परब्रह्मस्वरूप झालेल्या नारदांनी शिवशासन प्रणित पूर्ण प्रेमरूपा भक्तिसाधनेची व्याख्यात्मक बाजू मांडून एकादशविधा भक्तीचे

प्रतिपादन केले आहे. त्याचाच अनुकार अन्य भक्तिमार्गी मार्गदर्शकांनी केला आहे. प्राचीन भक्तियोग्यांची मालिका स्पष्ट करून भक्तिमार्गातील नामस्मरण भक्तीनेही चारी मुक्ती प्राप्त होऊ शकतात हे स्पष्ट केले आहे.

(१२) मधुःगीन संतविभूतीतील अग्रणी श्री ज्ञानेश्वर, श्री नामदेव, श्री एकनाथ, श्री तुकाराम यांनी भागवत, भगवद्गीता, नारदीय भक्तिपरंपरा यांचाच अनुकार आपल्या भक्तिविषय ज्ञानप्रसारात केला आहे.

(१३) भगवद्गीतेत भक्तियोग स्पष्ट करताना येणाऱ्या काठिण्यावर सद्गुरूकृपेने मात करता येते हे स्पष्ट केले. तेच भागवत संप्रदायातील संतांनी सद्गुरूंचे महत्त्व विषद करून सांगितले.

(१४) महाराष्ट्रात पांडुरंग अथवा विठ्ठल स्वरूपात राधाकृष्ण, कृष्णरुक्मिणी यांतही, परब्रह्म प्रतिमा म्हणून विठ्ठलभक्तीचा प्रकर्ष कलियुगात झाला असून; श्रीकृष्णाच्या अर्थात विष्णूच्या सहस्रनामावली पलिकडील पांडुरंग आणि विठ्ठल ही कलियुगातील भक्त कैवारी श्रीकृष्णाची रूपेच स्वीकारली आहेत. केवळ भक्ती हे सर्वसंसारसाधनेत सुख देणारे एकमेव साधन आहे, अशी अनन्यता स्पष्ट केली आहे.

*

प्रकरण ३ रे

राधा : भाव, भक्ती, स्वरूपता

वैष्णव भक्तिसंप्रदायात 'राधाकृष्ण' असे नामस्मरण करण्याची प्रथा आहे. 'राधा-कृष्ण' असा हा मार्ग आहे. महाराष्ट्रात 'राधेऽ, राधेऽ, राधेऽ' अशा भजनाएवजी 'राधाकृष्ण, गोपालकृष्ण' याबरोबरच एकच नाव घेतात 'पांडुरंग, पांडुरंग, पांडुरंग !' राधांगी पांडुरंग असे सूचित करणारा हा अद्वैतभाव आहे. 'आस्तिक' भावाने विचार करता वेदान्त प्रणित भज्य आणि भक्त यांचे अद्वैत, जीवाशिवाचे अद्वैत, जीव आत्मा अद्वैत; याकडे घेऊन जाणारे हे सूचन आहे, असे म्हणता येईल. 'राधा' हे विभूतीमत्त्व सर्वांनाच विस्मयकारकतेने वेड लावणारे आहे. 'राधा' ही भावना आहे की व्यक्तिमत्त्व? गोकुळातील राधेचे अस्तित्व नेमके कोणत्या स्वरूपाचे? राधालक्ष्मी किंवा लक्ष्मीराधा यांचा अनुबंध कोणत्या स्वरूपाचा? असे अनेक प्रश्न भाविकांच्या मनाला, सतत रहस्यपूर्णतेने श्रीकृष्णलीलांकडे खेचित असतात. श्रीगोंदा येथे असलेले रुक्मिणी अथवा लक्ष्मी मंदिर त्यातील गूढता अधिक वाढविते; कारण येथील रूपाला 'राधारुक्मिणी' किंवा 'राधालक्ष्मी' असे म्हणतात; असे वंशपरंपरागत सेवक सांगतात. या 'राधा' अस्तित्वाचा परामर्श येथे घ्यावयाचा आहे.

३.१ राधा एक रहस्य :

(१) श्री राधेविषयी ब्रह्मवैवर्त पुराणातील रहस्यकथा प्रसाद प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेल्या (१९८१) प्र. न. जोशी यांनी लिहिलेल्या ब्रह्मवैवर्त पुराणाचे मराठीतील संक्षेप संपादनात दिली आहे. त्यानुसार शिवपार्वती संवादातून 'राधा' रहस्य प्रकटले आहे. शिव पार्वतींना सांगतात, 'देवी आगमाख्यानाचा प्रारंभ करताना; राधेचा प्रसंग सांगण्यास भगवान श्रीकृष्णांनी प्रतिबंध केला होता. परंतु महेश्वरी, तू तर माझं अर्ध अंग आहेस. तू माझ्याहून भिन्न नाहीस. म्हणून भगवान श्रीकृष्णांनी यावेळी

तुला सांगण्याची अनुज्ञा दिली आहे.' राधेविषयीचे रहस्य कोणासही ज्ञात नाही. असे म्हणून; श्री शिव सांगू लागले, 'एकदा रासेश्वरी श्री राधा शामसुंदर कृष्णांना भेटण्यासाठी उत्सुक बनली. त्यावेळी ती रत्नमय सिंहासनावर रत्नाभरणांनी विभूषित होऊन बसली होती. अग्निशुद्ध असे तिचे दिव्य वस्त्र तिच्या अंगाची शोभा वाढवित होते. तिची मनोहर अंगकांती कोट्यवधी चंद्रांना लज्जित करित होती. तिची प्रभा तापलेल्या सुवर्णाप्रमाणे होती. तिच्या अधरांवर मंद हास्य होते. तिची दंतपंक्ती मोठी सुंदर होती. तिचे मुखारविंद, शरदकालाच्या प्रफुल्ल कमळाप्रमाणे शोभत होते. तिने मालतीसुमनांची माळ घातली होती. तिचा केशकलाप या माळेने रमणीय दिसत होता. तिच्या गळ्यातील रत्नमय माळा ग्रीष्म ऋतुतील सूर्याप्रमाणे चमकत होती. कंठातील शुभ्र हार गंगेच्या धवल धारेप्रमाणे शोभा पावत होता.

रसिकशेखर, शामसुंदर कृष्णांनी मंद मंद हसणाऱ्या आपल्या प्रियतमेकडे पाहिले. प्राणवल्लभेवर दृष्टी पडताच विश्वकांत श्रीकृष्णही मिलनासाठी उत्सुक बनले. परम मनोहर कांतीच्या प्राणवल्लभास पाहताच राधा त्यांच्याकडे धावतच निघाली. म्हणूनच तिचे नाव 'राधा' झाले. राधा कृष्णाची आराधना करते, श्रीकृष्ण राधेची आराधना करतात, दोघेही परस्परांचे आराधक व आराध्य आहेत. संतांचे कथन आहे की, त्यांच्यात सर्व दृष्टींनी पूर्णता आहे.

राधा भजति श्रीकृष्णं स च तां च परस्परम् । उभयोः सर्वसाम्यं च सदा सन्तो वदन्तिचे ॥

(प्रकृतिखंड ४८-३८)

श्रीकृष्ण रासात प्रियेच्या धावण्याचे स्मरण करतात, म्हणून ते तिला 'राधा' म्हणतात. भक्त पुरुष 'रा' अक्षर उच्चारताच परम दुर्लभ अशा मुक्तीची प्राप्ती करून घेतात आणि 'धा' अक्षर उच्चारताच निश्चयाने श्रीहरींच्या चरणांपाशी पोचतात. 'रा'चा अर्थ आहे प्राप्त होणे आणि 'धा'चा अर्थ आहे निर्वाण किंवा मोक्ष. भक्तजन तिच्या नावाच्या उच्चाराने निर्वाणमुक्ती मिळवितात, म्हणून तिला 'राधा' म्हणतात.

श्री राधेच्या रोमकुपांतून गोपींचे समुदाय प्रकट झाले आहेत. श्रीकृष्णांच्या रोमकुपांतून गोप प्रकट झाले.

राधेच्या वामांगापासून महालक्ष्मी प्रकटली. तीच धनधान्यांची अधिष्ठात्री देवी गृहलक्ष्मी म्हणून अवतरली. देवी महालक्ष्मी चतुर्भुज विष्णूची पत्नी झाली व वैकुंठात राहू लागली. राजास संपत्ती देणारी राजलक्ष्मीही हिचीच अंशभूता मर्त्यलक्ष्मी असून ती गृहस्थाच्या घरी वास करते. हीच शस्याधिष्ठातृदेवी व गृहदेवी आहे.

स्वतः राधा ही श्रीकृष्णांची प्रियतमा आहे. ती त्यांच्या वक्षस्थळी वास करते. ती कृष्णांच्या प्राणांची अधिष्ठात्री देवी आहे. 'प्राणाधिष्ठातृदेवी च तस्यैव

परमात्मनः' (प्रकृतिखंड ४८।४७) असेच म्हटले आहे. ब्रह्मदेवांपासून तृणकीटकांपर्यंत सर्व जगत् मिथ्या आहे. केवळ त्रिगुणातील परब्रह्म, परब्रह्म श्री राधावल्लभ श्रीकृष्ण मात्र परम सत्य आहे. म्हणून त्यांचीच आराधना करावी.

आब्रह्मस्तभमपर्यंतं सर्वं मिथ्यैव पार्वती । भज सत्यं परं ब्रह्म राधेभं त्रिगुणात्परम्

॥

(प्रकृतिखंड ४८।४७)

श्रीकृष्ण- तेच सर्वांत प्रधान, परमात्मा, परमेश्वर, सर्वांचे आदिकारण, सर्वपूज्य, निरीह, प्रकृतीच्या पलीकडचे आहेत. त्यांचे नित्यरूप स्वेच्छामय असते. ते भक्तांवर अनुग्रह करण्यासाठी शरीर धारण करतात. राधा श्रीकृष्णांना प्राणापेक्षाही प्रिय आहे. ती परमसौभाग्यशालिनी आहे. ही मूल प्रकृती परमेश्वरी श्री राधा महाविष्णूची जननी आहे. संतपुरुष मानिनी राधेचे सदा सेवन करतात. तिचे चरणारविंद देवादिकांनाही दुर्लभ आहेत. पण भक्तजनांना सुलभ आहेत. सुदामाच्या शापाने देवी राधेस गोलोकांतून ब्रूतलावर यावे लागले. ती त्यावेळी वृषभानू नावाच्या गोपाच्या घरी अवतरली. तेथे तिची माता कलावती होती.

भूलोकी नंदाघरी कृष्णाने अवतार घेतला. त्या पूर्वी आणि चिरंतन स्वरूपात श्रीकृष्णांचा व राधेचा वास गोलोकांतच आहे. श्रीकृष्णांची पत्नी श्री राधा त्यांच्या अर्धापासून प्रकट झाली. तेज, वय, रूप, गुण या बाबतींत ती श्रीकृष्णांना अनुरूप होती. विद्वान लोक प्रथम 'राधा' व नंतर 'कृष्ण' असी नावे उच्चारतात. स्पष्टीकरण करायचे तर

अ) ब्रह्मवैवर्त पुराणातील राधारहस्य तक्ता स्वरूपात पुढीलप्रमाणे जाणून घेता येईल.

निर्गुण, निराकार, अविनाशी

सतचिदानंदस्वरूप

केवल अस्तित्वरूप

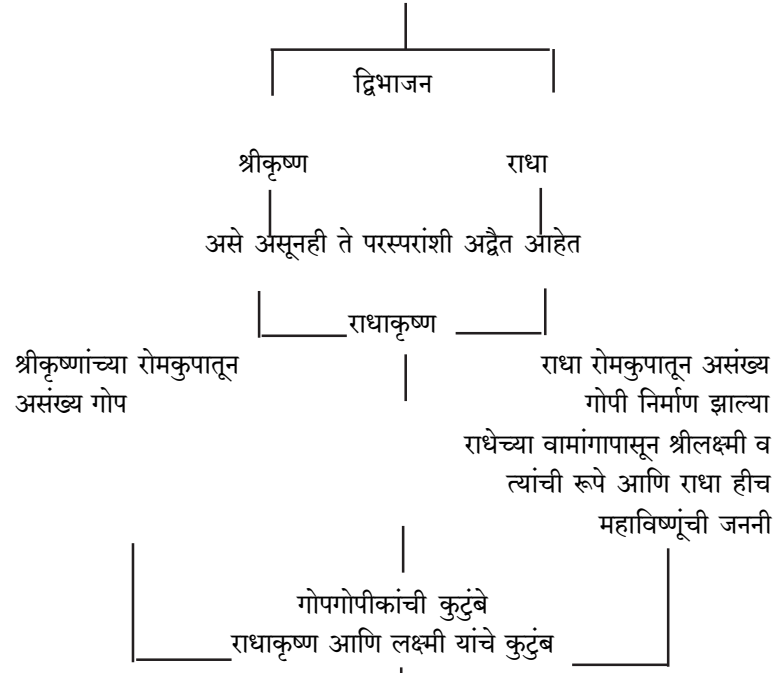
श्रीकृष्ण (सर्व अस्तित्वाचे आदिकारण)

श्रीकृष्णापासून (एकोहं बुहूस्याम प्रजापेय न्यायाने)

गोलोक निर्माण झाला

प्रथम

श्रीकृष्णाच्या वामांगापासून मूळ प्रकृती (चित्शक्ती) राधा प्रकटली.

राधाकृष्ण गोलाकातही बहुस्याम निर्मितीतही अलिप्त स्वरूपात, राधाकृष्ण रूपात अस्तित्वात असतात. अवतार रूपात

भूलोकीचे गोकुळ, मथुरा, वृंदावन, द्वारका, कौंडिण्यपूर इ. ठिकाणचे अस्तित्त्व अंशरूपात्मक मात्र राधाकृष्णांचा परिपूर्ण अवतार श्रीकृष्ण व गोलोकातील अंशस्वरूप गोपगोपी भूलोकी अवताररूप गोकुळवासी द्वारकाधीश श्रीकृष्णांच्या लीळांतील सहभागी व्यक्तिमत्त्वे होत.

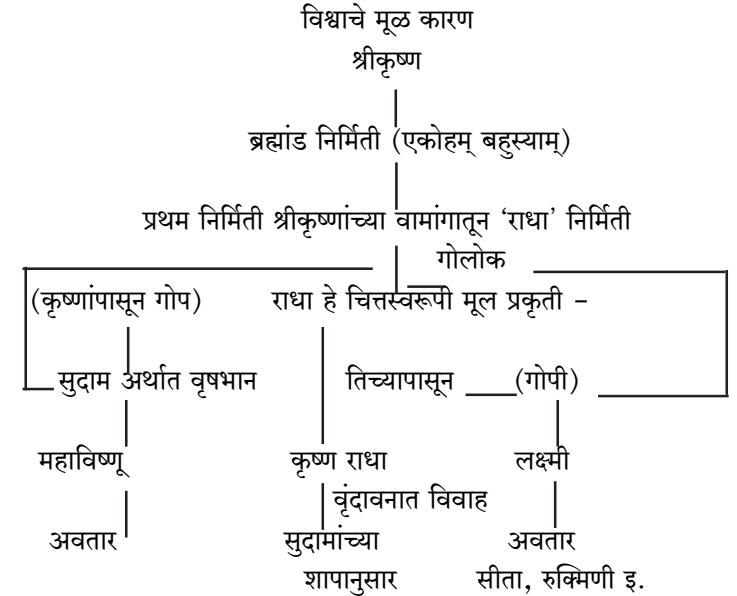
अवतार स्वरूप मिथ्या; तर राधाकृष्णरूप सत्य. त्यातील श्रीकृष्ण कैवल्यरूप हेच केवळ सत्य. 'राधा' हीच सत्यस्वरूप चित्शक्ती होय. तिच्यामुळेच सत्चिदानंदरूप श्रीकृष्णांचे अनुभूतीपूर्ण ज्ञान होते. म्हणूनच भूलोकीच्या ज्ञानीजनांना राधावंदनेने श्रीकृष्ण-परब्रह्म प्राप्ती. म्हणजेच भक्ताला मोक्षस्वरूपात श्रीकृष्णांशी अद्वैत व्हायचे असेल तर अगोदर राधारूप व्हावे लागते. म्हणजेच राधा ही श्रीकृष्णांच्या ठिकाणी असलेली चित्स्वरूपिणी करुणा. ती प्रकट करण्यासाठी 'राधा' होणे म्हणजेच भक्ती

भावना उत्कट करणे; अर्थात भक्ताचे राधारूप घेणे होय.

या सर्व राधाव्युत्पत्ती कथेशी शिवपार्वती संवादरूपाने प्रत्यक्ष शिव हरिकीर्तन अथवा राधाकीर्तन करित आहेत. भक्तिसंप्रदायात राधाकृष्ण कीर्तनाचे उद्घाटन श्रेय श्री नारदांनीही शिवांना दिले आहे. अखिल विश्वाचे मूलकारण श्रीकृष्णतत्त्व असल्याचे प्रतिपादन ब्रह्मवैवर्तपुराण करते. वैष्णवांच्या दृष्टीने राधाकृष्ण भक्तीचे शिवांनीच सांगितलेले रहस्य हे गौरवास्पद आहे. याचा अर्थ कैवल्यरूप कृष्ण तत्त्वांतून शिवतत्त्व निष्पत्ती होय. म्हणूनच भक्तिसाधनेतील सद्गुरू म्हणजेच शिव. शिव हेच श्रीकृष्णांचे आद्य भक्त होत.

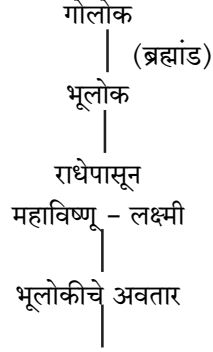
ब) शिवपार्वती संवादाचा मतितार्थ

या शिवपार्वती संवादाप्रमाणे विश्वकारणाच्या वास्तव्याचा 'गोलोक' नेमका कोणता? आणि वैकुंठ कोणते? राधा एक की दोन? याची उत्तरे अवतार मिमांसेने द्यावी लागतात. त्यांविषयी प्र. न. जोशी यांनी संक्षेपाने पुढील कथा ब्रह्मवैवर्ताच्या आधारे दिली आहे. मात्र त्या कथेचा संबंध मूळ (कैवल्यरूप श्रीकृष्ण-राधाकृष्ण) श्रीकृष्णांशी व राधारूपाशी आहे. अन्य कथांप्रमाणे सुदाम्याच्या शापाने हे घडले ते कसे याचे पौराणिक स्वरूपात गूढ उकलण्याचा प्रयत्न आहे. येथेच 'राधा' हे पुढील अवतारांचेही कारण असल्याचे म्हटले आहे. त्यामुळे ही व्युत्पत्ती शृंखला अधिक स्पष्ट करायची तर

गोकुळलीला

याचा स्पष्ट अर्थ असा 'गोलोक' यात श्रीकृष्ण राधा व त्यांपासून निर्माण झालेले गोपगोपी - यांचा रास व्यवहार म्हणजे

कृष्ण अवतारात गोलोकातील अस्तित्वांचे अवतार कार्य अर्थातच भूलोकी त्रिदेव म्हणून ज्यांची पुजा होते त्यात महाविष्णू हेच शिव व हेच ब्रह्म आणि लक्ष्मी याच पार्वती व मायासृष्टी ठरतात. त्यांच्या अवतार क्रिया युग चौकड्यात सुरू आहेत अशी संगती लावावी लागते. वैष्णवांनी भक्तिमार्गात दशावतार स्वीकारले. मात्र राम आणि श्रीकृष्ण यांच्या अवतार लीलांच्या आधारे राधाकृष्ण भक्तीचा मार्ग स्वीकारला असे म्हणता येते. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, परब्रह्म अविनाशी, आदिकारण, श्रीकृष्णांच्या चित्शक्ती स्वरूपात सर्वकाल हृदयस्थ असलेली 'राधा' हीच सर्वेश्वरी परमप्रिया श्रीकृष्ण प्राणप्रिया ही 'सत्य राधा' होय. गोलोकातून भूलोकी अवतरलेली सत्यराधा भूलोकी श्रीकृष्ण अवतारात साक्षी होऊन भ्रामक रूपात प्रकटलेली 'राधा' ही राधेची छाया किंवा प्रतिमा होय. या राधास्मरणाचे महत्त्व विशेष आहे.

मर्त्य लोकांतील भक्तिमार्गे जाताना सगुण साकार रूप हवे असते. ते रूप गोकुळीची 'राधा'

क) गोकुळात श्री राधेच्या प्राकट्याची कथा :

कृष्ण अवतारातील राधाकृष्ण पुत्र सुदामा यांच्याशी निगडित असल्याची कथा प्र. न. जोशी यांनी ब्रह्मवैवर्त पुराणात मांडली आहे. 'फार पूर्वीची एक हकिगत

आहे. श्रीकृष्ण विरजा नावाच्या एका सखीच्या घरी तिच्या जवळच होते. यामुळे राधेस राग आला. तेव्हा विरजा नदीरूप होऊन वाहू लागली. विरजाच्या सख्याही छोट्या नद्या होऊन प्रवाहित झाल्या. राधेने प्रणयकोपाने काही कठोर शब्द उच्चारले. सुदामाने राधेस विरोध केला. यावर राधेने त्याला असुर होण्याचा शाप दिला. सुदामानेही राधेला मानवी स्वरूप होण्याचा शाप दिला. सुदामा, माता राधा व पिता श्रीकृष्ण यांना प्रणाम करून जाण्यासाठी निघाला. राधेच्या डोळ्यांतून पुत्र विरहाने अश्रू ओघळू लागले. श्रीकृष्णांनी तिला शांत केले. हा सुदामा तुळसीचा स्वामी शंखचूड झाला. सती राधा ही वाराहकल्पात गोकुळात अवतीर्ण झाली. व्रजात ती वृषभानू वैश्याची मुलगी झाली.

ही कन्या अयोनिजा होती. माता कलावतीच्या गर्भात वायू होता. त्यास तिने जन्म दिला. राधा तेथे स्वेच्छेने प्रकटली. तिने नूतन यौवनात प्रवेश केला होता. मातेने, 'रायाण' नावाच्या एका वैश्याबरोबर तिचा संबंध नक्की केला होता. त्यावेळी राधा आपल्या घरी स्वतःची छाया स्थापित करून स्वतः अंतर्धान पावली. त्या छायेशी रायाणाचा विवाह झाला. जगत्पती कृष्णांना कंसाच्या भयाने शैशवावस्थेतच गोकुळात पोचते केले होते. तेथे कृष्णांची माता यशोदा होती. तिचा सहोदर बंधू रायाण होता. गोलोकात तो श्रीकृष्णांचा अंशभूत गोप होता. पण अवतारात तो श्रीकृष्णांचा मामा झाला. जगतस्रष्ट्या विधात्याने पुण्यमय वृंदावनात (गोलोकात) श्रीकृष्ण व श्री राधा यांचा विधिपूर्वक विवाह केला. राधा श्रीकृष्णाच्या वक्षस्थळी निवास करू लागली व छाया राधा रायाणाच्या घरी (गोकुळात) राहिली.

'गोलोक' या दिव्यस्थानी परमतत्त्व श्रीकृष्ण व त्यांची परमशक्ती राधा यांचा वास आहे. त्यांच्या रोमकुपातून गोपगोपी आदि निष्पन्न होऊन गोलोक स्थापित झाला आहे. या गोलोकापलिकडे परमतत्त्व श्रीकृष्ण केवलयस्वरूप आहेत. गोलोकातील अस्तित्त्वाने अंशात्मक अवतार स्वरूपात गोकुळात अवतार धारण केले आणि श्रीकृष्णलीला घडल्या व अंती सर्व पुन्हा गोलाकात गेले.' अशी कथा ही ब्रह्मवैवर्त पुराणात नोंदविली असल्याचे प्र. न. जोशी यांनी (श्रीकृष्ण जन्मखंडात) नोंदविले आहे.

३.२ राधाभाव :

उपरोक्त ब्रह्मवैवर्त पुराणातील कथांचा विचार करता- 'राधा' ही अद्वैत साधनेची प्रतिमा आहे हे स्पष्ट आहे. श्रीकृष्णांच्या वामांगातून प्रकटलेली राधा मर्त्यसृष्टीच्या निर्मितीनंतर पुन्हा श्रीकृष्णांच्या वक्षस्थळी विराजमान होते. आपले छायारूप मर्त्यलोकी स्थापित करून; अद्वैत मार्गाचे ज्ञान प्रशस्त करण्यासाठी रासक्रीडा

करते. रासमंडल हे राधाकृष्ण अद्वैत साधनेतील अतिमहत्त्वाचे माध्यम आहे. रासक्रीडा म्हणजेच भावनात्मक आणि ज्ञानात्मक ऐक्यरंग होय! हा अद्वैतभाव हा श्री राधेचा स्वभाव आहे. 'राधा' अस्तित्व हे 'राधाकृष्ण' अद्वैत भावाशिवाय असूच शकत नाही. ही एकनिष्ठा, अनन्यता आणि साधनासातत्यता अद्वैतानंद उपभोगासाठी आवश्यक आहे. राधारूप झाले तर श्रीकृष्णांशी अद्वैत स्वाभाविक आहे. म्हणूनच संसार प्रपंचात राहणाऱ्यांनी 'राधा'भक्तीने राधाभावाची स्थापना आपल्या साधनेत करून लक्ष्यही राधारूप होण्याचे ठेवावे. म्हणजे अपसुकच श्रीकृष्णस्वरूप सत्चित्त्वांनंद उपभोगण्याची राधेला येणारी अनुभूती 'याचि देही याचि डोळा' अर्थात तनमाने घेता येते. 'राधा' तत्त्वातून प्रकटलेल्या महाविष्णू लक्ष्मी युगुलाने संसार प्रपंचात, अर्थात मर्त्यलोकी, अवतार धारणा करून राम, कृष्ण अवतारात राधाभक्तीसाधनेची धारा दृढ करित 'राधा' तत्त्व जागविले. म्हणूनच श्रीकृष्ण अवतारात राधारूपात स्वतःला पाहण्याचा प्रयत्न करून श्रीकृष्णतत्त्वाचा अनुभव घेण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणून त्या राधालक्ष्मी होण्याची साधना करतात.

'राधाभाव' ही अद्वैतानंद उपभोगाची मनोवृत्ती अवस्था आहे. राधा ही लौकिकातील श्रीकृष्णांची प्रेमिका, द्वैतातून अद्वैताकडे जाण्याचा ब्रह्मसत्यत्त्वाचा मार्ग दाखविते. वैष्णव भक्तिसंप्रदायात आलेली अनेकविध भक्तिसाधना ही राधाभावाने करावयाची लौकिक आणि शारीर उपासना आहे.

३.३ राधाभक्तीने अद्वैत साधनेचे दृश्य रूप श्रीगोंद्याच्या राधालक्ष्मी :

वेदान्त रहस्य, 'अद्वैत' या एका शब्दात साठविले आहे. ब्रह्मनिष्पत्तीची अंतिम परिणती पुनः सच्चिदानंद स्वरूप होणे; हीच ज्ञानविज्ञानात्मक अनुभूती आहे. कैवल्याच्या करुणा क्रियान्वित करण्याच्या स्वभावाने, ब्रह्मांड क्रीडा सुरू होते. 'एकोऽहम्' या स्वभावाने अवघे ब्रह्मांड कैवल्यस्वरूप होण्याची प्रक्रिया घडते. हे कार्यकारणभाव दृष्टीने, तर्काच्या कसोटीवर, कारण- कार्य शृंखलेप्रमाणे, 'स्वभावाने हेच केवळ कारण असल्याने; कार्यकारण भावाची चर्चा करणे आवश्यक राहात नाही. नरजन्मात या कैवल्यतत्त्वाच्या स्वभावाची जाणीव होते; हे नरजन्माचे वेगळेपण होय. नरजन्मात 'सत्चित्दानंद' स्वरूप होण्याची आस असणे; हा नरजन्माचा स्वभाव आहे. हे त्याचे परिणामतः वेगळेपण होय. यातूनच त्याच्या अद्वैतसाधना प्रवासाला सुरुवात होते. सर्वाभूती तेच चित्चैतन्य वास करते असे जाणून त्या सर्व सजीव-निर्जीव भूतमात्रांचे पूजन करूनच; अंतिम साध्याचे एक साधन म्हणून; सेवेची देवाणघेवाण करायची. उदा. नांगराची पूजा करायची आणि मशागत स्वरूपातील सेवा त्या साधनांकडून घ्यावयाची, प्रतिक, साधन पूजेचे हे 'राधाभावी' रहस्य आहे.

भाव-भक्ती किंवा भक्तिभाव आणि भावयुक्त क्रिया ही दोन्ही अद्वैत साधनामार्गातील साधनेच होत. स्वतःच्या ऐहिक अस्तित्वासह सर्व साधनांचा कर्मपर भाग राधाभावाने कृष्णार्पण करणे म्हणजेच राधाभक्तीने अद्वैत साधना करणे होय. म्हणूनच 'राधा' ही साधनेची धारा (प्रवाह-माध्यम) आहे आणि 'राधा' हे अद्वैतधाम लक्ष्यही आहे हे लक्षात आले तरच, या मार्गावरील भक्तिसाधनेची मर्मस्थळे अवगत होतील.

श्रीपूरमहात्म्य या ग्रंथातील 'राधालक्ष्मी' अर्थात लक्ष्मीची अनन्य राधाभावयुक्त भक्ती, महाविष्णूंना परमतत्त्व श्रीकृष्णांना हव्या त्या रूपात स्वतःचे ठिकाणी खेचून घेण्याची योगसिद्धी प्राप्त करते. तीच गोष्ट श्रीपूर महात्म्य ग्रंथातील पांडु शर्मांच्या कथाविशेषातून प्रकट होते. पांडु शर्मांचा राधाभाव गालव ऋषींच्या म्हणजे सद्गुरूंच्या कृपाप्रसादाने जागृत होतो आणि राधालक्ष्मीच्या किंवा राधारुक्मिणीच्या सान्निध्यात भक्तिसाधनेने सिद्ध होतो. श्रीकृष्ण पांडूंना हव्या असलेल्या 'बालगोपाल' स्वरूपात गोलोकांतून थेट सरस्वतीतीरी श्रीगोंद्यात प्रकटतात आणि राधारंगात रंगून जातात. पांडु शर्मांचे राधारूप होणेच श्रीकृष्णांना 'पांडुरंग' रूपात सिद्ध करते. राधाभक्तीचे हे अद्वैत साधनारूप आहे. 'राधा' भजनाने - राधाभाव - राधाभावातून - श्रीकृष्ण तत्त्वांपर्यंत नेणारी 'धारा' आणि - या धारेचे राधारूप म्हणजेच श्रीकृष्ण स्वरूपात अद्वैत पावणे होय. राधेप्रमाणेच पांडूंनीही अद्वैत साधले. याच पांडुरंगाचे भजन 'राधा' भजनाप्रमाणे महाराष्ट्रात केले जाते आणि पांडुरंग भक्तांच्या हृदयात प्रकटतो. उदा. पुंडलिकाला विटेवर उभा बाळकृष्ण हवा होता म्हणूनच विठ्ठलरूपात पांडुरंग प्रकटले आणि रुक्मिणीदेवींनी हे रूप अनुभवण्यासाठी धाव घेतली. राधाभावाचे हे बळ आहे.

राधाभावात स्त्रीपुरुष, प्रकृतीपुरुष, जीवशिव, भेद नष्ट करण्याचे सामर्थ्य आहे. ईशावास्योपनिषद् या उपनिषदाच्या आरंभीच्या शांतीमंत्रातील- 'पूर्णात्पूर्ण मुदच्यते' या उक्तीप्रमाणे पूर्ण पूर्णात उदच्यते अर्थात कार्यात्मक ब्रह्म पूर्ण आहे. (राधा परिपूर्ण आहे) ते कारणात्मक ब्रह्मापासून (पूर्णब्रह्म) (श्रीकृष्ण-पूर्णब्रह्म) उद्भवते. या क्रियेत कारण आणि कार्य दोन्ही पूर्णत्व सोडीत नाहीत. हेच पूर्णत्व अर्थातच भूतमात्राच्या ठिकाणी आहे. हे भूतमात्र कार्यात्मक आहे. तेही पूर्णत्वाचा अनुभव घेते. म्हणूनच राधाभाव जागृत करणे म्हणजे आपल्यातील पूर्णत्व ओळखणे आणि पूर्णत्वाशीच अद्वैत पावणे होय. अशी क्रिया - अर्थात भक्तिसाधना म्हणजेच राधाभक्तीने अद्वैत साधना होय. तरच परमशांतीसुखाचा अनुभव घेता येतो -

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्ण मुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते

॥

असे शांतीसूत्र आहे. त्यासाठी ईशावास्योपनिषदात 'ॐ । ईशा

वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।' असे वाक्य दिले आहे. अर्थात सर्व विकारजात आत्मरूप आहे हे लक्षात घ्यावे. श्रीगोंद्यातील राधालक्ष्मीपांडुरंग हे या पूर्णत्वाचे द्योतक होय. श्री शेख महंमद महाराज या राधाभावाविषयी 'राधा' रूपक लिहितात. त्यात 'नवविधा तेचि राधा सती । भक्ती निर्गुण अव्यक्ता ध्याती । शेख महंमद सोऽहं स्थिती सदगुरूकृपे फिटली भ्रांती ॥४॥' असे म्हणतात. ते या राधा-लक्ष्मी आणि पांडुरंग प्रमाणानेच होय.

३.४ राधाभक्ती परंपरा : अलौकिकता, लौकिकता :

राधाभक्तीचे अंतिम लक्ष्य अद्वैत हे आहे. अर्थात ब्रह्मप्राप्ती हे आहे. गोलोक हाच ब्रह्मलोक होय. परमतत्त्व परब्रह्म म्हणजेच श्रीकृष्ण होय. राधाकृष्ण होणे म्हणजेच अद्वैत अनुभूती होय. हे कसे घडते याविषयी 'ब्रह्मसूत्र' स्पष्ट करताना 'सुबोध ब्रह्मसूत्र - वैयासिकन्यायमालेसह' या जोग मु. द. प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेल्या पं. द. वा. जोग संपादित आवृत्ती (दु. २०११) मध्ये अध्याय चवथा मधील द्वितीय पादात लय तत्त्वाने उत्क्रांतीक्रम सांगितला आहे ती सूत्रे अशी- 'वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥१॥ अतएव सर्वाण्यनुं ॥२॥ तन्मनः प्राणउत्तरात् ॥३॥ सोऽध्यक्षे तद्रूपगमादिभ्यः ॥४॥ भूतेषुतचुते ॥५॥ नैकस्मिदर्शयतो हि ॥६॥' अशी २२ सूत्रे दिली आहेत. त्यातील अर्चिरादिमार्गाचा विचार करता जोग स्पष्ट करतात, 'ब्रह्मलोकाला अर्चिरादि मार्गाने प्राप्त होणाऱ्या सगुणोपासकारी उत्क्रांती होत असताना वृत्तिलय दाखविला जातो. वाणीचा मनामध्ये, मनाचा प्राणांत व प्राणांचा जिवात लय होतो.' 'उपासक व कर्मी यांच्या भूतांचा जन्मजन्मातर सिद्धीसाठी वृत्तिलयच स्वीकारला पाहिजे. म्हणूनच राधाभक्ती परंपरा अलौकिक आणि लौकिकदृष्ट्या विचारात घ्यावी लागते.

राधाभक्तिपरंपरा हा लौकिकातून अलौकिकाकडे जाण्याचा मार्ग आहे. राधाकृष्ण अद्वैत, शिवशिवा अद्वैत, ब्रह्ममाया अद्वैत हेच मुळात अलौकिक होय. प्रपंचसंसार करणाऱ्यांना 'मृत्यूनंतरच स्वर्ग दिसतो' म्हणतात. तसेच हे अतर्क्य, असे कल्पनेपलिकडील अद्वैत राधाभक्तीने साधता येते. यावर भक्तिपरंपरेतील तात्त्विक आणि लौकिक कथात्मकतेने भाष्य करणारांच्या परंपरेत प्रत्यक्ष शिव, श्रीकृष्ण, ब्रह्मदेव, ऋषीमुनींपासून मध्ययुगीन संतांपर्यंत मालिका सांगता येते. नारद हे तर या मार्गाचे अध्वर्यू. 'राधाकृष्ण' प्राप्ती पलिकडील निर्गुण, निराकार अविनाशी तत्त्व श्रीकृष्ण यांशी जीवशिव अद्वैत साधता येते. भक्तीने सायुज्य मुक्ती प्राप्त करता येते, असे सांगितले जाते.

नारदीय भक्ति ही एक प्रकारे राधाभक्तीची परंपरा होय. भक्तीने रत होण्याची

परंपरा होय. साधना ही लौकिक साधनांच्या सहाय्याने तनमन अपूर्ण करावयाची. लौकिक कार्य आणि त्यातून ज्ञान आणि वैराग्य या अलौकिक गोष्टी प्राप्त होतात अशी ही प्रक्रिया मुळातच अलौकिक होय. हे लौकिकातील अलौकिक अनुभव, ध्रुव, प्रल्हाद, वाल्मिकी, सुदामा, गोपी, पुंडरिक, पुंडलिक आणि पांडु शर्मा यांच्या उदाहरणातून सहज समोर येतात. मधुगीन संतकवींनी आपल्या अभंगांतून या अद्वैताकडे जाण्याच्या मार्गाची केवळ भलावणच नव्हे तर अनुभूतीपूर्ण गौरव केला आहे.

अ) संत ज्ञानेश्वरांचा राधाभाव :

श्री संत ज्ञानेश्वरांनी विरहिणी स्वरूपातून तसेच गौळणीतून राधाभाव जागविला.

(१) धनु वाजे घुण घुणा । वारा वाहे रुण झुणा । भवतारकु हा कान्हा । वेगीं भेटवा कां ॥१॥ चांदवो चांदणे । चापेवो चंदनु । देवकी नंदनु । विण नावडे वो ॥२॥ चंदनाची चोळी । माझें सर्व अंग पोळी । कान्हो वनमाळी । वेगीं भेटवांका ॥३॥ सुमनाची सेज । सीतल वो निकी । बोले आगिसारखी । वेगीं विझवा कां ॥४॥ तुम्ही गातसां सुस्वरें । ऐकोनि द्यावीं उत्तरें । कोकिले वर्जावें तुम्ही बाइयांनो ॥५॥ दर्पणीं पाहतां । रूप न दिसे वो आपुलें । बापरखुमादे विवरू विटुलें । मज ऐसे केले ॥६॥

(२) अवचिता परिमळु झुळकला अळुमाळु । मी म्हणे गोपाळु आलागे माये ॥१॥ चांचरती चांचरती बाहेरी निघालें । ठकचिं मी ठेलें काय करूं ॥२॥ मज करा कां उपचारू अधिक ताप भारू । सखिये सारंगधरू भेटवा कां ॥३॥ धृ॥ तो सांवळा सुंदरू कासे पीतांबरू । लावण्य मनोहरू देखियेला । भरलिया दृष्टी जंव डोळा न्याहाळी । तव कोठें वनमाळी गेलाये माये ॥२॥ बंधोनिं ठेलें मन तंव जालें अने अन । सोकोनि घेतले प्राण माझेगे माये । बापरखुमादेवीवरू विटुल सुखाचा । तेणे काया मनें वाचा वेधियेलें ॥३॥

(३) ज्याचिये आवडी संसार त्याजिला । तेणें कां अबोला धरिलागे माये । पाया दिधली मिठी घातली जीवें गांठीं । साऊमा नये जगजेठी उभा ठेला गे माये ॥१॥ भेटवा वो त्यासी चरण झाडीन केशी । सगुण रूपासि मी वो भाळलिये ॥२॥ क्षेमालागीं जीउ उतावेळ माझा । उचलोनि चारी भुजा देईन क्षेम । कोण्या गुणें कावो रुसला गोवळु । सुखाचा चाबळु मजसी न करीगे माये ॥३॥ ऐसें अवस्थेचें पिसें लाविलेसैं कैसैं । चित्त नेलें आपणिया सरिसेंगे माये । बाप रखुमादेविवरें लावियेलें पिसें । करूनि ठेविलें आपणिया ऐसेंगे माये ॥४॥

(४) भेटिसी गेलीये तंव तीच जालिये । भुलली ठेलिये मज न कळे कांही । परतलिया दृष्टी जंव मागुनी न्याहाळी । तंव काळी न सावळी मूर्ति चोजवेना ॥१॥ काय सांगो माये न कले तयाची सोयें । येणें मनाचे मोडून पाये वेधियेलें ॥२॥ आंतु बाहेरी

कैसी भरलेनि रंगे । क्षेम देऊं गेलें अंगे तंव तो जडुनि ठेला । वारितां नावरे काय सांगो माय गोठी । करूनि ठेला साठी जीवित्वेसी ॥३॥ आशेचिचे हावे तंव तो परतीचा धावे । निराशेसी पावे वेळु न लांगतां । बापरखुमादेविवरू विट्टली उपावो । ज्ञानदेवा भावो निवृत्तीपायी ॥४॥

(५) त्वचेचिया रानां धाडूं नको मना । तेथें नंदाचा कान्हा डोळा घाली गो आईयो ॥१॥ गाईचा गोंवळा यमुनेचा पावळा । धरी माझा अचुला मग मी पळालिये गो ॥२॥ ताकपिरी गोंवळी केली मजसी रांडोळी । भावे नारळी मग मी पळालिये गो ॥३॥ गळा गुंजमाला गांठी । डांगा मोरविसा वेठी । सोकरू लागे पाठी । नंदराया गो आई ये ॥४॥ एक्या करें धरी । बिजा करे वेटोरी । चुंबन दे हरी मग मी पळालिये गो ॥५॥ ऐसी पळत पळत गेलिये । कान्होने मोहिलियें । माझी मीचि जालिये । मग मी समोखिलिये गो ॥६॥ तुना चारा लागतो गोर । तुना बोर लागते गोर । तुना बाही माझी चार । माजी आईयो गो गो ॥७॥ पूर्वपूण्य फळले देह मुक्त झालें । बापरखुमादेविवरू विट्टलें । ऐसें केलें गो आईयो ॥८॥

(६) स्वरूपाचेनि भांनें बिंब हें ग्रासिलें । परि खुण न बोले काय करू । रूपाचा दर्पण रूपेंविण पाहिला । द्रष्टाहि निमाला नवल कायी ॥१॥ जिकडे जाय तिकडे दर्शन सांगाती । उदो ना अस्तु हे नाहिं द्वैतस्थिति ॥२॥ पूर्वबिंब शून्य हे शब्दचि निमाले । अनाम्याचे नि भले होतें सुखें । त्यासी रूप नांव ठाव संकल्पे आणिला । अरुपाचा बोला नाम ठेला ॥३॥ बापरखुमादेविवरू विट्टलुचि एक । भोग समसुख ऐक्यपणें । अदृश्य अंबुला जागतां निविजे । परि सेज स्वभावीं दुजें नाहीं दया ॥४॥

ब) संत नामदेवांचा राधाभाव :

नामदेवही गौळणी आणि विरहिणीतून राधाभाव जागवितात-

(१) भिन्न रात्रीं माध्याह्नीं । वो सेजे सुदली नारी । आपआपणा विसरूनिया । सुशोभित अंधारी ॥१॥ त्या माजी चारी भूजा । शंख चक्र वो करी । पद्म गदा हाती शोभती । दिसे सर्व शृंगारी ॥२॥ येऊनि हंस तुळीके । कैसे धरियलें करी । देऊनि आलिंगन । वोरसनें वो दुरी ॥३॥ पालवीं धरितां धरितां । निगाला बाहेरी । त्या लागी प्राण जातो । भेटवा झडकरी ॥४॥ कवण ते प्राणसखी । भेट करी विठोसी । सोडुनि वीरंगुठी । चरण न झाडी केशी ॥५॥ कवण मी कैचा नेणें । जाती कूळ तयाचें । कवणा पासाव झाला । तें मी नेणें वो साचें ॥६॥ इंद्र चंद्र नीळ कीळ । घन नभ रूप तयाचें । चरणी तोडर रुळे । वरि नपुरें साचे ॥७॥ नख चंद्रमंडित वो । जन्मस्थान गंगेचें । जानू जधन नीट । पीतांबर वो कासे ॥८॥ त्यावरी नाग मुरडी । रत्न मेखला साजे । माजू जां मुष्टीं गाय । त्या मन वेधलें माझें ॥९॥ नाभीं सरोवरी वो । दिसे ब्रह्मकाळ । अनुपम्य

उदर ज्याचें । विशाल वक्षस्थळ ॥१०॥ कौस्तुभवरी शोभें । करितो झळपळ । कुंडलांचे रत्नें । कैसेनि फांकतांती कीळ ॥११॥ वदनी मी काय वानूं । प्रसिद्ध निर्मळ । भाळी तो अर्ध चंद्र । मृगनाभीचा टीळ ॥१२॥ सरळ ज्या अंगोळिका । नवरत्नें जडीत । कंकिणे मनगटी बाहवटी सुशोभित ॥१३॥ त्यावरी कीर्तिसुखें । भुजादंड मिरवत । वैजयंती पदक हिरे । मुगुटी झळकत ॥१४॥ मयूरपत्रें शिरी । शोभा दिसे अमित । चंद्र मंडळ लोपली वो । महातेज अद्भुत ॥१५॥ व्यापिले वनमाळियें । लावण्य तेज अमित । ते रूप देखावया । माझा जीव उल्हासत ॥१६॥ ऐसी तापली विरह ज्वरें । थोर होतो उबारा । चंदन पोळतसे । न घाला विजण वारा ॥१७॥ चंद्रमा दाहतसे । उष्ण तो खढतरा । तंव येरी जाणितला । वेध नंदकुमरा ॥१८॥ होईल केशीराजा । पाटील द्वारकापुरा । भक्ति ही विरहा माता । तिणे आणिला घरा ॥१९॥ नामया विष्णूदासा । भेटी सारंगधरा । तनु मन जीवें त्याला । सुख झाले अंतरा ॥२०॥

(२) रात्री काळी घागर काळी । यमुनाजळें ही काळे वो माय ॥१॥ बुंध काळी बिलवर काली । गळां मोती एकावळी काळी वो माय ॥२॥ मी काळी कांचोळी काळी । कांस कांसिली ते काळी वो माय ॥३॥ एकली पाणीया नच जाय साजणी । सवे पाठवा मूर्ति सांवळी वो माय ॥४॥ विष्णूदास नाम्याची स्वामिणी काळी । कृष्णमूर्ति बहु काळी वो माय ॥५॥

(३) कृष्ण अनुसंगे रंगली कामिनी । कामधामें गेली गुणाविरोनी ॥१॥ होती बहुत जन्में वियोगें शिणली । आप नाठवें पर सुखें मिनली ॥२॥ मनें करूनियां ये विषयाचे संकल्प । तंव ते अवघे होय कृष्णरूप ॥३॥ दृष्टीं देखणें जें जें आवडे । वेणा बाहे तेथें उभें देहूडे ॥४॥ सुखशयनीं स्वप्नी देखें सांवळा । कंठी कौस्तुभ रुळें वरी वनमाळा ॥५॥ जीवे धांवूनी आलिंगी प्रीती । तवे ते आर्ती होय कृष्णमूर्ति ॥६॥ देह परतानी मागुते सांभाळी । तंव स्वयें सिद्ध आपण वनमाळी ॥७॥ नामया स्वामी जिविचा जिवलगू । कृष्णसुखाचा सुख बोधु अंतरंगु ॥८॥

(४) वेणू वाहुनि चित्त दुहिलें । रूप देऊनि मज मनें माहियलें ॥१॥ वेधु वेधकू गोपाळ लाघवी । जीवा लावियली आवडी नित्य नवी ॥२॥ दृष्टीपुढें माझें ध्यान ठेवियेलें । वृत्तिसहित मन तेतें माझे गोविलें ॥३॥ शुद्ध शामकमळदळ लोचनु । पावा वाजवितसे देहुडा रुणझुणीं ॥४॥ तया प्रभा दिसती दिशा निर्मळ । कृष्ण पाहतां मन झाले व्याकुळ ॥५॥ नामया स्वामींचे अनुपम्य रूपडे । पाहता मन फिरलें माघरें ॥६॥

(५) मंदिरा नेवोनि पलंगी बैसविला । म्हणत हरीला तयेवेळी ॥१॥ ऐसिया समयी थोर तू अससी । तरी हृषिकेशी बरें होतें ॥२॥ देखोनि तिचा भाव थोर झाला हरी । पाहुनी सुंदरी आनंदली ॥३॥ सुखशयनी राधा एकांती असता । बोलसी गुजगोष्टी ॥५॥ भ्रताराचा शब्द ऐकता श्रवणी । दचकली मनी राधिका ते ॥६॥ हात जोडोनियां

विनवित हरीसी । होई हषिकेशी सान आतां ॥७॥ कवाड उघडून बोलत अनयासी ।
घरांत हषिकेशी जेवितसे ॥८॥ कावड ठेवून घरांत तो आला । जेवितां देखिला कृष्णनाथ
॥९॥ नामा म्हणे अनया आनंदला मनी । हृदयी चक्रपाणी धारियेला ॥१०॥

(६) चेंडू देखोनियां यशोदा कोपली । म्हणे तयेवेळी राधिकेसी ॥१॥ महा नष्ट
तुम्ही अवधियां गवळणी । माझा चक्रपाणी ब्रह्मचारी ॥२॥ इतुके ऐकूनी राधा ते चालिली
। स्वगृही गेली आपुलिया ॥३॥ राधेचिया मनी समजलें पूर्ण । ब्रह्मसनातन श्रीकृष्ण हा
॥४॥ इकडे यशोदा घेऊनी हरीसी । गेली मंदिरासी नामा म्हणे ॥५॥

क) संत एकनाथ महाराजांचा राधाभाव :

भागवताच्या एकादश स्कंदावर टीका लिहिताना अलौकिक अशा
भक्तिमार्गाचा गौरव श्रीकृष्ण-उद्धव संवादातून तात्त्विकतेने मांडतात. तसेच आपल्या
काव्यरचनांतून राधाभक्तीचा प्रकर्ष करतात-

(१) नानापरी समजावितें न परी राहे श्रीहरी । दहींभात कालवोनि दिला वेगी
झडकरीं । कडेवरी घेऊनियां फिरले मी द्वारोद्वारी ॥१॥ राधे राधे राधे राधे घेई शामसुंदरा
। नेई आतां झडकरीं आपुलिया मंदिरा ॥४॥ क्षणभरी घरी असतां करी खोडी शारंगपाणी
। खेळावया बाहेरी जातां आळ घेती गौळणी ॥ थापटोनी निजविता पळोनि जातो राजद्वारा
॥२॥ राधा घेऊनि हरीला त्वरें जात मंदिरां हृदयमंचकी पहुडविला श्रीहरी । एका
जनार्दनी हरीला भोगी राधा सुंदरा ॥३॥

(२) एके दिनीं प्रातःकाळीं । कृष्णं घेतलीसे आळी । देखोनियां उदय मेळीं ।
सूर्यबिंब ॥१॥ देई देई मज तें आई । रडत बैसला हो बाई । काय सांगों हो सई । या
बाळातें ॥२॥ मांडिले विंदान । न कळे कोणा महिमान । रडता राहिना पूर्ण । तो देखें
राधिका ॥३॥ राधा म्हणे कृष्णासी । कारे चोरा रडतोसी । येरू म्हणे गोळा दे मजसी ।
मग मी न रडे ॥४॥ उचलोनी काखेसी घेतला । तंव तो रडतां राहिला । यशोदा म्हणे
राधिकेला । नई घरा कृष्णातें ॥५॥ घेऊनियां झडकरी । घरा आली सत्वरिं । सुमनांचे
सेजेवरी । पहुडविलें कृष्णा ॥६॥ घरी देखोनी एकांत । चुंबन देउनि बोले माते । अससी
धाकुटा बहु । नचले काही ॥७॥ तंव बोले वनमाळी । थोर होतो हेचि वेळीं । डोळे झाकीं
तूं वेल्हाळीं । दावी विंदान ॥८॥ नेत्र झाकितं ते क्षणीं । जाहला निमासुर तरुणी । षोडष
वर्षी मोक्षदानी । देखे राधिका ॥९॥ धांऊनी घालतसे मिठी । हरुष न समाये पोटीं
। शयन सुखें गोष्टीं । करी कृष्णासी ॥१०॥ असता सुखे एकांतासी । भ्रतार आला ने
समसायी । उभा राहुनि द्वारासी । हांक मारी ॥११॥ ऐकतां भ्रतारांचे वचन । घाबरलें
राधिकेचे मन । धरी कृष्णाचें चरण । सान होई ॥१२॥ कृष्ण बोलें हास्यमुखें । मंत्र
विररलों या सुखें । आतां होणार तें सुखें । होवो यावरी ॥१३॥ भक्ताचे मानसींचा चोर

। पाहूनियां तो विचार । पूर्ववत साचार होऊनि रडे ॥१४॥ दहीं भात कालवुनी । ठेविला
पुढें आणुनी । बोले आनयासी प्रती वचनीं । क्षणभरीं बैसा ॥१५॥ जेवितसे कृष्णनाथ
। क्षणभरी बैसा स्वस्थ । ऐकतांचि ऐशी मात । निवांत बैसे ॥१६॥ मग द्वार उघडविलें
। राया कृष्णातें देखिलें । मन तें मोहिले आनयाचें ॥१७॥ आनया बोले राधिकेसी । गृहीं
न गमे तुजसी । क्षणबरी कृष्णासी आणीत जाई ॥१८॥ तुमची आज्ञा प्रमाण । म्हणोनी
वंदिले चरण । एका जनार्दनी समाधान । पावले दोघे ॥१९॥

(३) रासक्रीडा खेळ खेळोनियां श्रीहरी । येती परोपरी गोकुळासी ॥१॥ न
कळेची कवणा कैसे हे विंदान । वेदादिका मौन पडिलेंसे ॥२॥ तें काय कळे आणिकां
जीवांसी । ऋषीमुनी तापसी धुंडीताती ॥३॥ एका जनार्दनी ऐसा खेळे खेळा । परब्रह्म
पुतळा नंदाघरी ॥४॥

(४) रासक्रीडा करूनी आलिया कामिनी । कृष्णीं लांचावल्या आन न रिघे
मनीं ॥१॥ जें दृष्टी दिसे तें तें कृष्ण भासे । गोपिका समरसे नित्य बोधु ॥२॥ आसनीं
शयनी भोजनीं गामागमनी । सर्व कर्मी सदा कृष्णामय कामिनी ॥३॥ एका जनार्दनी
व्यभिचार परवडी गोपिका तारिल्या सप्रेम आवडी ॥४॥

(५) चला बाई वृंदावनी रासक्रीडा पाहूं । नंदाचा बाळ येणें केंला नवलाऊ
॥१॥ कल्पनेची सासु इचा बहुतचि जाचु । देहभाव ठेऊनी पायीं 'ब्रह्मपदी' नाचू ॥२॥
सर्व गर्व सोडूनी बाई चला हरीपाशीं । द्वैतभाव ठेवूनी पायीं हरीरूप होसी ॥३॥ एका
जनार्दनी विश्वव्यापक हा देव । एक एक पाहतां अवघे स्वप्नवत् वाव ॥४॥

(६) पहा हो पहा वृंदावनीं आनंदु । क्रीडा की यशोदेचा बाळ मुकुंदु ॥१॥
गोपाळ गौळणी मिळवोनी गोधनें काळा वाटी हमामा खेळे मांडोनि देहुडें ठाणें ॥२॥
रासमंडळ रची आडवितसे गौळणी । जाउनियां धरी राधिकेची वेणी ॥३॥ एका जनार्दनीं
धन्य सुख तयांचें । वाऊग्या ते क्रोध आणुनी बोलती वाचे ॥४॥

(७) वारियाने कुंडल हाले । डोळे मोडित राधा चाले ॥४॥ राधेला पाहुनी
भुलला हरी । बैल दोहितो आपुले घरीं ॥१॥ फणस गंभीर कर्दळी दाट । हातीं घेऊन
सारंगपाट ॥२॥ हरिला पाहुनी भुलली चित्ता । मंदिरी घुसळी डेरा रिता ॥३॥ मन
मिळालेसें मना । एका भुलले जनार्दना । वारियाने ॥४॥

सर्व संगाला पारखे होऊन तनमनाने हरिसंग केला की भाव त्या स्वरूपात
श्रीकृष्ण भक्ताशी रत होतो आणि संसारप्रपंचापलिकडील देही विदेही करून
सत्चिदानंदानुभव घडतो हे या राधाभक्तीमार्गाचे वैशिष्ट्य एकनाथ आपल्या
अभंगरचनातून कथात्मक अनुभूतीपूर्वक स्पष्ट करतात. भज्य आणि भक्त अद्वैतभाव
प्रकटताच दोहोंनाही ऐहिकाचा (ब्रह्मांडाचा) विसर पडतो.

ड) संत श्रेख महंमद महाराजांचा राधाभाव :

राधा सुंदर चतुर कामिनी अंग टाकी धरणी । म्हणे व्माकुळ केली मे काम बाणी । वेगीं भेटवा मज चक्रपाणी ॥४॥ विमें व्माकुळ करी तळमळा । जाणवी ती विजनें गोपिका बाळा । अगरचंदनें धुपविल्मा चित्रशाळा । ते सुगंध लागती अग्निज्वाळा ॥१॥ जैसें तान्हेले सोखी पाणी । दुजे चकोर उलटे चंद्रध्मानीं । धेनु वत्सला हुंबरे अंतःकरणीं । ऐसी अति निष्ठा राधे मनी ॥२॥ सीते पीडिलें धमामे उष्णता । बाळक चुकलमा व्माकुळ माता । दीन माचक सारे अन्नदाता । हे राधिके चितीं अखंड चिंता ॥३॥ नवविधा तेचि राधा सती । भक्ती निर्गुण अव्मत्काला ध्माती । श्रेख महंमदीं सोडहं स्थिती । सद्गुरूकृपें फिटली भ्रांती ॥४॥

इ) संत तुकारामांचा राधाभाव :

(१) गोविंद गोविंद । मना लागलिया छंद ॥१॥ मग गोविंद ते काया । भेद नाही देवा तया ॥२॥ आनंदलें मन । प्रेमें पाझरती लोचन ॥३॥ तुका म्हणे आळी । जीव नुरेचि वेगळी ॥४॥

(२) या हो चला जाऊ सकळा । पाहों हा सोहळा आजि वृंदावनींचा ॥१॥ वाहिला गोपाळें वेणुनाद पडे कानी । धीर नव्हे मनीं चित्त झालें चंचल ॥२॥ उरलें तें सांडा काम नका करूं गोवी । हीच वेळ ठावी मज कृष्णभेटीची ॥३॥ निवतील डोळे याचें श्रीमुख पाहतां । बोलती तें आता घरींचें सोसू वाईट ॥४॥ कृष्णभेटी आड कांही नावडे आणीक । लाज तरी लोक मन झाले उदास ॥५॥ एका एकीं चालिल्या सादावीत सवें । तुका म्हणे देवें रूपें केल्या तन्मय ॥६॥

(३) विचार करिती बैसोनि गौळणी । ज्या कृष्णकामिनी कामातुर ॥१॥ एकांती एकल्या एकाच सुखाच्या । आवडती त्यांच्या गोष्टी त्याला ॥२॥ तर्कवितर्किणी दुगविल्या दुरी । मौन त्या परि चोरी आरंभिली ॥३॥ कुशळा कविल्या कथिल्या लोभिका । त्याही तेथें नका आम्हां पाशी ॥४॥ बोलक्या वाचाळा कृष्णरता नाही । त्या चोरोनी तिन्ही खेट केली ॥५॥ भेऊनिया जना एकीं सवा झाल्या । वाती विझविल्या दाटो बळें ॥६॥ कृष्ण सुख नाहीं कळलें मानसीं । निंदित्या त्या त्यासी कृष्णरता ॥७॥ तो नये जवळी देखोनी कोल्हाळ । म्हणउनि समेळ मेळविला ॥८॥ अंतरी कोमळा बाहेरी निर्मळा । तल्लीन त्या बाळा कृष्णध्यानीं ॥९॥ हरिरूपी दृष्टि कानीं त्याची गोष्टी । आळंगिती कंठी एकाएकीं ॥१०॥ न साहे वियोग करिती रोदना । भ्रमिष्ठ भावना देहाचिया ॥११॥ विसरल्या मार्गें गृह सुत पती । अवस्था याचिती गोविंदाची ॥१२॥ अवस्था लागोनी निवळचि ठेल्या । एकाएकीं झाल्या कृष्णरूप ॥१३॥ कृष्ण म्हणवूनि देती आलिंगण । विरहताप तेणें निवारना ॥१४॥ ताप कोण वारी गोविंदा वांचूनी । साच तो नयनीं न

देखतां ॥१५॥ न देखता त्यांचा प्राण रिधों पाहे । आजी कामा सये उशिर केला ॥१६॥ रित्या ज्ञान गोष्टी तयां नावडती । आलिंगण प्रीति कृष्णाचिया ॥१७॥ मार्गें आम्हां कांही चुकलो त्याची सेवा । असेल त्या देवा राग आला ॥१८॥ आठविती मार्गें पापपुण्य दोष । परिहार एकीस एक देती ॥१९॥ अनुतापें झाल्या संततप त्या बाळा । टाकित्या विव्हाळा धरणीं अंग ॥२०॥ जाणोनि चरित्र जवळीच होता । आली त्या अनंता कृपा मग ॥२१॥ होऊनि प्रगट दाखविलें रूप । तापत्रय ताप निवविले ॥२२॥ निवाल्या देखोनी कृष्णाचें श्रीमुख । शोक मोह दुःख दुरावला ॥२३॥ साच भाव त्यांचा आणुनियां मना । आळंगितो राणा वैकुंठिचा ॥२४॥ हरिअंगसंगे हरिरूप झाल्या । बोलों विसरल्या तया सुखा ॥२५॥ व्यभिचारीभावे भोगिलें अनंता । वर्तोनी असतां घराचारी ॥२६॥ सकळां चोरोनि हरि जयांचितीं । धन्य त्या नांदती तयामध्ये ॥२७॥ उणेंपुणें त्यांचे पडों नेदी कांहीं । राखे सर्वां ठायी देव तयां ॥२८॥ न कळे लाघव ब्रह्मादिकां माव । भक्तिभावें देव केला तैसा ॥२९॥ तुका म्हणे त्यांचा धन्य व्यभिचार । साधिलें अपार निजसुख ॥३०॥

राधाभावाने ओतप्रोत गोपी वरवर पाहता व्यभिचारिणी वाटल्या तरा लौकिकदृष्ट्या त्या व्यभिचारिणी अंतरी ऐहिकतेच्या पलिकडे जाण्यात भक्तियोगाने यशस्वी झाल्या आणि भ्रामक प्रपंचातील अंगसंग अध्यात्मिक उन्नत अवस्थेवर नेऊन त्या कृष्णरूप झाल्या. राधाभावाच्या अलौकित्वाचे प्रत्यक्ष अनुभवपूर्ण दर्शन तुकाराम अभंगातून घडवितात. राधा या विभूतीमत्त्वाचे नाव ही उच्चारण्याची आवश्यकता राहात नाही एवढ्या या गोपी राधारूप होतात. सर्वच गोपी 'राधा' अवस्थेला पोचल्यावर त्या कृष्णाला कशा पारख्या होतील? प्रपंचातील ऐहिक सुखदुःखात गोपींना कृष्ण विरह सहन होत नाही. तापत्रय विनाशाचा मार्ग म्हणजे राधाभक्ती मार्ग होय. भक्त राधारूप झाला की तो स्वभावतःच कृष्णस्वरूप होतो असे या भक्तियोगाचे स्पष्टीकरण तुकोबाराय करतात.

३.५ काही ठळक निष्कर्ष :

(१) श्रीकृष्ण हे परमतत्त्व मूलकारण असून त्यापासून अनंत ब्रह्मांडांची निर्मिती 'राधा' योगाने झाली आहे.

(२) श्रीकृष्णांच्या वामांगातून 'राधा' हे तत्त्व मूल प्रकृती, चित्शक्तीमत्त्व, समस्त अनंत ब्रह्मांडांची निर्मिती अर्थात महाविष्णू + लक्ष्मी, शिव + शिवा, ब्रह्म + माया (आदिप्रकृती - पंचभौतिकप्रकृती) निष्पन्न झाली. असे असूनही राधा-कृष्ण हे यांपासून अलिप्त असे अद्वैतात्मक युगुल आहे.

(३) 'राधा' ही श्रीकृष्णाची अर्थात आत्मतत्त्वाची ब्रह्मांड प्रकृतीमत्तेच श्रीकृष्णचित्ततत्त्व प्रेरित करणारी तत्त्व धारा आहे. म्हणून श्रीकृष्ण प्राप्तीसाठी 'राधा'

होणे अपरिहार्य आहे असे ब्रह्मवैवर्तपुराण मांडते.

(४) 'राधाकृष्ण' हे कार्यकारणभावरहित चित्तत्वाचे स्वभावमूलक द्वैत-अद्वैत आहे. राधारूपाशी शरण गेले, राधारूप आत्मसात केले की श्रीकृष्णतत्त्वाशी आपसुकच एकरूप आहे.

(५) संसार प्रपंच हा श्रीकृष्णांचा 'राधा'रूप विलास आहे. ही भगवंताची लीला आहे. असे असून ही राधा तत्त्व यांपासून निर्लेपतेने श्रीकृष्णांशी अद्वैत आहे. म्हणूनच प्रापंचिकांनी राधास्वरूप होऊन - देही-विदेही, लोकी-अलौकिक, जन-विजन, प्रपंची-परमार्थरूप होणे म्हणजेच राधामार्ग.

(६) 'राधा' ही सगुण भक्ती करणाऱ्या भक्ताचा आदर्श आहे.

(७) राधाभाव म्हणजे संगोनिःसंग होऊन भक्ती करणे. ही भक्ती तनाने आणि मनाने करित प्रेमरूपा होणे, पूजा, सेवा-भाव हेच प्रेमरूपा किंवा राधारूपा होणे होय.

(८) राधास्वरूप होताना आपली प्राकृतिक वासनाविकार वृत्तीच राधारूप करावयाची आणि श्रीकृष्णरूप व्हायचे. श्रीकृष्णतत्त्वाशी निःसंगपणे संग करावयाचा याची पाठशाळा म्हणजे गोकुळीच्या गोपी, रासक्रीडा किंवा रासलीला होय. गोकुळीच्या श्रीकृष्णलीला हे एकप्रकारे ऐहिक जीवनाचे परमार्थप्रवण भावनेतून घडणारे लीळात्मक दर्शन आहे.

(९) राधाभावे श्रीकृष्ण भक्ती म्हणजे भक्तियोग परंपरेतील अनेकविधा भक्तीचा उत्कर्ष बिंदू होय.

(१०) राधारूप होण्यासाठीच राधेचे नामस्मरण, भजन आणि कीर्तन होय.

(११) श्रीलक्ष्मीने, शिवाने, ब्रह्मानेही राधारूपाचा ध्यास घेतला. एवढेच नव्हे तर श्रीकृष्णही राधारूप होण्यासाठी वेगवान झाले.

(१२) वैष्णवभक्ती परंपरेत राधाभावे भक्तीला अनन्यसाधारण महत्त्व असून संतांच्या वृंदावनातील रासलीला, गौळणी, विराणी, श्रीकृष्ण बाललीला हा या राधाभावे भक्तीचा प्रकर्ष होय.

(१३) राधाभावे भक्तीतील निष्काम कर्मयोग म्हणजेच निःसंग बनून संग करणे होय.

*

प्रकरण ४ थे 'पांडुरंग' नाम रहस्य व पांडुरंग तथा पंढरी महात्म्य

४.१ 'पांडुरंग' नाम परंपरा :

महाराष्ट्रात पंढरपूरच्या श्री विठ्ठल भक्तीपरंपरेत; मधुंगीन संतांच्या अभंगगाथांमधून पांडुरंग हे श्री विठ्ठलाला पर्यायी संबोधन आलेले दिसते. मात्र उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे आणि भगवद्गीता या प्रस्थान त्रयीत पांडुरंगाचे नाव नाही. वैष्णव भक्तिसंप्रदायात महाराष्ट्रात पांडुरंग नाव वारंवार येते. विष्णूसहस्रनाम, महाभारत यांतही पांडवांचे कैवारी, पांडवांच्या रंगात रंगलेले म्हणून 'पांडुरंग' असे नाव आले असेल का? याविषयीचे स्पष्टीकरण कोठेच मिळत नाही, हे खरे.

'स्कंदपुराणात' 'इति श्री स्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां पंचम आवंत्यखण्डे रेवाखण्डे पांडुतीर्थ माहात्म्यवर्णननाम' असा उल्लेख आहे. खेमराज श्रीकृष्णदास यांच्या संपादित प्रतीत हा उल्लेख आहे. मात्र याचा संबंध 'पांडुरंग' नामाशी संबंधित नाही. कवी श्रीधर पंडित, स्व. एकनाथ जोशी, तेनाली रामन यांच्या मताप्रमाणे 'पांडुरंग' या नामाचा संबंध राधाकृष्ण अद्वैताशी असून, राधाप्रभेमुळे शाम 'पांडुरंग' दिसू लागल्याचा अनुभव आला असावा व श्री लक्ष्मीदेवीकडून 'पांडुरंग' गोविंद असे संबोधन आले असावे किंवा पांडु शर्मा या अनन्य भक्ताच्या इच्छेनुसार 'पांडुरंग' नाव धारण केले असावे. म्हणजे द्वापारातील, वृंदावनातील राधाकृष्ण अद्वैत, तर कलियुगाच्या प्रारंभी गालवमुनी शिष्य पांडु शर्मा यांच्यापासून हे नाम प्रचलित झाले. या मताचा समाचार घेणे आवश्यक ठरते. पद्मपुराण, विष्णूपुराण व स्कंदपुराण यात आलेली पुंडलिकाची कथा पांडुरंग महात्म्य सांगणारी असे असे संदर्भ पांडुरंग महात्म्य किंवा पंढरपूर महात्म्य सांगणारांनी दिले आहेत.

या सगळ्याचा अर्थ असा की 'पांडुरंग' नामाची परंपरा द्वापारयुगातील श्रीकृष्णलीलांपासून कलियुगातील आजपर्यंत चालू असल्याचे दिसते. 'पांडुरंग' हे नाम विठ्ठल या नामाला जसे पर्याय नाम आले आहे; तसे 'पांडुरंग' रूपच पुढे विठ्ठलरूप झाले, असेही म्हणण्यास वाव आहे. श्रीमद् आद्यशंकराचार्यांनी 'पांडुरंगाष्टकम्' या स्तोत्रात पांडुरंग, या नामाचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. मात्र त्यात भीमातटीच्या पुंडरिकासाठी पांडुरंग तिष्ठत उभे राहिल्याचा योग प्रदर्शित केला असून, विठ्ठल या नामाचा उल्लेख नाही. नंतरच्या काळात या नामाचा उल्लेख जवळपास सर्व महत्त्वाच्या अशा वैष्णव संतांनी केला तो विठ्ठलाला पर्यायी नाम म्हणूनच. तरीदेखील 'पांडुरंग' नाम मागे पडले असे नाही. मात्र व्यंकटेश स्तोत्र, विष्णूसहस्रनाम, वेदोपनिषदे व रामायण, महाभारत तथा भागवत पुराण यात 'पांडुरंग' नाम उल्लेखित नाही. तसेच 'पांडुरंग' ह्या नामाचे प्रचलन महाराष्ट्रातच वैशिष्ट्यपूर्णतेने आढळते हे लक्षात घ्यावे लागते. तसेच विठ्ठल नामाच्या बाबतीतही आहे.

निवृत्तीनाथांचा एक अभंग 'पांडुरंग' नामाच्या नाथसांप्रदायिक अर्थच्छटेकडे घेऊन जातो. तो अभंग असा-

तंत वितंत त्यामाजि मथित । नाद उमटत स्वानंदाचा ॥१॥ सोहंबीजतत्त्व
गुरुनाम मंत्र । ज्ञानी उपासित हरिराज ॥२॥ भेदूनि कुंडलिनी गोल्लहार निकट । आत्माराम
पेठ पांडुरंग ॥३॥ निवृत्ती म्हणे मी सर्वस्व होईन । हरि हा हो भरीन पूर्ण देही ॥४॥

पांडूभक्ती आणि संत शेख महंमद यांची स्थिती या दोहोंचे स्पष्टीकरण या अभंगाच्या अर्थच्छटेतून होते.

४.२ 'पांडुरंग' नाम उत्पत्तीविषयक विविध तर्क १ ते ८ :-

१) 'पांडुरंग महात्म्य' लेखक तेनाली रामन यांनी नोंदविलेल्या कथेला पुष्टी देणारा मजकूर स्कंदपुराणाच्या वैष्णव खंडात अध्याय २७ मध्ये २०व्या श्लोकात येतो तो असा-

'राधाकृष्णस्यास्य ततः पृष्ठे संकर्षणं न्यसेत ॥ चतुर्बाहुं घृतच्छत्रं गौराङ्गं
नीलवाससम् ॥२०॥'

त्याच श्लोक क्र. १९ मध्ये वर्णविषयक मजकुरात 'पाण्डुराष्ट' असा उल्लेख आला आहे तो महत्त्वाचा वाटतो-

'ईशाने च गुरुः स्थाप्यो हेमवर्णः सिताम्बरः । द्विभुज पद्मनयनो घृतदण्डकमण्डलु
॥ पाण्डुराष्ट ह्ये हैमे निषण्णः स्यन्दनोत्तमे ॥१९॥'

'पंढरपूरच्या अलक्षित कथा' या ग्रंथात वा. म. मंजुळ यांनी 'तेनाली रामाचे पांडुरंग महात्म्य' (इ.स. १५६५) या मथळ्याखाली पृ. ९७ वर दिलेला मजकूर

महत्त्वाचा वाटतो. 'प्रथम आश्वासात आश्रयदाता वेदाद्रिमंत्राने विचारल्यावरून पांडुरंग महात्म्य सांगायला सुरुवात केली. काशी निवासी अगस्त्य पत्नी लोपामुद्रासहित स्कंदकुमाराच्या दर्शनाला आले. तेथे कुमार स्वामींनी या ऋषींना 'स्कंदपुराण' सविस्तर सांगितले. अगस्त्यांनी विचारले, 'भारत वर्षात कोठे तीर्थ महत्त्वाचे, कोठे दैवत महत्त्वाचे तर कोठे क्षेत्र महत्त्वाचे. पण तिन्ही महत्त्वाचे असलेले स्थान कोणते?' स्कंदाला उत्तर न आल्याने सर्वजण शिवाकडे आले. शिव-पार्वती संवादातून पांडुरंग महात्म्य जन्माला आले.

'धर्मवीर आणि भैमी नदीच्या संगमावर दक्षिणतीरी पौंडरिक क्षेत्र आहे. तेथे विष्णू-कृष्ण-पांडुरंग नावाने प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी नदी, देवता आणि क्षेत्र तिन्हीही गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. पुंडलिकाच्या तपावर प्रसन्न होऊन (स्व. एकनाथ जोशी यांच्या उल्लेखानुसार पांडुच्या तपावर प्रसन्न होऊन) द्वापारयुगाचे शेवटी श्रीकृष्ण त्याच्या सांगण्यावरून इथे साक्षात उभे राहिले. या क्षेत्राला पूर्वद्वारी सरस्वती, दक्षिणेला नारद, पश्चिमेला भुवनेश्वरी आणि उत्तरेला दुर्गादेवी वास्तव्य करीत आहेत.' ही वर्णन केलेली स्थाने पंढरपूर आणि श्रीगोंदा अर्थात श्रीपूर दोन्हीशीही जुळणारी आहेत हे विशेष. (पुंडलिकाने आईवडिलांसाठी सेवा केली तर पांडुने गोविंदगोपाळकृष्ण यांच्यासाठी तप केले हे लक्षात घ्यावे लागेल.)

श्रीकृष्णांना 'पांडुरंग' हे नाव कसे मिळाले; याविषयीची एक दिव्य कथा श्री तेनाली रामन यांनी लिहिलेल्या 'पांडुरंग महात्म्य' या प्रज्ञाप्राण ग्रंथात मांडली आहे.

विजयानगर साम्राज्याचे सम्राट कृष्णदेवराय यांच्या नवरत्न मंत्री गणातील तेनाली रामन हे महत्त्वाचे आणि प्रज्ञावंत प्रधान होत. ते विनोद, हजरजबाबीपणा, साक्षेप या गुणांविषयी प्रसिद्ध होते. अनेक कूट प्रश्नांची मोठ्या प्रतिभेने प्रज्ञेने, अध्यासाने त्यांनी सोडवणूक करून दाखविली. श्रेष्ठ कवी म्हणून ते प्रसिद्ध होते. श्रेष्ठ वैष्णव आणि कृष्णभक्त कृष्णदेवरायांनी तेनाली रामन यांना 'पांडुरंग' या कृष्ण नामाचे रहस्य उलगडून दाखविण्याची व त्याविषयी काव्यात्म ग्रंथलेखनाची विनंती केली. श्री तेनाली रामन यांनी 'पांडुरंग महात्म्य' हे तेलगु भाषेतील काव्य स्वप्रतिभेने रचले. पद्मपुराण आणि स्कंदपुराणात आलेल्या त्रोटक कथांचा साकल्याने आणि साक्षेपाने संदर्भ घेऊन 'पांडुरंग' या नावाचे रहस्य श्री तेनाली रामन यांनी उलगडले आणि पांडुरंगाचा पंढरपूरपर्यंतचा प्रवास व विठ्ठल स्वरूपात प्रकटण्याचा वृत्तांत यात त्यांनी भक्तिभावाने परंतु संशोधनमूल्यांसह प्रकट केला. त्यातील 'पांडुरंग' नावाविषयीची कथा अशी.

श्री रुक्मिणीदेवींना श्रीकृष्ण राधाराणीकडे अधिक वेळ का घालवितात? त्यांचा राधेकडेच अधिक ओढा कसा? याविषयी प्रश्न पडला. उत्सुकता, स्त्रीसुलभ

मत्सर या भावनांचे अधिक्य झाले. श्री रुक्मिणीदेवींप्रमाणे अन्य कृष्णपत्नी वर्गातही ही भावना बळावली. श्री रुक्मिणीदेवींनी श्रीकृष्णांकडे राधेला आपल्या घरी बोलावण्याचा हट्ट धरला. तिचा हट्ट तिच्या उत्सुकता आणि मत्सर यांनी ओतप्रोत असल्याचे श्रीकृष्णांना ज्ञात होते. अन्य कृष्णपत्न्यांची अवस्था श्री रुक्मिणींसारखीच होती. त्यांचा आग्रहही त्या निमंत्रणात सामावला होता. श्रीकृष्णांनी फारसे लक्ष दिले नाही. परंतु त्यांनी राधेला बोलावण्याचे आश्वासन दिले.

काही दिवसांनंतर अन्य कृष्णपत्न्यांच्या आग्रहाने श्री रुक्मिणीदेवींनी मनातील धुमसत्या मत्सरयुक्त औत्सुक्याने श्रीकृष्णांना, राधेला घरी येण्यासाठी निमंत्रण देण्याची आठवण करून देऊन; श्रीकृष्णांनी राधेला बोलावण्याचे वचन दिले असल्याची आठवण करून दिली. श्री रुक्मिणीदेवी मोठ्या खुबीने श्रीकृष्णांना म्हणत होत्या, “आम्ही सर्व आपल्या अर्ध्या वचनात, पातिव्रत्य धर्माचे पालन करित राणीवशात असतो. आपली सेवा हाच आमचा धर्म आहे. आम्ही उत्कटतेने आपल्या वाटेकडे डोळे लावून बसतो. उलट ती राधा आपल्यालाच तिच्याकडे यायला लावते आणि आपणही अगदी आपल्या मानसन्मानाचा विचार न करता तिच्याकडे धावता. अशी ही राधा आहे तरी कोण? एवढं असं तिचं वेड आपल्याला लागलं आहे? आपण राजपाट, राजवाडा आणि आपल्या प्रियपत्न्यांना विसरून तिच्याकडे जाता. आमच्या प्रीतीचा आपणास विसर पडतो. आपणास तेथे किती वेळ जातो याचेही भान नसते. म्हणूनच म्हणते राधेला घरी बोलवा तरी. आम्हाला पाहू द्या कोण ही राधा? श्री रुक्मिणींच्या मनातला राग बाहेर पडत होता. तरी श्रीकृष्णांनी त्यांच्या या भुणभुणीकडे दुर्लक्ष केले. परंतु श्रीकृष्णांच्या दुर्लक्ष करण्याने श्री रुक्मिणीदेवी चिडीला गेल्या. त्यांनी सारखेच तुमणे लावले. “हे प्रिय पट्टराज्ञा तुला खरोखरीच राधेला भेटायचे आहे की तिच्याविषयीच्या अनादरापोटी तुला राधा कोण हे जाणून घ्यायचे आहे? मत्सरा तुझे नाव स्त्री हेच खरे! खरेतर माझे तुझ्यावर आणि माझ्या सर्व राण्यांवर पती म्हणून उत्कट प्रेम आहे. राधा ही माझी अनन्य भक्त आहे, इतकेच. तिच्या निस्सीम निष्ठापूर्ण आणि अत्युत्कट प्रेमभावामुळे मी तिला वश आहे इतकेच. मला माझे भक्त सर्वाधिक प्रिय असतात हे आपणास ज्ञात आहे.” श्रीकृष्णांनी श्री रुक्मिणीदेवींची समजूत घातली. परंतु श्री रुक्मिणीदेवी अधिकच दुःखी झाल्या. काहीही करून श्रीकृष्णांनी राधेला आणावे असे वाटत होते. त्यांना राधेला पाहायचेच होते.

अखेर श्री रुक्मिणीदेवींनी श्रीकृष्णांचा गुप्तपणे पाठलाग करून राधेला पाहण्याचा निश्चय केला. खरेतर श्रीकृष्णांपासून काय गुप्त राहणार होते? श्रीकृष्णांनीही श्री रुक्मिणीला प्रचिती घडविण्याचे ठरविले.

श्री रुक्मिणी संधी पाहात होत्या. एकदा मध्यरात्री श्रीकृष्ण श्री रुक्मिणीदेवींचा

महाल सोडून थेट वृंदावनाकडे राधेला भेटण्यासाठी निघाले. अर्थातच श्री रुक्मिणीदेवींना ते जाणवले. त्या उठल्या आणि गुप्तपणे लपत-छपत श्रीकृष्णांचा पाठलाग करित निघाल्या. वृंदावनापर्यंतचा प्रवास अर्थातच दिव्यसाधनांनी अवकाशमार्गे करायचा होता.

श्रीकृष्ण वृंदावनात पोहोचले. राधाराणी अभिसारिका बनून श्रीकृष्णांची प्रतीक्षा करित होती. शितल शुभ्र चांदण्या रात्री मुळात मुग्धरम्य वृंदावन राधाकृष्णांच्या अस्तित्वाने अधिकच भारावले होते. राधेच्या उत्कट प्रेमाचा गंध सर्वत्र भरून दरवळत होता. चंद्र जणू प्रेमामृताचा वर्षाव करित होता. वृंदावन आपल्या पवित्र गंधाने त्यात भावामृताची उधळण करित होते. श्रीकृष्ण राधेची रास रंगली. राधाकृष्ण मिलनाचा दिव्य अद्वैत ज्ञानप्रकाश चांदण्याला कवेत घेऊन अधिक देदीप्यमान झाला होता. राधाकृष्ण ऐक्य भावाने फाकलेली पसरलेली आभा, राधेची की कृष्णाची? की राधाकृष्णांची? त्यांच्या दिव्य मिलनाचे दर्शन ब्रह्मांडाला घडत होते. चंद्रप्रकाशात हरवूनही विहार करणाऱ्या चांदण्या त्या आभेला पाहून त्या आभेत विरून जाण्यासाठी उतावीळ झाल्या होत्या. आभेच्या दिव्य पांढूर शितल प्रकाशाने, अवघे वृंदावन उजळून निघाले होते. कृष्णाचे कृष्णपण राधेत हरवले होते तर राधेचे गौर लावण्य कृष्णात हरवले होते.

श्री रुक्मिणीदेवी जेव्हा वृंदावनात पोचल्या तेव्हा त्या अचंबित स्थाणूसमान लांबूनच एकटक राधाकृष्ण कैवल्यरूप पाहू लागल्या. त्यांची नजर श्रीकृष्णावर खिळली होती. त्यांचा त्यांच्या डोळ्यावर आणि दृष्टीवर विश्वासच बसत नव्हता. कृष्णाकडे ध्यानमग्नतेने पाहताना त्या एकदम उद्गारल्या, ‘हे श्रीकृष्ण? पांडुरंग?’ त्यांच्या या उद्गारांनी मुग्धता दुभंगली. श्रीकृष्णांनी मागे वळून पाहिले. कृष्णमिलनात समाधीमग्न राधा श्रीकृष्णांच्या मिठीत मिटून होती. राधेच्या गौर रंगात कृष्णवर्ण श्रीकृष्ण रंगून गेले होते तर कृष्णरंगात गौर राधा कृष्णस्वरूप झाली होती. राधेच्या रंगात रंगूनही मुक्त कैवल्य स्वरूप श्रीकृष्णांना श्री रुक्मिणी देवींना प्रचिती घडवायची होती. राधाकृष्ण अद्वैतातून निष्पन्न पांडुरंग आभा सर्वत्र पसरली होती. म्हणूनच तर श्री रुक्मिणीदेवींच्या मुखातून ‘पांडुरंग’ हे रूपनाम स्फूट झाले. ‘पांडुरंग’ रूपातील श्रीकृष्ण श्री रुक्मिणीला प्रथम वृंदावनात साक्षात्कारित झाले.

श्री रुक्मिणीदेवींना या अद्वैत अनुभूती ‘पांडुरंग’ दर्शनाने धक्का बसला. त्या घोर अपमानित, कृद्ध आणि तेवढ्याच अपयशी मनाने उसळल्या. एखाद्या झंजावाताप्रमाणे त्या वृंदावनातून विरुद्ध दिशेने वायूगतीने निघाल्या. श्रीकृष्णांनी त्यांची अवस्था ओळखली आणि श्रीकृष्ण त्यांच्या मागे निघाले. त्यांना श्रीकृष्णांपासून जास्तीत जास्त लांब जायचे होते. अर्थातच यातील लटकेपणा त्यांना आणि

श्रीकृष्णांनाही ज्ञात होता. श्री रुक्मिणीदेवी भीमा नदीच्या सान्निध्यात पोचतात तोच श्रीकृष्णांनी त्यांना गाठले. परंतु श्री रुक्मिणींनी आपले तोंड फिरविले आणि त्या तपःश्रयला बसल्या. त्यांना राधारूप होऊन श्रीकृष्णांना खेचून आणायचे ठरविले आणि त्या राधारुक्मिणी स्वरूपात ध्यानस्त झाल्या. त्यांच्या डोळ्यासमोरून श्रीकृष्णांचे 'पांडुरंग' रूप हालेना. श्रीकृष्णही त्याच स्वरूपात तेथे निवास करू लागले.

२) स्व. एकनाथ सदाशिव जोशी हे 'श्रीपूर महात्म्याचे' लेखक श्री स्कंदपुराणाच्या उत्तरार्धाच्या हवालाने 'पांडुरंग शर्मा' या श्री गालवमुनी शिष्याची कथा सांगतात. त्यातील 'पांडुरंग' नाम व्युत्पत्ती कथा अशी-

पांडुरंग देव अज्ञात । त्यांचे नाम मात्र जगविख्यात । हेच जे गुप्त जगात । ते उकलण्यास्तव ॥१७॥ त्याच पांडुरंगाच्या प्रेरणेने । अवलंबिली प्रचार साधने । पांडुरंग नाव देता कारणे । कैसे हे कळावे ॥१८॥ श्रीपूर क्षेत्रच अज्ञात । तेथे पांडुरंग अवतरला । कोणासाठी अवतरला हे ज्ञात । कैसे व्हावे ॥१९॥ हे सर्व जुन्या माहितीवरून । स्कंदपुराणातील एक जुने लिखाण । हाती आले त्यावरून । तर्कशुद्ध वर्णिले ॥२०॥

(श्रीपूर महात्म्य, अध्याय पहिला, ओवी क्र. १७ ते २०)

या उल्लेखावरून, स्व. एकनाथ जोशी महाराजांना पांडुरंग नाम आणि श्रीपूर क्षेत्र या विषयीचा, संशोधनपूर्वक इतिहास लिहावयाचा आहे. तथापि ते आधुनिक पद्धतीने संदर्भ न देता पौराणिक पद्धतीने संदर्भ मांडणी करित पांडुरंग नाम आणि श्रीपूर क्षेत्र याविषयी निःसंदिग्ध अनुमान प्रसृत करतात.

श्री विष्णूच्या 'पांडुरंग' स्वरूपातील प्राकट्याची ते कथा सांगू लागतात-
तोच श्रीकृष्ण । वैकुंठीचा विष्णू । गवान सिंहासनी असता । विराजमान वैकुंठात ॥२२॥ एकाएकी आठवण । झालियाने म्हणाले लक्ष्मीलागून । पूर्वीचा एक तपोवान । तो कलियुगारंभी ॥२३॥ तो पांडुनाम धरून । करील माझे अर्चन । गुरुवचनावरून । करील तप ॥२४॥ त्या तपे करून । तो होईल सिद्धपूर्ण । त्या तपात मद्भेटीची इच्छा म्हणून । मला प्रगटावे लागेल तेथे ॥२५॥

(श्रीपूर महात्म्य, अध्याय १९३, ओवी क्र. २२ ते २५)

श्री विष्णूंनी लक्ष्मीदेवींवर या लीळेत सहाय्यभूत होण्याचे दायित्व सोपविले. ते म्हणतात,

सरस्वतीतीर सांप्रत । नामे असे विख्यात । तेथे एकशे आठ तीर्थ । आहेत वस्तीसी ॥२७॥

(श्री.म. अ. १)

इतकेच नव्हे त्याच्या इच्छेवरून । मला रहाणे पडेल म्हणून । आपण प्रथम जाऊन । स्थान महात्म्य वाढवावे ॥२६॥

(श्री.म. अ. १)

तुम्ही तेथे राहिलियावरी । कीर्ती पसरेल जगतावरी । तीच कीर्ती पांडुच्या कर्णावरी । गुरुमुखे येईल ॥४१॥

(श्री.म. अ. १)

त्यानेच तो तेथे येईल । भक्ती उत्साहे तप करील । तव मला प्रगटणे पडेल । जरूर तेते ॥४२॥

(श्री.म. अ. १)

श्री विष्णूंच्या विनंतीनुसार श्री अर्थात महालक्ष्मी सरस्वतीतीरी आल्या आणि श्री लक्ष्मींच्या वास्तव्याने त्या तीर्थक्षेत्राचे नाव श्रीपूर झाले. वैकुंठासमान महत्त्व त्या क्षेत्रास प्राप्त झाले. श्री विष्णू-लक्ष्मींचा हा संवाद वैकुंठात अर्थात बद्रीकाश्रमी झाला. त्या क्षेत्रातील सरस्वती एकशेआठ तीर्थांसह येथे प्रकटली आहे. श्री लक्ष्मीदेवींची राधालक्ष्मी स्वरूप मूर्ती येथे आहे. तशीच आणखी एक नंतरची कदाचित विष्णूस्वरूप मूर्ती गदा, चक्र धारक, अन्नपूर्णा, ज्ञानपूर्णा स्वरूप असे तेथे साक्षीभूत होते.

वैकुंठभूमी बद्रीकाश्रमातून श्री लक्ष्मी श्री विष्णूंच्या इच्छेनुसार सरस्वतीतीरी प्रकटण्याचे ठरवून; तसा दृष्टांत, पांडूशी संबंधित सद्गुरूंना देतात. हे ऋषी बहुधा गालवऋषीच आहेत, अशी साक्ष पुढील घटनांवरून पटते. हेच ऋषी श्री लक्ष्मींच्या प्राकट्याचे महालक्ष्मी असे नाम ठेवून संस्थापन करतात. श्री लक्ष्मीदेवींचे संस्थापन होताच सरस्वती तीरावरील भूमी श्री क्षेत्र होते. सरस्वती उफाळून दुथडी भरून प्रकटरूपे वाहू लागली. वैकुंठरूप या क्षेत्रास देण्याची श्री विष्णूंची आज्ञा असल्याने क्षेत्र सर्वार्थाने सुसंपन्न झाले.

'तेणे वस्ती विस्तारली । ऋषीजनांची ॥'

(श्री.म. अ. २ ते १०)

'श्री लक्ष्मी विष्णू आज्ञेवरून । येथे आली ऐसे आले वर्णन । तरी तीच या भूमीतील अजड द्रव्य मूर्तिमान । रूपे प्रकटले ॥१७॥ त्या द्रव्याचीच मूर्तिमंत लक्ष्मी । तिचीच दडिली ही प्रसन्नता नामी । तेच द्रव्य सरस्वती जळामधुनी । तेणेच पावनता तीत ॥१८॥'

(श्री.म. अ. २)

या क्षेत्राची चैतन्यामहत्ता वर्णन करताना 'अजड' असे वर्णन करून विष्णुतत्त्व, शिवतत्त्व, लक्ष्मीतत्त्व आणि सरस्वती जल स्वरूप प्रत्यक्ष 'ज्ञान' (परमात्मतत्त्व, कैवल्य, परब्रह्मतत्त्व) उल्लेखित केले आहे. पुढील ओव्यांत या अस्तित्वाचे स्पष्टीकरणही स्व. एकनाथ जोशी यांनी केले आहे. भीमा-सरस्वती संगमाच्या उत्तरेस असणारे हे क्षेत्र म्हणजे हल्लीचे 'श्रीगोंदा' शहर होय. हेच श्रीपूर क्षेत्र होय.

श्रीपूर महात्म्याच्या तिसऱ्या अध्यायात पांडूची कथा आली आहे ती अशी,
 'तोच द्वापाराचा अंत । त्यापुढे एक दोन शतकात । एका विप्र कुलात । पांडू
 जन्मा आला ॥५॥ पूर्वंजन्मीचा योगी तो । उपजताच निष्ठावंत तो । वय वाढे जो जो तो
 । जनमुखातून ॥६॥ श्रीकृष्ण कथा आल्या श्रवणात । त्यावरून वाटली प्रीत । नित्य
 अंतःकरणात । चिंतन त्याचे ॥७॥ पुढे कृष्णभेटीची वांच्छा मनात । होऊ लागली
 उद्विपीत । त्यातच बालावस्था समाप्त । झाली त्याची ॥८॥ वेदाधन शास्त्राधन । येणे
 बुद्धिविकास पावून । ब्रह्मज्ञानाविन मोक्ष न । ऐसा निश्चय झाला ॥९॥ तीर्थे व्रते तपे
 केली । अनुष्ठाने पारायणे केली । नाना दैवते पूजिली । यज्ञयाग केले ॥१०॥ विवाह ही
 झाला । परिवार वाढला । परी समाधान शांती चित्ता । लाभली नाही ॥११॥'

(श्री.म. अ. ५ ते ११)

सद्गुरूंशिवाय तरणोपाय नाही हे जाणून पांडु शर्मा सद्गुरूंचा शोध घेऊ
 लागला. तेव्हा स्वप्नात गालवमुनींनी साक्षात्कार घडविला. वेळ न घालविता पांडु
 शर्मा सद्गुरू गालवमुनींकडे निघाला. गालवमुनींकडे येऊन सन्मुख उभा राहिला.

'तोच पांडु चरणी लागला । सद्गुरो तारा तारा मला । कंटाळलो या भवाला ।
 समाधान नसल्या कारणे ॥३१॥' 'सामोरे बैसविला । कर्णी तारकमंत्र दिला । विवेक
 सांगितला । निश्चित इच्छापूर्तीचा ॥४०॥ दक्षिणेस श्रीपूर नामे क्षेत्र । आहे परम पवित्र
 । तेथे तप करणारा असताही अपात्र । पावलो ब्रह्मस्थान ॥४१॥

ध्यानसमाधी भक्तीचा मार्ग सद्गुरू सांगत असतानाच

सद्गुरूनाथ हे बोलते होते । परी पांडुचे चित्त तेथे नव्हते । तो रंगला होता
 श्रीपुराते । पाहुनिया ॥५०॥ सद्गुरूंनी अनुग्रह दिल्यावर । कृष्णरूप वर्णिता अंतर ।
 पाहू लागले तेच सुंदर । रूप पुढे ॥५१॥'

(श्री.म. अ. ३ रा, ओवी क्र. ३१, ४०, ४१, ५०, ५१))

सद्गुरूंचा आशीर्वाद घेऊन पांडु शर्मा श्रीपूरकडे मार्गस्थ झाला.

'देवासी सोयरिक करणे । हे घडे ऐसे कठीणपणे । यास्तव दृश्यभास प्रेमा
 उडविणे । पहिले कार्य ॥७॥'

(श्री.म. अ. ४, ओवी क्र. ७))

श्रीपूरमार्ग आणि स्थान सद्गुरूंनी नीट समजावून सांगितले आणि मस्तकी
 वरदहस्त ठेवून आशीर्वाद दिला.

'जयगोविंदम् । जयगोविंदम् । जय गोविंदम् । गोपालम् ॥४॥ तारय तारय ।
 तारय मां त्वं । तवपदयुगलं । नमाम्य हं ॥५॥'

(श्री.म. अ. ५, ओवी क्र. ४ व ५)

गालवमुनींनी दिलेला हा तारकमंत्र जप करीत श्री पांडु गोविंद गोपाळ रूप श्रीकृष्णांशी

ध्यानमग्न झाला. पांडु सरस्वती तीरी आल्यावर त्यांनी -

'तुझ्या योगानेच भीमरथीसी । महिमा वाढली ऐसी । तू हापुण्यरासी तुज प्रती
 नमो नमो । तारी तारी माते प्रार्थना ही ॥२०॥'

(श्री.म. अ. ५, ओवी क्र. २०)

अशी सरस्वतीची प्रार्थना केली व आश्रय देण्याची विनवणी केली. उत्तरेच्या दिशेने
 चालत पांडु सरस्वती तीरावरील श्री लक्ष्मीनिवासी आला.

'हे लक्ष्मी भगवती । तुमचा महिमा थोर जगती । तप करितो या स्थानीत्माप्रती ।
 तुम्ही ब्रह्मज्ञान देता ॥२६॥ त्या करता गुरुरायांनी । पाठविले मज या स्थानी । तरी कृपा
 लोभ ठेवूनी । दासाले तारावे ॥२७॥ इतुकी प्रार्थना करता । एक आवाज आला
 करणांवरुता । पांडु तुज तपाकरता । सान्निधच स्थान आहे ॥२८॥'

(श्री.म. अ. ५, ओवी क्र. २६ ते २८)

श्री लक्ष्मीनीच ही आज्ञा केली असे मानून श्री लक्ष्मींच्या उत्तर बाजूस पांडुने
 निवासस्थान करून तपाचरण आरंभले. हळूहळू ध्यानमग्नता वाढत गेली. वर्ष वर्ष
 समाधीमग्न अवस्थेतच 'तारकमंत्र' जपासह ध्यान लागलेले असे. पांडुच्या मनात
 श्रीकृष्णांचे गोपाल अर्थात गोविंद ध्यान होते.

'किंबहुना त्याहूनही अधिकोत्तर । लक्षणी प्रगटला रमावर । परी पांडू नसल्याने
 देहावर । लक्ष्मीस सांगे श्रीहरी ॥३७॥ सावध करावे यासी । ऐकून लक्ष्मी सुक्ष्मसी ।
 होऊन प्रवेशली मानसी । तथाचिया ॥३८॥ तेथील आत्मज्योती दिप्ती । लोपवून दिली
 जागृती । उघडून पाहे नेत्रपाती । तो अपूर्व देखिले ॥३९॥ कोटी सूर्य सम प्रकाश थोर
 । तरी कोटी चंद्रासम शितल । ऐसा बालदेहाकार । आठ वर्षांचा ॥४०॥ तो देहाकार
 तेजोमूर्ती । तेजोवलयान जैसी दिप्ती । छोटेसे सिंहासन त्यावरती । उभी ऐसी देखिली
 ॥४१॥ तेजोवलय तरी प्रभावळी सम । त्यातही देवता नामवंत उत्तम । दिसो लागल्या
 विषम । तेजोरूपे ॥४२॥ अष्टविनायक अष्टभैरव । नवचंडी ज्योतिर्लिंगे सर्व । मध्ये
 मानव देहाकारे अपुर्व । सूर्यच ऐसा ॥४३॥'

उत्तरेकडून प्रकाशझोत रूपात विष्णूभगवंत आले. त्यांनी पांडूची समाधीमग्न
 अवस्था पाहून श्री लक्ष्मींना त्यास भानावर आणावयास सांगितले. समाधीमग्नतेतून
 जागृत होताच देहाकार श्रीकृष्ण प्रकटले. स्व. श्री एकनाथ जोशी आपल्या परीने
 श्रीगोंद्यातील आज अस्तित्वात असलेल्या सर्व दैवतस्थानांसह पांडुरंग कसे प्रकटले
 याचे वर्णन करतात. त्यामुळे अष्टविनायक, अष्टभैरव, बारा ज्योतिर्लिंगे, नवचंडी या
 सर्व दैवतांचा उल्लेख होतो. आज श्रीगोंदा येथे छोटी-मोठी १०८ मंदिरे आहेत. त्या
 सर्वांचा संबंध या घटनेसी लोक जोडतात. ही या घटनेची महत्ता व सत्यता होय.

पांडुरंगाच्या मूर्तीचे त्यांनी केलेले वर्णन असे-

‘कटीला पीत पीतांबर । घागन्या कडदोरा त्यावर । रत्नजडीत मुगुट सुंदर । सुवर्णाचा शिरी ॥४४॥ वरती उपासना दैवत । की महान भक्त । ऐसे शिवरूप प्रतिष्ठित । दिसो आले ॥४५॥ रुद्राक्ष कुंडले कर्णामाझारी । कपाळी मळवट केशरी । कस्तुरीचा टिळा वरी । दंडी पदके सोन्याची ॥४६॥ मनगटी वाटल्या कडी सोन्याची । गळ्यात माळी वैजयंतीची । उरी शोभा श्रीवत्साची । कौस्तुभमणी सहीत ॥४७॥ यज्ञोपवीत व रत्नहार । याने स्कंध, कंठ शोभे सुंदर । दक्षिण हात ध्वज वज्र चिन्हे त्यावर । ऐसा उताणा उभा ॥४८॥ भक्तास वाटावे मागेवर । ऐसा तो सत्यकर । वामहस्ते शंखविषाल । अज्ञानाचा रक्षिता ऐसा ॥४९॥ पायात घागन्या तोडर । सनकादि स्तवितात समोर । कीर्ति गातात नारद तुंबर । देव वंदितात ॥५०॥’

मनातील श्री गोविंद गोपाल ध्यान समोर असल्याचे श्री लक्ष्मीनी सांगितले. श्री गोविंदांनी वर मागावयास सांगितले. त्यावरील पांडुचे अद्वैत तत्त्वज्ञानावरील भाष्य लक्षणीय आहे.

‘चराचर विश्व सर्वही । तुजहून भिन्न नाही । ऐसा दृढ निश्चय बुद्धी घेई । तेणे ऐसे झाले ॥५८॥ मागावे जे वाटले होते । ते आटले सर्व ते । विश्वंभर ऐसा तू ते । अद्वैत पाहे ॥५९॥ मी आणि तू गेले । तुजे माझे गेले । द्वैत द्वंद्व आटले । तेथे नुरले मागणे ॥६०॥ याच सुंदर रूपात । तू रहावेस येथे । माझे नाव चालवित । राहे लोकहिती ॥६१॥ ऐशा रिती आर्त जिज्ञासी । अर्थार्थी ज्ञानाभिलाषी । संतोषवी त्यासी । ते ते देऊनी ॥६२॥ मला वर देण्यास । तू प्रगटलास या ठाय्यास । नसे नित्य येथे रहावेस । जनहीत करीत ॥६३॥ माझे नाव सर्वांमुखी राहिल । ऐसेच कही सर्वकाळ । माझ्यासाठी अवतरलास लोक म्हणतील । ऐसे नाव धरी ॥७०॥’

(श्री.म. अ. ६, ओवी क्र. ४४ ते ५०, ५८ ते ६० व ६६ ते ७०))
या वरदानावरून पांडुसाठी गोविंद गोपाल ‘पांडुरंग’ झाले याला राधालक्ष्मी अर्थात श्री रुक्मिणी देवी साक्ष आहेत. श्री गोविंदाचे पांडुरंग असे पांडुरंग क्षेत्र झाले.

‘ऐसे मागता वरदान । एवमस्तु म्हणाले भगवान । सर्वतेज आवरून । शिलारूप झाला ॥७१॥ तव पांडू दर्शनास । आलेल्या सर्व जनास । दिसले ते दृश्य । ते हे ऐसे ॥७२॥ प्रकाश सर्व मावळला । पूर्ववत प्रकाश झाला । तो दिसले नयनाला । पांडू देहावर ॥७३॥ तत्काळ तेथ जाऊन । घेत असता पांडू दर्शन । तो तेथेच सान्निधान । सुंदर मूर्ति दिसली ॥७४॥ तेव्हा ऋषी मंडळींनी । पांडुचे अंतरंग हा म्हणूनी । पांडुरंग नाम लावुनी । पांडुस म्हटले ॥७५॥ पांडो तुझ्या सहवासे करून । आम्हास हे परब्रह्म दर्शन । येणेच तू व आम्ही धन्य । जगामाजी ॥७६॥ पांडुचा नित्यरंग । पांडू ज्या रूपात नित्य दंग । ऐशा अर्थी पांडुरंग । नाम देवा ॥८०॥’

अशा प्रकारे पांडु श्री गोविंदाशी एकरूप झाले आणि गोविंद पांडुरंग रूपात प्रकटले

याला ऋषीमंडळींनी मान्यता दिली.

‘जरी गोविंद मूर्ती ही । नाम पांडुरंग सर्वत्र होई । याची विशेष खुण ही । मुगुटावरी शिव हे ॥८१॥’

(श्री.म. अ. ६ ओवी क्र. ७१ ते ७४, ७६, ७७, ८०, ८१)

श्री लक्ष्मीना राधाकृष्ण अद्वैत जाणवले ते पांडुरंग रूपात. वृंदावनात हे पांडुरंग दर्शन घडल्यावर राधारूप झाल्याशिवाय किंवा राधाभाव प्रकटल्याशिवाय श्रीकृष्णांचे ‘पांडुरंग’ ध्यान अनुभवता येत नाही. याचे ज्ञान सर्वांना व्हावे म्हणून चंद्रभागेवर भूवैकुंठ (बद्रिकाश्रम) साकारण्याची लीला मांडण्यासाठी लटक्या रागाने थेट सरस्वतीतीरी श्रीपूर स्थापन करून स्वतः लक्ष्मीही राधाभावे भक्ती करू लागल्या. त्यांच्या मागे आलेल्या श्री गोविंद गोपाल श्रीकृष्णांनी पांडु भक्ताच्या निमित्ताने ‘पांडुरंग’ स्वरूपात श्री लक्ष्मीना अर्थात राधाभावी लक्ष्मीना दर्शन देऊन भक्तिमहिमा सिद्ध करण्यासाठी तेच दर्शन घडविण्याची लीला महालक्ष्मीच्या करवी ‘पांडु’साठी घडविली. प्रल्हादाने ऋषीना भक्तिविषयक केलेल्या मार्गदर्शनाचे प्रत्यक्ष ज्ञान गालव ऋषींसह ऋषीमुनीना घडले आणि व्यंकटाचलावरील ‘बालाजी’ स्वरूपातील लीला साकारल्या नंतर भक्तियुक्त पद्मावतीसह श्री व्यंकटरमण पुन्हा श्रीकृष्ण गोविंद रूपात श्रीपुरात आले. तेथे ‘पांडुरंग’ नामे निवासी राहून पुंडलिकाच्या निमित्ताने; ‘पांडुरंग’ रूपातच म्हणजे राधाकृष्ण अद्वैत कैवल्य स्वरूपात चंद्रभागेतीरी प्रकटले.

श्रीगोंद्यातील पांडुरंग प्राकट्याची कथा श्री एकनाथ जोशी स्कंदपुराणाच्या आधारे कथन करतात -

‘ऋषिउवाच

सर्वोत्तम यदि क्षेत्रं तीर्थचैकभ विद्यते । उत्कृष्ट दैवतं चाऽपि तन्नोवद महामते ॥१॥

स्कंदउवाच

भैम्युत्तरे चतुःक्रोशे देशे पुण्य प्रदेशकं । सरस्वती नदी यत्र करवीर समानतः ॥२॥ श्रीपुर नामं तत्रास्ति विश्रुते सुऽपूजितम् । आदकल्पे द्वापरान्ते पांडू शर्मा भवेत् द्विजः ॥३॥ तपसा तस्य संतुष्टो गोपी जनमन प्रियः । प्रत्यक्ष तत्स संजातः कृष्णो गोपाल वलभ ॥४॥ वरं ददाभि भो विप्र वृषिष्टाच मनोप्सितम् । नमो विज्ञान वीर्याय सर्व दुष्टत्रेक हेतवे । ध्वज वज्राधिभी । चिन्हैश्चिन्हितं शरणं मम ॥५॥ यदि देव प्रसन्नोऽसि ब्रह्मार्चित पदांबुजम् । अणेन चारू रुपेण त्वया स्थेय मिह प्रभो ॥६॥ वास्तव्यं मयि कारुण्यात सर्व लोक हिताय वै ।

श्री भगवान उवाच

एवं तस्य वरं दत्त्वा तभैव स्थिरवान हरिः । श्रीपुरेच महालक्ष्मीः पूजनीयात् प्रयत्नतः

॥८॥ यदारभ्य दधौ सत्यां माधवो मानसाः किल । तदारभ्य स्थितानूनं समनीषा वशादिव
॥९॥ अस्मित क्षेत्रे तु यो दद्यात् सोऽ नतं फलमश्रुते । पितृनुद्दिश्य यत्किंचित दीयतेच
पदौ तदा ॥१०॥ श्राद्धादिकं चाऽऽपि नरैः तत्तेषां अक्षयं भवेत् । तत्रपिंडप्रदानंही गांश्र
शताधिकम् ॥११॥ पदांकिता शिला यत्र दृश्यते चाऽपि सुंदरी । पश्यन् सायुज्य माप्नोती
नाम कार्या विचारणा ॥१२॥ श्रीपुरं प्रथमं नाम श्रीगोंदेच द्वितीयकम् । सर्वक्षेत्रेपूतमंच
चर्मगोंदे भविष्यती ॥१३॥ एवं प्रभावो देवेशो विठ्ठल पापनाशनः । यं दृष्ट्वाच नरो नारी
सायुज्यं लभते ध्रुवं ॥१४॥ एतत् सर्व समारण्यानं मया वो मुनिसत्तम । श्रीपूरस्यैव
महात्म्यं विस्तरेण सुनिनिश्चितम् ॥१५॥

‘श्रीपूर महात्म्य’ ग्रंथात ८ व्या अध्यायात या १५ श्लोकांवरिल विवरण
स्वरूपात पांडुची कथा आणि क्षेत्र महात्म्य उल्लेखित आहे. हे श्लोक स्कंदपुराणातून
श्री एकनाथ जोशी यांनी दिले आहेत असे ते सांगतात. यातील ऋषी कोण कोण
यांची नावे आली नाहीत. तथापि श्री एकनाथ जोशी यांच्या मते श्री पांडू शर्मा यांचे
गुरू गालवमुनी असावेत असे दिसते. ते ग्राह्य मानता येईल. श्री जोशींनी स्कंदपुराणाच्या
प्राचीन पोथीतून हा संदर्भ घेतल्याचे म्हटले आहे. आज स्थलसर्वेक्षण करताना लोक
लोककथांच्या स्वरूपात ह्या गोष्टी सांगतात. त्यात लक्ष्मीची मूर्ती ही राधालक्ष्मी
किंवा राधारुक्मिणीची मूर्ती असल्याचे श्री जोशी यांची परंपरा सांगणारे सांगतात.
पांडवशैलीतील प्राचीन मंदिरात या मूर्ती आहेत. तेच लक्ष्मीचे आणि पांडू शर्मांचे
आश्रम होत, असेही सांगितले जाते.

‘श्री पांडुरंग क्षेत्र’ घोषित करणारा शीलालेख साक्षिविनायकाच्या मागच्या
बाजूला आहे.

श्रीपूर महात्म्यात आलेला स्कंदपुराणातील उल्लेख आणि शीलालेख भीमाशंकर
ते पंढरपूरपर्यंत ओघवती झालेल्या भीमेचे चंद्रभागा रूप होत असतांना अलिकडे
पेडगावनजिक, सरस्वती नदी - भीमा संगम होतो आणि सरस्वती-चंद्रभागा क्षेत्र
असे भीमा नदीचे तीर्थक्षेत्र प्रकटते हे संपूर्ण क्षेत्र पांडुरंग क्षेत्र होय. भक्तिसाधनेचे
अद्वैत भावात प्रकटणे, ‘पांडुरंग’ स्वरूपाच्या आदर्श भावाने घडते.

३) पुंडलिक आपल्या मातापित्यांना घेऊन तीर्थयात्रेला निघाला. चंद्रभागेतीरी
आल्यावर तेथेच तो मातापित्यांच्या सेवेत मग्न झाला. मातृदेवोभव, पितृदेवोभव असा
निःस्सीम राधाभाव त्याच्या मनात निर्माण झाला. सेवामग्न अवस्थेचे भक्तिध्यान
योगिक रूप अलौकिक विस्मयकारक वाटले. त्याच्या या साधनेचा अनुभव घेण्यासाठी
पूर्वनियोजित कृष्णलीलेप्रमाणे ‘पांडुरंग’स्वरूप भगवंत पुंडलिकाच्या घरी आले ते
कृष्णपक्षात, ‘पांडुरंग’ ध्यानातील श्रीकृष्णांकडे न पाहताच पुंडलिकाने आलेल्या
अतिथीला आसन म्हणून जवळ असलेली तत्काळी एखाद्या पाटाएवढी वीट सरकवली.

पांडुरंग कृष्णपक्षातील अंधारात आणि पुंडलिकाचे राधाभावध्यान मातापित्यात मग्न
असल्यामुळे विटेवर तिष्ठत उभे राहिले. विस्मयानंद मुद्देने मोठ्या कौतुकाने ते पुंडलिकावर
कृपादृष्टीचा वर्षाव करीत उभे राहिले. कृष्णाचे हे भक्तिमुग्ध रूप म्हणजेच कटेवर हात
ठेवून उभे असलेले पंढरपूरचे विठ्ठल होत. कृष्ण पक्षात विठ्ठल रूपात दिसणारे
पांडुरंग, शुक्ल पक्षात पुन्हा ‘पांडुरंग’ स्वरूपात प्रकाशात प्रकटतात. राधाकृष्ण अद्वैत
असे कलियुगात आपल्या सद्भक्तांसाठी पुन्हा पुन्हा विठ्ठल आणि पांडुरंग रूपात
अद्वैताची कैवल्यानुभूती चंद्रभागेच्या तीरी घडविते, असाही एक तर्क लोकप्रिय
आहे.

पुंडलिक, पांडुरंग आणि पंढरपूर यांच्या संदर्भात रा. चिं. ढेरे यांनी ‘विठ्ठल :
एक महासमन्वय’ या ग्रंथातील चर्चा सकलसंतगाथेच्या ‘नेणो विठो मार्ग चुकला ।
पंढरपुरा आला’ या उल्लेखात संपादक प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी (सारथी प्रकाशन, पुणे
२००० पुनरवर्धित आवृत्ती) यांनी सारांशाने मांडली. जिज्ञासूसाठी येथे पुन्हा देणे
उपयुक्त वाटते.

‘विठ्ठल : एक महासमन्वय’ या ग्रंथातील शोधप्रबंधात डॉ. ढेरे यांनी पंढरपूर,
पांडुरंग आणि पुंडलिक या विषयावर नवीन संशोधन मांडले आहे. आजवर ऐतिहासिक
सनावळ्या, अभिलेख इत्यादींच्या आधारे या विषयावर अनेक मान्यवरांनी संशोधन
करूनही काही प्रश्न अजूनही अनुत्तरित राहिले आहेत. पुंडलिक ही एक ऐतिहासिक
व्यक्ती होऊन गेली, असे समजून त्या व्यक्तीचा काळ वरील सामग्रीच्या आधारे
ठरविताना पुंडलिकाने खरोखरीच अनेकांना चुकविले आहे. त्याचा काळ अजून
कोणासही निश्चित करता आलेला नाही. डॉ. ढेरे यांच्या मते ते शक्य नाही; कारण
पुंडलिक ही अशी ऐतिहासिक व्यक्ती होऊन गेलीच नाही. हे सिद्ध करण्यासाठी
त्यांनी स्कंदपुराणांतर्गत आणि पद्मपुराणांतर्गत म्हटल्या जाणाऱ्या दोन ‘पांडुरंग
महात्म्यां’चा आणि काही अभिलेखांचा प्रामुख्याने आधार घेतला आहे. ही दोन्ही
पांडुरंग महात्म्ये चतुर्वर्ग चिंतामणीकर्त्या हेमाडपंतांच्या पूर्वीची असल्याचे त्यांनी प्रथम
साधार दाखविले आहे. नंतर ज्ञानेश्वरपूर्व, या पांडुरंग महात्म्य रचनेच्या काळातच
विठ्ठलाचे व त्याच्या स्थानाचे पूर्णतः वैष्णवीकरण झाले असल्याचे आणि या
वैष्णवीकरणाच्या प्रक्रियेतूनच विठ्ठलाच्या अवतरणाची दोन्ही महात्म्यांतर्गत कथा
रूढ आणि बध्मूल झाली असल्याचे सांगून म्हणतात, ‘माझ्या नावे हे क्षेत्र विख्यात
व्हावे’ असे पुंडलिक म्हणतो आहे. ‘तसेच वसामि सर्वदा ब्रह्मन क्षेत्रे त्वन्नाम संज्ञके’
(स्कंद - पां. भा. ८.५५) म्हणजे ‘हे ब्राह्मणा मी तुझे नाव धारण करणाऱ्या या
क्षेत्री सर्वदा वास करीन’ असे खुद्द देवानेच पुंडलिकाला आश्वासन दिले आहे.
म्हणजेच पंढरपूरच्या क्षेत्रनामाच्या पुंडलिकाच्या नामाशीच संबंध आहे. क्षेत्रनाम हे

त्याच्या नावावरूनच पडले आहे, असे पांडुरंग महात्म्यकाराला म्हणावयाचे आहे. स्थलपुराणांचा आणि त्यांतील अथवा अन्य पुराणांतील अशा प्रकारच्या कथांचा अभ्यास करणाऱ्या कोणाही अभ्यासकाला तात्काळ हे जाणवेल की, पुंडलिकाच्या मुखी हे मागणे घालून महात्म्यकाराने या क्षेत्राच्या मूळच्या नावाचेच कथात्म स्पष्टीकरण दिले आहे आणि क्षेत्राचे पावित्र्य वैष्णव दृष्टीतून नव्याने मांडले आहे. या पांडुरंग महात्म्यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, श्री विठ्ठल पंढरपुरात समचरण आणि कटिकर स्थितीतील गोपालकृष्ण म्हणून प्रकटला आहे, त्याच्या प्रकटनाचे मुख्य निमित्त व्हावे, इतकी पंढरपुरात विठ्ठलाच्या आगमनापूर्वीपासून पुंडलिक व्यक्ती नसून देव असला पाहिजे आणि त्याचे नाव 'पुंडरिकेश्वर' तथा 'पुंडलिक' असले पाहिजे. यांवरून पंढरपूर हे पंडरगे नावाचे पुंडरिश्वर तथा शिव या दैवताचे मूळ अधिष्ठान असले पाहिजे, असा प्रमुख निष्कर्ष डॉ. ढेरे यांनी काढला आहे. यातून एक महत्त्वाची गोष्ट सिद्ध होते की, इथे वैष्णवीकरणाच्या प्रक्रियेत विठ्ठलाचे विष्णूसर्वोत्तमत्व भक्ताच्या नम्र भूमिकेत पुंडलिकाला (शिवाला) देऊन त्याला आपल्या परिवारात आणले आहे - डॉ. र. रा. गोसेची यांनी डॉ. ढेरे यांचा वैष्णवीकरणाची प्रक्रिया हा वैचारिक व्यूह अधोरेखित करून पुंडलिकाचे पंढरपूर आणि त्यात पांडुरंग प्रकटले ते शिवभक्त विष्णूस्वरूपात म्हणजेच पांडुरंग स्वरूपात. शिवस्वरूप होण्याचा म्हणजेच नाथसंप्रदायातील शिवशासनाचा मार्ग श्रीविष्णुरूपात अवलंबण्याचा हा प्रयत्न आहे. नाथांचे भागवतीकरण करण्याची प्रक्रिया गोरक्ष - गहिनी - निवृत्ती - ज्ञानेश्वर व नंतर घडली. त्यातील हा प्रवास असावा असा तर्क मानता येईल. पंढरपुरात विठ्ठल, श्रीगोंद्यात पांडुरंग आणि बार्षित भगवंत या सर्व विष्णूमूर्तींच्या मस्तकावर शिवपिंडी आहे हे महत्त्वाचे होय.

कालौघातील रूढीग्रस्तता, सांप्रदायिक कर्मठपणा आणि त्यामध्ये अभेद अथवा समन्वय साधण्याच्या प्रयत्नांचा हा भाग असावा हा तर्क मानवी एकात्मतेच्या दृष्टीने बरोबर म्हणता येईल. मात्र त्यामुळे ऐतिहासिक कथाशृंखला स्पष्ट होत नाही.

तसाच विचार केला तर डॉ. ढेरे यांच्या मताप्रमाणे पुंडलिकाच्या मुखी 'क्षेत्रनाम चालावे' असे घालणे आणि स्व. श्री एकनाथ जोशी यांनी क्षेत्रपुराण स्वरूपात लिहिल्या 'श्रीपूर महात्म्य' मध्ये पांडू शर्मा यांच्या मुखी दैवताला आपले 'नाव चालावे' असे घालणे या दोन्ही प्रक्रिया सारख्याच आहेत. परंतु या दोन्ही प्रवाहात एकातून क्षेत्र निर्माण झाले व दुसऱ्यातून दैवत निर्माण झाले. त्या दैवताचे क्षेत्राच्या ठिकाणी 'विठ्ठल' हे नामाभिदान भक्ताच्या क्रियेतून घडले अशी कथा येते. विटेवर तिष्ठणारा म्हणून विठ्ठल. हा तिष्ठणारा विठ्ठल म्हणजेच श्रीगोंद्यातून भीमातीरी भक्त भेटीसाठी पांडुरंग स्वरूपात आलेला 'पांडुरंग' होय. म्हणूनच श्रीपूर महात्म्य या

ग्रंथातील कथा आणि घटनाशृंखला व कालप्रवाह अधिक स्पष्टपणे लोकसाहित्यशास्त्रीयदृष्ट्या आणि इतिहासपुराणदृष्ट्या साम्यतेच्या जवळ जाणारे ठरतात.

४) 'पंढरपूरच्या अलक्षित कथा' या उत्कर्ष प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेल्या (२००८) या वा. ल. मंजुळ लिखित पुस्तकात 'श्रीविठ्ठल : एक प्रवासी दैवत' मध्ये 'पांडुरंग' नामाविषयी चर्चा करणारी काही मते नोंदविली आहेत. त्यातील काही येथे घेणे माहितीच्या दृष्टीने योग्य होईल.

(४.१) (पृ. १३५) प्रत्यक्ष पंढरपुरात हा देव विठ्ठलापेक्षा पांडुरंग नावाने लोकप्रिय आहे. देवांची ठाणी किंवा क्षेत्रांची स्थलांतरे याबाबत डॉ. रा. चिं. ढेरे म्हणतात, "सोरटीचा सोमनाथ माणदेशी (शिखर शिंगणापुरी) आला किंवा 'द्वारकेचे लेणेन माणदेशी आले.'" (पंढरपुरीचा विठ्ठल) या मागील श्रद्धा विशेषाचा वेध घ्यायला हवा. इ. परंतु यात 'पांडुरंग' नामाच्या उत्पत्तीवर प्रकाश पडत नाही.

(४.२) (पृ. १३६) पंढरपूर हे एकेकाळी कर्नाटकात होते असे मानले जाते. पंढरपूर, विठ्ठल आणि पुंडलिक हे मराठी नसून कानडी आहेत. 'विठ्ठल कन्नडिग आहे' असे वादाचे विषय अनेकदा चर्चिते गेले आहेत. अलिकडेच डॉ. ढेरे यांनी म्हटले आहे की, 'पंडरगे' हे पंढरपूर क्षेत्राचे मूल नाव कन्नड आहे. या पंडरगेपासूनच पांडुरंग हे देव नाम, पांडुरंगपल्ली - पंढरपूर - पंढरी क्षेत्रनाम व पुंडरीक हे भक्तनाम कृत्रिम संस्कृतिकरण करून साधले आहे.

५) 'श्री विठ्ठल : एक महासमन्वय' या ग्रंथात डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी (पृष्ठ १३) 'पांडुरंग' हे विठ्ठलाचे संतप्रिय नाव दृश्यतः शिववाचक आणि आणि अर्थदृष्ट्या कर्पूरगौर शिवाच्या शुभ्रवर्णनाचे द्योतक असल्याचे म्हटले आहे.

६) वा. ल. मंजुळ संपादित, श्री विठ्ठल दाजीशास्त्री धारूरकर यांनी पद्मपुराण वाराह संहिता आधारे 'पांडुरंग महात्म्य' अध्याय ३१ या संहिते आधारे लिहिलेल्या 'पंढरी महात्म्य' या ग्रंथात 'पांडुरंग' नामोल्लेख आला आहे. तो क्षेत्रनाम की देवनाम ?

आषाढ शुक्लैकादश्यामुपोष्य हरिमर्चयेत ॥ पांडुरंगे स्थितं देवं यः समुक्ति मवाप्नयात् ॥ कार्तिके तु सिते पक्षे एकादश्यां विशेषः ॥ पुजयेद्गोपवेशं तं पांडुरंगे स्थितं हरिम ॥२॥

स्कंदपुराण भीमा महात्म्याआधारे, येथे याच लेखकाने चतुर्थ अध्यायातील दोन श्लोक देऊन स्कंदपुराणातील 'पांडुरंग' नामोल्लेखही दिला आहे. धारूरकर या श्लोकांवर भाष्य करताना 'आषाढ शुक्ल एकादशीचे दिवशी जो उपोषण करून पंढरपूर क्षेत्राचे ठायी जो श्री पांडुरंग त्याची पूजा करतो त्या मनुष्यास मोक्ष प्राप्त होतो' असे म्हटले आहे. परंतु पंढरपूर येथे पांडुरंग हे श्री विठ्ठलाचे पर्याय नाम आहे. भीमेलाच

मिळालेल्या सरस्वती तीरावर श्रीपूर क्षेत्री मात्र गोपवेशातील पांडुरंग असे दैवत आहे व त्याविषयी श्रीपूर महात्म्य स्कंदपुराणाच्याच आधाराने स्व. श्री जोशी यांनी लिहिले आहे. पांडुरंग हे नाव पांडू शर्मा या भक्तासाठी धारण केल्याचे नोंदविले आहे. याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. मतितार्थ असा की, 'पांडुरंग' हे दैवतनाम पद्मपुराण आणि स्कंदपुराण दोन्ही उल्लेखित करतात. परंतु भक्तकथा म्हणून पद्मपुराण पुंडरिकाची कथा देते तर स्कंदपुराणात पुंडरिक व पांडू शर्मा अशा दोन कथा आल्या असून, भीमा नदीशीच त्या जोडल्या आहेत, असे दिसते.

७) सदानंद चेंदवणकर यांनी लिहिलेल्या 'पंढरपूरचा विठोबा' या निर्णयसागर प्रेसने १९६५ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकात पौंडरीक अर्थात पुंडलिकासाठी 'पांडुरंग' येऊन तिष्ठत उभे राहिल्याचा उल्लेख हेमाद्री पंडिताच्या 'चतुर्वर्ग चिंतामणी' या ग्रंथाधारे केला आहे तो असा-

‘भैमायाश्च तटे देवि दक्षिणे तीर्थमुत्तमम् । अस्तिक्षेत्रं दैवतं च सर्वोत्कृष्टं सुहर्लभम्

॥ पौंडरीकमिति ख्यातं तत्तीर्थं क्षेत्रपूजितः . पांडुरंगश्च तत्रास्ते मूर्तिमान् दैवतोत्तमः ॥ याच संदर्भाने पंढरपूरच्या 'चौऱ्याऐंशीचा' एक शिलालेख आहे. त्या ४'.१०" लांब व २'.९" रुंद शिलालेखात मजकूर आला आहे तो असा- 'स्वस्ति श्रीसकु ११९५ श्रीमुख फागनिपुर श्री विठ्ठल देवरायासि तिसासिति फुले, दांडे आचंद्रार्क चालावे नना भक्तमालिआं दत्त पैकाचा विवरू ॥' आत ११९८ चा हेमाद्री पंडित यांचा उल्लेख आहे तर त्या पुढे रामदेवाचाही उल्लेख आहे तो असा- 'स्वस्ति श्रीसकु ११९९ ईश्वर संवत्सरे मार्गसिर सुदि १५ सुके "श्रीविठ्ठल देवरायासी पांढरीफड मुख्य संमतात्भाग आचंद्रार्क श्री जाधव नारायण प्रौढ प्रताप चक्रवर्ति श्रीरामचंद्र देवराए अ ।" हा उल्लेख येथे देण्याचा उद्देश असा की क्षेत्रनामाचा उल्लेख 'फागनिपूर' आणि 'पांढरीफड' असे आहेत. या मुळेच नाम 'पंढरपूर' असे झाले असले; तरी पंढरपूर किंवा पांढरी किंवा कन्नड पंढरिगे असे झाले असले; तरी त्यापासून 'पांडुरंग' असे देवनाम झाले हा तर्क पटण्यासारखा नाही. याउलट विठ्ठल या नामाची दिलेली व्युत्पत्ती - 'विष्णू'चे मराठी 'विष्णू'चा प्राकृत 'ठ' म्हणजे विष्णूचे विठू होणे जास्त सयुक्तिक होय. डॉ. भांडारकरांनी ह्या व्युत्पत्तीस मान्यता दिल्याचे चेंदवणकर म्हणतात. तसेच भाषाशास्त्री जिप्सी यांनी ही विठ्ठल हा विष्णूमूचक द्रविडी शब्द असल्याचे सुचविले आहे व त्यांनीच पंडरिगे या नावावरून 'पांडुरंग' बनले आहे असे मत दिले आहे, असे चेंदवणकरांनी नोंदविले आहे.

आमच्या मते (डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे) विठ्ठल या दैवत नामाच्या शोधात 'पांडुरंग' नामाने निर्माण केलेला यक्ष प्रश्न सोडविण्याचा, जाताजाताचा प्रयत्न असे 'पांडुरंग' नाम शोधाचे स्वरूप आहे. याउलट भीमा नदीलाच येऊन मिळणाऱ्या

'सरस्वती' या भारतीय दैवतकथाशास्त्राधारे अतिप्राचीन व अति पावन नदीच्या तीरी वसलेल्या श्रीपूर येथे श्री व्यंकटेश अर्थात श्रीकृष्ण 'श्रीनिवास' किंवा 'श्रीधर' लक्ष्मी सान्निध्यात प्रकटले आणि श्रीलक्ष्मीच्या कृपेने आणि गालवमुनींच्या आशीर्वादाने व आदेशाने त्याच क्षेत्री गोविंद गोपाल भक्तिरंगात रमलेल्या 'पांडू शर्मा' या भक्ताच्या इच्छेप्रमाणे बालगोपवेशात पांडूच्या भक्तिरंगात रंगलेले 'श्रीरंग' पांडुरंग म्हणून प्रकटले. हेच 'पांडुरंग' भीमा-सरस्वती नदीच्या 'चंद्रभागा' रूपाजवळ फागनिपूर किंवा गावठाण - पांढरीफड अर्थात पंढरपूर येथे भक्त पुंडलिकाच्या भेटीसाठी आले हा कलियुगातील श्री विष्णूच्या प्राकट्याचा आणि रूपधारणेचा क्रम अधिक तर्कशुद्ध वाटतो. या कथेलाही स्कंदपुराणाचा आधार 'श्रीपूर महात्म्य'कार स्व. श्री जोशी यांनी दिला आहे. श्रीपूर, अर्थात श्रीगोंदा येथील क्षेत्रमहात्म्याकडे फारसे लक्ष न दिले गेल्याने (कदाचित राजकीय अस्थिरतेमुळे) 'पांडुरंग' नामाची व्युत्पत्ती लक्ष्य बदलले असावे. व्यंकटेश स्तोत्रामध्ये 'श्रीधर, श्रीनिधी, भूतावासो, गिरीवासो, श्रीनिवासो, श्रीयापती, अच्युतानंत, गोविंदो, गोपती, कृष्ण' असे उल्लेख आले आहेत. ते निवासदर्शकही आहेत व वेषदर्शक व भक्तदर्शकही आहेत. त्यामुळे व्यंकटेश या अवतारानंतर पांडुरंग आणि नंतर विठ्ठल अशी रूपे कलियुगाच्या प्रथम चरणात आपल्या भक्तांच्या इच्छापूर्तीसाठी वैकुंठवासी विष्णूंनी राधाभावपूर्तीसाठी घेतली हे स्पष्ट आहे. त्यातील श्रीपूर येथील पांडू शर्मा निमित्ताने गोपवेशात 'पांडुरंग' हे रूप होय.

८) 'पांडुरंग' महात्म्याची वारंवारिता सांगताना 'पंढरपूरच्या अलक्षित कथा' या उत्कर्ष प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेल्या वा. ल. मंजुळ लिखित पुस्तकात पृ. १२८ वर म्हटले आहे, 'हा कृष्ण भगवान पंढरपुरात का आला? स्कंदपुराण आणि पद्मपुराणात पांडुरंग महात्म्ये संस्कृतमधून आली आहेत. त्यानंतर जवळजवळ १२/१५ पंढरी आणि पांडुरंग महात्म्ये आज अभ्यासकास मराठीतून उपलब्ध आहेत. त्यांमध्ये गोपाळबोध (इ.स. १६५०-१७४०), बाळकव्यास (काळ नाही), कन्नड कवि गुरुदास (इ.स. १६५० पूर्वीचे), अनंत देवकृत (काळ नाही), रुद्रसुत (काळ नाही), प्रल्हादबुवा बडवे (श. १६४०), तेनालीरामा (तेलगु/इ.स. १५६५), श्रीधर नाझरेकर (इ.स. १६९०), पंढरपूरची कैफियत (तमीळ/मराठी इ.स. १८०७), बालमुकुंद केसरी, महिपतीबुवा ताहाराबादकर (श. १६८८), संत नामदेव (तेरावे शतक), दत्तवरद विठ्ठल (इ.स. १७४८), हरिदीक्षित (काळ नाही) आणि गिरिधर कवी असी ती सांगता येतात. प्रत्येकाचा आधार (स्कंदपुराण, पद्मपुराण व विष्णुपुराण) तीन संस्कृत महात्म्येच आहेत.'

या उल्लेखावरून एक स्पष्ट आहे की, 'पांडुरंग महात्म्य' अथवा 'पंढरी महात्म्य'कारांनी 'पांडुरंग महात्म्य' लिहिताना पांडुरंग नामोत्पत्तीचा गांभीर्याने विचार

केला नाही. मात्र चंद्रभागेतीरीच्या विठ्ठल-पंढरपूर क्षेत्राचाच विचार केला. त्यामुळे स्वाभाविकपणे लोकसाहित्यशास्त्रीयदृष्ट्या 'कथाविशेष' (दशश्रुत दूशि) म्हणून ज्या 'पांडुरंग शर्मा' यांच्या कथेचा विचार करायला हवा तो झाला नाही. वास्तविक स्व. श्री एकनाथ जोशी यांनी स्कंदपुराणातील गालवमुनी शिष्य पांडू शर्मा यांचे चरित्र आणि भीमेला अधिक पावन करणाऱ्या सरस्वती तीरीचे 'श्रीपूर महात्म्य' हेही 'पांडुरंग महात्म्य'च आहे व त्यामुळे पांडू शर्मा यांच्यावरून 'पांडुरंग' ही नामोत्पत्ती सार्थ व महत्त्वाची वाटते.

'आनंदघ'च्या श्री विठ्ठल विशेषांक २०१५ मध्ये प्रा. अरुण प्रभुणे यांनी पांडुरंगपूर, पंढरी, पंढरीपूर, विठ्ठलवाडी, फागनीपूर, पंडरंगे, पांडुरंगपल्ली, लोहदंडतीर्थ, पौन्डरिकक्षेत्र इ. नावे दिली आहेत. या नावांवरून 'पांडुरंग' देवतेची व्युत्पत्ती सांगण्याचा प्रयत्न होतो. तसा 'पांडुरंग' दैवतांवरून क्षेत्रनामे निर्माण झाली असे म्हणता येईल. त्यामुळे भक्त-भक्ति आणि भज्य यांचा संबंध लक्षात घेता 'पांडू शर्मा' यांच्यासाठी 'पांडुरंग' रूप झाले. तेच 'पांडुरंग' पंढरपूर क्षेत्री पुंडलिकासाठी विटेवर तिष्ठणारे विठ्ठल झाले असे म्हणणे अधिक संयुक्तिक होईल असे दिसते. तसेच पुंडरिक किंवा पुंडलिक रंगात रंगले म्हणून पांडुरंग असेही म्हणता येणे शक्य आहे ते दुरान्वयाने. पंढरपूर क्षेत्र हे पांडुरंग क्षेत्र असून, ते क्षेत्र सरस्वती-चंद्रभागा प्रवाहाच्या योगाने सिद्ध होते असे म्हणणेच संयुक्तिक ठरते.

४.३ 'पांडुरंग' नामाचे नामभक्तिसाधनेतील प्रचलन आणि भक्तिरंग अनुभवांच्या परी:-
(१) श्रीमदशंकराचार्यांनी लिहिलेले पांडुरंगाष्टक :

हे कदाचित नामभक्तिसाधना प्रचलनातील पहिले स्तोत्राष्टक म्हणता येईल. त्यापूर्वी उपरोक्त पुराणांमध्ये 'पांडुरंग' नामाचा उल्लेख व महात्म्यवर्णन आहे खरे, परंतु महाराष्ट्रातील वैष्णवांच्या, वारकरी संप्रदायात शंकराचार्यांनी पांडुरंगाष्टक म्हणण्याची प्रथा अधिक आहे -

पांडुरंगाष्टकम्

महायोगपीठे तटे भीमरथ्यां वरं पुंडरीकाय दातुं मुनैर्द्वै । समागत्य तिष्ठन्तमानंदकंदं
परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम् ॥१॥ तडिद्वाससं नीलमेधावभासं रमामंदिरं सुंदरं चित्प्रकाशम्
। वरं त्विष्टिकायां ममन्यस्तपादं परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम् ॥२॥ प्रमाणं भवाब्धेरिदं
मामकानां नितंबः कराभ्यां धृतो येन तस्मात् । विधातुर्वसत्यै धृतो नाभिकोशः परब्रह्मलिंगं
भजे पांडुरंगम् ॥३॥ स्फुरत्कौस्तुभालंकृतं कंठदेशे श्रिया जुष्टकेयूरकं श्रीनिवासम् । शिवं
शांतमीड्यं वरं लोकपालं परब्रह्मरूपं भजे पांडुरंगम् ॥४॥ शरच्चंद्रबिंबाननं चारूहासं
लसत्कुंडलाक्रांतगंडस्थलागम् । जपारागबिंबाधरं कंजनेत्रं परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम् ॥५॥

किरीटोज्ज्वलत्सर्वदिकप्रातंभागं सुरैरर्चितं दिव्यरत्नैरनर्घ्यैः । त्रिभंगाकृति बर्हमाल्यावतंसं
परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम् ॥६॥ विभुं वेणुनादं चरंतं दुरंतं स्वयं लीलया गोपवेषं दधानम्
। गवां कुंदकानंदनं चारूहासं परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम् ॥७॥ अजं रुक्मिणीप्राणसंजीवनं
तं परं धाम कैवल्यमेकं तुरीयमे । प्रसन्नं प्रसन्नतिहं देवदेवं परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम्
॥८॥ स्तवं पांडुरंगस्य वै पुण्यदं ये पठन्त्येकचित्तेन भक्त्या चे नित्यम् । भवाम्भोनिधिं
तेऽपि तीर्त्वांतकाले हेरालय शाश्वतं प्राप्नुन्ति ॥९॥ ॥ इति श्री मच्छड्कराचार्यविराचेतं
पांडुरंगाष्टकं संपूर्णम् ॥

पांडुरंगकातील 'वरं पुंडरीकाय दातुं मुनैर्द्वै' हा उल्लेख गालवमुनी आणि कुक्कुटमुनी दोन्हींसाठी निर्देशित करतो. पांडू शर्मा यांना गालव मुनींचे वरदान तर पुंडलिकांना कुक्कुटमुनींचे. तथापि गालवांचे प्रचलन मोठे आहे हे लक्षात घेता हा निर्देश गालवमुनींविषयी असावा हे अधिक ग्राह्य वाटते. कृष्णाचा गोपवेश हा उल्लेखही असाच महत्त्वाचा आहे. 'श्रीनिवासम्' या उल्लेखातून 'श्रीपूर' निर्देशित होते. भीमरथ्या हा उल्लेख देखील सरस्वती चंद्रभागा क्षेत्राला जुळणारा आहे. याचा अर्थ श्रीमद् शंकराचार्यांच्या समोर श्रीपुरातील पांडुरंग पंढरपुरात पुंडलिकासाठी तिष्ठत उभे राहिल्याचेच असावे असे म्हणण्यास वाव आहे.

या पांडुरंगकाचे अनुकरण, दाजी (सुनूना) धारूरकर विरचित दोन पांडुरंगाष्टके वा. ल. वाळुंज यांनी विठ्ठल दाजीशास्त्री धारूरकरांच्या 'पंढरी महात्म्य' संपादन करताना शेवटी दिली आहेत.

महाराष्ट्रातील भागवत संप्रदायाचा इतिहास पाहिला तर श्री ज्ञानेश्वर पूर्वकाळात अनेक पिढ्या पांडुरंग भक्तीची अर्थात पंढरपूर वारीची परंपरा दिसते. उदा. 'ईश्वरनिष्ठांच्या पाऊलखुणा' या उत्कर्ष प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या पुस्तकात वा. ल. मंजुळ यांनी नोंदविल्याप्रमाणे (पृ. ९४), इ. ८०० ते ८५० पासून नामदेव महाराजांच्या पूर्वजांकडे वारीची परंपरा होती. याचा अर्थ 'पांडुरंग' नामसंकीर्तनाची परंपरा त्याही पूर्वीपासूनची असावी. श्री ज्ञानेश्वरांच्या घराण्यातही वारी होती असे उल्लेख आहेत. लिखित स्वरूपातील 'पांडुरंग' नामचलन परंपरा मध्ययुगीन संतांच्या अभंगरचनांमध्ये विविध भावरंगांसह राधाभक्तिभाव प्रकट झाला आहे.

(२) श्री संत नामदेव :

(१) काशी हे पंढरी । प्रयाग नीरा नृसिंहपुरी । पिंड ठेवा पुष्पवती संगमपदावरी ।
पूर्वज होती चतुर्भुज ॥१॥ सकळ तीर्थे वाराणसी । मध्यान्हकाळीं येती पंढरीसी ।
ओवाळिती विठोबासी । विश्वनात म्हणोनियां ॥२॥ म्हणऊनि वेगीं चला पंढरपुरा ।
विठोबारायाच्या नगरा । चंद्रभागा सरोवरा । देव कौतुक पाहती ॥३॥ वाराणसी मनिकर्णिका

। चंद्रभागा पुंडलिका । वाराणसी भागीरथी देखा । पांडुरंगी भीमरथी ॥४॥ वाराणसी पंचगंगा । पुष्पावती पांडुरंगा । महापातकें जाती भंगा । तीर्थे मस्तकी वंदिल्या ॥५॥ वाराणसी दंडपाणि । क्षेत्रपाळ हे हनुमंत दोन्ही । सकळ तीर्थे विठोबाचे चरणीं । काशी होय पंढरी ॥६॥ वाराणसी माधवबिंदू । पांडुरंगी वेणूनादू । पंचक्रोशी तीर्थे उदंडू । पांडुरंगी पद्मतीर्थ ॥७॥ वाराणसी मोक्षपंथा । विठ्ठलाचेनि सायुज्यता । एवढें तीर्थ त्रिभुवनी । यापरते पाहतांतीर्थ नाही ॥८॥ वाराणसी चंद्रमौळी । पांडुरंगी वनमाळी । विश्वनाथ नंदीजवळी । विठोबा जवळी गरुड असे ॥९॥ वाराणसी गौरी खुणा । पांडुरंगीं रुक्मिणी जाणा । वाराणसी अन्नपूर्णा । पांडुरंगीं जाणा सत्यभामा ॥१०॥ वाराणसी त्रिशुळावरी । सुदर्शनावरी पंढरी । कांही संदेह मनीं न धरी । काशी होय पंढरी ॥११॥ ऐसें सकळ तीर्थांचे माहेर । तीर्थ नाही या परते थोर । विष्णुदास नामयाचा दातार । पुंडलिकासहित असे ॥१२॥

नामदेवांनी भीमापंढरी महात्म्यात पांडुरंग विठ्ठल या पर्यायी नामांचा अनुबंध सहजगत्या मांडला आहे.

(२) सरस्वती माते द्यावी मज स्फूर्ती । येतो काकुळती तुजलागी ॥१॥ लाडकें लडिवाळ मागतसे तुज । वंदीन हे रज चरणींचे ॥२॥ त्वरें येवोनियां मस्तकी ठेवी हात । जाईल ही भ्रांत तेव्हां माझी ॥३॥ आपल्या बाळासी धरी आता हातीं । न करी फजिती जनामध्ये ॥४॥ विश्वात्मा जो हरि त्याची वर्णन कीर्ति । आवडीचा ओती रस यातें ॥५॥ ऐकोनियां स्तव झालीसे प्रसन्न । नाम्या तुझा अभिमान मजलागी ॥६॥

(३) न वर्णने वाचे जन्ममरण दुःख । दावीं आता मुख पांडुरंगा ॥१॥ कुरळिया केशभाळी शोभे टिळक । दावीं आतां मुख पांडुरंगा ॥२॥ भोवयां व्यंकटा शोभती सुरेख । दावीं आतां मुख पांडुरंगा ॥३॥ कमलाकर नेत्र सुंदर नासीक । दावीं आता मुख पांडुरंगा ॥४॥ कर्णीची कुंडलें न वर्णवे अधिक । दावीं आता मुख पांडुरंगा ॥६॥ विष्णुदास नामा तुझेंचि बाळक । दावीं आता मुख पांडुरंगा ॥७॥

(४) निर्गुण सगुण नाही ज्या आकार । होऊनि साकार तोचि ठेवा ॥१॥ जळीं जळगार दिसे जैसा परी । तैसा निराकारी साकार हा ॥२॥ सुवर्ण की धन धन की सुवर्ण । निर्गुण सगुण भयापरी ॥३॥ ऐसा पूर्णपणें सहजीं सहज । सखा केशीराज प्रगटला ॥४॥ पांडुरंगी अंगे सर्व झाले जग । निववी सर्वांग नामा म्हणे ॥५॥

(५) केशव आराध्य देवाचाहि देव । पंढरीचा राव पांडुरंग ॥१॥ पांडुरंगाविण नाहीं त्रिभुवनीं । भोळ्या चक्रपाणी वांचूनियां ॥२॥ नामा म्हणे ध्यानीं घ्यावे विठोबासी । अखंड मानसी भजा देवा ॥३॥

(६) पुंडलिका लागुनी म्हणे पांडुरंग । सखा जीवलग तूंचि माझा ॥१॥ न पाहसी वास बोलसी उदास । सांडोनिया आस सर्वस्वासी ॥२॥ वैकुंठ सोडोनी आलों

तुजपाशी । कां गा न बोलसी भक्तराया ॥३॥ पितृभजनाचा झालासी अधिकारी । केली बा पायरी वैकुंठासी ॥४॥ माग बापा कांही आवडे तें घेई । मज वाटतें हृदयीं घालावाची ॥५॥ नामा म्हणे देवा स्वामि मुगुटमणी । उभा कर ठेवूनी कटीवरी ॥६॥

पुंडलिकाची मातृपितृ भक्तीतील संपूर्ण समर्पण भाव अर्थात राधाभाव पारखून श्रीपुरातून पांडुरंग पुंडलिकासमोर पुंडलिकांनी टाकलेल्या विटेवर उभे राहिले आणि पुंडलिक वरदा झाले. श्री विष्णूंनी श्री लक्ष्मीदेवींना सरस्वतीतीरी भूवैकुंठ निर्माण करावयास सांगितल्याचे 'श्रीपूर महात्म्यात' स्व. एकनाथ जोशी यांनी स्कंदपुराणाधारे वर्णिले आहे.

(७) सांडूनी वैकुंठ न धरत पातलों । तुज भेटावया आलों पुंडलिका ॥१॥ प्रीतिचा वीरसु हृदयीं दाटला । नुठेची कां वहिला आलिंगना ॥२॥ भक्त शिरोमणी आमचा जीवलग । म्हणे पांडुरंग पुंडलिका ॥३॥ स्फुरती भुजादंड आणि वक्षस्थळ । हरुषें नयनकमळ विकासलें ॥४॥ आनंदे रोमांच उद्भवले आंगी । क्षेम देई वेगीं भक्तराया ॥५॥ मज नामारूप तुमचेनी संभ्रमें । केली जन्मकर्म असंख्यात ॥६॥ तुमचीया आवडी असें म्यां विकिला । सांग कोण्या बोला रुसलासी ॥७॥ हृदयींचे निजगुज सांगरे सकळीक । तेणें मज सुख होईल जीवा ॥८॥ परतोनियां दृष्टि पाहे आळुमाळ । तेणें हरेल सकळ श्रम माझा ॥९॥ ऐसा भक्त जनवत्सलु भक्तांचा विसावा । भक्तांचिया भावा भाळलासे ॥१०॥ कटावरी दोन्ही हात उभा पुंडलिका द्वारी । नामया स्वामी हरि विनवितसे ॥११॥

(८) तंव पुंडलिक पुढारला । कर जोडोनियां वदला । म्हणे वेदादिका अबोले । तुझिया स्वरूपाचा ॥१॥ तो तू प्रगट श्रीरंगा । येऊनि आमच्या लोभा । स्थिर राहूनी चंद्रभागा । भक्तजनां तारीसी ॥२॥ नेणो कोण भक्तपण । नेणो तुमचें महिमान । कोणो जन्मी साधन । कोणो केले हें नेणवें ॥३॥ नीरे भीवरे संगमी । चंद्रभागे उगामीं । वेणुनाद परब्रह्मी । गोपाळ गजरे गर्जती ॥४॥ तरी स्वामी दीनदयाळा । महाविष्णु गा गोपाळा । भक्तालागी कृपाळा । तारावया तयासी ॥५॥ माझे करोनियां मीस । वास केला युगें अट्टावीस । करूनियां रहिवास । माझे भक्ती लाधलासीं ॥६॥ तू नियंता ईश्वरमूर्ती । सकळा गोसावी श्रीपती । तुजवाचूनि नेणें मती । दयामूर्ती परब्रह्मा ॥७॥ नामा म्हणे पुंडलिके । ऐसें स्तवन केले निकें । तंव म्हणितलें पुण्यश्लोकें । पुरे पुरे करी आता ॥८॥ नामदेवांच्या या अभंगात श्रीरंग, श्रीपती, पांडुरंग, गोपाळ, महाविष्णू ही नामे मोठ्या सूचकतेने आली असून, अट्टावीस युगे तिष्ठण्याचाही उल्लेख आला आहे.

(३) श्री संत ज्ञानदेव :

(१) अवघाचि संसार सुखाचा करीन । आनंदे भरीन तिन्ही लोक ॥१॥ जाईन
गे माय तथा पंढरपुरा । भेटेन माहेरा आपुलिया ॥२॥ सर्व सुकृताचें फळ मी लाहीन ।
क्षेम मीं देईन पांडुरंगी ॥३॥ बापरखुमादेवीवरू विठ्ठलेंसी भेटी । आपुले संवसारी
करूनि ठेला ॥४॥

(२) आकार स्थूल नाशिवंत । हे तरी जाईल भूमिं आंत । दयावरि हरि चालत ।
तेणें होईल कृतकृत्य ॥१॥ देहो जावो अथवा राहो । पांडुरंगी दृढ भावो । दुजा गुण आपीं
मिळें । तरि मी होईन गंगाजळ ॥२॥ हरि अभिषेक अनुदिनीं । सुखें सर्वांगावरि खेळे ।
तिजा गुण तेजरूप । तरि मी होईन महादीप ॥३॥ हरि रंगणी दीपमाळ । दीप उजळीन
समीप । वायु व्यापक चौथा गुण । तरि मी विंजणा होईन ॥४॥ हरि अष्टांगे विनवी मना
। ऐशा दृढ धरिन खुणा । आकाश पांचवा गुण । तरि मी प्रासादीं राहेन ॥५॥
बापरखुमादेवीवर । अखंड तुझे अनुसंधान ॥६॥

(३) कारे स्फुंदतोसी कारे स्फुंदतोसी । न भजता विठ्ठलासी नरकीं पडसी ॥१॥
पुण्यापापे बाधा न पवसी गोविंदा । पावशील आपदा स्मरे परमानंदा ॥२॥ पुण्य करितां
स्वर्ग पापें करितां भोग । नाम जपता सर्वांग होईल पांडुरंग ॥३॥ देही आत्मा जंव आहे ।
तंव करूनिया पाहे । अंती कोणी नोव्हे घरी वैष्णवांची सोय ॥४॥ जाईल हे आयुष्य न
सेवी विषयविष । पडतील यमपाश करी सौरस ॥५॥ बापरखुमादेवीवरू विठ्ठलीं मन
चरणीं गोवीं । हारपला देहभावीं जालासे गोसावी एकरूपें ॥६॥

(४) एका पांडुरंगे नव्हेचि पै जोडी । दया गेले ठायां मज आला रहावया । मत्सर
गिळावया कुळासहित ॥१॥ क्षमा गेलीं परती अहंकार सांगती । ते वोढूनियां नेती अधोराशी
॥२॥ गती म्हणे मी थोर प्रवृत्ति निघाला घोर । राहो न शके घरी निवृत्ति तेथें ॥३॥
ज्ञानदेवो सांगे असे मज पांडुरंगे ॥ लक्ष्मीये रिघे शरण आडवा ॥४॥

(५) पांडुरंग कांती दिव्य तेज झळकती । रत्नकीळ फांकती प्रभा ॥ अगणित
लावण्य तेज पुंजाळलें । न वर्णवे तेथींची शोभा ॥१॥ कानडा हो विठ्ठलु कर्नाटक ।
त्यानें मज लावियेला वेधु । खोळ बुंधी घेऊनी खुणेची पालवी । आळविल्या साधुनेदी
॥२॥ शब्देंवीण संवादु दुजेवीण अनुवदु । हें तव कैसेनि गमे । परेहि परते बोलणे
खुंटले । वैखरी कैसेनि सांगे ॥३॥ पायां पडू गेलों तंव पाउलचि न दिसे । उभाची
स्वयंभू असे । समोर कीं पाठीमोरा न कळे । ठकचि पडिले कैसे ॥४॥ क्षेमालागीं जीव
उतावीळ माझा । म्हणवुनि स्फुरताती बाहो ॥ क्षेम देऊं गेलें तव मीचि मी एकली ।
आसवला जीव राहो ॥५॥ बापरखुमादेवीवरू हृदयींचा जाणुनीं । अनुभवु अनुभवु
सौरसु केला । दृष्टीचा डोळा पाहू गेलें । तंव भीतरी पालटु झाला ॥६॥

श्री संत ज्ञानेश्वरांनी पांडुरंगकांतीकडे तीव्रतेने लक्ष वेधले आहे. श्री रुक्मिणींनी
'पांडुरंग' या कांती सूचित करणाऱ्या 'राधाकृष्ण रूपाचा प्रथम उद्गार राधाभावे

भक्ती सिद्ध करण्यासाठी केला असावा, हे यातून सूचित होते.

(४) श्री संत एकनाथ :

ॐकार स्वरूप सदगुरू असंग । अक्षय अभाग पांडुरंग ॥१॥ नसे ज्याचे ठायीं
द्वैताद्वैतभाव । ब्रह्म स्वयमेव पांडुरंग ॥२॥ मस्तक हे माझे तथाचे चरणीं । असे जनीं
वनीं पांडुरंग ॥३॥ सदसद्भाव हे नसती ज्याचे ठायीं । नित्य तो मी गाई पांडुरंग ॥४॥
गुरुराज माझा दीनांचा दयाळ । तोडी मायाजाळ पांडुरंग ॥५॥ रवी शशी दीप्ती जेणें
प्रकाशती । तो हा तेजमूर्ती पांडुरंग ॥६॥ वेद जयालागी नित्य वाखाणित्ती । ती हा
वेदमूर्ती पांडुरंग ॥७॥ श्रीमान हा माझा सदगुरू समर्थ । देई मोक्ष स्वार्थ पांडुरंग ॥८॥
पांचा भूतांचा जो करितो झाडणी । तो हा ज्ञानखाणी पांडुरंग ॥९॥ दुरकणी देई मोह
पंचानन । करी त्या हनन पांडुरंग ॥१०॥ रंगे चित्त माझे तथाच्या स्वरूपीं । असे आप
आपी पांडुरंग ॥११॥ गर्व अभिमान सांडावा समूळ । भेटे तो दयाळ पांडुरंग ॥१२॥
महा माया एके क्षणांत निरसी । सुखाची पै राशी पांडुरंग ॥१३॥ हाव ही धरी जो सदगुरू
पायाची । इच्छा पुरवी त्याची पांडुरंग ॥१४॥ राजा त्रैलोक्याचा गुरुराज स्वामी । वसे
अंतर्दामी पांडुरंग ॥१५॥ जाया पुत्र धन त्यासी अर्पील । सर्वस्वे रक्षील पांडुरंग ॥१६॥
यमाची जाचणी त्यासी चुकली । गुरुमूर्ति भेटली पांडुरंग ॥१७॥ प्रभा हे जयाची
पसरली जनी । चिज्जुपाची खाणी पांडुरंग ॥१८॥ भूतळीं या नसे दुजा कोणी ऐसा ।
भक्तांचा कोवसा पांडुरंग ॥१९॥ नेई भक्तांसी जो आपुल्या समीप । तो हा मायबाप
पांडुरंग ॥२०॥ इति कर्तव्यता हीच दासालागीं । सेवावा हा जगी पांडुरंग ॥२१॥ तीकडी
सांखळी त्रिगुणाची तोडी । भवांतूनि काढी पांडुरंग ॥२२॥ उपमा त्यासी काय देऊ
आतां । सकलार्थ दाता पांडुरंग ॥२३॥ परोपकारालागीं अवतार केला । आनंदाचा
झेला पांडुरंग ॥२४॥ नाम हे तथाचें जन्ममरणवारी । भक्ता सहाकारी पांडुरंग ॥२५॥
मन हे जडले तथाचियां पदी । उत्तरी भवनदी पांडुरंग ॥२६॥ काया वाचा मनं स्वरूपा
राहावें । नाम आठवावें पांडुरंग ॥२७॥ यम नियम साधीं साधन अष्टांग । होईल सर्वांग
पांडुरंग ॥२८॥ एका जनार्दनी देह हरपला । होऊनि राहिला पांडुरंग ॥२९॥

(५) श्री संत तुकाराम :

(१) पाठवील ठाया । पांडुरंग चितिलिया ॥१॥ त्यासी चितिलिया मनीं । चित्ता
करी गवसणी ॥२॥ विधिनिषेध नेणती । एक निष्ठा धरूनी चित्तीं ॥३॥ तुका म्हणे तैसे
देवा । होणें लागे त्याच्या बावा ॥४॥

(२) उद्धाराचा संदेह नाही । याच्या कांही सेवका ॥१॥ पांडुरंग अभिमानी ।
जीवदांनीं कोंसवा ॥२॥ बुडतां जळीं जळतां आमी । ते प्रसंगी राखावे ॥३॥ तुका म्हणे

आंम्हासाठी । कृपा पोटी वागवी ॥४॥

(३) प्रीतिभंग माझा केला पांडुरंगा । भक्तिरस सांगा कां जी तुम्ही ॥१॥
म्हणुनि काहीं न ठेवींची उरी । आली वर्मावरी एकाएकीं ॥२॥ न देखेंचि कांही परती
माघारी । उरली ते उरी नाही मुळी ॥३॥ तुका म्हणे आला अंतरासी खंड । तरि माझें
तोंडं खवळिलें ॥४॥

(४) येगा येगा पांडुरंगा । घेई उचलुनि वोसंगा ॥१॥ ऐसी असोनियां वेसी ।
दिसतो मी परदेसी ॥२॥ उगवूनि गोवा । सोडवूनि न्यावें देवा ॥३॥ तुज आड कांहीं ।
बळ करी ऐसे नाहीं ॥४॥ तुका म्हणे हृषीकेशी । काय उशीर लाविलासी ॥५॥

(५) पुढें आता केंचा जन्म । ऐसा श्रम बारेसा ॥१॥ सर्वथाही फिरों नये । ऐसी
सोय लागलिया ॥२॥ पांडुरंगा ऐसी नाव । तारूं भाव असतां ॥३॥ तुका म्हणे चुकती
बापा । पुन्हा खेपा सकळां ॥४॥

(६) आणीक ऐसें कोठें सांगा । पांडुरंगासारिखे ॥१॥ दैवते ये भूमंडळीं ।
उद्धार कळी पाववितें ॥२॥ कोठें कांही कोठें काहीं । शोध ठायीं स्थळाशी ॥३॥
अन्नत्रीचे तीर्थी नासे । तीर्थी वसे वज्रलेप ॥४॥ पांडुरंगींचे पांडुरंगी । पाप अंगी राहेना
॥५॥ ऐसे हरे गिरिजेप्रती । गुह्य स्थिती सांगितली ॥६॥ तुका म्हणे तीर्थ क्षेत्र । सर्वत्र
हे दैवत ॥७॥

(७) ऐसे सांडुनियां धुरे । केविलवाणी दिसां कां रे । कामें उर भरे । हाती नुरे
मुक्तिका ॥१॥ उदार हा जगदानी । पांडुरंग अभिमानी । तुळसीदल पाणी । चिंतनाचा
भुकेला ॥२॥ नलगे पुसावी चाकरी । कोणी वकील ये घरीं । त्याचा तोचि करी ।
पारिपत्य सकळां ॥३॥ नाही आड काठी । तुका म्हणे जातां भेटी । न बोलतां मिठी ।
उगीच पार्यां घालावी ॥४॥

४.४ 'पांडुरंग' अद्वैत भावनेची प्रतिमा :

'पांडुरंग' या नाम व्युत्पत्तीचा विचार केला तर विभूतिमत्व किंवा क्षेत्रत्व या
दोन्ही संदर्भाने श्रीकृष्ण भक्तांमध्ये विरून गेले, भक्तस्वरूप झाले असे चित्र दिसते.
भक्तियोग हा महायोग असल्याचे श्रीमद् शंकराचार्यांनी म्हटले आहे आणि भीमातीरी
महायोगपीठ अवतरले असे आर्वर्जून सांगितले. त्याचा मतितार्थ हा की; श्रीमद्भगवतात,
भगवद्गीतेत भक्तियोगाचे महत्त्व सांगितले आहे त्याप्रमाणे केवळ समर्पित राधाभावानेही
परमेश्वराची प्राप्ती होते. भक्ताच्या ठिकाणी राधाभाव जागृत झाला की श्रीकृष्ण
भक्ताला हव्या त्या रूपात प्रकटतात. एवढेच नव्हे तर तद्रूप होतात. 'पांडुरंग'
संदर्भाने विचार करू लागले तर

(१) राधा कृष्ण अद्वैत वृंदावनात घडले तेव्हा शामवर्ण श्रीकृष्ण राधेच्या

प्रभेत सामावले आणि श्री रुक्मिणींना 'पांडुरंग' रूपाचा साक्षात्कार झाला.

(२) श्री लक्ष्मींना असे राधारूप व्हावेसे वाटले आणि श्रीकृष्ण अर्थात
पांडुरंग त्यांना शोधीत मागोमाग गेले आणि राधालक्ष्मी स्वरूप झालेल्या श्रीलक्ष्मींना
श्रीपुरात सरस्वती तीरी पुन्हा पांडुरंगाचे दर्शन झाले. आणि नंतर भक्तवत्सल पांडुरंगाचा
शोध घेत त्या पंढरपुरात आल्या. त्या भक्त पुंडलिकासोठी परब्रह्मलिंग स्वरूपात
विटेवर उभ्या असलेल्या श्री विठ्ठलांना दुरुनच पाहात तिष्ठत उभ्या राहिल्या आणि
विटेवर उभ्या भक्ताच्या भक्तीशी एकरूप झालेल्या राधाभावात विरघळून गेलेल्या
त्यांच्या मागेच उभे राहावे लागले आणि विठ्ठल रघुमाई असे रूप भोगावे लागले.

(३) श्री लक्ष्मींनी श्रीपूर वसविले. भीमेला मिळणाऱ्या सरस्वती नदीच्या
तीरावर भक्त पांडुसाठी प्रकट होण्याचे दिलेले आश्वासन पाळण्यासाठी श्रीपूर जणू
प्रति काशी किंवा प्रति वैकुंठ स्वरूपात वसविले. गालवमुनी यांच्या कृपाशीर्वादाने
पांडू शर्मा भक्तियोग साधण्यासाठी श्रीपुरात आले. पांडू शर्मा एवढे ध्यानमग्न झाले की
श्री विष्णूंना लक्ष्मीदेवींच्या सहाय्याने अद्वैत पावलेल्या पांडू शर्मांची अवस्था राधाभावाने
ओतप्रोत झाली होती. वरदान मागताना पांडूभक्ताच्या निमित्ताने भक्तियोगाचा गौरव
व्हावा अशी इच्छा व्यक्त करून ते पुन्हा गोविंदमय झाले. पांडू शर्मांच्या इच्छेसाठी
बालगोप वेशात पांडुरूप होऊन गोविंद पांडुरंगात रंगून 'पांडुरंग' झाले. पांडू शर्मा
आणि गोविंद ही दोन रूपेच राहिली नाहीत म्हणूनच श्रीगोंद्यात पांडू शर्मांचे स्वतंत्र
स्थान नाही. हे पंढरपुरातील विठ्ठल आणि पुंडलिक यांच्या स्वरूपअवस्थेपेक्षा वेगळे
रूप आहे. येथे 'अद्वैत' भावाची अनुभूती देणारा वस्तुपाठ बालगोपवेशातील 'पांडुरंग'
रूपाने उभा आहे. तोही स्वतःचे भज्य मस्तकावर धारण करून येथेही पांडुरंगाच्या
मस्तकावर शिवपिंडी आहे. राजयोगातून भक्तियोगाचे प्राकट्य येथे स्पष्ट जाणवते.
ज्ञानदायिनी सरस्वतीच्या तीरावर राधा-लक्ष्मीदेवींच्या साक्षीने, राधाकृष्ण भक्तियोग
सिद्ध होऊन महायोग पीठ स्वरूपात श्रीपूर सिद्ध झाले.

(४) 'पांडुरंग' हा अद्वैतसाधनेचा आदर्शभूत मानूनच मध्ययुगीन संतांनी
विठ्ठलभक्ती, सद्गुरुभक्ती, संतभक्ती केली आहे. सगुणभक्ती करीत असताना ध्येय
पांडुरंग प्राप्तीचे दिसते. यामुळेच श्रीविष्णूंकरिता सहस्रनामाबरोबर विठ्ठलनामाला
अंतिम पर्याय म्हणून 'पांडुरंग' नाम मध्ययुगीन संत वापरतात. हा पांडुरंग बालगोप
असल्याचेही अनुभवतात आणि प्रत्यक्ष विष्णुरूपाशी पांडुरंगरंगात अद्वैताची अनुभूती
घेतात.

४.५ पांडुरंग महात्म्य तथा पंढरी महात्म्याचे स्वरूप व महत्त्व :

'पांडुरंग महात्म्य' लिहिण्याची प्रेरणा पांडुरंग भक्ती हीच आहे हे निर्विवाद

होय. हे प्रयत्न सामान्यतः १६व्या-१७व्या शतकात झालेले दिसतात. याचा अर्थ असा की, श्रीमदशंकराचार्यांनी 'परब्रह्मलिंगम् पांडुरंगम्' याचा उच्चार प्रथम केला याकडे लक्ष वेधणे आवश्यक आहे. भीमा नदीचा उगम भीमाशंकर येथून झाला आहे. श्रीमदशंकराचार्यांनी द्वादश ज्योतिर्लिंगांची घोषणा केली. त्यातील कृष्णा नदीच्या उपनद्यांवरील हे महत्त्वाचे लिंग. गंगेप्रमाणे भीमेच्या उत्पत्तीशी शिवशंकरांचा अनुबंध आहे. येथून उगम पावलेल्या नदीचा पंढरपूरपर्यंत प्रवास होऊन 'चंद्रभागा' स्वरूप प्राप्त होण्याच्या प्रवासात तत्कालीन द्रविडदेश आणि महाराष्ट्र यांना जोडणाऱ्या या भीमा नदीला 'सरस्वती' नावाची एक वस्तुतः अतिशय लहान वाटणारी नदी श्रीशंकराचार्यांना नक्कीच महत्त्वाची वाटली. या नदीच्या तीरावर श्रीपूर/श्रीगोंदा हे नगर वसले आहे. याची प्राचीनता थेट द्वापारयुगाच्या मागे जाते. येतील राधालक्ष्मी किंवा राधारुक्मिणी, अष्टभैरव, अष्टविनायक आणि शिवस्थाने यांनी वेढलेल्या तीर्थस्थळात बालगोपवेशात शिवलिंग मस्तकावर घेऊन प्रकटलेले गोविंद गोपालकृष्ण आहेत. येथेच श्रीकृष्ण स्वतःला परमभक्त, गालवमुनीशिष्य, पांडू शर्मा याला दिलेल्या वचनाप्रमाणे प्रकटतात आणि पांडूच्या भक्तिरंगात रंगून जाऊन 'पांडुरंग' नावाने प्रसिद्ध होण्याचे अभिवचन देतात; ही स्कंदपुराणातील अतिप्राचीन संहितेच्या उत्तरार्धात आलेली स्व. एकनाथ जोशी यांनी स्कंदपुराणाच्या आधारे निवेदिलेली पुराणकथा श्रीमदशंकराचार्यांनी पाहिली आहे. हे पांडुरंग, समकालीन (बहुधा) चंद्रभागा तीरीच्या कुक्करमुनी अनुग्रहित पुंडरिक किंवा पुंडलिक यांच्या मातृपितृभक्तीने प्रसन्न होऊन भेटण्यास येतात हे आख्यानही श्रीमदशंकराचार्यांनी स्कंदपुराण, पद्मपुराण आणि विष्णुपुराण यात पाहिलेले असावे. त्यातूनच पुंडलिकासाठी पांडुरंग पंढरपुरात वितेवर तिष्ठत असल्याचे पांडुरंग अष्टकात त्यांनी वर्णन करून सांगितले आहे. ही स्थाने भक्तियोगाची अद्वैत साध्य आणि सिद्ध करणारी भीमेच्या तीरावरील महायोगपीठे आहेत. त्यांचे रक्षण येऊ घातलेल्या परकियांच्या आक्रमणात झाले पाहिजे याचा विचार श्री शंकराचार्यांनी केला असलाच पाहिजे हेही लक्षात घेणे आवश्यक आहे. वेदप्रामाण्य मानणाऱ्या भक्तियोगाची दक्षिणोत्तर दिशांना सांधणारी ही योगपीठे आहेत. यादृष्टीने त्यांनी या परब्रह्मलिंगाची उद्घोषणा केली.

श्रीमदशंकराचार्यांनी उद्घोषणा केलेल्या या योगपीठाचे महत्त्व तेराव्या शतकातील श्री संत नामदेव आणि श्री ज्ञानेश्वर यांनी ओळखले ते स्वतःच्या घराण्यातील वारीच्या प्रघाताने. त्यामुळे श्री संत नामदेवांनी 'पांडुरंग महात्म्य' लिहिले/सांगितले ते पंढरी क्षेत्र डोळ्यासमोर ठेवून; त्यामुळे या महात्म्यापासूनच पुंडलिकाची कथा, हा 'पांडुरंग महात्म्य' लेखनाचे केंद्र बनले. मात्र 'पांडुरंग महात्म्य' असेच या महात्म्याला संबोधण्यात आले. श्री ज्ञानेश्वरांनी श्री विठ्ठलाच्या 'पांडुरंग कांती'चा उल्लेख करून

पांडुरंगच विठ्ठलरूपात उभे असल्याचे श्री शंकराचार्यांचे निर्देशन एक प्रकारे स्पष्ट केले. श्री नामदेवांच्या पंढरी महात्म्यातील तीर्थक्षेत्रे श्रीपूर/श्रीगोंदा येथेही आहेत हे विशेष. श्री नामदेव आणि श्री ज्ञानदेव यांच्या या घोषणांच्या अगोदर पंढरपूर हे त्या काळी कर्नाटकाचा भाग असल्याने आणि मोगल स्वान्यांच्या आक्रमणांमुळे पांडुरंग विठ्ठल मूर्तीचे स्थलांतर अनेक प्रकारे झाले. विजयानगरलाही झाले. यात मूर्तीची रूपे बदलली. त्याचबरोबर उपनदी सरस्वती तीरावरील श्रीपूर क्षेत्र आणि तेथील पांडुरंग चक्र अज्ञातवासात गेले, हे लक्षात घेतले पाहिजे. या परिस्थितीचे पुनरुत्थान करण्याचा प्रयत्न मालोजीराजे यांनी घृष्णेश्वराचे पुनरुत्थान आणि श्रीपूरचे पुनरुत्थान करण्यासाठी श्री संत शेख महंमद बाबा यांची स्थापना श्रीपूर/श्रीगोंदात केली. गोविंदाचे अर्थात पांडुरंगाचे पुनरुत्थान करताना श्री शेख महंमदांनी पंढरपूर वारी सुरू केली आणि पंढरपूर क्षेत्र महात्म्य महायोगपीठ म्हणून वर्णिले. ते खरेतर श्रीपुरातील पांडुरंग विठ्ठल रूपाने पंढरीत पुंडलिकाच्यासाठी उभे आहेत म्हणून.

यानंतर १६व्या - १७व्या शतकात झालेली 'पांडुरंग महात्म्ये' ही पद्म, स्कंद आणि विष्णू पुराणातील पुंडरिकाची/पुंडलिकाची कथा केंद्रस्थानी ठेवून पंढरी क्षेत्र महात्म्य वर्णन करणारी झाली. त्यात कन्नड, तेलगु भाषेत अगोदर झालेली महात्म्ये पुढे ठेवून लिहिली गेली आणि स्व. एकनाथ जोशी यांनी ज्या कथेवर अलिकडे प्रकाश टाकला व प्रा.डॉ. बाळासाहेब बळे यांनी त्या कथेकडे लक्ष वेधले ते 'पांडुरंग' अद्वैत योग सांगणारे स्कंदपुराणातील महात्म्य गुलदस्त्यातच राहिले. डॉ. ढेरे यांनी नाझरेकर लिखित 'पांडुरंग महात्म्य' संपादित करताना स्कंदपुराणातील पांडुरंग महात्म्याकडे दुर्लक्ष झाल्याचे म्हटले आहे. आज हे महात्म्य नेमके कोणत्या प्राचीन संहितेत आहे हे शोधणेही दुरापास्त आहे. प्रस्तुत लेखकाने प्रयत्न केले तथापि 'खेमराज श्रीकृष्णदास' यांनी संपादित केलेली संहिता धांडोळूनही स्व. एकनाथ जोशी यांनी संदर्भासाठी घेतलेले 'पांडुरंग महात्म्य' सापडले नाही. मात्र 'सरस्वती प्राकट्य' विषय स्पष्टीकरण कथा आणि 'पांडुरंग' नाम आढळले. त्यामुळे श्रीपुरातील 'पांडुरंग' कथा ही लोकसाहित्यशास्त्रदृष्ट्या कथाविशेष (द्विश्रश दूशि) ठरते. मात्र भ्रामक ठरत नाही. त्यामुळे सर्वच पांडुरंग महात्म्यांचे महत्त्व किंवा पंढरी महात्म्य यांचे महत्त्व वैष्णव भक्तिसंप्रदायाच्या दृष्टीने आहेच. तथापि स्व. एकनाथ जोशी लिखित 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथातील 'पांडुरंग' आख्यान अधिक लक्षणीय व महत्त्वाचे ठरते. या महाभक्तियोगपीठ क्षेत्राच्या उद्घोषणेसाठी एकनाथ महाराजांनी उपरिनिर्दिष्ट 'पांडुरंग महात्म्य' सद्गुरू पांडुरंग स्वरूपात निवेदिले आणि शेख महंमद बाबांनी मनाच्या वारूवर स्वार होऊन महायोग सिद्धी साधावी यासाठी राजयोग आणि भक्तियोग यांची सांगड घालणारा 'योगसंग्राम' हा अति महत्त्वाचा ग्रंथ सरस्वती तीरी 'पांडुरंग'

गोविंद यांच्या साक्षीने लिहिला. महादजी शिंदे यांनाही याच कारणाने श्रीगोंद्यात प्रस्थापित केले असावे, असे म्हणता येते.

४.५ कानडाऊ विठ्ठलू – पांडुरंग :

‘कानडाऊ विठ्ठलू कर्नाटक’ हे श्री ज्ञानेश्वर माऊलींचे प्रसिद्ध वचन पांडुरंग-विठ्ठलाच्या ‘कानडा’ असण्याविषयी चर्चाप्रवर्तक ठरले, यात शंका नाही.

प्रस्तुत ग्रंथात आम्ही कलियुगातील विष्णूअवतार प्राकट्याची सुरुवात व्यंकटेशाच्या व्यंकटाचलावरील अवताराने झाली याकडे लक्ष वेधले आहे. त्रेतायुगात सीतेची छायारूप बनून अशोकवनात राहणारी आणि नंतर अग्निदिव्य करणाऱ्या राधाभावी भक्तशिरोमणी ‘वेदवती’च्या उद्धारासाठी वेदवतींचा अवतार म्हणून प्रकटलेल्या पद्मावतींशी गिरीबालाजींनी अर्थात व्यंकटेश्वरांनी, श्री लक्ष्मी, अगस्त्यमुनी आणि कार्तिकेय यांच्या इच्छेनुसार विवाह करून भक्तांना सहज प्रत्यक्ष दर्शन गिरीबालाजी रूपात देण्याचे आश्वासन दिले. कलियुगाच्या प्रारंभापासून गिरीबालाजी हे स्थान भृगुरूषींच्या भाकिताप्रमाणे भक्तांना प्रत्यक्ष वैकुंठ प्राप्तीचा, ऐहिकजीवनातही इच्छित फलप्राप्तीचा आनंद देते आहे. भारतातील वैष्णवांचे भक्तियोगपीठ म्हणून ते सर्वाधिक प्रसिद्ध आहे. कलियुगात भक्तिपरंपरेची सुरुवात व विकास अशाप्रकारे द्रविड देशात म्हणजे आजच्या कर्नाटक-आंध्र सीमेवर तमिळनाडूलाही समीप अशा दक्षिणपथाच्या केंद्रस्थानी झाला, असे म्हणण्यास वाव आहे. अन्यथा साडेतीन शक्तिपीठे, पाच ज्योतिर्लिंगे, नवनाथ आणि गाणपत्य यांचा गोदा-कृष्णेचा हा देश प्रामुख्याने शैव व शाक्त परंपरेचा आहे हे म्हणणे कुलदैवत परंपरेवरूनही सिद्ध होते. राम, कृष्ण, पांडुरंग आणि विठ्ठल ही भक्तिदैवते किंवा आराध्यदैवते म्हणून स्वीकारलेली दिसतात. राम, पांडवांची भ्रमंतीविषयक अनेक स्थाने आणि वैदिक काळापासूनची अगस्त्य आणि वशिष्ठ या मित्रावरुणी ऋषींची गुरुकुले यांची स्थाने महाराष्ट्रात पहावयास मिळतात. तेथे आज मात्र या दैवतांना कदाचित मागे टाकून किंवा नैमित्तिक स्थान देऊन पांडुरंग-विठ्ठल भक्तीला नित्योपासनेचे स्वरूप आले आहे. हे स्वरूप आले तेही कलियुगात. भक्तियोगानेच अद्वैत साधना करता येईल या नारद, प्रल्हाद, शुक आणि प्रत्यक्ष भगवंत यांच्या आश्वासनाने.

विष्णू अवताराची अथवा श्रीकृष्ण अवताराची दुसरी परिणती श्री सरस्वती नदीतीरी श्रीपुरात भीमा नदीच्या उपनदीच्या तीरावर गालवमुनी अनुग्रहित, गोविंद, कृष्ण, गोपाल भक्त पांडू शर्मांसाठी, व्यंकटाचलावर श्रीकृष्ण, श्री विष्णूंच्याच स्वरूपात असलेले श्रीकृष्ण विष्णू पांडू शर्मांसाठी बालगोप स्वरूपात पांडूसमोर प्रकटले आणि

भीमा क्षेत्रात अर्थात कर्नाटकाच्या सीमेवरील प्रदेशात कानडाऊ देव मराठी झाले, पांडुरंग झाले. पांडू शर्मांला अर्थात पूर्वजन्मातील एका भगवद्भक्ताला श्रीकृष्णांनी द्वापारात दिलेल्या अभिवचनाप्रमाणेच घडले, असे स्कंदपुराणाच्या आधारे स्व. एकनाथ जोशी यांनी प्रतिपादिले आहे. व्यंकटेश कृष्ण विष्णू रूपाचे ‘पांडुरंग’ रूप प्रकटले; तेही लक्ष्मींच्या राधाभावी भक्तियोगानेच होय. श्रीपुरातून सरस्वती प्रवाहाबरोबर भीमा प्रवाहाने हे दैवत पंढरपूर येथे चंद्रभागेच्या तीरी म्हणजे पुन्हा तत्कालीन कर्नाटकातच पांडुरंग विठ्ठलस्वरूपात होऊन प्रकटले, असे विठ्ठल कानडाऊ कर्नाटकुच होत. त्यांनी मन्हाठीचा बढीवार मिरविणाऱ्या श्री ज्ञानदेवांना ‘अद्वैत’चा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी; भक्तियोगाचा अवलंब करण्याचे साधन म्हणून श्री विठ्ठलाने वेध लावला, असे ज्ञानदेवांना वाटते.

श्री. वा. ल. मंजुळ यांच्या उत्कर्ष प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेल्या ‘पंढरपूरच्या अलक्षित कथा’ या ग्रंथात ‘श्री विठ्ठल : एक प्रवासी देवत’ या प्रकरणात ‘मुक्काम कर्नाटक’ या मथळ्याखाली श्री विठ्ठल या दैवताचा कर्नाटक, आंध्र व तमिळनाडू या द्रविड प्रदेशाशी असलेला; विविध संशोधकांनी जोडलेला अनुबंध साधार मांडला आहे तो संक्षेपात पाहाणे इष्ट होईल. त्यांच्या निवेदनाप्रमाणे -

(१) पंढरपूर एकेकाळी कर्नाटकात होते. विठ्ठल हे दैवत आणि पुंडलिक हा भक्त दोघे कानडीच. कन्नड ‘पंडरगे’ या क्षेत्रनामानुसार ग्रामनाम पंढरपूर आणि दैवतनाम पांडुरंग झाले असावे. डॉ. ढेरे यांनीही यास दुजोरा दिला आहे. पांडुरंगावरून कन्नड तेलगु स्वरूपात पांडुरंगपल्ली झाले असावे.

(२) श्री ज्ञानेश्वर ‘कानडाऊ विठ्ठलु कर्नाटक’ म्हणतात. ज्ञानेश्वर पूर्वकाळात कर्नाटकात विठ्ठलभक्ती होती याचा पुरावा म्हणजे विठ्ठल मंदिरातील तुळईवरील इ.स. १२३६ चा शिलालेख. त्यात पंडरिगे व पुंडरिक ही कन्नड नामे आली आहेत. भाषाशास्त्रदृष्ट्या विष्णू - विठ्ठू - विठ्ठल - विठोबा असे देवाचे नाव कन्नड.

(३) प्रा. ग. ल. खरे यांनी १२व्या शतकातील शिलालेखाधारे कर्नाटकातील शिमोगा जिल्ह्यात दोन विठ्ठल मंदिरे शोधली आहेत.

(४) कर्नाटकमधील पुरंदरदास यांच्या भक्तिपर रचना विठ्ठलासमोर कन्नड भक्त गातात. पौष अमावस्येस हा कार्यक्रम होतो.

(५) मुसलमानी आक्रमणापासून वाचविण्यासाठी विजयनगरच्या रामराजापुत्र कृष्णदेवरायाने सोवळ्या ब्राह्मणाकरवी विठ्ठलमूर्ती, विजयनगरला वाजतगाजत नेली. कै. विनोबा भावे आणि ग. ह. खरे यांनी या घटनेची पुष्टी केली आहे. एकनाथांचे आजोबा भानुदास यांनी विठ्ठलमूर्ती परत आणल्याची सुरस कथा महिपतींनी भक्तिलीलामृतात वर्णिली आहे.

भानुदासकालीन वादिराज स्वामींच्या 'तीर्थप्रबंध' रचनेतील 'तुंगातीर गतोऽसि विठ्ठल' श्लोकाचा सरळ अर्थ 'चंद्रभागा सोडून हे विठ्ठला तुंगभद्रातीरी विजयानगरला गेला' असा आहे. याला शं. बा. जोशी आणि १८व्या शतकातील श्री विठ्ठलकवींनी कन्नडगीतातून पुष्टी दिली आहे. परंतु नंतर विजयानगरला जी मूर्ती मिळाली ती कन्नड पद्धतीची होती, पंढरपुरातली नव्हती, असे ग. ह. खरे यांनी स्पष्ट केले आहे.

या सर्व चर्चेचा मतितार्थ सांगताना वा. ल. मंजुळ लिहितात, 'या सर्व चर्चेवरून मराठी विठ्ठल कानडात गेला होता. नव्हे विठ्ठल तेराव्या शतकापूर्वी कर्नाटकातच होता. द्वारकेतून बाहेरून महाराष्ट्रात परतला, हा असा आत बाहेर प्रवास आहे. मराठी विठ्ठल कानडी झाला एवढ्यावर भागले नाही; तो आंध्रात तेलंगणात प्रवासाला गेला. गुंतुर जिल्ह्यातील रेपल्ले तालुक्यातील भट्टीप्रोलु येथील विठ्ठल मंदिरातील शिलालेख सर्वात जुना इ.स. ११४४ आणि सर्वात पहिला विठ्ठलविषयक होय. त्यानंतर श्रीशैलम् येथील शके १३१८ मधील शिलालेख, ज्यामध्ये कदंब घराण्यातले हरिहरांच्या पत्नीने, विठ्ठलांबाने, विठ्ठलेश्वराच्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना केल्याची नोंद आहे. तिसरा उल्लेख पंढरपूरच्या शके ११९५ च्या चौऱ्याऐशीच्या शिलालेखात अनेक तेलगुभाषिक देणगीदारांची नावे आली आहेत. विठ्ठलाशी संबंधित तेलगु शब्दही आहेत.

बालाजीभक्त अन्नमाचार्य (शके १३४६-१४२५) यांनी काही पदातून विठ्ठलभक्ती गाथिली आहे. बरीचशी विजयानगरच्या विठ्ठलाला उद्देशून आहेत. पुढे तेनाली रामा, कृष्णदेवरायाचे दरबारी (इ.स. १५०९ ते १५२९) यांनी 'पांडुरंग महात्म्यम्' उत्तम निबंधकाव्य लिहिले आहे. (इ.स. १३३६-१५६५) भटीप्रालुपी मूर्ती विजयनगर काळातली आहे. मेदक जिल्ह्यात वेंकटकृष्णपूर संस्थानाने विठ्ठलभक्तीचा प्रसार केला (शके १६४९). मच्छलीपट्टणपासून दोन मैलावर 'चिलकलपुडी' येथे 'कीरपंढरपूरन म्हणजे प्रतिपंढरपूर आहे. तामिळनाडूमध्ये हाच देव सेलम, श्रीरंगम, टिंगुणम येथे भक्तांनी स्थापन केला आहे. अशा नोंदी (पृष्ठ १३६ ते १४०) मध्ये वा. ल. मंजुळानी केल्या आहेत.

वरील मंजुळानी केलेल्या नोंदीवरून विठ्ठल मुळात कर्नाटकातच होता असा निष्कर्ष निघत नाही. पंढरपूर हेच विठ्ठल रूपात पांडुरंगाचे प्राकट्य होण्याचे निर्विवाद स्थान आहे हेच यावरून अधिक स्पष्ट होते व त्यास पुराणे आणि श्रीशंकराचार्यांचाही आधार आहे. म्हणजे वर आम्ही लिहिल्याप्रमाणे कलियुगात व्यंकटेशगिरीबालाजी श्री पांडुरंग श्रीपूर आणि पांडुरंग विठ्ठल पंढरपूर असा हा कृष्णा खोऱ्यातील भीमा क्षेत्रातील भक्तियोगपीठाचा इतिहास म्हणता येईल. राजकीय आक्रमणे आणि विजयानगरच्या राजांचे आराध्य यामुळे विठ्ठलांचा असा प्रवास द्रविड देशात झाला

असावा इतकेच. अन्यथा लिहिली गेलेली 'पांडुरंग महात्म्ये' किंवा 'पंढरी महात्म्ये' ही असाच निर्देश करतात, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

४.७ काही ठळक निष्कर्ष :

(१) महाराष्ट्रातील वैष्णव संप्रदायात किंवा भागवत संप्रदायात 'पांडुरंग' या नामाची परंपरा द्वापारयुगातील कृष्णलीलांपासून कलियुगात वर्तमान अवस्थेपर्यंत चालत आलेली दिसते.

(२) 'पांडुरंग महात्म्य' किंवा 'पंढरी महात्म्य' या स्वरूपातील लेखनाला प्रामुख्याने पद्मपुराण, स्कंदपुराण, विष्णूपुराण, महाभारत या प्राचीन वाङ्मयाचा आधार आहे असे दिसते.

(३) श्रीकृष्णांना किंवा विष्णूंना 'पांडुरंग' हे नाव कसे मिळाले याविषयी अनेक व्युत्पत्ती प्रचलित आहेत. त्यात राधाकृष्ण अद्वैत दर्शनामुळे श्री लक्ष्मी किंवा रुक्मिणी यांना श्रीकृष्ण 'पांडुरंग' (कांती) स्वरूपात वाटले. शुक्ल पक्षात श्री विठ्ठल 'पांडुरंग' वाटतात. कर्पूरगौर शिवशंकरांच्या भक्ती रंगलेले श्रीकृष्ण 'पांडुरंग' वाटतात. 'पंडरगे' या पंढरपूरसाठीच्या कन्नड नावाच्या क्षेत्रनाम प्रभावाने 'पांडुरंग' असे नाव प्राप्त झाले असावे. मात्र स्व. एकनाथ जोशी यांनी स्कंदपुराणाच्या आधारे लिहिलेल्या श्रीपूर महात्म्यात पांडू शर्मा यांच्या राधाभावे उत्कट भक्तिरंगात रंगून पांडू शर्मांशी अद्वैत प्रसंगांची आठवण सर्व भक्तिमार्गी माणसांना राहावी म्हणून 'पांडुरंग' नामाची धारणा ही अपवादात्मक कथाविशेष येते त्यानुसार 'पांडुरंग' नाम आले.

(४) श्रीमद्शंकराचार्यांपासून 'पांडुरंग' नाम भक्तिवाङ्मयात पांडुरंग नाम प्रचलित झाले. श्री ज्ञानेश्वर ते तुकाराम संतमालिकेने ते प्रचलित केले आहे.

(५) 'पांडुरंग' हे नाम 'अद्वैत' साधनेची प्रतिमा आहे.

(६) 'पांडुरंग महात्म्य' किंवा 'पंढरी महात्म्य' असे लेखन पुराणांपासून झालेले असले तरी १६व्या - १७व्या शतकात त्यांची संख्या अधिक आहे. नामदेव हे यात १३व्या शतकात हे महात्म्य लिहितात.

(७) 'श्रीपूर महात्म्य' यात आलेले 'पांडुरंग महात्म्य' कथाविशेष स्वरूपात अपवादात्मक आहे. त्यामुळे श्रीपूर क्षेत्र, सरस्वती नदी आणि भक्त पांडू शर्मा यांवर स्कंदपुराणाच्या आधारे स्व. एकनाथ जोशी यांनी नवा प्रकाश टाकला आहे.

(८) श्रीपुरातील पांडुरंगच पंढरपुरात भक्त पुंडलिकांसाठी श्री विठ्ठलविवेक तिष्ठणारा विष्णू या स्वरूपात प्रकटले. यास श्रीमद्शंकराचार्य श्री व्यंकटेश स्तोत्र यांतून दुजोरा मिळतो. श्री ज्ञानेश्वर आणि श्री नामदेव यांनीही याकडे सूचकतेने लक्ष वेधले आहे. श्री एकनाथ यांनी जाणीवपूर्वक सद्गुरू पांडुरंग असे अभंग लिहिले तर

श्रीपूर क्षेत्र व पांडुरंग दैवत यांच्या पुनरुत्थानासाठीच मालोजीराजे भोसले यांनी श्री शेख महंमदबाबा यांना श्रीगोंद्यात स्थापित केले आणि श्रीगोंद्यातून पंढरपूर दिंडी परंपरा राखली, असे म्हणता येते. महादजी शिंदे यांनाही श्रीगोंद्यात त्यासाठीच प्रस्थापित केले असावे, असे म्हणण्यास वाव आहे.

(९) 'कानडाऊ विठ्ठलू' या उक्तीला श्री विष्णूंचे अथवा श्रीकृष्णांचे दक्षिणापथ विभागात कलियुगातील प्राकट्य हे पूर्वनियोजित वचनांचा, अभिवचनांचा भाग होते. म्हणूनच गिरीबालाजी, बालगोपवेषात पांडुरंग आणि भक्त पुंडलिक यांच्यासाठी श्री विठ्ठल असे प्राकट्य झाले. भक्तिमार्गाने अद्वैत साधना किंवा उद्धार हे कलियुगाचे सूत्र स्थापित करून सिद्ध करण्यासाठीच्या या लीला होत. परकीय आक्रमणात 'श्री विठ्ठल' टिकून राहावेत यासाठी कर्नाटक, आंध्र, तामिळनाडू यातून विशेष प्रयत्न झाले. पंढरपूर कर्नाटकात होते आणि विजयानगरचे रावदेव, कृष्णदेव यांचा हा प्रभाव असावा. १२व्या शतकापासून द्रविड देशात श्री विठ्ठल मूर्ती दिसतात तथापि तेनाली रामाही 'पांडुरंग महात्म्य' असाच शब्द प्रयोग करतात किंवा श्री ज्ञानेश्वरही 'पांडुरंग कांती'चा उल्लेख करून पांडुरंगांनीच श्री विठ्ठल स्वरूपात दर्शन दिले. राधाभावे भक्ती हेच अर्थात संपूर्ण समर्पण भावे भक्ती हेच या सर्वांचे कारण आहे, असे म्हणावे लागते.

✱

प्रकरण ५ वे श्रीपुरात प्रकटले पांडुरंग

स्व. एकनाथ सदाशिव जोशी यांनी लिहिलेल्या 'श्रीपूर महात्म्य' या क्षेत्रमहात्म्य ग्रंथाने 'पांडुरंग महात्म्य' किंवा 'पंढरी महात्म्य' या संदर्भाने वेगळाच साक्षात्कार घडविला आहे. वारकरी संप्रदाय किंवा वैष्णव अर्थात भागवत संप्रदाय प्रचलित होण्याच्या परंपरेवर देखील कलियुग, इतिहास पुराण या दृष्टीने या लेखनाने वेगळाच व वैशिष्ट्यपूर्ण प्रकाश पडला आहे. त्यामुळे श्रीमद्शंकराचार्य यांच्यापासून श्री संत शेख महंमद, तुकाराम यांच्यापर्यंतच्या 'पांडुरंग' भक्तिपरंपरेतील अनेक भावपूर्ण रहस्ये उलगडण्यास सहाय्य झाले आहे.

५.१ ग्रामनाम इतिहास :

भीमा नदीच्या उपनद्यांपैकी एक लहान नदी म्हणजे 'सरस्वती' नदी होय. सरस्वती नदीच्या काठावर, अहमदनगर जिल्ह्यातील 'श्रीगोंदा' नावाचे एक प्राचीन नगर वसले आहे. हे 'श्रीगोंदा' महमुलाच्या ब्रिटीश रचनेप्रमाणे आजही तालुक्याचे ठिकाण आहे. या श्रीगोंदा नगरीला श्रीपूर, श्रीगोंदा, चांभारगोंदा अशी नावे मिळालेली दिसतात. स्व. एकनाथ जोशी यांनी 'श्रीपूर महात्म्य' 'स्कंदपुराणा'मधील संदर्भासह लिहिले. त्यांना स्कंदपुराणाची एक प्राचीन संहिता (हस्तलिखित?) मिळाली. त्या संहितेच्या उत्तरार्धात त्यांना श्रीपूरक्षेत्र व पांडू शर्मा यांचे आख्यान मिळाले; असे ते श्रीपूर महात्म्यात लिहितात. आता हे लक्षात घेणे आवश्यक वाटते की, स्कंदपुराणाच्या अनेक संहिता असून त्या खंडात्मकतेने बांधल्या आहेत. या खंडात्मक बांधणीतही अनेक खंडांचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे भाग असून, एकूण श्लोकसंख्या ८०,००० ते ८४,००० श्लोकांपर्यंत असल्याचे नोंदविलेले आहे. खेमराज किंवा क्षेमराज कृष्णदास यांनी संपादित केलेल्या स्कंदमहापुराणाच्या प्रस्तावनेत, भागवत महापुराणात

स्कंदपुराणाची श्लोकसंख्या ८१,१०० असल्याचे नोंदवून; ब्रह्मदेवांच्या मुखी पुढील उद्गार आहेत

‘ब्रह्मोवाच – शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुराणं स्कान्दसंज्ञकम् ॥ यस्मिन्प्रतिपदं साक्षान्महादेवो ववस्थित- ॥१॥ पुराणे शतकोटी तु यच्छैवं वर्णितं मया ॥ लक्षितस्यार्थजातस्य सारो व्यासेन कीर्तितः ॥२॥’

त्यांनी पुढे अनेक संहिता व श्लोकसंख्या यांविषयी ‘संदेहनिरसनम्’ केले आहे. खेमराज कृष्णदास यांनी संवत् १९६६ शके १८३१ फाल्गुन शुक्ल ६ सौम्य वासरे ‘श्रीवेङ्कटेश्वर’ स्टीम-मुद्रणालयलाध्यः मुंबई यांच्या मार्फत हे स्कंदपुराण प्रसिद्ध केले आहे. स्व. एकनाथ जोशी यांनी केवळ प्राचीन प्रत व उत्तरार्ध एवढेच उल्लेख करून त्यातील श्लोक मात्र दिले आहेत. संहिता कोणची? इ. विषयी माहिती नाही. तेव्हा स्व. जोशी यांचे लेखन ‘बाबावाक्यंप्रमाणम्’ या प्रमा न्यायाने स्वीकार्य ठरते. (संदेहनिरसनार्थ हे लिहिले) स्व. जोशी ‘श्रीपूर महात्म्य’ ग्रंथात लिहितात-

‘हे सर्व जुन्या माहितीवरून । स्कंद पुराणातील एक जुने लिखाण । हाती आले त्यावरून । तर्कशुद्ध वर्णिले ॥

(अ. १ ओवी २०)

ते ८व्या अध्यायात पुन्हा लिहितात-

‘श्रीपूर क्षेत्र पांडुरंग महिमान । वर्णिले ज्या आधारावरून । तेच मूळ आता कथन । करतो येथे ॥४॥ स्कंदपुराणात उत्तरखंड भाग त्यात । वर्णन जे एका अध्यायात । तेच मूल याचे ॥५॥

साधार लेखन करतांना ऋषींनी क्षेत्रविषयक विचारलेल्या प्रश्नाला स्वतः स्कंद उत्तर देतात-

स्कंदउवाच

भैरव्युत्तरे चतुःक्रोशे देशे पुण्य प्रदेशकं । सरस्वती नदी यत्र करवीर समानतः ॥२॥ श्रीपूर नामं तत्रास्ति विश्रुते सुऽपूजितम् । आद्य कल्पे द्वापरान्ते पांडू शर्मा भवेद् द्विजः ॥३॥

याच आख्यानात नगर नामाविषयी स्कंद सांगतात-

श्रीपूरं प्रथमं नाम श्रीगोंदेच द्वितीयकम् । सर्वक्षेत्रेषुत्तमंच चर्मगोंदे भविष्यती ॥१३॥

हे मूळ संस्कृत आख्यान स्व. जोशी यांनी श्रीपूर महात्म्याच्या ८व्या अध्यायात ऋषी-स्कंद संवाद स्वरूपात १५ श्लोकात दिले आहे. ही तीन नावे या नगराला कशी याविषयीच्या पुराणसंदर्भीय कथांप्रमाणे

(१) श्री विष्णूंनी लक्ष्मींना सरस्वती तीरी हे नगर भूवैकुण्ठ स्वरूपात वसवायला

सांगितले. लक्ष्मी म्हणजेच ‘श्री’, श्रींनी वसविले म्हणून श्री+पूर=श्रीपूर असे नाव.

(२) श्रीकृष्ण गोविंद श्री लक्ष्मींच्या राधाभावाने केलेल्या भक्तीने प्रसन्न झाले, तथापि गोविंद अर्थात गोपवेशात प्रकट झाले म्हणून ‘श्रीगोंदे’ असे नाव.

(३) गोविंद नावाचा एक चर्मकार श्रेष्ठ भगवद्भक्त श्रीगोंद्यात राहात असे. त्याच्या आठवणीसाठी श्रीगोंदेचे चर्मगोंदे किंवा चांभारगोंदे झाले.

सरकारदरबारी मात्र ‘श्रीगोंदे’ हेच नाव मान्य आहे.

५.२ ‘श्रीपूर महात्म्य’ एक क्षेत्रमहात्म्य ग्रंथ :

‘श्रीपूर महात्म्य’ हा ग्रंथ स्व. एकनाथ सदाशिव जोशी, श्रीगोंदा यांनी लिहिलेला ओवीबद्ध ग्रंथ होय. हा ग्रंथ २० अध्यायांचा असून (१) श्रीपुरेच लक्ष्मीनिवास आज्ञा, ४५ ओव्या. (२) महालक्ष्मी आगमन व श्रीपूर नामाभिधान, ओव्या ४७. (३) पांडूपूर्ववृत्त कथन, ओव्या ५३. (४) पांडू श्रीपूर निर्गमन, ओव्या ४२. (५) श्रीपुरे पांडू आगमन व आश्रम संस्थापन, ओव्या ४२. (६) पांडू तपःसिद्धी व पांडुरंग अवतार, ओव्या ८२. (७) पांडुरंग महात्म्याचे क्षेत्र महात्म्य वर्णन, ओव्या ४७. (८) स्कंदपुराणांतर्गत मूळ वर्णन, ओव्या ९२. (९) पांडुरंग विठ्ठल ऐक्य, ओव्या ६७. (१०) पांडुरंग विठ्ठल ऐक्य, ओव्या ४५. (११) योग माया निवारण, ओव्या ९५. (१२) श्रीपूरनगर देवता वर्णन, ओव्या ४७. (१३) मध्य कालस्थ भक्त वर्णन, ओव्या ९३. (१४) श्री शेख महंमद सिद्धसंत वर्णन, ओव्या ८१. (१५) श्री प्रल्हाद संत वर्णन, ओव्या ९५. (१६) श्री प्रल्हाद सिद्धसंत वर्णन ओव्या १२१. (१७) श्री संत केणे वर्णन, ओव्या ७१. (१८) श्री संत नारायण महाराज नाचणे, ओव्या ९४. (१९) श्री संत संतू महार व संत मंमद्या तांबोळी, ओव्या ५८ व (२०) ग्रंथसमालोचन, ओव्या ६२. असा एकूण १३५९ ओव्यांचा हा ग्रंथ आहे हा ग्रंथ श्री पुरुषोत्तम जोशी यांनी म्हणजे स्व. एकनाथ जोशी यांचे पुत्र यांनी २००४ मध्ये फेब्रुवारी महिन्यात प्रसिद्ध केला आहे.

नावावरून हा ग्रंथ ‘श्रीपूर’ या तीर्थक्षेत्र नगराचे वर्णन करणारा क्षेत्रमहात्म्य ग्रंथ आहे, हे स्पष्ट होते. तथापि ग्रंथाचा उद्देश या क्षेत्रात ‘पांडुरंग’ अवतार कसा घडला यावर लक्ष केंद्रित करण्याचा आहे. अर्थात त्या निमित्ताने क्षेत्रमहात्म्य अधिक वाढले हे नाकारता येत नाही. या ग्रंथात श्रीपूर नामाभिधान अ. २, पांडुरंग महात्म्याचे क्षेत्रमहात्म्य वर्णन अ. ७, श्रीपूर नगर देवता वर्णन अ. १२ आणि अ. ८ मध्ये स्कंदपुराणातील मूळ वर्णन या उल्लेखात थेट क्षेत्रमहात्म्य वर्णन आहे. १३ ते १९ अध्यायात आजवर श्रीगोंद्यात झालेल्या संतांच्या चरित्रांचे वर्णन आहे. अर्थात त्यामुळेही क्षेत्राचे महात्म्य वाढते हे खरे.

मूल स्कंदपुराणातील स्व.श्री एकनाथ जोशी यांनी दिलेले क्षेत्रमहात्म्य असे.
ते स्कंदांनी ऋषींना सांगितले आहे. ते अ. ८ मध्ये येते.

भैरव्युत्तरे चतुःक्रोशे देशे पुण्य प्रदेशकं । सरस्वती नदी यत्र करवीर समानतः ॥२॥ श्रीपूर नामं तत्रास्ति विश्रुते सुऽपूजितम् ॥ श्लोक ३॥

श्री भगवंतांनी अर्थात गोविंद गोपालांनी पांडू शर्माना वरदान दिले व 'एवमस्तु निवासामि तव प्रित्या मुनेः सदा ॥' असे आश्वासन दिले. (श्लोक ७)

अशाप्रकारे श्री लक्ष्मी पांडुरंग यांचे वास्तव्य असलेल्या सरस्वती नदीवरील या क्षेत्रात-

'अस्मिते क्षेत्रे तु यो दद्यात् सोऽनंत फलमश्रुते । पितृनुद्दिश्य यत्किंचित दीयतेच पदौ तदा ॥१०॥ श्राद्धादिकं वाऽपि नरैः तत्तेषां अक्षयं भवेत् । तत्रपिंडप्रदानंही गयायाश्च शताधिकम् ॥११॥ पदांकिता शिला यत्र दृश्यते चाऽपि सुंदरी । पश्यन् सायुज्य मानोती नाम कार्या विचारणा ॥१२॥'

असे क्षेत्रमहात्म्य मुळातून दिले असून श्रीपूर, श्रीगोंदा व चर्मगोंदा या नगर नामांचा उल्लेख केला आहे.

सातव्या अध्यायात पांडुरंग अवतार का घडतो याचे वर्णन केले असून या क्षेत्री नवविधा भक्तीचे महात्म्य वर्णिले आहे. देवाची सेवा हेतुपूर्वक किंवा निर्हेतुक करता कोणती फळे मिळतील याचे वर्णन आले आहे. त्यांचा भावार्थ थोडक्यात असा-

'ऐशा नानाविध सेवा । अहंकार त्यागे आवडतात देवा । अंतरीच्या भक्तिभावा । अधिक मान्यता ॥४१॥ तयांची कामना देव पुरवितो । ऐसा कृपाळू सर्वदांच तो । यासी काही प्रेमे वाहतो । त्यासी देतो अनंतपर ॥४२॥'

क्षेत्रमहात्म्याच्या निमित्ताने भक्तिमार्गाचे महात्म्य कवी निवेदित करतात.

पहिल्या अध्यायात क्षेत्रमहात्म्य सांगताना स्व. जोशी लिहितात, हे महात्म्य वैकुंठात श्री विष्णू लक्ष्मींना प्रेरित करतात-

सरस्वती तीर सांप्रत । नामे असे विख्यात । तेथे एकशेआठ तीर्थ आहेत वस्तीसी ॥२७॥

सहाव्या अध्यायात प्रत्यक्ष गोविंदकृष्ण प्रकाशमान झाले तेव्हा त्यांच्या प्रभावळीत क्षेत्रातील देवता दिसू लागल्याचे वर्णिले आहे.

'तेजोवलय तरी प्रभावळीसम । त्यातही देवता नामवंत उत्तम । दिसो लागल्या विषम । तेजोरूपे ॥४२॥ अष्टविनायक अष्टभैरव नवचंडी ज्योतिर्लिंगे सर्व । मध्ये मानव देहाकारे अपुर्व सूर्यच ऐसा ॥४३॥'

प्रा.डॉ. बाळासाहेब बळे यांनी या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत लिहिले आहे, 'या

नगरीत अध्यात्म भव्यतेचा साक्षात्कार घडविणारी लक्ष्मीनारायण, लक्ष्मी-पांडुरंग, सूर्यमंदिर (नष्ट), अष्टभैरव, अष्टविनायक, नवचंडी, बारा ज्योतिर्लिंग अशी विविध १०८ तीर्थस्थळ आजही थोर अध्यात्म परंपरेची आणि जातीपातीरहित निखळ भक्तिभावाची साक्ष ठेऊन आहेत.' ग्रंथलेखकाने श्री संत शेख महंमद, श्री संत प्रल्हाद, श्री संत केणे, श्री संत नारायण, श्री संत संतू महार, आणि श्री संत मंमद्या तांबोळी याशिवाय श्री नारायण महाराज, सद्गुरू कृष्णानंद महाराज, श्री संत गोविंदा चांभार, श्री सद्गुरू राऊळबुवा, श्री सद्गुरू आत्माराम महाराज, श्री सद्गुरू गोधड महाराज आणि श्री पंढरी महाराज यांचे उल्लेख करून क्षेत्रमहात्म्य वर्णिले आहे. त्यामुळे पांडुरंग-लक्ष्मी प्राकट्याच्या पुराणकथा आणि सरस्वतीतीर्थ आणि सरस्वती भीमा संगम महात्म्य याबरोबरच हा ग्रंथ सरस्वती तीरीचे श्रीपूर क्षेत्रमहात्म्य ग्रंथ झाला आहे.

५.३ श्रीपूर/श्रीगोंदा मंदिरांचे गाव :

स्व. श्री एकनाथ जोशी पहिल्या अध्यायात श्रीपूर महात्म्य सांगताना म्हणतात-

'एव्ही सरस्वती अल्प । भीमपुढे तिचे काय माप । तरी हा विशेष प्रताप यावरून ॥३३॥ तिच्यातील पावनपण । गुण ज्ञान ओळखून । त्यातही एकशेआठ तीर्थांचे एक स्थान । ऐसा प्रदेश शोधुनी ॥३४॥'

'संत कवी शेख महंमद : एक चिकित्सक अभ्यास' या पुणे विद्यापीठात पीएच.डी.साठी १९९८ साली सादर केलेल्या टंकलिखित प्रबंधात डॉ. भीमा मोदळे यांनी परिशिष्ट ७ मध्ये श्रीगोंदा येथील मंदिरांची यादी दिली आहे. त्यात

(१) महादेव किंवा शिवमंदिरे - कुकडीजवळील महादेव, सिद्धेश्वर मंदिर, कनकेश्वर हे खंडोबा देवळाजवळील, सिदनकर गल्लीजवळील मंदिर, वैजनाथ मंदिर-बोराच्या जवळ, नामदेव महाराजांजवळ, शंभोमहादेव मंदिर, अंबिकेश्वर- कुंभारगल्ली, रकलेश्वर- चारराठाच्या बारवाजवळ, बालखंडेश्वर- पारगाव रोड, शनि मंदिर, रामेश्वर- महादजी शिंदे विद्यालय, भुलेश्वर- होनरावजवळ, लोहारगल्ली, राजमल बलदोटाजवळ, गांजुरेमळा, नन्नवरेजवळ, पोलीसलाईनजवळ, ज्योतिर्लिंग वामनबंडोबा वाडा, निशिकांत नाईकवाडा आणि रामबंडेवाडा. एकूण २२ मंदिरे.

(२) गणपती मंदिर- सिद्धेश्वर मंदिराजवळ, मोकशीसमोर, केणी मंदिरासमोर, पारगाव रोड, गणपती मंदिर तेलीगल्ली, आळसंदरकरांच्या माडीजवळ, साळवणदेवी रोड, रोकडोबा चौकातील. एकूण ८ मंदिरे.

(३) राम मंदिर- शास्त्री बुवा येथील, शर्मा थिएटरजवळ, बाजारतळावरील ३ मंदिरे.

(४) दत्त मंदिर- लाईट बोर्ड बोर्डावरील, कुकडी कॉलनी, एस.टी. स्टॅण्डजवळील, सरस्वती किनारी, पोलीस स्टेशन. एकूण ५ मंदिरे.

(५) विठ्ठल मंदिर- हेमाडपंती, केणीमंदिर, सुतारगल्ली, नारायण महाराज. एकूण ४ मंदिरे.

(६) मारुती मंदिर- शनि मंदिर, मांडवगणरोड, बाजारतळ, रोकडोबा चौक, भंडारीजवळ (बुरुडगल्ली), केणी मंदिराजवळ, चारराठाच्या बारवाजवळ, डांगे किराणाजवळ, साळवणदेवी रोड २. एकूण १० मंदिरे.

(७) भैरवनाथ- सिदनकरगल्ली, होनराव चौक, निशिकांत दंडनाईक वाडा व अन्य पाच. एकूण ८ मंदिरे.

(८) संतांचे मठ- महंमद महाराज बाबा, रावळबुवा, गोधडबुवा, प्रल्हादबुवा, सावतामाळी. एकूण ५ मंदिरे.

(९) देवीचे मंदिर- महालक्ष्मी मंदिर, कालिका मंदिर, लक्ष्मी मंदिर, चारराठाच्या बारवाजवळ लक्ष्मी मंदिर, लक्ष्मी मंदिर मांडवगण रोड, तुळजापूर ठाणे, घोडेगाव रोड, पद्मावती मंदिर कुंभारगल्ली, पद्मावती मंदिर चांडगाव रोड, भुत्याची देवी मंदिर (गवळीवाडा), साळवणदेवी देवीचे मंदिर (माळावर). एकूण ११ मंदिरे.

(१०) इतर मंदिरे- खंडोबा मंदिर (सरस्वती किनारी), बालाजी मंदिर मांडवगण रोड, श्रीकृष्ण मंदिर गोसावी वाडा, सूर्यनारायण मंदिर चाराहाट, नामदेव मंदिर (शिंपीगल्ली), पार्श्वनाथ मंदिर (चाफेक समोर), जैनस्थानक (शंभु महादेवाजवळ), वेताळबुवा (गॅस एजन्सीजवळ), चिमाजीबाबा (बसस्थानक), मुर्कीबा मंदिर (काळकाई चौक), नरसिंह मंदिर (हेमाडपंती मंदिराजवळ), मुंजोबा मंदिर (रोक्षेमोर), खंडोबा मंदिराजवळ वेताळबुवा, वेताळबुवा पेडगाव रोड, मुंजोबा मंदिर (तेलीगल्ली), शनिमंदिराजवळ मुंजोबा, कालिका मंदिर, मांगोबा मंदिर, संत रोहिदास चांभार मंदिर, गोविंद मंदिर (सिद्धेश्वराजवळ), मुंजोबा होळीगल्ली, वेताळबुवा गोंधळीगल्ली, बौद्ध मंदिर. एकूण २४ मंदिरे.

(११) मज्जीद दर्गाह- मंगलशहा मस्जिद (झेंडा चौक), जामा मशीद शिंपीगल्ली, तकीया मज्जीद, काझी मज्जीद पाचपीर, राजबक्षदशाह चांदशाहवल्ली, बलखंडी बाबा दर्गाह, राजबक्ष दर्गाह, शादवल दर्गाह, बकरसाहब मस्जिद, पीर (माणिकशेठ), पीर (बोर्डकर), पीर (सुतारगल्ली), राजबक्षीवीर कसाबगल्ली. एकूण १५.

या माहितीचे संकलन डॉ. मोदळे यांनी श्री. बबनराव कोंडीबा होले यांच्याकडून करून घेतले आहे.

या मंदिरांच्या यादीत बारा ज्योतिर्लिंगे कोणती? अष्टविनायक कोणते? अष्टभैरव कोणते? यांचा नीट उल्लेख नाही. मात्र त्यांचा उल्लेख स्व. एकनाथ जोशी

करतात. तसेच श्री लक्ष्मी मंदिर, राधालक्ष्मी नवचंडिका आणि सर्वात महत्त्वाचे पांडुरंग मंदिर यांचे उल्लेख नाहीत. सर्तीचे उल्लेख नाहीत. म्हणजेच प्राचीन १०८ तीर्थे कोणती त्याचा धांडोळा होणे आवश्यक आहे. तसेच शिळेवरील विष्णू पाऊले कोणती यांचा उल्लेख नाही. प्रत्यक्ष पाहणीत मात्र या जागा वृद्ध लोक दाखवतात, असे सर्वेक्षणात लक्षात आले. त्यातील जास्तीत जास्त या ग्रंथात समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न आहे.

५.४ सरस्वती तीरी क्षेत्र श्रीपूर :

अ) श्रीपूर वसले सरस्वती तीरी :

श्रीपूर अथवा श्रीगोंदा हे क्षेत्र 'सरस्वती' नदीच्या तीरी वसले आहे. 'सरस्वती' नदी तीरावर स्वतंत्रपणे गाव वसले आहे. असे भारतात अपवादात्मक आहे. म्हणूनच श्रीपूर क्षेत्राचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

१) सरस्वतीचे महाराष्ट्रातील अस्तित्व :

सरस्वती महाराष्ट्रात प्रकटपणे श्रीगोंदा वगळता अन्यत्र दिसत नाही. सह्याद्रीत उगम पावलेल्या महत्त्वाच्या स्रोतांबरोबर सरस्वती गुप्तपणे वाहते असा संकेत परंपरेने वैदिक कालापासून लोकजीवनात रूढ आहे. गोदावरी व कृष्णा या नद्यांमध्ये ती सुप्तपणे वाहात आहे असे म्हटले जाते. श्रीगोंद्यातील पंचक्रोशीत चोराचीवाडीपासून पेडगावपर्यंत पाच-सहा किलोमीटरचा प्रवास 'सरस्वती' प्रकटपणे करते आणि भीमेला पेडगावजवळ मिळते. भीमा-सरस्वती असा हा अनोखा संगम दक्षिण भारतात केवळ श्रीगोंद्यालाच पाहायला मिळतो. श्रीगोंद्याचे 'सरस्वती'चे पात्र पाहिले तर ही नदी किती मोठी असावी याची कल्पना येते. मात्र सर्वच नद्यांप्रमाणे ही नदी बारमाही वाहात नाही. श्रीगोंद्यात या नदीचे अस्तित्व जवळपास पंचवीस किलोमीटर एवढे सांगितले जाते. सरस्वती नदी भीमा नदीला आरपार छेदून आपले वेगळे अस्तित्व येथे प्रकट करते आणि पुन्हा भीमेला मिळते. ही गोष्ट तर केवळ दिव्य अशीच म्हटली पाहिजे.

२) महानदी भीमा :

(भीमा आणि चंद्रभागा दोन्ही प्रितीच्याच कळा) भीमा नदी ही दक्षिण भारतातील महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि तेलंगणा प्रदेशातून वाहणार दक्षिणपूर्व वाहिनी नदी जवळपास साडेआठशे किलोमीटरचा (८८१ कि.मी.) प्रवास करून कृष्णा नदीस मिळते. याच नदीला पंढरपूर येथे चंद्रभागा असे नाव मिळते ते चंद्रकोर आकार मिळाल्यामुळे. या नदीला अनेक छोट्याछोट्या उपनद्या येऊन मिळतात.

पुणे जिल्ह्याच्या खेड तालुक्यातील भीमाशंकरच्या टेकड्यांमध्ये भीमाशंकर

देवाल्याच्या जवळ उगम पावते. पश्चिम घाटातील सह्यागिरीच्या रांगांमधील मोठ्या नद्यांपैकी ही एक नदी. भीमाशंकरच्या अरण्यप्रदेशातून ती खेड तालुक्यात उतरते आणि लगेचच आर्य किंवाअरिय नदी तिला उजव्या बाजूने दक्षिणेकडे चासकमान प्रकल्पात मिळते. या आर्य नदीच्या वरच्या बाजूला कलमोडी धरण आहे. चासकमान प्रकल्प हा भीमा नदीवरील वरच्या बाजूचा मोठा प्रकल्प उजव्या बाजूने कुमंडला नदी येऊन मिळते. पुढे भीमा नदी डाव्या उजव्या बाजूवरील पिंपळगाव सिद्धगव्हाण या गावाजवळ भीमा हवेली तालुक्यात आणि शिरूर तालुक्यांच्या मधून वाहते. याच भागात इंद्रायणी नदी येऊन मिळते. ती तुळापूरजवळ इंद्रायणी, मुळा-मुठा या भीमेच्या मुख्य उपनद्या होत. इंद्रायणीनंतर वडु बुद्रुकला खालच्या बाजूला धोमल नदी मिळते आणि नंतर भीमा कोरेगावला येते. पुढे तिला उत्तरेकडून वेल नदी येऊन मिळते. येथे विठ्ठलवाडी हे गाव वसले आहे. आंबेगाव तालुक्यात उगम पावलेली वेल नदी खेड आणि शिरूर तालुक्यातही वाहाते. नंतर भीमेला मिळते. पुढे भीमा दौंड तालुक्यात प्रवेश करते. वेल नदीनंतर पारोडीजवळ कामिना नदी येऊन मिळते. त्यातच पुण्यातून वाहणाऱ्या मुळा-मुठा जोडनद्या येऊन मिळतात. पुढे नान्नजवळ घोडनदी येऊन मिळते. पश्चिम घाटाकडून येऊन मिळणाऱ्या नद्यांपैकी घोडनदी ही अखेरचीच नदी म्हणता येईल. शिरूर तालुक्याच्या पुढे पुणे जिल्ह्यातून भीमा नदी अहमदनगर जिल्ह्यात येऊन मिळते. एका बाजूला दौंड तालुका, दुसऱ्या बाजूला श्रीगोंदा तालुका यापूर्वीच पुणे विभागात नीरा नरसिंहपूरच्या मध्या नीरा येऊन मिळते. श्रीगोंदा तालुक्यातून सोलापूर जिल्ह्यात जातांना नगर जिल्ह्यातून वाहणारी सीना नदी भीमेला मिळते ती वेल नदी नंतर.

भीमा नदीला पेडगावजवळ प्रवाहांच्या दृष्टीने नगण्य वाटणारी सरस्वती नदी मिळते. सोलापूर जिल्ह्यात मोठे प्रवाह सीना, चांदणी, मोशी, बोटी, मान, भोगावती, भामा, पवना, काग्रा असे भीमेला येऊन पुढे कर्नाटक आणि तेलंगणाच्या सीमेवर भीमा नदी कृष्णा नदीत विलीन होते.

भीमेच्या तीरावर - बारा ज्योतिर्लिंगापैकी भीमाशंकर (पुणे), (नगर) अष्टविनायकापैकी सिद्धटेक, (सोलापूर) पंढरपूर विठोबा, (कर्नाटक गुलबर्गा) मध्ये गाणगापूर दत्तात्रय, घाटगिरी भागम्मा, श्री क्षेत्र हलकन्देश्वर हरूर, रासनगी बलभीमसेन अशी तीर्थक्षेत्रे आहेत. मात्र १०८ मंदिरांचे पांडुरंग क्षेत्र श्रीगोंदा श्रीपूर हे सरस्वतीतीरी स्वतंत्रपणे उभे आहे. भीमा प्रवाहाने पुढे जाता या क्षेत्राकडे फारसे लभच दिले गेले नाही.

भीमेच्या या प्रवाहाला जवळपास ३१ बंधारे/धरणे बांधली आहेत. भीमा नदी अहमदनगर जिल्ह्याच्या दक्षिण भागाच्या पारनेर, अहमदनगर, संपूर्ण श्रीगोंदा,

कर्जत, जामखेड तालुक्यातून वाहते. सांगवी दुमाला या गावी ती नगर जिल्ह्यात प्रवेश करते आणि अहमदनगर-पुणे सीमेवरून साठ किलोमीटरचा तिचा प्रवास होतो. भीमेच्या डाव्या तीरावरून घोडनदी मिळते व पुढे सरस्वती, लोहकरा आणि नानी नदी तिला मिळतात. घोडनदी आणि सीना नद्या या मुख्य नद्या नगर जिल्ह्यात भीमेला मिळतात. त्यातील सीना जामगाव आणि जेऊरकडून येते. शेवटी कर्नाटक स्टेट बॉर्डरला भीमेला मिळते.

भीमा सरस्वती संगम त्यामुळे स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्यपूर्णतेने डोळ्यात भरते.

३) पंढरी क्षेत्राविषयी रूपकात्मकतेने योगपीठाचे वर्णन करताना श्रीपूर :

पंढरी क्षेत्राविषयी रूपकात्मकतेने योगपीठाचे वर्णन करताना श्री संत शेख महंमद महाराज थेट श्रीपूरचा उल्लेख करताना स्वतःला 'ज्ञानगोंदेचे वासी' (अ.१८६) म्हणतात. एवढेच नव्हे तर श्रीपुरातील राधालक्ष्मी याच महायोगपीठाला भाळल्या हेही ते स्पष्ट करतात. श्री. वा. सी. बेंद्रे संपादित श्री संत शेख महंमद महाराजांच्या कवितासंग्रहात नोंदविलेल्या पंढरी क्षेत्र रूपकात याचा उल्लेख मेतो तो असा- 'आहिकर्षी श्रीहाटापासून । पुढे गोल्हाट जाणं । औटपीठ अर्धमातृका निरंजन । लक्ष्मीले ॥१४॥ पुढे भ्रमरगुंफा सिखर । सतरावी भीमा वाहे साचार ॥ भाव पुंडलिकाचा निर्धार । देखोनि उभे हरि ॥१५॥ गरुडाची टीका दिधली मना । बारा सोळा गोपीका जाणा । भक्तिनवविध निर्गुणा राधा भाळलीसे ॥१६॥ सांडूनि छत्तीसाची मात्रा । शेख महंमद जाला सामोरा । ब्रह्मरंध्री स्वमंभ ईश्वरा । दर्शन झाले ॥१७॥' (अ. २३९) या उल्लेखातील श्रीहाट अर्थात श्रीपूर, गोल्हाट - ज्ञानगोंदे अर्थात सरस्वती - भीमा संगम आणि सतरावी कला चंद्रभागा. या ठिकाणी अद्वैत निश्चित होईल म्हणूनच नवविधा भक्तीने पुंडलिकासाठी तिष्ठणाऱ्या हरिला पाहून निर्गुण अद्वैत साधण्यासाठी राधा भाळली. (राधा म्हणजेच नवविधा भक्ति) आणि अद्वैत झाली. लक्ष्मीपाठोपाठ आलेली राधा नव्हे तर लक्ष्मी राधाभावाने भाळल्या. श्रीपुराप्रमाणे राधा लक्ष्मी झाल्या. छत्तीस सांडले- सूर्माच्या बारा कला, चंद्राच्या सोळा कला आणि अष्टांग यांचा मेळ म्हणजे छत्तीस सांडून सतरावी कला साधली अर्थात योग सिद्ध झाला. पूर्वीच्या श्रीमद् शंकराचार्य लिखित पांडुरंगाष्टकात 'महायोगपीठे तटे भीमरथ्या' याचे स्पष्टीकरण जणू श्री शेख महंमद महाराज करीत आहेत. 'ज्ञानगोंदेचे वासी' असे स्वतःला म्हणविणारे श्री संत शेख महंमद ज्ञानगोंदा म्हणताना ज्ञान म्हणजे सरस्वती व गोंदा म्हणजे गोविंद या दोन्हीचा उल्लेख आवर्जून करून सरस्वती तीरीचे गोविंदस्वरूप (बालगोपालस्वरूप) पांडुरंग पंढरपूरला पुंडलिकाच्या महायोगाने अनुभूत होण्यासाठी येतात हेही महाराज सुचवितात.

ब) सरस्वती नदीविषयक आख्यायिका :

स्कंदपुराणातील प्रभास खंडात सरस्वती नदीविषयी आलेली कथा सूचक वाटते. प्र. न. जोशी यांनी स्कंदपुराण (उर्वरित) या ग्रंथात ती आख्यायिका वाचनीय स्वरूपात मांडली आहे ती अशी- देवी, हरिणी, वज्रिणी, न्यडूकु-कपिला आणि सरस्वती या पाच स्रोतांनी युक्त या क्षेत्रातून (प्रभास) वाहते. एकदा देवाधिदेव विष्णू सरस्वतीस म्हणाले, “कल्याणी तू पश्चिम दिशेला क्षीर समुद्रासमोर जा आणि वडवानलाला नेऊन तेथेच ठेव. त्यामुळे सर्व देवता निर्भय होतील.” तेव्हा सरस्वती म्हणाली, “मी स्वतंत्र नाही. माझे पिता विद्यमान आहेत. मी त्यांची आज्ञाधारक कन्या आहे. त्यांच्या आज्ञेशिवाय मी एक पाऊलदेखील उचलणार नाही.” तेव्हा विष्णू ब्रह्मदेवांकडे गेले आणि म्हणाले, “देवेश्वर, आपण देवांच्या कार्याची सिद्धी करावी.” त्यावर ब्रह्मदेव सरस्वतीला म्हणाले, “देवी तू भयाकूल झालेल्या देवांचे रक्षण कर.” सरस्वती म्हणाली, “आपल्या आज्ञेनुसार मी निश्चित जाईन. परंतु तो भयंकर वडवानल माझं शरीर जाळून टाकील. शिवाय या भूतलावर कलियुग आलं आहे. त्यातील पापाचारी माणसं मला स्पर्श करतील.” त्यावर ब्रह्मदेव म्हणाले, “मुली, तू पापी लोकांनी भरलेल्या पृथ्वीला स्पर्श करू इच्छित नाहीस, तर मग पातालात या वडवानलाला घेऊन जा. जेव्हा वडवानलाचा ताव अधिक होईल, तेव्हा पृथ्वी भेदून प्रकट हो आणि पूर्ववाहिनी होऊन प्राची सरस्वतीच्या नावाने विख्यात हो.” ब्रह्मदेवांचा हा आदेश घेऊन सरस्वती आपल्या तेजाने संपूर्ण जगाला प्रकाशित करत निघाली. त्यावेळी आपल्या मागोमाग येणाऱ्या गंगेस ती म्हणाली, “सखी, आता पुन्हा मला तुझं दर्शन कसं होईल?” गंगा म्हणाली, “सुब्रते, पश्चिमेकडून जाताना तू जसजशी पूर्व दिशेला तोंड करून पाहशील तेव्हा मला तू तुझ्यासमोर उभी असलेली पाहशील. तेथे मी सर्व देवतांसह तुला दर्शन देईल.” मग गंगेचा निरोप घेताना सरस्वती म्हणाली, “सखी आता तू आपल्या स्थानी जा, मला तुझं दर्शन प्राप्त होवो.” अशा प्रकारे तिने यमुना, गायत्री आणि सावित्री याही नद्यांचे दर्शन घेतले. त्यानंतर हिमालय पर्वतावर येऊन एका वृक्षापासून नदीरूपात प्रकट झाली आणि पृथ्वीवर उतरली. त्यावेळी पुण्यसलीला सरस्वती देवीची स्तुती ब्रह्मर्षीगण करू लागले. वडवानलाला घेऊन ती वेगाने वाहू लागली आणि पृथ्वी भेदून पातालात गेली. कधी कधी मर्त्य लोकांतही प्रकट होऊ लागली. अशा प्रकारे पाताळ मार्गाने समुद्राजवळ गेली. खदिरामोद नावाच्या वनात पोहोचून सरस्वतीने समुद्राला पाहिले आणि वडवानलाला घेऊन त्याच्यासमोर जाण्याचा विचार करू लागली. नंतर जेव्हा दक्षिणेला मुख करून निघाली तेव्हा वेदपारंगत असे चार विद्वान महर्षी प्रभास क्षेत्रात आले. हिरण्य, वज्र, न्यूडूकु आणि कपिल अशी त्यांची नावे होती. ते चारही

तपस्वी होते. त्यांनी अलग अलग स्नान करण्यासाठी सरस्वतीला आवाहन केले. इतक्यात समुद्रच सरस्वतीच्या समोर येऊन उभा राहिला. तेव्हा सरस्वतीने पाच धारात विभक्त होऊन त्यांना संतुष्ट केले. म्हणून तिची पाच नावे हरिणी, वज्रिणी, न्यडूकु, कपिला आणि सरस्वती अशी पडली. ही पंचस्रोता नदी सरस्वती आपल्यात स्नान करणाऱ्यास पंचमहापातकांपासून मुक्त करते. उपवास, जप, होम, स्नान, जलपान या पुण्यपावन नदीवर केल्यास महापातके नाश पावतात. त्यानंतर पुन्हा वडवानलाला घेऊन सरस्वती समुद्रसमोर गेली. वडवानलाने उसळणाऱ्या लाटांच्या समुद्राला पाहून सरस्वतीला विचारले, “भद्रे हे काय आहे? क्षार समुद्र मला भीत आहे?” सरस्वती हसून म्हणाली, “अग्नीमहाराज तुम्हाला कोण भीत नाही?” त्यावर वडवानल म्हणाला, “भद्रे मी तुला वर देतो, इच्छेनुसार वर माग.” मग सरस्वतीने भगवान श्री विष्णूंचे स्मरण केले. विष्णूंनी हृदयात प्रकट होऊन दर्शन दिले. सरस्वतीने विचारले, “भगवान, वडवानल मला वरदान देत आहे, सांगा मी त्याला काय मागू?” हृदयस्थित भगवान म्हणाले, “कल्याणी, तू त्याला असे माग की, त्याने आपले मुख सूर्याप्रमाणे करावे.” तेव्हा सरस्वती म्हणाली, “वडवानल तू सूर्याप्रमाणे तोंड करून समुद्राचे पाणी पीत राहा.” तिने तसे सांगितल्यावर वडवानलाने आपले मुख सूर्याप्रमाणे केले. ज्याप्रमाणे घटिकापात्र हळूहळू पाणी शोषते त्याप्रमाणे तो समुद्राचे पाणी पिऊ लागला. त्यानंतर सरस्वतीने समुद्राला बोलावून म्हटले, “तुम्ही सर्व देवतांचे आदि तथा प्राण्यांचे पशुण आहात. भगवान विष्णूंच्या आज्ञेने इथं येऊन या वडवानलाला धारण करा.” समुद्र म्हणाला, “देवी, आण वडवानलाला, माझ्या स्वाधीन कर.” सरस्वती वडवानलाला म्हणाली, “ज्याप्रमाणे अग्निदेव तुपाची आहुति स्वीकारतो, तू जल भक्षण करीत राहा.” असे म्हणून तिने वडवानलाला समुद्राच्या स्वाधीन केले. त्यानंतर सरस्वती पुन्हा नदी होऊन नारदेश्वराच्या मार्गाने समुद्रात विलीन झाली. (पृष्ठ २१४ ते २१७, प्रसाद प्रकाशन, शके १९१२).

क) सरस्वती महात्म्य :

दक्षिण दिशेकडे भीमा नदीला येऊन मिळणारी ही ‘सरस्वती नदी’ अतिप्राचीन सरस्वतीचीच धारा आहे, असे अनुमान वरील आख्यायिकेवरून काढण्यास हरकत नसावी. दक्षिणेकडील पावन तीर्थत्व प्राप्त झालेल्या गंगा गोदावरी या नदीप्रमाणेच भीमा-कृष्णा नद्यांना कावेरी आदि नद्यांना आहे. गंगा गोदावरीचे प्राकट्य आणि भीमा नदीचे प्राकट्य शिवकूपेने आणि शिवास्पदप्रसादार्थ झाले आहे. सरस्वती नदी अशा नद्यांच्या सान्निध्याने पृथ्वीवर ठायीठायी प्रभासतीर्थाप्रमाणे प्रकट झाली आहे या म्हणण्यास भक्कम आधार वरील आख्यायिकेतून मिळतो. स्कंदपुराणाच्या - नागर खंडातील सरस्वतीतीर्थ महात्म्य निर्देशित करते की - सत्-असत कारण व कार्यरूप

आणि बंधमोक्षरूप जी काही वस्तू आहे ती सर्व गुप्त रूपाने सरस्वतीत आहे. सरस्वतीच सिद्धीरूपाने सर्वांच्या हृदयात निवास करते. वाणी रूपाने हीच सर्वांच्या जिव्हेवर आहे. नेत्रांत ज्योतीरूपाने तीच वास करते. कीर्ति, मेधा. धृती, भक्ती आणि प्रभा तसेच प्राणीमात्रांतील कांती, क्षुधा, निद्रा, तुष्टी, पुष्टी, श्री, प्रीती, स्वधा, स्वाहा, रात्री, रती, पृथ्वी, गंगा, सत्य, धर्म, मनस्विनी, लज्जा, शांती स्मृती, दया क्षमा, गौरी, रोहिणी, सिनीवाली (चंद्रदर्शनी) आणि कुहू (अमावस्या), पौर्णिमा देवमाता अदिती, ब्रह्माणी, सावित्री, कृषी कला, वेळा, नाडी, त्रुटी, काष्ठा (दिशा), रसना आणि सरस्वती ज्ञाना अशी सर्वशक्ती भावना आदि सर्व सरस्वती नदीच आहे. गंधर्व, किन्नर, देवता, सिद्ध, विद्याधर, नाग, यक्ष, गुह्यक, भूत, दैत्य आणि विनायकगण इ. सरस्वतीच्याच प्रसादाने सिद्धी प्राप्त करून घेतात. सरस्वतीचे नाव उच्चारताच मोक्ष प्राप्त होतो - अशा प्रकारे वसिष्ठ ऋषी अनुसारक अम्बुवी राजा यांनी सरस्वतीची स्तुती केली, असे वर्णन डॉ. प्र. न. जोशी यांनी 'सरस्वतीतीर्थ महिमा' या मथळ्यातील विवेचनात अम्बुवी मुखीच्या उद्गार स्वरूपात मांडले आहेत. (स्कंदपुराण - उर्वरित, प्र. न. जोशी, प्रसाद प्रकाशन, शके १९१२, पृष्ठ ५२).

'धर्मारण्य महात्म्य' या स्कंदपुराणातील ब्राह्मखंड खंडातील भागात सरस्वती नदीविषयीचे महात्म्य मार्कंडेय मुनींच्या मुखाने ऋषींना ऐकवले आहे, असे प्र. न. जोशी यांनी स्कंदपुराण (उत्तरार्धात) नोंदविले आहे. (पृ. ७६, प्रसाद प्रकाशन, शके १९१२). ते म्हणतात, "ब्राह्मणांनो, सर्वांना आश्रय देणाऱ्या सरस्वती नदीस मी भाद्रपद शुक्ल द्वादशीस धर्मारण्यातील द्वारावती तीर्थात आणलं. हे द्वारावतीतीर्थ मुनी, गंधर्व, सेवीत आहेत. हे पापांचा नाश करणारं तीर्थ आहे. सरस्वतीचं जल सर्वांना मंगलकारक व पुण्यमय आहे. या नदीत स्नान व तर्पण केलं तर पुन्हा जन्म घ्यावा लागत नाही." मार्कंडेय मुनींनी अशा रितीने सरस्वती नदीस येथे आणून वैकुंठाचा दरवाजा खुला केला आहे. विष्णुलोकांच्या प्राप्तीसाठी या द्वारावती तीर्थातच शरीरत्याग करावा. येथे सर्व पापे नाहिशी होऊन मनुष्य विष्णूधामास जातो. सर्व तीर्थात हे उत्तम तीर्थ आहे. हे तीर्थ मोक्षार्थियांना मोक्ष, धनार्थियांना धन, सुखार्थींना सुख देते. एकादशीस उपवास करून श्राद्ध करणाऱ्यांच्या पितरांचा उद्धार होतो, अशी माहिती या तीर्थाची दिली जाते.

सरस्वतीचे श्रीगोंद्याचे प्राकट्य हे पश्चिम घाट दंडकारण्यातील प्राकट्य असून भीमाशंकरहून निघालेली भीमा नदी भूवैकुंठ पंढरपूर येथे पोहचण्यापूर्वी म्हणजे वैकुंठधामास पोहचण्यापूर्वी, या वैकुंठ प्रदेशात भीमेला मिळते. येथील सरस्वती नदीविषयक श्रद्धा मार्कंडेय मुनींनी वर्तविल्याप्रमाणेच आहे. स्नान आणि तर्पणविषयक महात्म्यही तेवढेच सांगितले जाते. दंडकारण्य ही बहुधा सर्वच वैदिक परंपरेतील

ऋषीमुनींची तपोभूमी आहे. या तपोभूमीतील सरस्वतीतीर्थ केवळ या ठिकाणीच प्रकटले आहे. पुराणकथांच्या सर्व पाऊलखुणा विशेषतः श्रीकृष्ण गोविंदांशी निगडित खुणा येथे अनुभवास येतात हे या तीर्थाचे महत्त्व लक्षात घेता केवळ काल्पनिक स्वरूपात या नदीला सरस्वती हे नाव मिळाले नसावे तर येथे सरस्वतीचेच प्राकट्य आहे, असे ठामपणे म्हणता येते.

ड) सरस्वती नदी विशेष :

स्कंदपुराण (उर्वरित) या प्र. न. जोशी लिखित प्रसाद प्रकाशन, पुणे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'स्कंदपुराण' ग्रंथात (१९९२) श्री. प्र. न. जोशी यांनी सोमनाथ यात्रा विधी, समुद्रस्नान विधी : महिमा, सोमनाथ दर्शन पूजन, पंचस्रोता सरस्वती : वडवानलाचे समुद्रात वास्तव्य अशा मथळ्यांखाली दिलेल्या स्कंदपुराणातील संदर्भीय मजकुरात सरस्वती नदी विषय सूचक आणि अद्भूत माहिती दिली आहे. ही माहिती २११ ते २१७ पृष्ठांवर येते. ही संपूर्ण माहिती शिवांनी पार्वतीदेवींना सांगितली आहे. हा शिवपार्वती संवाद आहे. मुळात अर्थातच संस्कृतातील ही माहिती प्र. न. जोशींनी मराठीत दिली आहे. 'संक्षिप्त स्कंदपुराण' या गीताप्रेस गोरखपूर यांनी प्रसिद्ध केलेल्या (१९५१) या ग्रंथात 'प्रभास खंड' या सातव्या खंडात पृष्ठ क्र. १२३७ ते १२४४ यात ही माहिती हिंदीत दिली आहे. प्र. न. जोशी यांनी शिवपार्वती संवाद दिला आहे तो असा- "देवी, हरिणी, वज्रिणी, न्यडकू, कपिला आणि सरस्वती या पाच स्रोतांनी युक्त सरस्वती नदी या क्षेत्रातून वाहते. एकदा देवाधिदेव विष्णू सरस्वतीस म्हणाले, "कल्याणी, तू पश्चिम दिशेला क्षीर समुद्रासमोर जा आणि वडवानलाला नेऊन तेथेच ठेव. त्यामुळे सर्व देवता निर्भय होतील." तेव्हा सरस्वती म्हणाली, "मी स्वतंत्र नाही. माझे पिता विद्यमान आहेत. मी त्यांची आज्ञाधारक कन्या आहे, त्यांच्या आज्ञेशिवाय मी एक पाऊल देखील उचलणार नाही." तेव्हा विष्णू ब्रह्मदेवाकडे गेले आणि म्हणाले, "देवेश्वर, आपण देवांच्या या कार्याची सिद्धी करावी." त्यावर ब्रह्मदेव सरस्वतीस म्हणाले, "देवी, तू भयाकुल झालेल्या देवांचे रक्षण कर." सरस्वती म्हणाली, "आपल्या आज्ञेनुसार मी निश्चित जाईन. परंतु तो भयंकर वडवानल माझं शरीर जाळून टाकील. शिवाय या भूतलावर कलियुग आलं आहे. त्यातील पापाचारी माणसं मला स्पर्श करतील." त्यावर ब्रह्मदेव म्हणाले, "मुली तू पापी लोकांनी भरलेल्या या पृथ्वीला स्पर्श करू इच्छित नाहीस, तर मग पातालात जाऊन वडवानलाला घेऊन समुद्रात जा. जेव्हा वडवानलाचा ताव अधिक होईल तेव्हा पृथ्वी भेदून प्रकट हो आणि पूर्ववाहिनी होऊन प्राची सरस्वतीच्या नावाने विख्यात हो." ब्रह्मदेवांचा हा आदेश घेऊन सरस्वती आपल्या तेजाने संपूर्ण जगाला प्रकाशित करत निघाली. त्यावेळी आपल्या मागोमाग येणाऱ्या गंगेस ती

म्हणाली, “सखी, आता पुन्हा मला तुझं दर्शन कसं होईल?” गंगा म्हणाली, “सुव्रते, पश्चिमेकडून जाताना तू जसजशी पूर्व दिशेला तोंड करून पाहशील तेव्हा मला तू तुझ्यासमोर उभी असलेली पाहशील. तेथे मी सर्व देवतांसह तुला दर्शन देईन.” मग गंगेचा निरोप घेताना सरस्वती म्हणाली, ‘सखी, आता तू आपल्या स्थानी जा. मला तुझं दर्शन पुन्हा प्राप्त होईल.’ अशा प्रकारे तिने यमुना, गायत्री याही नद्यांचे दर्शन घेतले. त्यानंतर हिमालय पर्वतावर येऊन एका वृक्षापासून नदीरूपात प्रकट झाली आणि पृथ्वीवर उतरली. त्यावेळी पुण्यसलीला सरस्वती देवीची स्तुती ब्रह्मर्षीगण करू लागले. वडवानलाला घेऊन ती वेगाने वाहू लागली आणि पृथ्वी भेदून पातालात गेली. कधी कधी मर्त्य लोकांत प्रकट होऊ लागली. अशा प्रकारे पाताल मार्गाने समुद्राजवळ गेली. खदिरामोद नावाच्या वनात पोहोचून सरस्वतीने समुद्राला पाहिले आणि वडवानलाला घेऊन त्याच्यासमोर जाण्याचा विचार करू लागली. नंतर जेव्हा दक्षिणेला मुख करून निघाली तेव्हा वेदपारंगत असे चार विद्वान महर्षी प्रभास क्षेत्रात आले. हिरण्य, वज्र, नाडूकू आणि कपिल अशी त्यांची नावे होती. ते चारही तपस्वी होते. त्यांनी अलग अलग स्नान करण्यासाठी सरस्वतीला आवाहन केले. इतक्यात समुद्रच सरस्वतीच्या समोर येऊन उभा राहिला. तेव्हा सरस्वतीने पाच धारांत विभक्त होऊन त्या सर्वांना संतुष्ट केले. म्हणून तिची पाच नावे हरिणी, वज्रिणी, न्यूडूकू, कपिला आणि सरस्वती अशी पडली. ही पंचस्रोता नदी सरस्वती आपल्यात स्नान करणाऱ्यास पंचमहापातकांपासून मुक्त करते. उपवास, जप, होम, स्नान, जलपान या पुण्यपावन नदीवर केल्यास महापातके नाश पावतात.”

स्कंदपुराणात आलेली सरस्वती नदीची ही माहिती सूचक आणि अद्भूत आहे. सरस्वती नदी हे विश्वातील भूवैज्ञानिकांना, पुरातत्त्ववेत्त्यांना, लोकसाहित्यविशारदांना, खगोलवैज्ञानिकांना, मानववंशशास्त्रज्ञांना, दैवतकथा शास्त्रवेत्त्यांना आणि धर्मज्ञांना पडलेले एक कोडे आहे. या गूढअद्भूत प्रश्नाची वैशिष्ट्ये पाहता

(१) ह्या नदीचे अस्तित्व पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर उत्तरदक्षिण, पूर्वपश्चिम एवढेच काय अष्टदिशांना विखुरल्या स्वरूपात प्रकट स्वरूपातद दिसते. त्यात अनेक ठिकाणी नदीचे पात्र दिसते खरे तथापि वर्षातून एखाददुसऱ्या वेळीच ते वाहते अथवा नाहीही तरीही या नदीचे अस्तित्व मात्र सर्वच मान्य करतात.

हिमालयात बद्रिकाश्रमाजवळ भाणा नावाचे गाव आहे. ही गंधर्वनगरी होती असे सांगितले जाते. बद्रिकाश्रमातून स्वर्गारोहिणीकडे जाताना व्यासगुंफा दिसते. पुढे लगोलग सरस्वतीचा उगम दाखविला जातो. हा उगम अन्य नद्यांप्रमाणे उगमाचे ठिकाणी थेंबार्थेंबांचा किंवा एखाद्या कपारीतून येणाऱ्या झऱ्यासारखा नाही; तर

प्रस्तुत लेखकाने (अनिल सहस्रबुद्धे) प्रत्यक्ष दर्शन घेतल्याप्रमाणे, एवढ्या तीव्र वेगाने कोसळणाऱ्या धोधाण्याप्रमाणे आहे. आभाळ कोसळणे, ढगफुटी होऊन कोसळणे या कल्पनांना किंवा एखाद्या प्रचंड धबधब्याप्रमाणे एकच मोठी धारा प्रवाह कोसळण्यासारखा आहे. व्यासांनी उल्लेखिल्याप्रमाणे हे सरस्वतीचे रूप असे रुद्रभीषण तरी देखणे आहे की दर्शन घेताना थरकाप उडावा. हा प्रवाह ओलांडून स्वर्गाकडे जायचे म्हणजे अशक्यच होय. हा प्रवाह पांडव केवळ श्रीकृष्ण कृपेनेच ओलांडू शकले. द्रोपदी मात्र भयग्रस्त झाल्या. तिला हा महाप्रचंड वेगवान प्रवाह ओलांडता यावा म्हणून भीमसेनांनी एक महा शीलाखंड उचलून तो प्रवाहाच्या दोन्ही काठांना जोडेल अशा प्रकारे एखाद्या सेतूप्रमाणे रोवला. त्या शीलाखंडावरून जातानाही द्रोपदींना विदेह वासना झाली आणि त्या पलिकडील काठावरच समाधिस्थ झाल्या. हा भीमपूल, सरस्वतीदर्शन हे एक आश्चर्यकारक पर्यटनस्थळ हिमालयातील गंगोत्री, यमनोत्री, केदारनाथ, बद्रिनाथ अशी चारधाम यात्रा करणाऱ्यांना पर्यटन स्थळ झाले आहे. स्वर्गारोहिणी अथवा सतोपंथ अथवा सत्यपंथ यात्रेच्या अति खडतर यात्रेतील ही सुरुवात होय.

यात आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे बद्रिकाश्रमातून प्रकट होऊन वाहणारी अलकनंदा ही महा गंगेची उपनदी वाहते. तेथवरसुद्धा हा एवढा मोठा प्रवाह प्रत्यक्ष दिसत नाही. हा प्रवाह थेट पृथ्वीच्या उदरात गडप होतो. प्रयाग तीर्थावर गंगा, यमुना आणि सरस्वती असा त्रिवेणी संगम सांगितला जातो. तथापि तेथे हा प्रवाह गुप्तच आहे.

(२) सरस्वती नदीचे असे प्राकट्य भारतात अन्य कोठेही नाही.

(३) जेथे जेथे ही नदी प्रकट असल्याचे प्रत्यक्ष दाखविले जाते तेथे प्रवाह, खंडित प्रवाह, कुंड, गोमुख अथवा कोरडा प्रवाह अथवा गुप्त स्थान या स्वरूपात दाखविले जाते.

(४) गंगेच यमुने चैव कृष्ण गोदे सरस्वती

नर्मदा सिंधु कावेरी जलेस्मिन संनिधी करु ॥

या श्लोकात सरस्वती नदी वगळता सर्व प्रवाह आजही विस्तृत आणि थेट समुद्रापर्यंत पोहचलेले पाहावयास मिळतात. या सर्व प्रवाहांसोबतच अधूनमधून सरस्वती नदी भूतलावर दर्शन देते. कधी या नद्यांची ती उरभेट घेते, तरी या नदीचे सर्वत्र स्वतंत्र अस्तित्व सांगितले जाते.

(५) सरस्वती नदी विश्वोत्पत्ती करणाऱ्या विष्णू नाभी निष्पन्न ब्रह्मदेवांची कन्या. कदाचित प्रथमोत्पत्ती आणि ब्रह्मांचे प्रथम उर्ध्वद्वार होय. म्हणूनच या प्रत्येक सरस्वती तीर्थावर मानवी जीवांच्या उत्तरक्रियेतील पिंडदान क्रियेचे श्रेष्ठ साफल्य मानलेले आहे, असे प्रत्यक्ष उत्तरक्रिया करणाऱ्या ब्रह्मज्ञांनी वर्णिले आहे.

(६) पुराणांतील उल्लेखांप्रमाणे सर्वच पुराणांनी सरस्वतीचा उल्लेख केला आहे व सरस्वती तीरावर तपश्चर्या करता यावी असे भाग्य अपेक्षिले आहे.

(७) ब्रह्मपुत्री सरस्वती ब्रह्मज्ञान देणारी म्हणूनच ज्ञानसरिता या दृष्टीने प्रसिद्ध आहे. जगभरात 'ज्ञानसरिता' उल्लेखणाऱ्या आख्यायिका आढळतात. भारतीय दैवतकथाशास्त्रात तर याचे महात्म्य विशेष वर्णिले आहे.

(८) सरस्वती नदीला ब्रह्मलोकांतून प्रकटताना तिच्या मागोमाग येण्याचे व तिला सन्मुख होण्याचे आश्वासन गंगा, यमुना आदि सर्वच नद्यांनी दिले आहे. म्हणजेच जलप्रवाहांचे ज्ञानात्मक पावित्र्य सरस्वती संगमातून सिद्ध होते, असे धर्मज्ञांचे मत दिसते. जगभरातील सर्वच धर्मप्रवाहांनी 'ज्ञान' हीच अवस्था सर्वश्रेष्ठ मानली आहे.

(९) सर्व महापर्वत रांगांत सरस्वतीचे प्राकट्य पाहावयास मिळते.

(१०) स्कंदपुराणातील जगत् व्यवस्थापक लोकबंध श्री विष्णूंच्या व्यवस्थापन प्रक्रियेत सरस्वती नदीकडे तेजोमय वडवानलाचे व्यवस्थापन करण्याचे कार्य आले. तेजो मेघाचे एक सौम्य स्वरूप सूर्यरूपाने ब्रह्मांडात व्यवस्थापित करून वडवानलाचे व्यवस्थापन ब्रह्मलोकातून ग्रहगोलांच्या गर्भात करण्यात आले. पृथ्वीच्या गर्भात पातालादी स्थानांवर वडवानल सांभाळला गेला. जेव्हा जेव्हा जेथे जेथे वडवानलाची तीव्रता जाणवली तेथे तेथे सरस्वती भूगर्भ भेदून बाहेर प्रकटली असे म्हणण्यास वाव आहे. नीरमय ग्रहगोल हे गर्भात अग्नीगोल आहेत. अग्नी आणि पाणी यांचा नित्य संबंध व त्यांचे व्यवस्थापनाचा सूचक इतिहास वरील कथेतून श्रवला आहे. श्री विष्णूंचे हे नारायण रूप होय. हे रूप सरस्वती सांभाळते असे सूचित होते.

(११) अशा सरस्वती नदीच्या तीरावर सर्व युगांत ज्ञानस्थले, धर्मस्थले वसली आहेत हे खरे. वेदांचे ग्रथन याच सरस्वती नदी तीरावर झाले, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. बदरीधाम, कुरुक्षेत्र, प्रयाग, प्रभास, द्वारका आणि श्रीगोंदा किंवा श्रीपूर ही सरस्वती नदीतीरावरील दृश्य ज्ञानस्थले किंवा धर्मस्थले होत. या सर्व ठिकाणी विविध ऋषींनी तपोसाधना केली. नारदीय भक्तिसाधना परंपरा या ठिकाणी घडली हे लक्षात घेतले पाहिजे.

(१२) स्कंदउवाच

भैरव्युत्तरे चतुःक्रोशे देशे पुण्य प्रदेशकं । सरस्वती नदी यत्र करवीर समानतः ॥२॥ श्रीपुर नामं तत्रास्ति विश्रुते सृष्टपूजितम् । आद्यकल्पे द्वापरान्ते पांडू शर्मा भवेत् द्विजः ॥३॥ तपसा तस्य संतुष्टो गोपी जनमन प्रियः प्रत्यक्ष तस्य संजातः कृष्णो गोपाल वल्लभः ॥४॥

(श्रीपूर महात्म्य, अ. ८, स्कंदपुराणातील २ ते ४ श्लोक)

भीमा नदीच्या उत्तरेस चार कोसांवर असलेल्या पुण्यप्रदेशात तेथे करवीर क्षेत्राएवढीच पुण्यप्रद अशी सरस्वती नदी वाहते. या नदीवर श्रीपूर नावाचे नगर वसले असून 'श्री' अर्थात लक्ष्मीची येथे पूजा केली जाते. द्वापारांतांत नंतर कलियुगाच्या प्रथम कल्पात पांडू शर्मा नामक द्विज तेथे श्रीकृपेने गोपालांची तपस्या केली. त्याच्यासाठी गोपाल वेशात गोविंद प्रकटले आणि श्री आणि गोविंदांचे वास्तव्य येथे झाले, असा उल्लेख नोंदविला आहे.

हा उल्लेख प्रमाण मानता सरस्वती नदी ही अतिप्राचीन काळापासून या क्षेत्रात अस्तित्वात होती आणि या नदी तीरावर श्री लक्ष्मी देवींनी श्रीपूर नामक शक्तीस्थल स्वरूपातील श्रीपूर वसविले. अर्थात श्री लक्ष्मीची तपोस्थली म्हणून ही अतिप्राचीन नगरी कालांतराने श्रीपूर नगर म्हणून अस्तित्वात आली. अर्थात हल्लीचे श्रीगोंदे निर्माण झाले. असे नगर निर्माण होण्याचा संकेतही स्कंदपुराणात येतो हे विशेष; म्हणूनच या क्षेत्रात लक्ष्मीचे स्वतंत्र मंदिर आहे आणि गोपाल वेशातील गोविंद येथे प्रकटल्याची खूण म्हणून गोविंदाचे स्वतंत्र मंदिर असून, गोविंद पांडुरंग या नावाने पांडू शर्मा या भक्ताचे नाव स्वीकारून स्थापित आहे. ही दोन्ही मंदिरे अतिप्राचीन आहेत.

अन्यत्र सरस्वती नदीत पिंडदानाचे जेवढे महत्त्व आहे तेवढेच महत्त्व येतेही असल्याचे सांगितले जाते. त्याचबरोबर सरस्वती नदी सन्मुख गंगा आदि तीर्थेही या परिसरात प्रकट आहेत. या गोष्टींचा विचार करता येथील सरस्वतीचे प्राकट्यही उपरोक्त कथेतील सूत्राप्रमाणेच झाले असावे.

श्रीगोंदातील सरस्वती नदी पुढे भीमेला मिळते तरी तिचे स्वतंत्र अस्तित्त्वही अबाधित आहे. नदीचे पात्र स्पष्ट दिसते. तथापि नदी कोरडी आहे.

स्कंद म्हणतात-

श्राद्धादिकं चाऽपि नैरैः तत्तेषां अक्षयं भवेत् । तत्रपिंडप्रदानंही गयायाश्च शतकाधिकम् ॥११॥

(श्रीपूर महात्म्य, स्कंद संदर्भ)

स्व.श्री एकनाथ जोशी श्रीपूर महात्म्याच्या प्रथम अध्यायात वर्णन करतात-

“सरस्वती तीर सांप्रत । नामे असे विख्यात । तेथे एकशे आठ तीर्थ । आहेत वस्तीसी ॥२७॥ सरस्वती नदी लहान । तरी सामर्थ्य महान । ते सामर्थ्य नयनं करून । सर्वा दिसते ॥२८॥ ती मिळते भीमेस । तरी तेथेच दिसे तेजी विकास । भीमाजल काढून पैलतीरास । अस्तित्त्व दाविते ॥२९॥ ती भीमेसच धरून वहाते । तरी आरंभी स्वतेजेच झळकते । यमुना जैसी भागीरथीते । मिळता ही दिसते स्वतंत्र ॥३०॥ तरी ऐलतिरीच ती दिसते । सरस्वती पैलतिरा जाऊन स्वतंत्र दिसते । ऐसी सरस्वती सामर्थ्ये

। श्रेष्ठ आहे ॥३१॥ याचे कारण । तर्कशुद्ध अनुमान । अजड द्रव्याची साठवण । तियेमाजी आहे ॥३२॥ एरव्ही सरस्वती अल्प । भीमपुढे तिचे काय माप । तरी हा विशेष प्रताप । यावरून ॥३३॥”

(श्रीपूर महात्म्य, अ. १, ओ. २७ ते ३३)

दक्षिण काशी असा उल्लेख ज्या ज्या तीर्थक्षेत्रांना काशीनगरीचे परिमाण लावून केला जातो. उदा.- नाशिक, पुणतांबा, प्रवरासंगम, श्रीगोंदा, वाई, करवीर (कोल्हापूर) त्या परिमाणानुसार सरस्वती तीरावरील श्रीपूर श्रीगोंदा हेही मानले जाते. ही परंपरा अनेक प्राचीन धारणांचे सूचन करते.

सप्तनदीप्रवाहांच्या मालिकेतील कृष्णा नदीला भीमा मिळते ती सरस्वतीला सोबत घेऊनच. त्यामुळे सरस्वतीचा हा प्रवास पुन्हा प्राचीन सरस्वतीच्या स्वरूपात बंगालच्या उपसागराला अर्थात पूर्वसमुद्राला सन्मुख होतो.

वशिष्ठ पौत्र सारस्वत यांची गोत्रज भ्रमंती सरस्वती सान्निध्याने भारत वर्षात झाली आहे. भीमेला मिळणाऱ्या सरस्वती तीरी सारस्वतांचे वास्तव्य असावे, असे म्हणण्यास वाव आहे. कारण वशिष्ठ पौत्र पाराशर याच परिसरात वास्तव्य करीत होते. गालवांचा अनुबंध पांडू शर्मांच्या कथेने लागतो तर तिसरे पौत्र सारस्वत यांचे वास्तव्य या ठिकाणी असण्यास एकप्रकारे दुजोरा मिळतो. वशिष्ठांचे जुळे बंधू मित्रावरुणी अगस्त्य यांचाच हा दंडकारण्याचा प्रदेश. याचा अर्थ मित्रावरुणी ऋषींचा संबंध या परिसराशी असल्याने या क्षेत्राची प्राचीनता सिद्ध होते व सत्य, त्रेता, द्वापर आणि कली या चतुर्युगातील परिसराच्या सांस्कृतिक महत्त्वाची माहिती मिळते.

५.५ श्रीलक्ष्मी (राधालक्ष्मी) आणि पांडुरंग यांची स्वतंत्र मंदिरे :

‘श्रीपूर महात्म्या’चे लेखक स्व. एकनाथ जोशी सातव्या अध्यायात लिहितात-

“आधी होते एक दैवत । महालक्ष्मीच फक्त । आता प्रगटला भगवंत । दोन दैवता झाल्या ॥३॥ लक्ष्मी आणि नारायण । दोन्ही निरनिराळ्या रूपे करून । पांडू निमित्त जगोद्धार साधन । हेतुनीच अवतरले ॥४॥”

अशी ही दोन दैवते असून त्यांची दोन स्वतंत्र मंदिरे आहेत. लेखकाच्या स्कंदपुराणातील माहितीनुसार अगोदर श्री लक्ष्मीचे वास्तव्य सरस्वतीतीरी होते व श्रीपूर हे नावही श्री लक्ष्मींनी नगर वसविले म्हणूनच झाले. त्यामुळे श्रीपुरातील सर्वात महत्त्वाचे मुख्य मंदिर श्री लक्ष्मीचे मंदिर होय.

श्रीकृष्णांनी अर्थात विष्णूभगवंतांनीच श्री लक्ष्मींना सरस्वती तीरी प्रकट होऊन; महिमा वाढवून भूवैकुंठ निर्मितीची विनंती केली. कलियुगात पांडू शर्मा नावाच्या योगभ्रष्ट मुनीकरिता श्री विष्णूंना, द्वापारातील ‘त्या’ मुनींना दिलेल्या वचनानुसार

प्रकट होऊन निवास करावा लागणार होता असे हे स्थलपुराण, स्कंदपुराणाच्या आधारे सांगते.

श्री विष्णूंनी लक्ष्मींना सांगितले-

‘ऐसिया स्थळी प्रगटून । वाढवावे तेथील महिमान । तुमच्या प्रगटण्यावरून । ते महात्म्य वाढेल ॥४०॥ तुम्ही ते ते राहिल्यावरी । कीर्ति पसरेल जगतावरी । तीच कीर्ति पांडूच्या कर्णावरी । गुरुमुखे येईल ॥४१॥ त्यानेच तो तेथे येईल । भक्ती उत्साहे तप करील । तव मला प्रगटणे पडेल जरूर तेथे ॥४२॥’

हा संवाद ‘श्रीपूर महात्म्य’ स्थलपुराणात पहिल्या अध्यायात आला आहे. यांतील गुरुमुख म्हणजे गालवमुनी होत. ‘पांडुरंग’ अवतारात गालव मुनींचे मोठेच योगदान आहे. पांडू शर्मा यांनी गालव मुनींच्या गुरुकुलाचे शिष्यत्व पत्करून; गालव मुनींकडून अनुग्रह घेतला होता, असे हे स्थलपुराण सांगते. दहाव्या अध्यायात लक्ष्मीमूर्ती व मंदिर निर्णय केला आहे. येथील महालक्ष्मी ही

“पांडुला देवासी संबंधिता । तीच महालक्ष्मी खरी पाहता । पांडुरंगा ऐसीच स्वयंभूता । तेथे दिसते ॥२६॥ दुसरे पांडुरंग मूर्त जैसी । कटी कर नाही ऐसी । ही महालक्ष्मी मूर्ति तैसी । तयी तीच महालक्ष्मी ॥२७॥ हिच्या दोन्ही हातात शंख । येणेच रुक्मिणी नव्हे हे निःशंक । ऐसा निर्णय निश्चयात्मक निघतो खरा ॥२८॥”

महालक्ष्मी ही पांडुरंगाप्रमाणे स्वयंभू असून तिचे स्वरूप प्रचलित रुक्मिणी किंवा लक्ष्मी देवीपेक्षा वेगळे असल्याचे जोशी आवर्जून सांगतात; कारण त्यांनी श्रीगोंद्यातील अन्य मंदिरापेक्षा लक्ष्मीचे असलेले वेगळेपण सिद्ध करावयाचे आहे. ही स्वयंभूमूर्ती द्विभुज असून दोन्ही हातात शंख आहेत. कदाचित ती ‘पांडुरंग’ अवताराची भक्तिमार्ग सिद्धतेची घोषणाच करीत आहे. लक्ष्मीचे हात कटीजवळ असले तरी ते कटीवर नाहीत. याही मूर्तीच्या खाली गरुड मूर्ती असून पांडुरंगाशी मूर्तीसाम्य दिसते. मंदिर पांडुरंग मंदिराप्रमाणेच अतिप्राचीन आहे.

लक्ष्मी मंदिराच्या डाव्या बाजूला ‘पांडुरंग’ मंदिर तेवढेच प्राचीन मंदिर आहे. यातील ‘पांडुरंग’ हा आठव्या अध्यायात वर्णन केल्याप्रमाणे

“त्यानेच गोपी जनाला प्रिय । गोपाळांचा नायक यदुराय । संतुष्ट होऊन काय करिता झाला ॥३३॥ अष्टवर्षात्मक रूप घेऊन उभा ठेला त्यापुढे येऊन । त्याचेही वर्णन सहाव्या अध्यायी झाले ॥३४॥अ.८॥”

सहाव्या अध्यायात ‘पांडुरंग’ रूप प्राकट्याचे वर्णन आहे-

“कोटी सूर्य सम प्रकाश थोर । तरी कोटी चंद्रासम शितल । ऐसा बाल देहाकार आठ वर्षांचा ॥४०॥ तो देहाकार तेजोमूर्ती । तेजोवलया जेसी दिसी । छोटे सिंहासन त्यावरती । उभी ऐसी देखिली ॥४१॥ तेजोवलया तरी प्रभावळीसम

। त्यातही देवता नामवंत । उत्तम दिसो लागल्या विषम । तेजोरूपे ॥४२॥
 अष्टविनायक अष्टभैरव नवचंडी ज्योतिर्लिंगे । सर्व मध्ये मानव देहाकारे अपुर्व
 सूर्यच ऐसा ॥४३॥ कटिला पीत पितांबर । घागऱ्या कडदोरा । त्यावर रत्नजडित
 मुगुट सुंदर । सुवर्णाचा शिशी ॥४४॥ वरती उपासना दैवत । की महान भक्त ।
 ऐसे शिवरूप प्रतिष्ठित । दिसो आले ॥४५॥ रुद्राक्ष कुंडलेकर्णामाझारी । कपाळी
 मळवट केशरी । कस्तुरी टिला वरी । दंडी पदके सोन्याची ॥४६॥ मनगटी
 पाटल्या कडी सोन्याची । गळ्यात माला वैजयंतीची । उरी शोभा श्रीवत्साची ।
 कौस्तुभमणी सहीत ॥४७॥ यज्ञोपवीत व रत्नहार । याने स्कंध कंठ शोभे सुंदर ।
 दक्षिण हात ध्वज वज्र चिन्हे । त्यावर ऐसा उताणा उभा ॥४८॥ भक्तास वाटावे
 मागे वर । ऐसा तो सव्यकर । वामहस्ते शंख विषाल । अज्ञानाचा रक्षिता ॥४९॥
 पायात घागऱ्या तोडर । सनकादी स्तवितात समोर । कीर्ति गातात नारद तुंबर ।
 देव वंदितात ॥५०॥ अ.६॥”

यातील वर्णनाचा अतिरिक्त भाग सोडला तरी मस्तकावर शिवपिंड आणि
 अष्टवर्षीय गोपवेशयुक्त गोविंद पांडूसाठी प्रकटले हे स्पष्ट आहे.

पुढे ‘पांडुरंग’ आणि विठ्ठल एक की दोन याविषयीची चर्चा १०व्या व
 ११व्या अध्यायात आली आहे. तथापि ‘पांडुरंग’ प्रकट होऊन पंढरीला विठ्ठलरूपात
 तिष्ठत उभे आहेत हे स्पष्ट आहे. दोन्ही मूर्तीत साम्य तर आहेच; तथापि ‘पांडुरंग
 महात्म्य’ हेच आख्याननाम स्कंद, पद्म, विष्णू पुराणातून सांगितले गेले आहे.
 पांडुरंग नामे श्रीगोंद्यात प्रकट होऊन ज्ञानात्मक सरस्वती बरोबर ‘पांडुरंग’ भक्तिरंगी
 रंगलेल्या भक्त पुंडलिकाकडे भीमेतीरी प्रकटले. तेथेही सरस्वती आहे हे विशेष;
 कारण सरस्वती सप्तनद्यांसमवेतच प्रकटली आहे. सरस्वतीविषयी माहिती मागे दिली
 आहेच. सर्व ‘पांडुरंग महात्म्ये’ ‘विठ्ठल’ आणि ‘पंढरी’ केंद्रिततेने लिहिली गेल्याने
 स्व. एकनाथ जोशींना ‘पांडुरंग’ देव नाम आणि ‘श्रीपूर नगरी’च्या प्राकट्याच्या
 प्राचीनतेविषयी कसरत करावी लागली आहे. या पांडुरंग प्राकट्यात पांडू शर्मांचे
 सद्गुरू गालव मुनी यांचा मोठा सहभाग आहे. वशिष्ठ पौत्र गालवांचा अधिकारही
 मोठाच आहे.

५.६ गालव मुनींचे पांडुरंग प्राकट्यातील योगदान व गालव चरित्र :

अ) गालवमुनींचा प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव व भक्त प्रल्हाद यांच्याशी संवाद :

स्कंदपुराणातील प्रभास खंडातील ‘श्रीद्वारका महात्म्य’ प्रकरणात (संक्षिप्त
 स्कंदपुराण, गीताप्रेस गोरखपूर, पृष्ठ क्र. १३३९, ४० व प्र. न. जोशी लिखित,
 प्रसाद प्रकाशन १९९२ च्या स्कंदपुराण उर्वरित खंडच्या पृष्ठ क्र. २५९, २६०)

कलियुगातील श्रीकृष्णभक्ती विषयक हकिगत आली आहे. त्यात प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव
 आणि भक्त प्रल्हाद यांच्याशी झालेल्या संवादात श्री गालवमुनींचा उल्लेख आला
 आहे तो पांडुरंग कथेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. तो मजकूर असा-

“श्री विष्णू पंधामाला गेले”. “अशा स्थितीत सर्व वनवासी ऋषी एकत्र
 येऊन मंत्रणा करू लागले. त्यात गर्ग, च्यवन, गालव, असित, देवल, धौम्य,
 उद्दालक इत्यादी महर्षी सम्मिलित होते. ते आपापसात सर्व सद्गुणांचा त्याग करणाऱ्या
 कलियुगात विष्णूंची प्राप्ती कशी होणार, याची चिंता करू लागले. त्यावेळी उद्दालकांनी
 ब्रह्मदेवांकडे जाऊन आपली शंका निवारण करून घ्यावयाचे सुचवले. सर्व ऋषी
 ब्रह्मदेवांकडे गेले. त्यांची स्तुती केली आणि विचारले, “आपण संपूर्ण देवांचे गुरू
 आहात. सत्ययुगादी तीन युगे संपली आणि भयंकर कलियुग प्राप्त झाले आहे.
 यावेळी पृथ्वीवर भगवान विष्णू कोठे आहेत? आम्हाला त्यांच्या दर्शनाने बंधरहित
 होऊन मुक्ती प्राप्त करून घ्यायची आहे.” ब्रह्मदेवांनी उत्तर दिले, “तुम्ही पाताळात
 जा. तेथे दैत्यश्रेष्ठ प्रल्हाद आहेत. त्यांना कलियुगात श्रीविष्णू कोठे आहेत ते माहीत
 आहे.” मग सर्व ऋषी पातालस्थ प्रल्हादांकडे गेले. तेथे राजा बली आणि प्रल्हाद
 यांनी त्यांचे स्वागत केले आणि आगमनाचे कारण विचारले. त्यावर ऋषी म्हणाले,
 “महाभाग, या भयंकर कलियुगात भगवान विष्णूशिवाय आम्ही राहू शकत नाही.
 कलियुगात सर्व धर्माचा ऱ्हास झाला आहे. तेव्हा भगवान विष्णू कोठे आहेत ते
 सांगाल काय?” त्यावर प्रल्हाद म्हणाले, “पश्चिम समुद्राच्या तटावर कुशस्थली पुरी
 आहे. ती प्रथम राजा कुश याने निर्माण केली. तिथून गोमती नदी वाहते व समुद्राला
 मिळते. तिलाच द्वारावतीपुरी म्हणतात. तिला आनर्तही म्हणतात. तीत भगवान
 विष्णू वास करून आहेत.” या द्वारावतीचे महात्म्य प्रल्हादांनी सांगितले. त्यात
 गोपींच्या भक्तीचे महात्म्य सांगताना प्रल्हाद म्हणाले, “ब्रह्मा, महादेव, महर्षी ज्या
 भावाला जाऊन पोहोचले नाहीत त्या उन्नत भावाला जाऊन गोपी पोहोचल्या
 आहेत. श्रीकृष्णांची भक्ती अशीच अविचल आहे.” याप्रमाणे अद्वैत भावार्थत
 पोहोचलेला गोपी भाव पाहून मयसरोवराजवळ प्रकटलेले श्रीकृष्ण गोपींना काय
 म्हणाले हे सांगताना प्रल्हाद म्हणाले, “देवीनो तुमचा आणि माझा विरह कधीच
 झाला नाही. मी समस्त प्राणीमात्रांच्या हृदयात स्थित आहे. मीच उत्पत्ती, स्थिती,
 संहार यांचे कारण आहे. माझ्यातूनच सर्व देव, सर्व इंद्रिये पंचतनमात्रे प्रकट झाली.
 तेव्हा सर्व प्राणिमात्रांत मला पाहून माझे चिंतन करून मुक्त व्हा.” भक्त प्रल्हादांचा
 हा उपदेश ऐकून - गर्ग, च्यवन, गालव, असित, देवल, धौम्य, उद्दालक इत्यादी
 महर्षी प्रभास क्षेत्रात पुन्हा परतले व त्यांनी आपल्या स्थानी साधना सुरू केली.

ब) गालवमुनीना पुत्रप्राप्ती-कथा :

‘संक्षिप्त स्कंदपुराण’ गीताप्रेस, गोरखपूर, पृष्ठ क्र. ११०७ आणि ‘स्कंदपुराण’ (उर्वरित) या प्रसाद प्रकाशन प्रकाशित प्र. न. जोशी लिखित ग्रंथात पृ. ६२ वर नागरखंड पूर्वाधार्तरगत गालव ऋषींच्या पुत्रप्राप्तीची कथा आली आहे ती अशी- “नलेश्वरापासून थोड्या दूरवर दैवतांचे स्वामी सूर्य, जे सांबादित्य नावाने प्रसिद्ध आहेत त्यांचे स्थान आहे. जो माघ शुक्ल सप्तमीला रविवारचा योग साधून त्याचे दर्शन घेतो, तो पावन होतो. प्राचीन काली गालव नावाचा एक ब्राह्मण होऊन गेला (गालवमुनी) तो वेदाध्ययनतत्पर आणि सदाचारी होती. तो वृद्ध होत चालला, पण त्याला पुत्रप्राप्ती झाली नाही. त्याचं त्याला मोठं दुःख होतं. तो सर्व काही सोडून एकांतात भगवान सूर्याची आराधना करू लागला. (बहुधा हे स्थान सरस्वती तीरावरील श्रीपूर परिसर असावे. येथे सूर्यमंदिर तर आहेच; तथापि श्री लक्ष्मी राधाभावाने श्री विष्णूंची तपश्चर्या करून श्रीकृष्णांना आवाहन करित होती. त्यासाठीच श्रीपूर हे एक प्रकारे भक्तिशक्तीस्थल बनले असावे.) जितेंद्रिय होऊन निराहार राहून त्याने पंचरात्रोक्त विधीने सूर्यदेवाला अर्घ्य दिले आणि रोज सूर्याची उपासना करू लागला. (सरस्वती प्राकट्य कथेनुसार ब्रह्मलोकामधून वडवानलाला सांभाळण्यासाठी आलेल्या सरस्वतीने वडवानलाला सूर्यमुखी-सूर्यस्वरूप होण्यास सांगितले. पूर्वाभिमुख होऊन वाहणारी सरस्वती नदी श्रीपूरजवळ उगम पावून, भीमेला व अखेर कृष्णेला मिळते व पूर्व दिशेला सागरपर्यंत जाते म्हणून ती प्राचीसरस्वती आहे व येथे श्रीपुरात सूर्य स्थापनाही आहे. येथून परिसरातच - हल्लीच्या पाथडी तालुक्यात निंबादैत्य-सांबादैत्य स्थान आहे. येथे सूर्यवेध घेणाऱ्या मारुतींचे स्थान नाही - म्हणूनच गालवांनी हे स्थान निवडले असावे.) पंधरावे वर्ष अशा रितीने उगावल्यावर भगवान सूर्यांनी त्याला दर्शन दिले आणि म्हणाले, “ब्राह्मणा, तुझे कल्याण असो, तू वर माग.” गालव म्हणाला, “सुरश्रेष्ठा, मला पुत्र नाही. तेव्हा मला वंशवृद्धीसाठी पुत्र दे.” भगवान सूर्य म्हणाले, ब्राह्मणा, तुला वंशविस्तारक पुत्र होईल. तो तेजस्वी शास्त्रांत पारंगत असेल. तू सांबादित्यासमोर जियं अर्घ्य देऊन माझी पूजा केली, तिथं जो कोणी पुरुष रविवारी सप्तमीचा योग साधून श्रद्धापूर्वक माझ्या या विग्रहाची पूजा करील, त्याला वंशविस्तारक पुत्राची प्राप्ती होईल.” (येथे एक गोष्ट समजून घेतली पाहिजे. ऋषीलोक गोत्र स्थापनेसाठी व उत्तरक्रियेतील पिंडदानपूर्वक पूर्वज व गोत्रज मुक्तीसाठी, पुत्रप्राप्ती करवून घेत असत. अगस्त्य ऋषींचे उदाहरण यासाठी प्रसिद्ध आहे.) याच स्कंदपुराणात प्रभास खंडात ‘अर्कस्थल महात्म्य’ किंवा आदित्य महिमा सांगितला आहे. गालवांनी सरस्वती तीरीचे श्रीपूर उपासनेसाठी निवडले. यामागील संदर्भ पाहता प्राची सरस्वती तीरी ‘अर्कस्थली’च्या बऱ्याच खूणा सांगितल्या जातात. त्यात शिवशंकरांनी सूर्यदेव,

सिद्धेश्वरलिंग, सिद्धलिंग महिमा सांगितल्याप्रमाणे ‘दक्षिणेत समुद्रासह उत्तरेला सूर्यपुत्री कौरवेश्वरी नदीपर्यंत जे क्षेत्र आहे त्यात मीच क्षेत्ररूपाने वास करतो असे शिवांनी म्हटले आहे.’ हे लक्षात घेता याच क्षेत्रात श्रीगोंदा येथील प्राची सरस्वती आणि भीमा नदी क्षेत्र येते. या क्षेत्रातील खुणा ‘अर्कस्थल’ प्रमाणे आहेत तो मजकूर असा- ‘देवी, कृतस्मरापासून अर्कस्थलापर्यंत सूर्यक्षेत्र म्हटले जाते. यात आठ सिद्धी आहेत. सूर्यदेवाच्या तेजाचा मध्यभाग सुवर्णमय आहे. ते क्षेत्र भगवान सूर्याला सर्वात प्रिय आहे. सूर्यग्रहणाच्या पर्वकाळी ते कुरुक्षेत्रापेक्षाही पुण्यवान मानले जाते. ब्राह्मी (सारस्वती), हिरण्या आणि समुद्र या तिहींचा संगम कोटी तीर्थांचे फळ देणारा आहे. तेच देवमाता आहे, तेच भंगीश्वर विराजमान आहे. नागनाथही तेच आहे. त्या ठिकाणी असलेले एक विवर (छिद्र) आजही दिसते. त्याचे नाव श्रीमुखद्वार आहे.” ह्या सर्व खुणा श्रीगोंदा क्षेत्रात अष्टविनायक, अष्टभैरव, सर्वज्योतिर्लिंग व अन्य शिवस्ताने यांसह सूर्यमंदिर, श्री लक्ष्मी मंदिर अशी क्षेत्रे सरस्वती तीरी श्रीपुरात दिसतात हे विशेष. हे लक्षात घेता प्रभास क्षेत्रातील गालव ऋषींनी आपली तपोस्थली येथे निवडली असणे सहज शक्य आहे. याच गालवांनी श्री पांडू शर्मा या भक्ताला श्रीपूर क्षेत्री जाऊन श्रीसन्मुख श्रींच्या आशीर्वादाने गोविंद भक्ती करण्याचे मार्गदर्शन केले हे लक्षात घ्यावे लागते.

क) गालव मुनी आणि पैजवन शूद्र संवाद :

‘संक्षिप्त स्कंदपुराण’, गीताप्रेस, गोरखपूरने प्रसिद्ध केलेल्या ब्राह्मखंडातील चातुर्मास महात्म्यात पैजवन शूद्र आणि गालव महर्षी संवाद व शालग्राम शीलापूजन महात्म्य तसेच शिवलिंगरूप नर्मदेश्वर पूजन विषयी उल्लेख पृष्ठ क्र. ६५६ ते ६६५ पर्यंत आले आहेत. प्र. न. जोशी यांनी प्रसाद प्रकाशन प्रकाशित ‘स्कंदपुराण’ (उर्वरित) मध्ये पृष्ठ क्र. ९४ ते ९९ वर दिला आहे. त्यातील शूद्रांना केलेला उपदेश आणि पांडू शर्मा यांना केलेली स्व. जोशी लिखित ‘श्रीपूर महात्म्य’ यातील उपदेश यात साम्य आहे. त्यातून गालव मुनींची प्राचीनता, सांस्कृतिक अधिकार आणि विविध युगातील कार्य यावर प्रकाश पडतो. च्यवनांसह ब्रह्मदेव आणि प्रल्हादांकडे जाण्यातून त्यांचे प्राचीनत्व आणि चिरंतनत्व सिद्ध झाले आहेच. स्कंदपुराणात वरील उल्लेखात आलेला कथाभाग थोडक्यात असा- “प्राचीन काळी त्रेतायुगात पैजवन नावाचा एक प्रसिद्ध शूद्र होता. तो धर्मतत्पर व ब्राह्मणांचा पूजक होता. तो न्यायाने धन मिळवित असे. तो सत्यवादी व विवेकशील होता. त्याची स्त्री शुद्ध आचरणाची पतिव्रता होती. त्याने लोकांसाठी विहिरी, कूप, तलाव, पाणपोई, देवमंदिरे इत्यादींची निर्मिती केली. चातुर्मासात तो विशेषरूपाने भगवान विष्णूंची पूजा करी. एके दिवशी गालव मुनी त्याच्या घरी आले. त्याने त्यांची पूज्यभावाने पूजा केली. “वेदांवर माझा अधिकार

नाही, म्हणून चातुर्मास्यांचं पालन करण्यासाठी एखादा मोक्षदायक उपाय सांगवा” अशी विनंती त्याने मुनींना केली. गालव मुनींनी, “शालाग्रामांत स्थित भगवान विष्णूची पूजा करतो त्याच्यापासून भक्ती दूर नाही. चातुर्मासात भक्तीचे महत्त्व विशेष आहे. शालग्रामशीला व द्वारकेची शीला यांचा संगम आहे. ज्या भूमीवर पापी मनुष्येही शालग्रामाची पूजा करतात ते क्षेत्र पाच कोसापर्यंत पवित्र होते. ही शालग्रामशीला तेजोमय पिंड आहे. साक्षात ब्रह्मरूप आहे” असे सांगितले. त्यावर पैजवनेने शंका विचारली, “स्त्री व शूद्र यांनी शालग्राम पूजा करू नये असे ऐकले. मग मी कसे करू?” शूद्रात सद्विचारी शूद्र व पतिव्रता स्त्रीने शालग्रामाची पूजा करावी. केवळ शालग्रामांवरील माला आपल्या शिरावर धारण करणाराही सर्व पापांपासून मुक्त होतो” असे शंकानिरसन केले. नंतर शालग्राम शीलेचे चौवीस भेद, तुलसी महात्म्य आदि गोष्टी सांगितल्या. त्याचबरोबर गंडकी नदीत विष्णू शालग्राम रूपाने प्रकटतात तर नर्मदा नदीत शिवलिंग शाळुंका स्वरूपात प्रकटतात. विष्णू व शिव यांच्याकडून मनाविरुद्ध कार्य घडल्यामुळे; पार्वतींनी त्यांना प्रस्तररूप प्रकट होण्याचा शाप दिला म्हणून त्यांचे प्राकट्य या तऱ्हेने येते असे सांगून त्या लिंग पूजनाचे महत्त्व समजावून सांगितले. जपसाधनेची रित समजावून सांगितली. हे सर्व सांगून गालव शूद्रास म्हणाले, “विष्णूंचं शालग्रामरूप, महेश्वरांचं लिंगरूप यांची ही कथा जो लिंगरूपी शिव व शालग्रामगत श्री विष्णू यांची पूजा करील त्याला दुःखमयी यातना होणार नाहीत. चातुर्मास्यात शिव व विष्णू यांची पूजा विशेष रूपाने करावी. दोहोंत भेदभाव न ठेवता त्यांची पूजा केली तर स्वर्ग व मोक्ष यांची प्राप्ती होईल. महाशूद्रा, तू मंत्ररहित भगवान विष्णूंची, गिरिजापती महादेवांची षोडशोपचारांनी पूजा करावीस.”

ड) गालव मुनींचा पांडू शर्माना उपदेश :

गालव मुनी शिवविष्णू अद्वैताचे प्रचारक होते हे या कथेवरून स्पष्ट होते. म्हणूनच शिवविष्णू परस्परभक्त पूजक असून, ते चैतन्यमय अवस्थेत एकच आहेत याचा प्रचार करित तीर्थयात्रा करित. पांडू शर्मा यांना त्यांनी असाच उपदेश करून जेथे शिवविष्णू यांची एकत्रित पूजा घडते आहे अशा श्रीपूरक्षेत्री तपोसाधनेसाठी पाठविले हे स्पष्ट आहे. पांडू शर्मा यांची गावलांशी भेट व गालवांनी त्यास केलेला उपदेश यांचे आख्यान स्व.श्री एकनाथ जोशी यांनी दिले आहे. (श्रीपूर महात्म्य अ.क्र. ३ मध्ये ओ.क्र. ५ ते ३३ व ४१ ते ५३, अ. ४ मध्ये ५ ते १२ व २० व २१)

“तोच द्वापाराचा अंत । त्यापुढे एक दोन शतकात । एक विप्र कुळात । पांडू जन्मा आला ॥५॥ पूर्वजन्मीचा योगी तो । उपजताच निष्ठावंत तो । वय वाढे जो जो

तो । जनमुखातून ॥६॥ श्रीकृष्ण कथा आल्या श्रवणात । त्यावरून वाटली प्रीत । नित्य अंतःकरणात । चिंतन त्याचे ॥७॥ पुढे कृष्णभेटीची वांच्छा मनात । होऊ लागली उद्दीपित । त्यातच बालावस्था समाप्त । झाली त्याची ॥८॥ वेदाध्ययन शास्त्राध्ययन । येणे बुद्धिविकास पावून । ब्रह्मज्ञानाविन मोक्ष न । ऐसा निश्चय झाला ॥९॥ तीर्थे व्रते तपे केली । अनुष्ठाने पारायणे केली । नाना दैवते पूजिली । यज्ञयाग केले ॥१०॥ विवाहही झाला । परिवार वाढला । परी समाधान शांती चित्ता । लाभली नाही ॥११॥ श्रोत स्मार्त कर्मे केली । तरी समाधान शांती न जोडली । अतिथी सत्कारही घडली । नाही उणिवता ॥१२॥ तरी चिर समाधान । चित्ता लाभले न । म्हणून कष्टी मन । सदा त्याचे ॥१३॥ पुढे आठवले मानसी । ब्रह्मज्ञान विना समाधान न मनासी । ते सद्गुरूविन कोणासी । नच मिळे ॥१४॥ तो सद्गुरू कोठे हुडकावा । म्हणून ध्यास लागला जीवा । येणेच मनाने शोधी नवा । सद्गुरूचा ॥१५॥ हे ध्यास इतका वाढला । दुसरे काहीच न सुचे मनाला । त्याचा परिणाम ऐसा झाला । वेड लागले गुरूचे ॥१६॥ आन्हिक याज्ञिक वैदिक । प्रपंचाचेही नावडे काही एक । सद्गुरू भेटीचीच तळमळ एक । मनासी लागली ॥१७॥ दारा सुत नावडे काही । ऐसा उदास झाला सर्वांठाची । अशनपानही गोड न लगे ॥ १८॥ इतुका ध्यास लागल्यावर । सद्गुरू न राहती दूर । स्वप्नात दिसले मुनिश्वर । गालव ते ॥१९॥ ते रूप व नाव पुढे येता । जागृतीही आली क्षण न लागता । विचार आला मना अनौता । जावे तिकडे ॥२०॥ मन स्फुर्त व ब्राह्म मुहूर्त । पाहून निघाला गुरू भेट्यर्थ । धन्य गालव सद्गुरूनाथ । मज कृतार्थ केले ॥२१॥ ऐसा विचार मनात । मुखे शब्द सद्गुरूनाथ । जय जय सद्गुरू नाथ । सद्गुरू ऐसा ॥२२॥ अनाथनाथ दीन बंधू । मजसी झाला कृपासिंधू ॥ ऐसा परमानंद उन्मादू । चढला त्यासी ॥२३॥ ऐशा रीती भजन करित । चालत असता मार्ग क्रमित । नेमकाच आला आश्रमात । सद्गुरूच्या ॥२४॥ गालवमुनी साक्षात्कारी । कीर्ति होती कर्णावरी । ब्रह्मज्ञानी ऐसीही जनामाजी । कीर्ति होती ॥२५॥ येणेच स्वप्नामाजी होता दर्शन । या कीर्तिची आली आठवण । तेणे विसरले देहभान । चढला उन्मादू ॥२६॥ घरी न सांगता कोणासही । आला गुरू लवलाही । देखता गुरूमूर्ति ध्यानस्थ तरीही मनोभावे । नमस्कारिले ॥२७॥ हात जोडून । उभा राहिला लावुनी नयन । गुरूमुखाकडे पूर्ण लक्ष ठेवुनी ॥२८॥ ऐसा किती वेळ गेला । परी विकल्प न मना शिवला । लक्षावरून न ढळला । नयनकटाक्ष ॥२९॥ ऐसा एकनिष्ठ अचल भाव । दिसो येता सद्गुरूराव । उचंबळून करुणार्णव । नेत्र उघडिले ॥३०॥ तोच पांडू चरणी लागला । सद्गुरो तारा तारा मला । कंटाळलो या भावाला । समाधान नसल्या कारणे ॥३१॥ हे ऐकताच पांडूचे बोलणे । हात फिरवून उठविला त्या कारणे । शीण झाला तुज कारणे

। बैस खाली ॥३२॥ क्षेमकुशल वर्तमान । विचारून केला प्रश्न । काय निमित्ते आगमन आज तुझे ॥३३॥ पांडू बोले नमत्वे करून । मनीची रुखरुख निघेन । पावावे अक्षय्य समाधान । ते न जोडल्याने ॥३४॥”

पांडूने त्यांची मनःस्थिती श्री गालव मुनींना सांगितली आणि त्यांच्या पायावर डोके ठेवले. शरणागत पांडूस गालवांनी पोटाशी धरले. नंतर समोर बसवून त्याला कानमंत्र देवून त्याच्या इच्छापूर्तीचा विचार सांगितला. गालवांनी सांगितले. “दक्षिणेस श्रीपूर नामे क्षेत्र । आहे परमपवित्र । तेथे तप करणारा असताही अपात्र । पावले ब्रह्मज्ञान ॥४१॥ ऐसी त्याची ख्याती । म्हणून सांगणे तुजप्रती । तेथे जाऊन उत्तमरीती तप कर ॥४२॥ मुखी तारकमंत्रोच्चार । अंतरी भगवान मूर्ती । सुंदर अष्टवर्णात्मक । गिरीधर द्विभुजाकृती ॥४३॥ शाम सुंदर लावण्य । पितांबर परिधान । कौस्तुभमणि भूषण । वैजयंती माला ॥४४॥ शिरी मुगुट सुंदर । ऐसा घ्यावा निरंतर । डोळे झाकुनिया क्षणभर । श्वास रोधोनी ॥४५॥ ऐशारीती ध्यानाभ्यास । तोच एक तपाभ्यास । याने स्थिरपण येईल मनास । तीच समाधी ॥४६॥ ऐशा समाधी स्थितीत जितुके अधिक । राहणे होये तोच काळ सिद्धिदायक । हेतुसिद्धी निश्चयात्मक । येणेच जोडले ॥४७॥ या तुझ्या तपात । हेतूसहीत । भविष्यार्थ बहुत । साठलेला आहे ॥४८॥ तेणेच पुण्यश्लोक नरात । तू होशील विख्यात । तुझे नाव जगात । सर्वांमुखी राहील ॥४९॥ सदगुरूनाथ हे बोलत होते । परी पांडुचे चित्त तेथे नव्हते । तो रंगला होता श्रीरूपति पाहुनिया ॥५०॥ सदगुरूंनी अनुग्रह दिल्यावर । कृष्णरूप वर्णिता अंतर । पाहू लागले तेच सुंदर । रूप पुढे ॥५१॥ ऐसी स्थिती बाणली । पुढे काही वेळाने सावधानता आली । पुन्हा जोडुनी अंजुली । गुरूपदी लागला ॥५२॥ आणि आज्ञा घेऊन सत्वर । मनी चिंतीत रमावर । श्रीपूर वैकुंठनगर ॥ तिकडे निघाला ॥५३॥”

गालवांचा उपदेश शिरोधार्य मानून पांडू श्रीपूरकडे निघाला. तेव्हा गालव म्हणाले, “पांडो भगवंताचे दर्शन व ब्रह्मज्ञान । ही जीवआत्म्याची सोयरिक म्हणून । येथे पायिकाचे भान । काही नको ॥५॥ पायिक काही मनी न राहील । तरच ही सोयरिक होईल । तरच ऐक्यत्व जोडेल । राहील स्थिरबुद्धी ॥६॥ देवासी सोयरिक करणे । हे घडे ऐसे कठीणपणे । यास्तव दृश्यभास प्रेमा उडविणे । पहिले कार्य ॥७॥ ऐसा जो असेल । तो कृष्णास आवडता फार । सोयरिक निर्धार । तेथेच होते ॥८॥ देव भेटीचे वर्म हे । आधी सांभाळावे । मग तप आरंभावे । श्रीपुरी तू ॥९॥ गृहदारा सुत काहीही । अंतरात नसावे लवही । तयीच भेट निच्छिती । देवाची होते ॥१०॥ श्रीपूर क्षेत्र मोक्षदायी । तेथील देवताही मोक्षदायी । तरी मनात असता दृश्य काही । ध्यान न स्थिरे ॥११॥ स्वस्वरूप समाधी नाही । जोवरी ब्रह्मज्ञान नाही । तोवरी

तळमळही नाही । न शमे कदा ॥१२॥” हा उपदेश ऐकून पांडू म्हणाले, “दृश्याविषयी ऐसी । निष्ठुरता भिनली मानसी । त्यात आपल्या कृपेचि उसि । तेणे उंचावले मन ॥२०॥ ऐसे ऐकून पांडूचे उद्गार । संतोषले सदगुरूचे अंतर । पुढे सांगितले खुलासेवार । पांडु लागी ॥२१॥” यात गालव मुनी यांनी भीमा सरस्वती संगमापासून उत्तरेकडे चार कोसावर असलेल्या श्रीपूर क्षेत्राचे महत्त्व व लक्ष्मीची कथा सांगितली. “जय गोविंद । जय गोविंद । जय गोविंद गोपालम् ॥४॥ तारय तारय । तारय मां त्वां । तवपद युगलं । नमाम्य हं ॥५॥” (अ. ५ - ४ व ५ श्री. म.) मंत्रजप करीत निघाले व श्रीपुरास येऊन तपश्चर्या करू लागले.

इ) गालवांचे चरित्र – वशिष्ठ ऋषीकुल व गालव गुरुकुल :

en. Wikipedia. org/waki/Shakti Maharshi नुसार शक्ती महर्षी हे वशिष्ठांचे आणि अरुंधतींचे पुत्र. पिता अद्वैत परंपरेतील एक श्रेष्ठ गुरू. शक्ती महर्षींना तीन पुत्र झाले. एक सारस्वार्त, दुसरे गालव मुनी आणि तिसरे पाराशर होत. गालव मुनींनी स्वतंत्र गुरूपरंपरा सुरू केली. त्यांनी जयपूरजवळील गालताजी येथे तपाचरण केले. त्यांनी कुरुक्षेत्रात गौरगाव/गुरूगाव येथे आश्रम स्थापन केला. आदि गौरब्राह्मण असे त्यांच्या अनुयायांना म्हणत. अद्वैत परंपरेतही त्यांना हीच मान्यता होती. गालव मुनी हे सप्तर्षींनंतरचे म्हणजे वशिष्ठांनंतरचे दुसऱ्या पिढीतील अद्वैत परंपरेचे म्हटले जातात. वशिष्ठांनी पाराशर, सारस्वत आणि गालव यांना त्यांचे पारंपरिक वारसदार ठरविले. एकदा शक्तीमुनी विश्वामित्रांच्या शापामुळे नरभक्षक झालेल्या पूर्वीचा राजा असूनही राक्षस झालेल्या राक्षसासमोर आले. शक्तीमुनींना वशिष्ठांनी त्याशी लढताना पूर्ण विनाशापासून वाचविले असे विष्णुपुराण म्हणते. मटी व गालटी येथे गालव मुनी यांचे आश्रम आहेत.

सुषमा गुप्ता www.sushma.com da stories-MBH-5-Per-War-Page मध्ये महाभारत कथांमध्ये गालव मुनींची गोष्ट म्हणून दिलेली गोष्ट महाभारताच्या उद्योगपर्वाच्या आधारे दिली आहे. अतिप्राचीन काळी स्वतः धर्माने वशिष्ठ ऋषींच्या रूपात गालवांची परीक्षा घेण्यासाठी विश्वामित्रांकडे आले. त्यांनी गालवांना आश्रमात क्षुधापीडित असल्याचे सांगितले. विश्वामित्र चारू तांदूळ दूध (खीर) तयार करीत होते. ते त्यांच्या स्वयंपाकात अति मग्न होते. त्यांचे अतिथीकडे लक्ष नव्हते. अर्थातच इतर ऋषींनी वशिष्ठ रूपातील धर्माना भोजन वाढले. नंतर विश्वामित्र तेथे आले आणि म्हणाले, “माझे अगोदरच भोजन घेतले आहे. आपण येथे थांबावे.” असे म्हणून ते निघून गेले. तरी देखील अतिथी तेथे वाऱ्यावर थांबले. त्यांच्या सन्मानार्थ गालवही तेथे थांबले.

शंभर वर्षांनंतर धर्म पुन्हा विश्वामित्रांकडे भोजनाच्या इच्छेने आले. विश्वामित्र

मस्तकावर अन्न घेऊन वाऱ्यावरच तिष्ठत उभे होते. अद्यापही ताजे आणि उष्ण असे ते अन्न धर्मांनी स्वीकारले. ‘मी तृप्त झालो!’ असे ते विश्वामित्रांना म्हणाले आणि निघून गेले. विश्वामित्र आनंदित झाले. शिस्तपालक गालवांवर ते प्रसन्न होते. ते म्हणाले, “आता आपण आपणास हवे तेथे गमन करू शकता.” गालव म्हणाले, “आता मी आपणास कोणती गुरुदक्षिणा द्यावी?” आपल्या सेवेने गालवांनी अगोदरच प्रसन्न केले आहे हे जाणून ते पुन्हा म्हणाले, ‘आपण जावे.’ परंतु गालव त्यांना पुन्हा पुन्हा विचारू लागले. ही गालवांची आग्रही भूमिका पाहून विश्वामित्र काहीसे संतापले आणि म्हणाले, “मला आठशे घोडे द्या मात्र ते पूर्ण श्वेत वर्णाचे असून त्यांचा एक कान काळा असला पाहिजे. आत जा आणि मला त्रास देऊ नका.” गुरुदक्षिणेचा हा प्रकार ऐकून गालव काळजीत पडले. त्यांना अन्नपाणी, झोप, काम काही सुचेना. ते कृष होऊ लागले. मी ह्याची पूर्तता करण्यासाठी मित्र, पैसा कोठून आणू? असे अश्व मला कोठे मिळणार? मी यापूर्वी देवाकडे काहीच मागितले नाही. मी विष्णूभगवंतांकडे जाणे योग्य. तेच मला सारे देऊ शकतील.” ही इच्छा प्रकट करताच गालव मुनींसमोर विनितापुत्र गरुड त्यांच्यासमोर प्रकटले. म्हणाले, “मीच तुझा मित्र आहे आणि तुझी इच्छा पूर्ण करणे माझे कर्तव्य आहे. मला श्री विष्णूंनीच प्रेरीत केले आहे. माझा श्री विष्णूंनी परामर्श झाला आहे. आपण दोघेही जाऊया.” जाताना गरुड म्हणाले, “मला विष्णूंनी तुजे अपेक्षित जेथे मिळेल तेथे घेऊन जाण्यास सांगितले आहे. म्हणून मी त्या दिशेला तुला नेतो. पूर्व दिशा होती. ते रात्र आणि दिवसाचे प्रवेशद्वार होते. तेथे कश्यपपुत्राला समृद्धी प्राप्त झाली होती. सर्व देवतांच्या समृद्धीचा तो प्राप्ती मार्ग होता. येथेच इंद्रांना देवराज पद प्राप्त झाले. म्हणूनच या दिशेला पूर्व म्हणजे आद्य किंवा प्रथम दिशा म्हणतात. येथेच ब्रह्मदेवांनी वेदगायन केले. येथेच सूर्याने प्रथम गायत्री मंत्र ऋषींना प्रेरीत केला. येथेच सूर्यांनी यजुर्वेदाची प्रेरणी याज्ञवल्क्यांना केली. येथेच देवतांनी प्रथम रसपान (सोमपान) केले. वशिष्ठांचा जन्म, संगोपन आणि महानिर्वाण झाले. स्वर्ग, मृत्यू, पाताल या तीन लोकांचे हे प्रवेशद्वार होय. ही स्वर्गमार्ग होय. आपण इकडे जाऊया; तथापि तुला अन्यत्र जायचे असेल तर जरूर जा”, गरुडांनी सांगितले. गरुड पुढे म्हणाले, “पूर्वी एकदा वैवस्वताने (सूर्याने) गुरुदक्षिणा गुरूंना दिली होती म्हणून या इकडील दिशेला दक्षिण म्हणतात. पित्र आणि धुप्रदेवता (यमादी) इकडे राहतात. या दिशेला पितरांची आराधना करतात. हे यमधर्मांचे द्वितीय द्वार होय. येथेच लोकांच्या पापपुण्याचा हिशेब होतो. (तुष्टी, लय आणि कर्मफल) कर्मफल लाभते. येथे मंदराचल पर्वत, गंधर्व निवास असतो व येथेच बुद्धी आणि हृदयाची परीक्षा होते (चोरी होते). येथेच दैवत दैत्याचे सामवेद गायन घडले. येथेच वनात त्यांनी पत्नी आणि मुलांचा त्याग

केला. याच प्रदेशात मनु आणि द्यावाकृत यांनी क्षितिज निर्मिती केली आहे. सूर्य त्याचे उल्लंघन करीत नाही. पुलस्त्य ऋषींचे नातू रावण यांनी येथे तप केले. येते अमरत्वाचा लढा झाला. वृत्रासुराचा लढा येथेच झाला. येथेच पंचतत्त्वांचे विघटन झाले. येथेच वैतरणी नदी वाहते. येथेच सूर्य पुन्हा गोड पाणी वशिष्ठ नावाने सोडले जाते. येथे मलाही एकदा हती आणि माझे अन्नस्वरूप कासव यांचे युद्ध पाहिले. येथेच कपिल ऋषींनी राजा सगराला साठ पुत्रांची प्राप्ती करविली. येथेच वासुकी नाग संचलित भोगावती नगरी आहे. येथेच ऐरावत असतो. तो दाट अंधःकाराचा नाश करतो. जो सूर्य आणि अग्नीही करू शकत नाही. तू तपस्वी असलास तरी तुलाही या रस्त्याने जावे लागेल. तुला जायचे की नाही ते सांग अथवा तुला पश्चिमेला जायचे का ते सांग.” गरुड पुढे म्हणाले, “या दिशेला पश्चिम असे नाव आहे; कारण इकडे वरुण राहतात. त्यांचा जन्म येथे झाला. सूर्य इकडे अंतर्धान पावतात म्हणून त्यास पश्चात म्हणजे नंतर किंवा पश्चिम म्हणतात. वरुणाचे सर्व जलप्रवाह आणि प्राणीमात्रांवर राज्य आहे. कश्यपांनी येथे राज्य स्थापन केले. येथून चंद्र पुन्हा तरुणपणे प्रकाशमान होतो. येथेच वायूदेवता दैत्यांना पराभूत करून निद्राधीन करतात. येथे अस्त पर्वत आहे. तेथून संधीप्रकाश पसरतो म्हणून अस्ताचल असे त्यास म्हणतात. येथूनच रात्र आणि निद्रेचा प्रवास सुरू होतो. येथेच इंद्राने आपली माता दितीस गरोदर पाहिले आणि तिचे फेटस (गर्भाचे) ४९ भाग करून त्यात ४९ प्रकारचे मारुत निर्माण केले. येतूनच हिममानाने मंदरालचाकडे प्रवासास सुरुवात केली आणि आता समुद्रात रूपांतर झाले. किमान १००० वर्षे हा प्रवास संपत नाही. येथूनच सुरभी (सरस्वती) दूधसागर ओलांडून वाहविते. समुद्राच्या मध्यात राहूचे धड स्वारबाहू सूर्य चंद्राने पाहावे म्हणून तळमळते आहे.

हिरव्या केसांचे सुवर्णशीर वेदघोष करताना तुला ऐकता येईल. सूर्याच्या वराने हरिमेध ऋषींच्या कन्येला कायापालट करता आला तेव्हा सूर्याने तिला तेथेच थांबविले. येथूनच सूर्याचा मार्ग बदलतो. आपण बदलते आणि सूर्यकक्षा बदलते. २८ रात्री नंतर हरिमेध चमु सूर्य मार्गाकडून चांद्र मार्गाकडे येते. सर्व नद्यांचा उगम येथूनच आहे. वरुण, सर्पपुत्र अनर्त, विष्णू आणि कश्यप येथे राहतात. हे मुनी आपण कोणत्या दिशेला जायचे ते तू सांग.” गरुड म्हणाले.

गरुड पुढे म्हणाले, “उत्तर दिशा पाप मुक्त आहे. सर्व प्रश्नांची उत्तरे इकडे मिळतात म्हणूनच ही उत्तर (नंतरची - प्रश्नानंतरची) दिशा होय. कधी या दिशेला मध्यमा म्हणजे केंद्रीय दिशा म्हणतात. येथे क्रिष्ण बदरी नावाने राहतात. जे स्वतः नारायण आहेत आणि विष्णू (अर्जुन) अर्तात ब्रह्मनिर्मित आदर्श नर येथे राहतात. येथून कैलासावर (हिमवन) शिव राहतात. येथेच पुरुष (शिव) पार्वती (आदिमाता)

यांची क्रीडा सुरू असते. नर आणि नारायण यांच्याखेरीज सर्व प्रकारच्या मुनींनाही शिव प्रत्यक्ष पाहता येत नाही. इंद्र आणि अन्य देवता, गंधर्व, सिद्ध, यक्ष इ. हे ही पाहू शकत नाही. माया व्यास असूनही सहस्रशीर्षसहस्रपाद विष्णूच शिवांना एकटे पाहू शकतात. या प्रदेशात चंद्राचे राज्य आहे. येथेच शंकराने गंगेला पृथ्वीवर येताना धारण केले. येते उमेने महेश प्राप्तीसाठी तपश्चर्या केली. शिव, उमा, गंगा आदि हिम यांनी आपले स्थान येथे प्रकट केले. कैलासावर कुबेरांना राज्य प्रदान केले आणि यक्ष, राक्षस, गंधर्व यांच्यावर अधिपत्य सोपविले. त्याचे चित्रसरउद्यान येथेच आहे. वैखानस मुनी येथे आहेत. मंदाकिनी नदी व मंदार पर्वत येते आहेत. राक्षसांचे सुगंधकनक उद्यान येथे आहे. सप्तर्षी अरुंधती आणि स्वाती नक्षत्र येथेच पाहता येते. मुनीधर्म गंगेच्या उगमाचे रक्षण करित आहेत. या ऋषींची देहयष्टी कोणासही पाहता येत नाही. येथे हजारो प्रकारचे अन्न अद्भुततेने तयार होते. या उगमस्थलापलिकडे मनुष्य गेला तर मृत्यू पावतो. केवळ विष्णू आणि जिष्णू (नारायण आणि नर) त्याला वाचवू शकतात. विद्युतप्रभा नावाचा दशाप्सरा येथे निर्माण झाल्या. येथे विष्णूपद आहे. ज्या पदाने विष्णूंनी बलीला पाताळात लोटले. राजा मरुतांची तपोस्थळी सुवर्णसरोवराच्या बाजूला उशिरजी नावाचे ठिकाण आहे. तेथे सोन्याची खाण असून जीमत ऋषींनी संपूर्ण सोने ब्रह्मास दिले. ही दिशा सर्वश्रेष्ठ आहे. या दिशेला जावे काय? गालवांनी त्या मार्गाने जाण्यास सहमती दिली.

महाभारतातील या गालवविषयक कथेने श्री गालवांच्या अध्यात्मिक आणि ऋषी व्यक्तिमत्त्वविषयक श्रेष्ठतेवर प्रकाश पडतो. गालव हे वशिष्ठांचे नातू म्हणून तर अधिकारी आहेतच, त्याचबरोबर वशिष्ठांनी गालवांवर आपली परंपरा का सोपवली असावी हेही गालवांच्या कर्तव्यकठोर आचरणांवरून स्पष्ट होते. गालव हे शिवविष्णू अद्वैत संबंधांचे प्रणेते आहेत याकडेही लक्ष वेधले जाते. प्रत्यक्ष गरुडांनी त्यांना उत्तरपूर्वभूमीचे महत्त्व स्पष्ट करून सांगितले व शिवविष्णू अद्वैताची प्रचिती तीर्थयात्रेतून घडविली हे स्पष्ट आहे. याच परंपरेतील व्यासांनी विष्णूबदरीकाश्रम क्षेत्रात सुरभी (सरस्वती तीरी) पुराणांची आणि महाभारताची रचना केली. गालवांच्या सरस्वती प्राकट्य असलेल्या क्षेत्रातच अर्थात आजच्या गुजरात, राजस्थान प्रांताच्या क्षेत्रात जयपूरजवळ गालटी किंवा गालताजी येथे आपली नित्याचा आश्रम स्थापन झाला व गुरूपरंपरा निर्माण केली. कर्नाटक, महाराष्ट्रातील वैष्णवशिव अद्वैत स्थानी त्यांची भ्रमंती व तपस्या घडली असावी, हेही त्यांच्या चरित्रातून स्पष्ट होते. व्यंकटाचल, पंढरपूर, श्रीगोंदा, भीमाशंकर, त्र्यंबकेश्वर, नाशिक तपोवन ही आज प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्रातील; सरस्वतीचे प्राकट्य असलेले श्रीगोंदा ही त्यांची तपोस्थळी होती, हेही स्पष्ट दिसते. त्यामुळेच पंढरपूर आणि श्रीगोंदा व्यास पांडुरंग क्षेत्राशी त्यांचा

अध्यात्मिक संबंध दृढ झाला असावा. कलियुगातील शिवविष्णू अद्वैत मार्गी नारदीय भक्तिपरंपरेचे ते उद्गाते ठरतात. त्यातूनच स्व.श्री एकनाथ जोशी उल्लेखित पांडू शर्मा या कृष्णभक्ताची कथा पुढे येते. या कथेचे स्वरूप पुराणकथेचे असले तरी ते प्रामुख्याने अगस्त्य, वशिष्ठ, विश्वामित्र या वैदिक ऋषीपरंपरेतील कथांशी आहे. त्याचबरोबर पाराशर, व्यास आणि महाभारत कथेशीही आहे हे स्पष्ट जाणवते. यातूनच भागवत संप्रदायातील कृष्णभक्तीचा प्रकर्ष पुढे नेण्याची प्रक्रिया घडली असावी या विचार सूत्राचा अनुबंध थेट द्वारकाधीश श्रीकृष्ण यादवांच्या महानिवाणोत्तर भक्तिमुक्तीचा मार्ग विचार करण्यासाठी ब्रह्मदेवांनी ज्या ऋषीचमूला पाताळातील प्रल्हादांशी परामर्श करण्याचे सुचविले व प्रल्हादांनी सांगितलेल्या भक्तिमार्गाने कैवल्यज्ञान अर्थात अद्वैत साधण्याचा एकमेव मार्ग भक्तिमार्ग व त्यासाठी शिवविष्णू अद्वैतभाव परंपरा साधण्याचा प्रयत्न व प्रसार ज्या ऋषींनी करावयाचा निर्णय केला; त्यात गर्ग, च्यवन, गालव, आसित, देवल, धौम्य, उद्दालक आदि ऋषी होते. यातील सर्व ऋषींचा प्रवास गालवांनी केलेल्या कृष्णा खोऱ्यातील भीमा क्षेत्रात झाला होता. ह्याच्या पाऊलखुणा पाहावयास मिळतात. लोकसाहित्य शास्त्राप्रमाणे त्यांचा धांडोळा घेतला तर नाशिक, नगर, पुणे, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर या आजच्या क्षेत्रातून वाहणाऱ्या गोदा, भीमा, कृष्णा नद्यांच्या उपनद्यांच्या तीरावर अनेक ऋषीस्थाने प्रकटलेली पाहावयास मिळतात. त्यात कपिलमुनी, सुदेषू, शृंग, भृंग, अगस्ती, विश्वामित्र, दधिची, पाराशर, मांडव्य, गालव, सारस्वत, धौम्य आदि अनेक ऋषींची तसेच नवनारायणस्वरूप नाथ सिद्धांची स्थाना पाहावयास मिळतात. त्याचबरोबर शिवविष्णू अद्वैत सिद्ध करणारी तीर्थक्षेत्रे श्रीराम, कृष्ण, पांडव, सरस्वती, पद्मावती, मोहिराज आदि उल्लेख अनुभवता येतात. या सर्व खुणा गालवांच्या पांडुरंग संदर्भातील कथेला पूरक अशाच आहेत. पांडुरंगाची कथा ही पांडू विप्राची कथा म्हणून; केवळ भाकड लोककथा म्हणून, पुंडलिक-विठ्ठल कथेपासून बाजूला करता येणार नाही.

५.७ श्रीपुरातील पांडुरंग प्राकट्य :

अशाप्रकारे मुळाचा योगभ्रष्ट भक्त, योगी पांडू शर्मा या नावाने कलिप्रारंभी जन्मास आला. प्रपंचास कंटाळून, त्रासून विरक्त झाला. योगभ्रष्ट असल्याने त्यास परमार्थप्राप्तीची ओढ लागली. गालव मुनींचा साक्षात्कार झाला. गालव मुनींच्या गुरुकुलात प्रवेश मिळाला आणि प्रल्हादांच्या मार्गदर्शनानुसार भक्तिमार्गाच्या प्रचाराचे गालव मुनींचे कार्य करणारा भक्तशिरोमणी पांडू प्रकटला. त्याचे राधाभक्तीभावे अद्वैत सिद्ध करण्यासाठी, वचनपूर्तीच्या निमित्ताने पांडुरंगाचे प्राकट्य झाले. याविषयीची

विस्तृत कथा दक्षिणापथातील श्री विष्णूंचे कलियुगातील प्राकट्य या प्रकरणात आली आहेच.

५.८ पांडुरंगाचा श्रीपूर – पंढरी प्रवास :-

श्रीपूर महात्म्याचे लेखक स्व. एकनाथ जोशी यांच्या मनात 'श्रीपूर महात्म्य' लिहिताना पांडुरंग - विठ्ठल की विठ्ठल - पांडुरंग या प्राकट्यक्रमाविषयी तसेच हे एकच की दोन या विषयी संभ्रम होता. हा संभ्रम यापूर्वीच्या चर्चेत दूर केला आहेच. तथापि एकनाथ जोशींच्या मनातील संभ्रम 'पांडुरंग महात्म्य' ग्रंथांची अनेकता आणि पंढरी क्षेत्रातील वारीची हजार-दीड हजार वर्षांची परंपरा यामुळे शक्य आहे. यातच भर म्हणजे त्यांना सापडलेले स्कंदपुराण संहितेतील 'पांडुरंग महात्म्य' आणि अनेकांनी स्कंदपुराण, पद्मपुराण आणि विष्णूपुराण यांचा उल्लेख करून दिलेले महात्म्य यामुळे हा संभ्रम दृढावला आणि त्यांनी हा संभ्रम निरनिराळ्या तऱ्हेने व्यक्त केला. ते अध्याय १० मध्ये लिहितात

'पांडुरंग नाम पंढरी देवास । त्या विषयी न काहीच इतिहास । तरी पांडुरंग नाम लागले त्यास । त्यानेही धरिले ॥२२॥ यावरून पांडुरंग मूर्ति व मी दोन । नव्हेत जरी दोन रूपे भिन्न । तरी गुण प्रभावे समान । जनोद्धारा ॥२३॥ पांडुरंगासी भजले तरी माझेच भजन । मजसी भजले तरी पांडुरंगाचेच भजन । ऐसे या पांडुरंग नाम धारणातून । विठ्ठलाच्या निघते ॥२४॥ पांडुरंग रूप होते अज्ञात । तोवरी दोन्ही होती विठ्ठला प्रत । आता पांडुरंग झाला प्रकट । तरी मी विठ्ठलच तो ॥२५॥ ऐशा रिती एकसंघ ऐसा पांडुरंग विठ्ठलाचा संबंध । या माजी नसे वाद । काहीही ॥२६॥'

या त्यांच्या स्पष्टीकरणावरून अगोदर विठ्ठल प्रकट झाले व नंतर तेच पांडुरंग म्हणून प्रकट झाले असा संभ्रम निर्माण होऊ शकतो. तथापि त्यांच्या मांडणीत कौशल्य आहे. कोणताही सांप्रदायिक वाद हो नये म्हणून त्यांनी 'आता पांडुरंग झाला प्रकट । तरी मी विठ्ठलची तो ॥' असे म्हटले आणि सांप्रदायिक वाद होणे टाळले. ग्रंथाप्रारंभी पहिल्या अध्यायात ते लिहितात,

'आरंभिले ग्रंथलेखन श्रीपूर महात्म्य नामे करून । ज्या माजी पांडुरंग आख्याना । महिमान सहित ते ॥३॥'

आपण श्रीपूर महात्म्य लिहित आहोत पंढरी महात्म्य नव्हे आणि 'पांडुरंग महिमान' यासह आपण लिहित आहोत याचे कारण हे 'पांडुरंग महिमान' अन्य 'पांडुरंग महात्म्य' ग्रंथापेक्षा नक्कीच वेगळे आहे व त्यासही स्कंदपुराणाचा आधार आहे. याचा अर्थ इतकाच की त्यांनाही पांडुरंग प्राकट्य स्वतंत्रपणे अगोदर झाले होते हेच सांगायचे आहे. ते मोठ्या नम्रपणे आणि विचक्षणतेने ते सांगतात. सातव्या अध्यायात

ते 'पांडुरंग' हा कलियुगातील पहिला अवतार आहे असे स्पष्ट करतात. ते ८व्या अध्यायात स्कंदपुराणातील श्लोकांतील पांडुरंग महात्म्य सांगून स्कंद मुखाने जणू बोलतात,

'मुनिसत्तम ही ऐकून । माहिती तितुके केले कथन । सर्वोत्तम क्षेत्र श्रीपूर नामे करून । तीर्थे दैवते एकत्र असे ॥९०॥ त्याचे महात्म्य देव महात्म्यासहित । विस्ताराने केले श्रुत । पहिला अवतार कलियुगात । बोध्य नामे तो हा ॥९१॥'

हे सांगताना सहजच 'पांडुरंग' प्राकट्याची प्राचीनता बोधित करतात. पुढे नवव्या अध्यायात ते स्पष्ट करतात,

'या ग्रंथात पांडुरंग अवतार । ब्रह्मदेवाची पत्नास वर्षे संपल्यावर । एकावतीच्या पहिल्या द्वापारानंतर कलियुगारंभी ॥१४॥ आद्यकल्पे द्वापाराने । याचा अर्थ पाहता येथे । कालावरून गणता त्याते । अष्टावीस युगे ऐसाच निघतो ॥१५॥ तोच काल पंढरीच्या देवाचा । यावरून विचार निघतो याचा । (पांडुरंग) पांडुलिक व पुंडलिक याचा काल एकच ॥१६॥ एक दोन शतकांचा हार फेर । येणेच पांडुरंग नाम गेले पंढरी देवावर । याचाही खोल विचार । ऐसा आहे ॥१७॥'

स्व. एकनाथ जोशी युगमोजणीचा विचार करून 'युगे अष्टावीस' या उक्तीची संगत लावण्याचा प्रयत्न करतात व प्रथम युगचौकडीतील द्वापाराअंती नंतर सातव्या युगचौकडीतील द्वारापाअंती नंतर कलियुगी म्हणजे प्रत्येक युगचौकडीत चार युगे - सत्य/कृत, त्रेता, द्वापार आणि कली म्हणजे ४ व सात चौकड्यांची युगे ४० ७ एकूण २८ युगे. यातील २८व्या युगातही विठ्ठल तिष्ठत उभा आहे, असा पारंपरिक अर्थही प्रेरीत करतात. दुसरा अर्थ सूचित करतात, भक्तांच्या वचनपूर्तीसाठी २८व्या युगात म्हणजे वैवस्वत मनूच्या कलियुगात श्री विष्णू प्रथम 'पांडुरंग' स्वरूपात म्हणजे पांडू शर्मा (पांडू शर्मणा) मुनींचे नाव स्वीकारून भक्तिमार्गे अद्वैताची मुहूर्तमेढ रोवतात आणि लगेचच ते 'पांडुरंग' 'भक्तांना भेटून उद्धार करणार' या वचनपूर्तीसाठी त्याच भीमा क्षेत्रातील, चंद्रभागा स्वरूपाच्या ठिकाणी प्रकटतात. तेथे त्यांना २८व्या युगात विटेवर तिष्ठत उभे राहून पुंडलिकाची वाट पाहावी लागते. असे कलियुगात श्रीकृष्ण गोविंद अर्थात श्री विष्णू राधाभावे भक्ती करणाऱ्या भक्तजनांचे अर्थात राधालक्ष्मी, पांडू शर्मा आणि पुंडलिक यांच्या उदाहरणातून; भक्तांचे अंकित असल्याचे स्पष्ट करतात. येते आणखी एक गंमत स्व. एकनाथ जोशी यांनी सूचित केली आहे; ती म्हणजे पांडू शर्मा (पांडू शर्मणा) आणि पुंडलिक समकालीन आहेत. पांडू शर्मा यांचे भक्तीचा नाम स्वीकारून गौरव करतात आणि पुढे पुंडलिकाचे भेटीसाठी जातात. तेथे त्यांना २८ युगे अर्थात २ वर्षांचे युग याप्रमाणे ५६ वर्षे वाट पाहावी लागते तरी भेट होत नाही. पुंडलिकाची वाट पाहावी लागते. 'पुराणांतर्गत इतिहास' या भारतीय

इ.सं.सं. महाराष्ट्र प्रकाशित ग्रंथात जयश्री साठे यांनी 'पाच वर्षांचे युग आणि पुराणग्रंथ' या लेखात वेदांग ज्योतिष आणि ब्रह्मांडपुराण यातील कालगणना ही ग्रह, तारे, नक्षत्र आणि ऋतुचक्र यांसी सापेक्ष असे सांगून वैदिक ग्रंथात ४, ५, ६ वर्षांचे युग मान्य आहे. त्यांनी विष्णू, वायू, भविष्य, ब्रह्माणु आणि भागवत पुराणाचा दाखला दिला आहे. त्याच तऱ्हेने कालगणनादृष्ट्या युग शब्दार्थानुसार २ वर्षांचे युग मानता येईल. त्या तऱ्हेने हा कालावधी आणि भेटीची तिथी निश्चित करण्यासाठी संशोधन आवश्यक आहे. मात्र ७ चौकड्या हे पटण्यासारखे नाही.

या सर्व तर्कवितर्कांतून पुन्हा एकच क्रम पुढे येतो तोच यापूर्वी आपण स्पष्ट केला आहे. श्रीपुरात श्री गोविंद बालरूपात प्रकट झाले. पांडुरंग झाले. त्याच बालरूपात ते पंढरपुरात आले आणि तिष्ठत उभे राहिले. रुक्मिणी अर्थात लक्ष्मीदेवी त्यांना शोधित आल्या आणि त्यांना विटेवर स्वयंभू मूर्तिस्वरूपात पाहिले. त्याच वेषात त्यांना दर्शन झाले आणि त्याही तिष्ठत राहिल्या.

५.९ श्रीपूर एक यंत्रसिद्धपीठ :

श्रीपूर अर्थात श्रीगोंदा किंवा चर्मगोंदा हे १०८ मंदिरांचे नगर. श्री लक्ष्मीदेवींनी वसविलेले हे गाव असे स्कंदपुराण सांगते याची ग्वाही 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथाचे लेखक स्व. एकनाथ जोशी देतात. या नगरात अष्टभैरव, श्री सिद्धेश्वर आणि अष्टविनायक आहेत याचा स्पष्ट अर्थ शाक्त, शैव आणि गाणपत्य या भक्तियोग, समाधीयोग आणि मंत्रयोग यांच्या परंपरा येथे आहेत. नाथ संप्रदायातील काही विभूतीमत्त्वे येथे दाखविली जातात. या सर्व गोष्टींपलीकडे येथे नवचंडीचे स्थान आहे. या गोष्टींमुळे हटयोग, तांत्रिक विद्या या गोष्टींनाही येथे पुष्टी मिळाली. वेताळ व मुंजा यांची स्थाने यांकडे अंगुलीनिर्देश करतात. अष्टभैरवांचे दिग्बंधन याची साक्ष देते. नवचंडी स्थानाच्या दृष्टीने श्रीपूर हे 'श्रीयंत्रावर' आधारित रचनाबद्ध नगर सरस्वतीतीरी वसविले असावे. येथे उत्तरक्रिया श्राद्धादींचे महात्म्यही आहे हे लक्षात घेता ही वैकुंठ, काशी, त्र्यंबकेश्वर, कुरुक्षेत्र यासारखी पुण्यनगरी आहे, हेही स्पष्ट आहे.

श्रीयंत्र हे एक पवित्र चक्र असते. नवत्रिकोणांची एकत्र गुंफलेली अशी एक भौमितिक आकृती असते. त्या आकृतीच्या केंद्रस्थानी शक्तीबिंदू असतो. या शक्तीबिंदूत प्रत्यक्ष शक्ती प्रकट असते. ती जगतसुंदरी अर्थात त्रिपुरासुंदरी किंवा श्री ललिता असते. वैष्णव परंपरेप्रमाणे ती राधा, लक्ष्मी स्वरूप असते तर शैव परंपरेप्रमाणे ती आदिशक्ती प्रकृती असते, गाणपत्य परंपरेप्रमाणे ती महासरस्वती असते. म्हणजेच महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती अशी सर्व शक्तिरूपे श्री स्थानात प्रकट असते. हे नवत्रिकोण एकात एक गुंफलेले असून ते नवांचे ४३ त्रिकोण तयार झालेले

असतात. संपूर्ण ब्रह्मांड पसारा त्या बिंदूपासून भोवती प्रदर्शित केलेला असतो. द्विस्तरीय मांडणीत अष्ट आणि षोडश पाकळ्यांची जणू कमळे तयार झालेली असतात. म्हणूनच हे कमलजा यंत्र होय. हे ब्रह्मांड निर्मितीचे प्रतीक म्हणता येईल. त्रिकोणाच्या बाह्य भागांमुळे ब्रह्मांडांच्या विविध भागांचे आकलन होते. या सर्व त्रिकोणांतून मध्यबिंदूत सामावलेपणातून 'अद्वैत' ज्ञानाचा संदेश दिलेला असतो. मध्यातील चौकोनी आकृती पृथ्वीच्या चार दरवाजांचे चार दिशांचे ज्ञान देते. विविध प्रकारच्या देवता या विविध त्रिकोणांत स्थापित असतात. त्या यंत्र सिद्ध करण्यासाठी कार्यान्वित असतात. एकूणच हे यंत्र समृद्धी, आनंद आणि अशुभाचा, दुरिताचा नाश करून समृद्धीसह केवलानंदापर्यंत शक्ती, बुद्धी आणि संपत्तीसह घेऊन जाणारे असे यंत्र आहे. सरस्वती तीरावर तंत्र यंत्र दृष्ट्याही एक प्रकारे भूवैकुंठ तयार करण्यासाठी कदाचित अशी ब्रह्मांड प्रतिकृतीची श्रीकेंद्रित रचना श्रीसामर्थ्याने केली असावी. त्यामुळेच श्रीपूर, श्रीगोंदा किंवा चर्मगोंदा हे यंत्रसिद्धपीठ असावे, असा तर्क बांधता येतो. याचे अधिक संशोधन तंत्रमार्गे जाणाऱ्यांना करता येणे शक्य आहे. येथे श्रीयंत्रांची प्रतिमा दिली आहे. भक्तिमार्ग विशेष प्रचलित होत जाताना यंत्रतंत्रात्मक किंवा यात्वात्मक क्रियांकडे आपसुकच लक्ष दिले जात नाही. भक्तिमार्गी संतांनीही तथाकथित मंत्रतंत्रात्मक, विधीनिषेधात्मक, क्रियाकर्म आणि कर्मठपणावर कोरडे ओढलेले आहेत. श्रीगोंदातील संत शेख महंमद यांनी तर अशा गोष्टींवर परखड पाखांडखंडन केले आहे.

५.१० श्रीपूर/श्रीगोंदा महायोगपीठातील संत, भक्त परंपरा :

श्रीपूर/श्रीगोंदा हे महायोगपीठ सरस्वती नदीच्या तीरावर वसले आहे. सरस्वती नदीचे अध्यात्मक्षेत्रात अर्थात भक्ती, ज्ञान, वैराग्य साधनेत अतिमहत्त्वाचे स्थान आहे. या सरस्वती तीरावर प्रत्यक्ष श्री लक्ष्मींनी श्रीपूर वसवून वृंदावनातील राधाभावाने श्री विष्णू भगवंतांची भक्ती केली आहे. श्री विष्णूंनी आपले उपास्य श्री शिवतत्त्व लिंगस्वरूपात शीरोधार्य स्वरूपात आणले आहे. श्री विष्णूलक्ष्मींनी श्रीसिद्धेश्वरांची स्थापना करून मंगलकारण रिद्धीसिद्धींच्या अधिष्ठाता सिद्धीविनायकांची आणि दिक्पाल भैरवांच्या स्थापनेसह हे पुण्यक्षेत्र, काशी आणि बद्रीनाथ अर्थात भूवैकुंठ प्रसन्न केले आहे. या क्षेत्राच्या भोवती ऋषी दधिची, अगस्त्यमुनी, विश्वामित्र, पाराशर, मांडव्य, सारस्वत आदि ऋषींची प्रभावळ आहे. पांडू शर्मांचे सद्गुरू आणि वशिष्ठ पौत्र, वशिष्ठ गुरुकुलाचे मुख्याचार्य श्री गालव मुनी यांनी सूर्यनारायणाची उपासना केली आहे. तसेच तपश्चर्यापूर्वक वेदविद्या सिद्ध केली आहे, असे संदर्भ पुराणांत येतात. सारस्वत मुनींनी आपले वास्तव्य सरस्वती तीरी केले. सारस्वत हेही

श्री वशिष्ठांचे पौत्र. तर पाराशरांनी आश्रम स्थापित करून शिवोपासना केली व पारनेर नगराला पावन केले. पाराशर हेही वशिष्ठांचे पौत्र. याचा अर्थ प्राचीन मानवी स्रोताचे कुलगुरू, सप्तऋषींतील गुरू वशिष्ठांच्या परंपरेने या वैकुंठ भूमीत तपाचरण करून मानवी व्यवस्थापनाचे मंगलमय कार्य केले आहे. द्वापार युगाच्या अखेरी योगभ्रष्ट नारदभक्तिमार्गी ऋषींना दिलेले अभिवचन पूर्ण करण्यासाठी श्री विष्णूंचे बालगोप स्वरूपात प्राकट्य झाले तर श्री लक्ष्मींचे राधालक्ष्मी स्वरूपात भक्तांना मार्गदर्शन केले. त्यातील नारदभक्तिमार्गी ऋषीवर्य पुनर्जन्म स्वरूपात पांडू शर्मा म्हणून प्रकटले. गालव मुनींच्या गुरुकुलाचे अनुसरण करीत गालव मुनींच्या प्रेरणेने पांडू शर्मांनी सरस्वती तीरी आश्रम केला आणि तपाचरण केले. त्यांच्या भक्तियोगातील, 'जयगोविंदम् । जयगोविंदम् । जयगोविंदम् गोपालम् ॥ तारय तारय । तारय मा त्वं । तव पद युगलम् । नमाम्यहम् ॥' या भजनाने भक्तीची परमावधी गाठली आणि प्रत्यक्ष विष्णूभगवंत या गोपवेशात 'पांडुरंग' नाम धारण करून; कलियुगात प्रपंचात राहून नामसंकीर्तनात्मक नवविधा भक्तीने आत्मोद्धार करणाऱ्या भक्तांचा उद्धार करण्यासाठी राहिले. भागवत भक्तीची, वैष्णव संप्रदायाची, वारकऱ्यांची नारदीय भक्तिपरंपरा पांडू शर्मांमुळे या सरस्वती तीरावरील श्रीपुरात प्रकटली. हीच परंपरा; पांडुरंग भीमेच्या बरोबर सरस्वतीसह पंढरपुरी पुंडलिकांसाठी प्रकटले आणि विठ्ठल झाले. या घटनेने पुढे सरसावली. श्रीपुराचा भक्तिगंध कृष्णा खोऱ्यात सर्वदूर गेला. अनेक ऋषीमुनी भक्तांनी येथे तपाचरण भक्तिसाधना केली. मधुगात मालोजीराजांनी परकीय आक्रमणात या सिद्धपीठाचे यथोचित रक्षण करण्यासाठी श्री संत शेख महंमद बाबांना या क्षेत्री निमंत्रित करून योगमार्ग आणि भक्तिमार्ग यांची परंपरा दृढ करण्याची विनंती केली. श्री संत शेख महंमद बाबांनी 'शेख महंमद अविंद त्याचे हृदय गोविंद' असे म्हणत गोविंद स्वरूप गोपवेशातील पांडुरंगाची भक्ती केली आणि राजयोग आणि हटयोगाच्या सिद्धपरंपरा भक्तिमार्गात सामावण्याचे कार्य श्री संत ज्ञानेश्वरांप्रमाणेच केले. याची साक्ष येथे मिळते. श्रीसंत शेख महंमदांचे समग्र साहित्य श्रीसंत शेख महंमद महाराज ट्रस्ट कमिटीने प्रसिद्ध करण्याचा विडा उचलला आहे.

पुढे या मालिकेत, श्री सद्गुरू नारायण महाराज, श्री सद्गुरू कृष्णानंद महाराज, श्री संत गोविंदा चांभार, श्री संत महंमद महाराज तांबोळी, श्री संत संतू महार (चिंभळेकर), श्री सद्गुरू प्रल्हाद महाराज, श्री सद्गुरू राऊळबुवा, श्री सद्गुरू गोधड महाराज, श्री सद्गुरू आत्मराम महाराज, श्री संत पंढरीनाथ महाराज, श्री केणे महाराज आणि श्री सद्गुरू एकनाथ जोशी महाराज अशी परंपरा आहे. या सर्व संतांची परंपरा चालविणारे अनुयायी आपापल्या परीने भक्तिमार्गाचे अनुसरण करीत आहेत. क्षेत्रविकासाकडे लक्षही देत आहेत. या सर्व संत, सिद्ध, भक्त परंपरेचे

अध्यात्म प्रवण साहित्य आधुनिक स्वरूपातील प्रकाशनाची वाट पाहात आहे. सद्गुरू गोधड महाराजांनी लिहिलेल्या भागवत, अभंगरचना आदि ग्रंथलेखन कर्जत येथील भक्तमंडळींनी जतन केले आहे. या संतमंडळींचे वंशज आणि अनुयायी यांनी हे कार्य अधिक करणे आवश्यक आहे.

५.११ श्रीपुरातील राजकीय व ऐतिहासिक परिणाम :

भारताच्या दक्षिण भागात इतिहासकाळाच्या सुरुवातीस अनेक राजे लोकांनी राज्य केले. 'चाळीसगांव डांगाण परिसर सांस्कृतिक वाङ्मयचीन आणि भाषिख अभ्यास' या माझ्या (अनिल सहस्रबुद्धे) टंकलिखित प्रबंधात (पुणे १९७९-८०) डेक्कन कॉलेजच्या (पुणे) पुरातत्त्व विभागाने केलेल्या नेवासा येथील उत्खननातील निष्कर्षानुसार प्रवरागोदेच्या तीरावर ५०,००० वर्षांपूर्वी देखील उत्तम संस्कृती नांदत होती. सह्याद्री रांगांतील भीमाशंकर ते त्र्यंबकेश्वर परिसरात अनेक प्राचीन शिवस्थाने तर आहेतच. रामायण-महाभारतकालीन खुणांचा ऐतिहासिक उल्लेख या ग्रंथात आढळतो. सप्तऋषींतील अगस्त्य मुनींचा आश्रम अकोले येथे प्रवरा अमृतवाहिनी तीरावर म्हणजे गोदेच्या खोऱ्यात आहे तर अगस्त्य आणि अगस्त्यबंधू वशिष्ठांचे पौत्र पाराशर यांच्या व अगस्त्यांच्या एकत्रित वास्तव्याची खुण म्हणून पादुका टाकळीढोकेश्वर या ठिकाणी आहेत. भीमाशंकर येथून उगम पावलेल्या भीमा नदीला अनेक नद्या पंढरपूरपर्यंत पोहोचेपर्यंत मिळतात. ही भीमा पुढे कृष्णेला मिळते. म्हणजे कृष्णा आणि गोदावरी या भारतातील अतिप्राचीन आणि सह्याद्री रांगात उगम पावलेल्या नद्यांचा हा परिसर किंवा खोरे म्हणजे या खोऱ्यातील सांस्कृतिक इतिहास ऋषीलोक उत्पत्ती आणि मानवी वंश व्यवस्थापासूनचा आहे यात शंका नाही. श्रीगोंदा येथील सरस्वती नदी भीमेची उपनदी असून, ती भीमेबरोबर वाहते एवढेच नव्हे तर कृष्णेबरोबरही वाहते, हे लक्षात घ्यावे लागते. या सरस्वती नदीशी दधिची ऋषी, अगस्त्य, कपिलमुनी, विश्वामित्र यांचा सह्य पर्वतामुळे संबंध पोचतो. कारण हा दंडकारण्याचा भाग आहे. जसे त्र्यंबकेश्वर ते पैठण हे तपोवन म्हणून ज्ञात आहे तद्वत भीमाशंकर हे पंढरपूरच नव्हे तर कृष्णा-भीमा संगमापर्यंतचा परिसरही तपोवनच होय. सरस्वती नदीशी अगस्त्य बंधू मित्रावरुणी अगस्त्य या वैदिक ऋषींचे पौत्र सारस्वत मुनी, पाराशर ऋषी आणि गालव मुनी यांचा तपोस्थली म्हणून संबंध आहे म्हणजे सत्य/कृत, त्रेता, द्वापार आणि आता कली येथपर्यंतचा वैदिक, पौराणिक, ऐतिहासिक अर्थात अश्म, लोह, ताप्रा युगांपासूनचा ऐतिहासिक संबंध सरस्वती तीरीच्या श्रीपूर संदर्भाने लावता येतो. इतिहास पांड्य कालात राष्ट्रकुट चालुक्य, कदंब, होयसळ इ. राजघराण्याचा संबंध सांगता येतो. शालिवाहन

शककर्त्यांच्या अधिपत्याखालील साम्राज्याचा हा प्रदेश होय. यापैकी इ. ४८० मध्ये राष्ट्रकुट घराण्यातील मानक राजाचे राज्य बंगालच्या उपसागरापासून ते भीमेच्या तीरापर्यंत होते. त्यानंतर राज्याची वाटणी तीन मुळात झाली. त्यापैकी पंढरपूर विस्तीर्ण क्षेत्राचा समावेश असलेला भीमा भाग अविधेय राजाकडे आला होता. इ.स. ६१५ च्या सुमारास हा प्रदेश चालुक्य राजाच्या अधिपत्याखाली आला. तो ७१६ पर्यंत जवळपास १०० वर्षे चालुक्यांच्या पाडावानंतर या भागात प्रामुख्याने यादवांचे राज्य दीर्घकाळ होते. रामदेवराव हा शेवटचा राजा म्हणता येईल. यादवांच्या पराभवानंतर पुढे तीनचारशे वर्षे मुस्लिमांची राजवट या प्रदेशावर होती. खिजली, घौरी, बहामनी व अखेरीस मोगल यांच्या सत्ता होत्या. पंढरपूर-श्रीगोंदा भागात आदिलशाही आणि निजामशाही यांच्या सीमा भिडलेल्या होत्या. शिवकाळात या भागात शिंदे सरकार, पांढरे सरकार, पटवर्धन सरकार यांच्या ताब्यात या भागातील भाग विभागून असल्याचे लक्षात येते.

निजामशाही सुमारास शिवछत्रपतींचे आजोबा मालोजीराजे भोसले यांनी श्रीगोंदा हे 'पांडुरंग' भक्तिसंप्रदायाचे मूळ उगमस्थान संरक्षित व प्रसिद्ध व्हावे, मुसलमान राजवटींचा उपद्रव पोचू नये म्हणून श्री संत शेख महंमद बाबा यांना श्रीगोंदा येथे स्थापित करून भागवत परंपरा पुढे नेली. नंतरच्या काळात महादजी शिंदे यांनी हा परिसर संरक्षित ठेवला.

असे असले तरी मोगलकाळात व त्यापूर्वीच्या मुस्लिम राजवटींचा जो सांस्कृतिक आक्रमणाचा परिणाम व्हायचा तो या परिसरावर आणि श्रीगोंदा-पंढरपूर या क्षेत्रांवरही झाला. तरी संत सिद्ध आणि भक्तपरंपरांनी परिसराचे महत्त्व अबाधित राखले.

या संपूर्ण इतिहासाचा मागोवा घेतला आणि श्री लक्ष्मी व पांडुरंग यांच्या मंदिरांची बांधणी पाहिली तर राष्ट्रकुट किंवा चालुक्य शैली नंतर यादव काळात हेमाद्रिपंडीत यांच्या शैलीपलिकडील शैली या मंदिरांची आहे. ती पांडव शैलीशी मिळती आहे. खपवळरप अलीहळीशलीं रपव ल्ळीं झहळश्रेहिल्लर रपव ठशश्रळेसळीं ओशिल्लीं या पुराणांतर्गत इतिहास बा.ई.सं.स.महा.च्या प्रकाशनातील डर्हीश्रजर ठ. छ. यांच्या लेखणीने शिल्पतंत्र यादीतील, गालव तंत्राशी यांचा संबंध असावा. इतिहासाच्या सामान्यतः इ.पू. ३००० वर्षे विचार केला तर गत ५००० वर्षांत अनेक स्थित्यंतरे झाली असणे शक्य आहे. मात्र एकूण शैलीचा विचार करता इ.स. पूर्व दोन हजार वर्षांपर्यंत ही मंदिरे मागील काळातील ठरतात. म्हणजेच श्रीपूर महात्म्याचे लेखक म्हणतात त्याप्रमाणे युगब्दाच्या सुरुवातीचा हा काळ असावा. बदलत्या राजवटीत मंदिरांची स्थापना जीर्णोद्धार इ. कसकसे होत गेले हे आज गुलदस्त्यातच आहे. मालोरीराजे आणि महादजी शिंदे यांच्या राजवटींचा इतिहास ताजा आहे.

इतकेच वरील ऐतिहासिक माहिती 'श्री क्षेत्र पंढरपूर - इतिहास आणि भूगोल' या 'आनंदधन' दिवाळी अंकात 'श्री विठ्ठल विशेषांक' या अंकातील प्रा. अरुण प्रभुणे यांच्या लेखाधारे आणि डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या उपरोक्त प्रबंधाधारे आणि डॉ. भीमा मोदळे यांच्या 'संत कवी शेख महंमद : एक चिकित्सक अभ्यास' या टंकलिखित प्रबंधाधारे नोंदविलेली आहे. या ऐतिहासिक गोष्टींचे सखोल संशोधन होणे आवश्यक वाटते.

५.१२ श्रीगोंदा क्षेत्राचे वर्तमान अस्तित्व :

कोरडे पडलेले सरस्वतीचे विस्तीर्ण पात्र, भग्न मंदिरे व काही फेरबदल व रंगरंगोटी करून झालेले जीर्णोद्धार या अवस्थेत असलेली ही १०८ व नवीन शेषनास मंदिरे, दर्गे या सर्वांनी अवस्था सांस्कृतिकदृष्ट्या भग्न स्थितीने मनालाही भग्न करणारी आहे. सरस्वती तीरावर श्री संत शेख महंमद बाबा आणि लक्ष्मी-पांडुरंग मंदिरे व तसेच काही नव्याने जीर्णोद्धारित व निर्माण केलेली मंदिरे यांचे नैमित्तिक उत्सव एवढेच या क्षेत्राचे महत्त्व आहे. परंपरेने ताब्यात असलेली देवस्थाने जीर्णोद्धार आणि विकासाची वाट पाहात आहे. अन्य आधुनिक विकसनशील खेड्याप्रमाणेच 'श्रीगोंदा' नगरीचा विकास राजकारण्यांच्या अहमहमिकेने करण्याचा प्रयत्न होत आहे. शिंदेशाही केव्हाच संपली आहे. त्यांच्या ऐतिहासिक इमारती ज्या उभ्या आहेत त्यात शैक्षणिक संस्था तग धरून आहेत. नगरीच्या वेशी केविलवाणेपणाने आधुनिक विकासाकडे पाहात आहेत. पूर्वजांचा इतिहास दांभिकतेने मिरवत क्षेत्रविकासाची हाकाटी करीत श्रीगोंदानगरी तालुक्याचे गाव म्हणून मिरवित आहे.

५.१३ काही ठळक निष्कर्ष :

(१) 'श्री'नी वसविले म्हणून 'श्रीपूर', गोविंद प्रकटले म्हणून 'श्रीगोंदा' आणि चर्मकार गोविंदाच्या उत्कट भक्तीची आठवण राहावी म्हणून मिळालेले नाव 'चर्मगोंदा' अशी नावे आजच्या 'श्रीगोंदा' नगरीला मिळाली. याही नामांनी स्कंदपुराणाचे प्रमाण असल्याचे स्व. एकनाथ जोशी यांनी 'श्रीपूर महात्म्या'त म्हटले आहे.

(२) 'श्रीपूर महात्म्य' हे एक क्षेत्रमहात्म्य पुराण असल्याचा निर्वाळा लेखकांनी दिला असला तरी त्यांच्या लेखनाच्या केंद्रस्थानी 'पांडुरंग' प्राकट्याची कथा असून, भगवद् भक्तिमार्गाची गंगोत्री म्हणून पांडू शर्मा अर्थात गालव गुरुकुल पुत्र पांडूची भक्तिसाधना ही आहे हे स्पष्ट करावयाचे आहे. त्याचबरोबर ते संपूर्ण भक्तिपरंपराही देतात.

(३) श्रीगोंदा हे मंदिरांचेच गाव आहे असे म्हणता येईल एवढी मंदिरे येथे

आहेत. पुराणकाळातही येथे १०८ मंदिरे होती, असे वर्णन श्रीपूर महात्म्यात येते.

(४) 'सरस्वती' ही वेदकाळापासून प्रसिद्ध असलेली दिव्य नदी गुप्त, सुप्त आणि भूमिगत स्वरूपात सर्व जलप्रवाहांसन्निध आणि सागराशी मिळणारी आहे. ज्ञान, कैवल्यातील चित्तत्व, अग्रीतत्व यांच्याशी सरस्वती प्रवाहाचा अनुबंध असून, भगवान विष्णूच्या जलव्यवस्थापन लीलांचा तो भाग तर आहेच; तथापि सौर उर्जा आणि पर्यावरण व्यवस्थापनाशी तिचा अनुबंध असून गंगा, यमुना, सिंधू, नर्मदा, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी या भारतातील मुख्य जलप्रवाहांच्या सान्निध्यात सरस्वती आहे हे सप्रमाण आढळते. सरस्वती काही ठिकाणी आपला प्रवाह भूपृष्ठावर दर्शविते. श्रीगोंदा हे असे स्थान असून येथील सरस्वती पुढे भीमेला आणि भीमेबरोबर कृष्णेला मिळते. म्हणूनच भीमातीराला अध्यात्मिक महत्त्व आले आहे.

(५) श्री लक्ष्मी आणि पांडुरंग यांची स्वतंत्र व अतिप्राचीन मंदिरे नगरीचे व प्राकट्यकथेचे प्राचीनतत्त्व सिद्ध करतात. या मंदिरांची रचनाशैली पांडवशैलीशी मिळती असून, गालव तंत्रानुसार त्याची मांडणी असावी याला आधार मिळतात.

(६) वशिष्ठ पौत्र गालव मुनी यांचे पांडुरंग प्राकट्यात महत्त्वाचे स्थान असून, 'अद्वैत' प्रचाराची गलियुगातील परंपरा 'पांडुरंग' महात्म्याने सुरू करण्याशी त्यांचा अनुबंध आहे.

(७) गालव मुनींच्या आशीर्वादाने, प्रेरणेने आणि 'पांडू' या गुरुकुल शिष्य वा पुत्र यांच्या उत्कट भक्तीने श्रीगोविंद प्रसन्न होऊन त्यांनी 'पांडू' गोविंद अद्वैतातून 'पांडुरंग' नाम धारण करून पारंपरिक केले.

(८) 'पांडुरंग' हे रूपच पुंडलिकाच्या भेटीसाठी चंद्रभागेतीरी आले आणि विठ्ठल स्वरूपात प्रकटले. पांडुरंग आणि पुंडलिक हे समकालीन असून कलियुगाच्या प्रारंभीच या घटना घडल्या आहेत. स्व. एकनात जोशी यांच्या म्हणण्यात तथ्य असल्याचे साधार दिसून येते.

(९) श्रीपूर श्रीगोंद्यातील भक्तिपरंपरा ऋषीकालापासून आजतागायत आहे. त्यात 'पांडू' आणि श्री शेख महंमद बाबा हे प्राचीन आणि अर्वाचीन प्रातिनिधिक भक्त होत.

(१०) श्रीगोंदा हे दिव्य यंत्र सिद्धपीठ असल्याचेही सांगता येते.

(११) ऐतिहासिक आणि राजकीय स्थित्यंतरांचे परिणाम स्वाभाविकपणे याही क्षेत्रावर झाले आहेत.

(१२) श्रीगोंद्याचे वर्तमानातील अस्तित्व पुराणकालाच्या भग्न अवशेषांसह आधुनिकतेचा साज घेत असल्याचे दिसते.

*

प्रकरण ६ वे दक्षिणपथी कलियुगी अवतरले श्रीकृष्ण गोविंद हरी

भारतीय उपखंडात हरिभक्तीची परंपरा अतिप्राचीन आहे. कृत/सत्य, त्रेता, द्वापार, कली अशा युगचौकड्यांत युगानुयुगे ही परंपरा सुरू आहे. कलियुगात दक्षिणपथी कृष्ण भक्तिपरंपरेत खंड पडला नाही.

६.१ दक्षिणापथ :

कोणे काळी संपूर्ण जंबुद्विपाला दक्षिणापथ असे म्हणत असत; असे श्रुती आणि स्मृति परंपरेवरून म्हणता येते. त्रेता आणि द्वापार युगातील विशेषतः रामायण आणि महाभारत या महाकाव्यांच्या संदर्भाचा धांडोळा केला तर या कल्पनेला दुजोरा मिळतो. नर्मदानदिने उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत असे भाग केलेले स्पष्ट जाणवतात. त्यातही महाभारत काळानंतर महाराष्ट्र, कर्नाटक, ओरिसा, आंध्र, तमिळनाडू, केरळ या प्रदेशांचा मिळून दक्षिण भारत म्हणून ओळखला जातो. द्रवीड-कन्नड देश म्हणून ज्याचा उल्लेख करता येईल असा भाग. पर्वतरांगांचा विचार केला तर सह्याद्री आणि बालेघाट डोंगररांगांचा हा प्रदेश. नद्यांचा विचार केला तर सह्यपर्वतात उगम पावून बंगालच्या उपसागराला मिळणाऱ्या नद्यांचा हा प्रदेश. पूर्ववाहिनी नद्यांच्या या प्रदेशात, महानदी, गोदावरी, कृष्णा आणि कावेरी या मुख्य नद्या वाहतात. सह्य रांगांमध्ये उगम पावून पश्चिम घाटातून पूर्वेकडे झेपावणाऱ्या या नद्यांच्या प्रदेशात शिवविष्णू अद्वैत परंपरा दृढ स्वरूपात दिसते. हिमालयाच्या रांगांप्रमाणेच दक्षिणेकडील रांगांतील नद्यांच्या आश्रयाने भारतीय संस्कृती फुलली. दक्षिणापथ ऋषींच्या अथक कार्यातून; प्राचीन काळापासून जोडला गेला आहे. याविषयीच्या असंख्य कथा श्रुती

आणि पुराणांच्या आधाराने लोकजीवनात परंपरेने वाहताना दिसतात. देव दानवएतर जमाती यांचे संबंध भरतखंडात सत्य/कृत, त्रेता, द्वापार आणि कलियुगातील स्थिर संस्कृतीत दृढ होते/आहेत हे नक्की. वैदिक परंपरा आणि अवैदिक परंपरा सन्मानपूर्व या संपूर्ण भरतखंडात जपल्या गेल्या. लोकजीवन प्रवासात त्यात मोठ्या प्रमाणावर मतभिन्नता, संघर्ष असला; तरी दैवतकथाशास्त्राप्रमाणे संपूर्ण सनातन सांस्कृतिक ऐक्य स्पष्टपणे जाणवते. हेच ऐक्य लोकजीवनात सनातन धर्मधारणांच्या स्वरूपात जपले गेले. दक्षिणापथात शिव, शक्ती आणि विष्णू या देवतांची तसेच ब्रह्मदेवांची स्थान कथापरंपरा मोठी आहे. महाशक्ती, महालक्ष्मी, महासरस्वतीची असंख्य रूपे येथे पाहावयास मिळतात. त्याचबरोबर शिव, कार्तिकेय, नारद, सप्तर्षी आणि सर्व ऋषीगण, तसेच प्रामुख्याने श्रीगणेश अथवा सिद्धिविनायक या देवतांचा प्रभाव सर्वत्र जाणवतो. पंचमहाभूते, दशावतार अथवा चोवीस अवतार आणि शिवांची असंख्य रूपे येथे अनुभवता येतात. असा हा प्रदेश यातील गोदाकृष्णेच्या संदर्भातील दैवतकथांमध्ये, कलियुगातील श्रीकृष्ण गोविंद अवतारांचे महत्त्व तपासताना महानदी, गोदा, कृष्णा आणि कावेरी यांच्या खोऱ्यात असंख्य छोट्या-मोठ्या जलप्रवाहांना तीर्थमहिमा प्राप्त झाला आहे. हे प्रवाह प्रामुख्याने उपरोक्त चार प्रवाहात मिसळलेले दिसतात. दक्षिणेत श्रीविष्णूची अर्थात शेषशाही विष्णूची अनेक मंदिरे आहेत. येथे मात्र आपणास विष्णूंच्या कलियुगाच्या प्रथम चरणात अवतरलेल्या रूपांचा प्रामुख्याने विचार करावयाचा आहे.

६.२ कलियुगाची सुरुवात :

सामान्यतः महाभारतोत्तर काळापासून कलियुगाचा प्रारंभ मानला जातो. युगाब्द मानण्याची प्रथा दिसते. युगाब्दाप्रमाणे आता द्वापारयुग समाप्त होऊन कलियुगक्रमाची ५००० वर्षे उलटली. याचाच अर्थ कलियुगातील श्रीकृष्ण गोविंद रूपांचे प्राकट्य हे युगाब्दामागील नाही. असे असूनही या प्राकट्याच्या संदर्भात वैदिक परंपरेतील ऋषींचे प्रत्यक्ष कार्य संदर्भ येतात हे विशेष. त्यामुळे चतुर्युग कल्पना व चतुर्युगाचे व्यवस्थापन याविषयीची धारणातत्त्वे लक्षात येतात. ज्ञानयोग किंवा समाधीयोग, भक्तियोग, कर्मयोग आदि मार्ग हे त्यातील प्रमुख मार्ग होत. कलियुगातील पुरुषार्थयशस्वितेचा व जीवनमुक्तीचा सर्वश्रेष्ठ मार्ग म्हणजे भक्तियोग होय. कलियुगात भक्तियोगाचे प्राबल्य दक्षिणापथात अधिक असल्याची नोंद श्रीमद्भागवतातही आली आहे. श्रीकृष्ण गोविंदाची कलियुगातील रूपे ही भक्तीचा उत्कर्ष साधणारी रूपे होत. कलियुगाच्या प्रारंभ कालात किंवा या प्रथमचरणात जी रूपे प्रकटली त्यांना कृत/त्रेता आणि द्वापारयुगातील भक्तिसाधनेचा संदर्भ असल्याचे स्पष्ट आहे.

कलियुगातील सुप्रसिद्ध श्रीकृष्णगोविंद रूपे अनुक्रमे पुढीलप्रमाणे देता येतात.
- ती श्री बालाजी, श्री पांडुरंग, श्री विठ्ठल ही होत.

६.३ गिरीबालाजी/श्रीव्यंकटेश :

श्रीशैलंभ्यंकटाचल पर्वत क्षेत्रात प्रकटलेले श्रीकृष्णगोविंद रूप हे बालकृष्णाचे रूप आहे. म्हणूनच त्यास बालाजी असे म्हणतात. मात्र प्रतिमा दक्षिणात्य पद्धतीची व श्री विष्णूंची आहे. या व्यंकटेश प्राकट्याची कथा पुराणात येते. त्यात वराह, भृगू, अगस्त्य, श्री लक्ष्मी यांचा संदर्भ येतो. वैकुंठ एकादशी तिथीला भगवान व्यंकटेश्वराची सोन्याच्या रथातून मिरवणूक काढतात. सांप्रत काली गिरीबालाजी तीर्थक्षेत्र हे सर्वात श्रीमंत तीर्थक्षेत्र म्हणून सर्वज्ञात आहे. भक्तांची संख्या आणि देवस्थानची मिळकत या दोन्ही दृष्टीने या स्थानास प्रथम क्रमांक आहे.

अ) गिरीबालाजीची पुराणकथा थोडक्यात :-

विविध पुराणांमध्ये व्यंकटाचलाची कथा उल्लेखित आहे. भगवान वराहांनी पृथ्वीला दिलेल्या वरदानातून ही कथा येते. नारद-वराह संवाद व सूत संवादातून ही कथा येते. स्कंदपुराणातील पूर्वार्धात वैष्णवखंडात प्र. न. जोशी यांनी व गोरखपूर गीताप्रेस प्रकाशित संक्षिप्त स्कंदपुराणात ही कथा उल्लेखित आहे. कलियुगात व्यंकटाचलावर भगवान विष्णूंचे निवासस्थान मानतात. महर्षी अगस्त्यांनी या पर्वतावर येऊन सनातनदेव विष्णूंचे दर्शन घेतले. त्यांनी बारा वर्षे आराधना करून त्यांना वारंवार प्रसन्न केलं. अगस्त्यांनी विष्णूंना सदा व्यंकटाचलावर निवास करून कलियुगातील सर्व मनुष्यमात्रांना दर्शन द्यावे, अशी प्रार्थना केली. श्री विष्णूंनी व्यंकटाचलावर चतुर्भुज रूपाने राहून दर्शन देण्याचे आश्वासन दिले.

ब) वराहांनी कलियुगात श्रीकृष्ण अवताराची, व्यंकटाचलावरील वास्तव्याची कथा सांगितली :

प्राचीन काली त्रेतायुगात रामांनी रावणाचा वध केला तेव्हा वेदवती या निस्सीम समर्पित भक्तकन्येने लक्ष्मीला सहाय्य केले. रावणाने सीताहरण करण्यासाठी आल्यावर रावणाचे कुकर्म लक्षात घेऊन; अग्नीने सीतेस पाताळात नेले व आपली पत्नी स्वाहाच्या स्वाधीन केलं. पूर्वी वेदवतीवर असाच प्रसंग राक्षसांकडून आला होता तेव्हा तिने स्वतःला अग्नीच्या स्वाधीन केले होते. अग्नीनी याच वेदवतीपासून सीतेच्या रूपातील स्त्री निर्माण केली. या प्रतीसीतेला रावण घेऊन गेला. रावण वधानंतर अग्नीपरीक्षा प्रसंगात ही सीतारूप वेदवती पुन्हा अग्नीत प्रविष्ट झाली आणि अग्नीनी सीतेला पुन्हा श्रीरामांच्या स्वाधीन केले. अग्नीनी सीता रामचंद्रांना वेदवतीस वरदान देण्याची विनंती केली. अग्नीची प्रार्थना ऐकून सीतेने उच्चकोटीतील भक्त

वेदवतीचा स्वतः श्रीरामांनी अंगिकार करावा अशी प्रार्थना केली. तेव्हा श्रीरामांनी, कलियुगात वेदवतीचा पत्नी म्हणून अंगिकार करण्याचे अभिवचन सीतामाईना दिले. श्रीराम स्वरूपातील श्री विष्णूभगवंतांनी अर्थात श्रीकृष्ण गोविंदांनी पद्मावती स्वरूपातील वेदवतींशी श्री लक्ष्मींच्या विनंतीनुसार विवाह केला. अशा प्रकारे कलियुगाच्या आरंभी कलियुगातील भक्तांना दर्शन देऊन; त्यांचा उद्धार करण्यासाठी भक्तियोगी वेदवती अर्थात पद्मावतींसाठी श्रीकृष्णांनी त्रेतायुगात श्रीरामरूपात दिलेले अभिवचन पूर्ण केले. भक्तियोगाची कलियुगातील मुहूर्तमेढ व्यंकटाचलावर रोविली. हा व्यंकटाचल पर्वत आजच्या कर्नाटक-आंध्र प्रदेशाच्या सीमेवर आणि कृष्णा-गोदावरीच्या क्षेत्रात मध्यवर्ती आहे हे विशेष असा भगवंत कन्नड प्रांतात अर्थात दक्षिणेत प्रथम प्रकट झाला.

क) भक्त व भज्य अद्वैताची अर्थात पद्मिनी हरी विवाहाची रम्यकथा :

वैष्णखंडात (भूमिवाराहखंड वा वेंकटाचल महात्म्य) या स्कंदपुराणाच्या खंडात प्र. न. जोशींनी दिलेली कथा- 'अगस्त्यांच्या प्रार्थनेने विष्णूंचा श्रीभूदेवीसह वेंकटाचलावर निवास, आकाशराजाच्या घरी पद्मिनी व वसुदान यांचा जन्म' या मथळ्याखाली आणि 'वेंकटाचलनिवासी श्रीहरी व पद्मिनी यांचा विवाह' या मथळ्याखाली ही कथा दिली आहे. - भगवान वराहांनी पृथ्वीस एक पवित्र इतिहास सांगितला. वैवस्वत मन्वन्तराच्या आदिकाळात सद्गुणात स्वामीपुष्करणीच्या तटावर आले. दक्षिण तटावर परमपवित्र आनंद नावाच्या विमानात श्री लक्ष्मीकांत वायुदेवाचे प्रिय करीत राहू लागले. यानंतर पृथ्वीने विचारले, 'मनुष्यांच्या दृष्टीस न पडणारे भगवान विष्णू प्रत्यक्ष कसे प्रकट होतील?' उत्तर देताना वराह म्हणाले, 'देवी, महर्षी अगस्त्यांनी या पर्वतावर येऊन सनातनदेव भगवान विष्णूंचं दर्शन घेतलं. त्यांनी बारा वर्षे आराधना करून त्यांना वारंवार प्रसन्न केलं.' नंतर त्यांनी भगवानांना याचना केली, तीही वराहांनी सांगितली. ते म्हणाले, 'प्रभो, आपण सदा इथंच निवास करावा. म्हणजे सर्वांना आपलं दर्शन होईल.'

'देवर्षे', श्रीभूदेवीसह भगवान विष्णू म्हणाले, 'मी तुमच्या संतोषासाठी समस्त देहधारी यांना दर्शन देण्यासाठी इथंच निवास करीन. पण हे विमान मात्र कधी कुणाच्या दृष्टीस पडणार नाही.'

भगवानांचे हे आश्वासन ऐकून अगस्त्यमुनी प्रसन्न होऊन आपल्या आश्रमात निघून गेले. तेव्हापासून भगवान विष्णू चतुर्भुजरूपाने निवास करतात. पुढेही राहतील. स्कंदस्वामी त्यांची आराधना सतत करतात. वायुदेवही सेवा करतो. एकदा मित्रवम्याची मनोरमा धर्मपत्नीच्या गर्भातून 'आकाश' नावाचा एक पुत्र जन्मला. तो आपल्या कुलास भूषण झाला. शकवंशात उत्पन्न झालेली धरणी नावाची कन्या आकाशाची

पत्नी झाली. नृपश्रेष्ठ मित्रवम्याने राज्याचा कारभार पुत्रावर सोपवून तो स्वतः वेंकटाचलास गेला. राजकुमार आकाश महान चक्रवर्ती राजा झाला. तो एकपत्नीव्रती होता. तो धरणीवर अनुरक्त होता.

एकदा त्याने यज्ञासाठी आरणी नदीच्या काठी भूमीचे शोधन केले. सोन्याच्या नांगराने पृथ्वी नांगरत असताना राजास पृथ्वीमधून एक कन्या प्रकटलेली दिसली. ती कमलाच्या शय्येवर झोपली होती. ती मोठी सुंदर व शुभ लक्षणांनी संपन्न होती. तिला पाहून राजास आश्चर्य वाटले. त्याने तिला मांडीवर घेऊन म्हटले, 'ही माझी पुत्री आहे. या सुंदर कमलनेत्री पुत्रीचं मी पालन करीन.' आकाशवाणीनेही त्याला दुजोरा दिला. त्याने आपल्या नगरात प्रवेश करून धरणीदेवीस म्हटले, 'प्रिये, भगवानांनी दिलेली ही सुंदर कन्या पाहा. ही पृथ्वीपासून प्रकट झाली. आपणास संतान नाही. आपली हीच पुत्री.' असे म्हणून आकाशराजाने राणीच्या हाती त्या कन्येस दिले.

कन्या घरात आल्यावर राणीने गर्भ धारण केला व समय होताच पुत्रास जन्म दिला. राजाने आनंदित होऊन खूप दानधर्म केला. एक कोटी कपिलागायी व एक कोटी एकशे एक बैल यांचे दान केले. पुत्राचे नाव त्याने वसुदान ठेवले. आकाशपुत्र मोठा सुंदर होता. शुक्लपक्षातील चंद्राप्रमाणे तो वाढू लागला. वेदसंपन्न ब्राह्मणांनी त्याचा उपनयन संस्कार केला. पित्याने त्याला मंत्रपूर्वक शस्त्रांचे व अस्त्रांचे शिक्षण दिले. अंगे व उपांगे यांच्यासह त्याचे धनुर्वेदाचे अध्वन झाले.

हा सर्व वृत्तांत ऐकून पृथ्वीने वराहांना विचारले, 'भगवन, आपण आकाशराजाच्या पुत्राचं नाव सांगितलंत, पण अयोनिजा कन्येचं नाव काय होतं?' तेव्हा वराह म्हणाले, 'देवी, बुद्धिमान आकाशराजानं त्या कन्येचं नाव पद्मिनी ठेवले. पद्मिनी, पद्मालया म्हणूनही तिला ओळखत. हळूहळू ती युवावस्थेत आली. एकदा पद्मिनी मैत्रिणींसह वनात विहार करण्यासाठी गेली. त्याच वेळी मुनिश्रेष्ठ नारद तिथं आले. त्यांनी त्या कन्येस विस्मित होऊन विचारलं, 'भीरू, तू कोण आहेस? तू कुणाची कन्या आहेस? मला तुझा हात तरी दाखव.' तेव्हा पद्मिनी त्यांना म्हणाली, 'ब्रह्मन् मी आकाशराजाची कन्या आहे. माझं भवितव्य सांगाना.' नारद म्हणाले, 'सुंदरी तुझं मस्तक गोलाकार आहे. त्यावर लांब सघन केस आहेत. तुझं मुख भगवान विष्णूंना योग्य असं आहे. तू क्षीरसागरातून प्रकट झालेल्या लक्ष्मीसारखी दिसतेस.' (वेंकटाचलनिवासी श्रीहरी व पद्मिनी यांचा विवाह)

असे सांगणारे नारद पद्मिनी व तिच्या मैत्रिणी यांच्याकडून सन्मानित झाले व नंतर ते अंतर्धान पावले. त्यानंतर तिच्या सख्यांनी पद्मिनीस म्हटले, 'सखे चल, वनातून आपण फुले आणू.' आकाशराजाची कन्या वनात फुले आणण्यासाठी गेली. फुले तोडताना ती इकडेतिकडे फिरू लागली. ती सख्यांसह एका वनस्पतीपाशी

जाऊन बसली. त्याचवेळी तिने चंद्रासारखा एक श्वेतवर्णाचा उंच घोडा पाहिला. त्यावर एक शामवर्णाचा पुरुष बसला होता. त्याची आकृती व कांती कामदेवांसही लाजवीत होती. त्याचे विशालनेत्र कानापर्यंत होते. त्याच्या एका हातात दिव्य शाडूर्गधनुष्य व दुसऱ्यात सुवर्णमय बाण होता. त्याच्या कटीभागास पिवळ्या रंगाचे रेशमी वस्त्र होते. शरीराचा मध्यभाग सुंदर होता. रत्ननिर्मित कंकण, बाजूबंद, करधनी यांनी तो सुशोभित होता.

त्याला पाहून त्या सर्व स्त्रिया चकित झाल्या. एका मेंढ्याच्या शोधात असलेला तो घोडेस्वार फूल तोडणाऱ्या स्त्रियांसमीप आला व म्हणाला, 'इकडं कुठं एखादा मेंढा आला आहे का?' त्याला स्त्रिया म्हणाल्या, 'तुम्ही धनुष्य धारण करून या वनात का आलात? इथले मृग अवध्य आहेत. आकाशराजाकडून हे वन सुरक्षित आहे. तुम्ही इथून त्वरित निघून जावं.' हे ऐकून त्या घोडेस्वाराने विचारले, 'तुम्ही कोण आहात? ही कमलाप्रमाणं सुंदर रंगाची सुंदरी कुणाची कन्या आहे?' तेव्हा एक सखी म्हणाली, 'शूरवीर, ही आमची स्वामिनी आहे. हिचं नाव पद्मिनी आहे. ही आकाशराजाची पुत्री आहे. हिचा जन्म पृथ्वीपासून झाला. सुंदरपुरुषा, आपला परिचय? आपलं नाव काय? निवासस्थान कुठलं? इथं का आलात?'

सख्यांनी असे विचारले तेव्हा तो पुरुष मंद हसून म्हणाला, 'माझं नाव अनंत आहे. तपस्वी लोक माझा रंग पाहून मला कृष्ण म्हणतात. मला लोक व्यंकटाचलनिवासी वीरपती म्हणतात. शिकारीसाठी वनात आलो होतो. या वनाची शोभा पाहात असताना माझी दृष्टी या सुंदरीवर पडली. काय, मला हिची प्राप्ती होईल?' श्रीकृष्णाचे हे बोलणे ऐकून सख्या रागावल्या. तेव्हा कृष्ण घोड्यावर बसून त्वरित वेंकटाचलावर गेला. तो आपल्या दिव्य निवासस्थानी पोचला. कृष्णाच्या रूपात ते साक्षात श्रीहरी होते. घोड्यावरून उतरून त्यांनी आपल्या रत्नमय मंडपात प्रवेश केला. रत्नमय सिंहासनावरून ते आरूढ झाले. विशाल नेत्रांच्या पद्मिनीचे स्मरण करित राहिले.

एवढ्यात मध्यान्हकाळी भगवानांना भोग लावण्यासाठी दिव्य अन्न घेऊन बकुलमालिका नावाची एक सखी भगवानांपाशी आली. त्यांना प्रणाम करून ती जवळच बसली. भगवंत डोळे मिटून कोणाचीतरी आठवण करित असलेले तिने पाहिले. तेव्हा ती सखी म्हणाली, 'देवदेवेश्वर उठावं. पुरुषोत्तमा आपणांसाठी मी उत्तम स्वयंपाक करून आणला आहे. माधवा, आपण भोजन करावं.'

त्यावर भगवान म्हणाले, 'सखी, प्राचीन काळाची हकीगत आहे...' असे म्हणत भगवंतांना वेदवती आणि सीतेच्या अपहरण व रावणवधकथा सांगून त्रेतायुगात वेदवतीसाठी दिलेल्या अभिवचनाची कथा सखीला सांगितली. त्यावर

बकुलमालिका देवाधिदेवांना प्रणाम करून, लाल घोड्यावर स्वार होऊन

वनात गेली. रस्त्यात तिला अनेक मृग, पक्षी, लता-वेली दिसल्या. ती आरणी नदीच्या पश्चिम तटावर आली. ते स्थान अनेक वृक्षांनी हिरवेगार झाले होते. तेथे ती अगस्त्येश्वरांच्या समीप लाल घोड्यावरून उतरली. स्नान व जलपान करून बकुलमाला तटावर विश्रांती घेऊ लागली.

एवढ्याच राजभवनातून अनेक स्त्रिया देवांच्या समीप आल्या. त्या सर्व पद्मिनीच्या सख्या होत्या. त्यांना पाहून बकुलमालिका म्हणाली, 'सुंदरीनो तुम्ही कोण आहात? तुम्ही कुठून आलात? या स्थानी का आलात?'

'आम्ही आकाशराजाच्या राणीवशात राहणाऱ्या स्त्रिया आहोत. महाराजांची पुत्री पद्मिनीच्या सख्या आहोत. एकदा राजकुमारीबरोबर आम्ही वनात आलो होतो. त्यावेळी आम्हाला एका सुंदर पुरुषाचं दर्शन झालं. त्याची अंगकांती इंद्रनिलाप्रमाणे श्याम होती. त्याच्या मुखावर मंद हास्य होतं. त्याला पाहून आमची कमलनयनी पद्मिनी म्हणाली, 'पाहा पाहा ना, आम्ही त्याला पाहात असतानाच तो निघून गेला.' तेव्हा आमची सखी मूर्च्छित झाली. त्याच अवस्थेत आम्ही तिला राजभवनात नेलं. तिची ग्रहदशा पाहून ज्योतिषानं सांगितलं, 'नृपश्रेष्ठ, एखादा उत्तम पुरुष या कन्येच्या समीप आला असावा. त्याला पाहून ही मूर्च्छित झाली. त्याच्याशीच या पद्मिनीचा विवाह होईल.'

'हे ऐकून राजानं ज्योतिषास पाठवून दिलं. वैदिक ब्राह्मणांना शंकरांना महाभिषेक करण्यास सांगितलं. आम्ही अभिषेकाची सामग्री जमा करित आहोत. सुभगे, तू कोण आहेस? इथं का आलास? इथून कुठं जाणार आहेस?'

'मी वेंकटाचलाहून या घोड्यावर बसून आले. महाराणी धरणीदेवीची भेट घ्यायची आहे. राजभवनात महाराणींचं दर्शन होईल ना?'

'शुभे, तू आमच्याबरोबर ये, दर्शन होऊ शकेल.'

यानंतर बकुलमालिका कन्यांसह राजभवनात आली. अंतःपुरात धरणीदेवी आपल्या कन्येस विचारित होती, 'पुत्री, मी तुझ्यासाठी काय करू? तुला कोणती वस्तू प्रिय वाटते?' तेव्हा ती म्हणाली, 'माते, या जगात जे अतिशय नयनाभिराम आहे, साधूसंतांना जे प्रिय वाटतं, ब्रह्मादी देव ज्याच्या दर्शनाची इच्छा करतात, जे व्यापक आहे, तेजस्वी आहे, अशा वस्तूंत माझं मन रमतं. तू तशी वस्तू शोधून काढ ना.'

त्यावर माता म्हणाली, 'सुलोचने, त्यांच्या भक्तांचं लक्षण सांग.' तेव्हा पद्मिनी म्हणाली, 'ते वेदांच्या स्वाध्यायात तत्पर असतात. सत्य बोलतात. दुसऱ्यांचे दोष पाहात नाहीत. इतरांची निंदा करित नाहीत. परस्त्रीचा नाद त्यांना नसतो. सर्व प्राण्यांवर ते दया करतात. विष्णूंचं गुणगान गातात. आपल्याच स्त्रीवर ते अनुरक्त

असतात. राग, भय, क्रोध यांपासून ते दूर असतात. त्यांच्या परमेश्वरावर माझं मन जडलं आहे. त्यांना भेटण्यासाठी मी उत्सुक आहे. विष्णूशिवाय मला इतर कोणतीच वस्तू नको. मी श्यामसुंदर भगवान विष्णूंचं स्मरण करते. त्यांनाच हरी, अच्युत या नावांनी स्मरून मी जीवन धारण करते.'

माता, भगवान विष्णू कसे प्रसन्न होतील याचा विचार करू लागली. याचवेळी अगस्त्येश्वरांची पूजा करून कन्येच्या मैत्रिणी बकुलमालिकेसह तेथे आल्या. महाराणी धरणीने त्यांचे स्वागत केले. ती कन्यांना म्हणाली, 'सांगा, ही गोष्ट कन्या कोण आहे? तुमच्याबरोबर इथं का आली आहे? मला तर ती पूजनीय देवीच वाटते.'

'महाराणी, ही वास्तवात दिव्यांगनाच आहे. देवालयापाशी हिची भेट झाली. आपणांस महाराणींना भेटायचंय, असं ती म्हणाली, म्हणून तिला आम्ही इथं आणलं आहे. आता तिच्या येण्याचा हेतू आपणच विचारावा.'

'तू कुठून आलीस? काय काम आहे तुझं?' महाराणीने विचारले.

'महाराणी, मी वेंकटाचलाहून आले आहे. माझं नाव बकुलमालिका आहे. आमचे स्वामी भगवान नारायण सध्या श्री वेंकटाचलावर राहतात. एक दिवस ते शिकार खेळताना आरणी नदीच्या तटावर आले. त्यावेळी फूल तोडताना त्यांनी एका सुंदर कन्येस पाहिलं. ती लक्ष्मीप्रमाणं गोरी व मनोहर होती. त्यांनी त्याचवेळी कन्यांना विचारलं, 'ही कन्या कोणाची?' त्यांना उत्तर मिळालं, 'ही आकाशराजाची कन्या आहे.' हे ऐकून ते मोठ्या वेगानं घोड्यावर बसून वेंकटाचलास परत आले. तिथं स्वाभिपुष्करणीच्या किनाऱ्यावर भगवानांनी मला म्हटलं, 'सखी, बकुलमालिके तू आकाशराजाच्या भवनात जा. महाराणी धरणीची भेट घे. आणि त्या सुंदर पद्मिनीस माझ्यासाठी मागणी घाल.' 'महाराणी, भगवानांच्या या कामासाठी मी इथं आले आहे. आता आपण जे उचित आहे ते करावं.'

हे ऐकून महाराणीस आनंद झाला. तिने आकाशराजास बोलावून घेतले. पद्मिनीशी, मंत्र्यांशी तिने चर्चा केली. राजाने मंत्र्यांना व पुरोहितास म्हटले, 'ही माझी कन्या पद्मिनी दिव्य रूपाची अयोनिजा आहे. हिच्यासाठी देवाधिदेवांनी, वेंकटाचलानिवासी भगवानांनी याचना केली आहे. आज माझा मनोरथ पूर्ण झाला. सांगा, आपलं काय मत आहे?' तेव्हा मंत्री प्रसन्न चित्ताने म्हणाले, 'राजेंद्र, असं असेल तर आम्हांस आनंद वाटला. आपली कन्या लक्ष्मीसह मोठ्या आनंदानं राहिल. आपण हिला भगवान विष्णूंनाच समर्पण करावं. बृहस्पतींना बोलावून विवाहाची तयारी करावी.'

असे ऐकून राजाने बृहस्पतींना बोलावून सर्व सांगितले. उत्तरा-फाल्गुनी नक्षत्रावर मुहूर्त ठरला. वैशाखमासात लग्न करावे असे ठरले. सर्वांनी भगवानांच्या

दूतीस सांगितले, 'शुभे, तू भगवानांच्या निवासस्थानी जा. वैशाखमासात विवाह होईल असं सांग. सर्वांनी विवाहासाठी यावं.' यानंतर विवाहाची तयारी सुरू झाली. शुकदूत बकुलमालिकेसह गेला. राजपुत्र वायू, इंद्र इत्यादी देवांना आमंत्रण देण्यासाठी गेला. विश्वकर्म्याने नगराची सजावट गेली.

तिकडे बकुलमालिका भगवानांच्या मंदिराजवळ घोड्यावरून उतरली. आत गेल्यावर लक्ष्मीसह सत्सिंहासनावर भगवान बसलेले तिने पाहिले. तिने सर्व वृत्तांत सांगितला. भगवान विष्णूंनीही विवाहास निघण्याची तयारी आनंदाने केली. त्यांनी शुकदूतांबरोबर वनमाला पद्मिनीस भेट म्हणून पाठविली. त्याने ती तुलसीमाला राजकुमारीस दिली. पद्मिनीने ती मस्तकावर धारण केली. आकाशराजाने सर्व तयारी पूर्ण केली. भोजनाची व्यवस्था उत्तम ठेवली.

इकडे भगवानांची तयारी सुरू झाली. सुगंधी तेल, रेशमी वस्त्र, निरनिराळी आभूषणे, दर्पण, कस्तुरी, यक्षकर्दम (कापूर, अगुर, कस्तुरी, कंकोल यांचा अंगराग), सोन्याचा पट्टा, रत्नमय मुकुट, छत्र, चवरी इत्यादी सामग्रीने लक्ष्मीने भगवानांची तयारी केली. श्री नारायणदेवांच्या अंगास सुगंधी तेल लावून त्यांना आकाशगंगादी तीर्थांनी स्नान घालण्यात आले. सुवर्णकलशांनी त्यांना अभिषेक करण्यात आला. सोनेरी रंगाचा चंदनाचा लेप त्यांच्या अंगास लावला. कमरेस रेशमी पीतांबर, मस्तकावर मुकुट, अन्य भूषणे ह्यांनी भगवान सजले. त्यांच्या सर्वबोटात लक्ष्मीने अंगठ्या घातल्या. धृतिदेवीने त्यांना दर्पण दाखविला. त्यात पाहून भगवानांनी ऊर्ध्वपुण्ड्रधारण केला. ब्रह्मा, महादेव, इंद्र, वरुण, यम, कुबेर त्यांच्या सेवेस उपस्थित झाले. वसिष्ठादी मुनीवर, सनकादी योगी, भगवद्भक्त यांच्यासह भगवान नारायणपुरास गेले. देव वाद्ये वाजवीत होते. मुनी लोक स्वस्तनाची सूक्ते म्हणत होते. सर्व देव, विश्वकसेनादी पर्वत भगवानांच्या बरोबर होते. बकुलमालादि सख्या रथात बसून निघाल्या.

भगवानांची वरात मोठ्या थाटात आकाशराजाच्या नगरीत आली. पुत्री पद्मिनी ऐरावतावर बसून समस्त नगराची प्रदक्षिणा करून गोपूरद्वारापाशी आली. भगवानांनी आपल्या कंठातील माळ पद्मिनीच्या गळ्यात घातली. पद्मिनीने फुलांचा हार भगवंतांच्या कंठात घातला. ब्रह्मदेवांनी अंकुरारोपणपूर्वक मांगल्यसूत्रबंधन करून लाजाहोमाची व वैवाहिक विधीची सिद्धता केली. व्रतपालनाची आज्ञा घेऊन पद्मिनी व श्रीहरी यांनी पृथक पृथक शयन केले.

चौथ्या दिवशी ब्रह्मदेवांनी आकाशराजाची संमती घेऊन दोनही देवींसह भगवानांना गरुडावर बसविले व त्यांनी निघण्याची तयारी केली. आकाशराजाने खूप किमती वस्तू त्यांना दिल्या. पद्मिनी व लक्ष्मी यांच्यासह व्यंकटनाथ भगवान परत निघाले. भगवान राजास म्हणाले, 'राजन, आपण यावेळी माझे गुरू आहात. जे

इच्छेस येईल ते मागावं.’ त्यावर राजा म्हणाला, ‘राजन आपल्या चरणांवर माझी भक्ती सदा असावी.’ तेव्हा भगवान म्हणाले, ‘राजेंद्रा, तू म्हणशील तसंच होईल.’ त्यानंतर ब्रह्मादिदेवांनी भगवानांचे स्तवन केले. श्रीहरींनीही सर्व देवांचा यथायोग्य सत्कार केला. सर्व देव स्वर्गास निघून गेल्यावर भगवान नारायण स्वामिपुष्करणीच्या तटावर लक्ष्मीदेवी व पद्मिनी यांच्यासह दिव्यधामात राहू लागले.

व्यंकटेश्वरांच्या या कथेतून काही निष्कर्ष पुढे येतात-

१) त्रेतायुगात विष्णूंनी श्रीरामरूपात दिलेल्या अभिवचनानुसार कलियुगात आपले प्राकट्य स्वीकारले. अर्थात व्यंकटाचल अर्थात गिरीबालाजीचे अवतार कार्य केले.

२) भक्तियोगातील अत्युत्कटता म्हणजे संपूर्ण समर्पण, अग्नी सहचरी वेदवती हिने अक्षरशः स्वत्व रक्षणासाठी दोन वेळा अग्निदिव्य केलं. अग्निदिव्य संपूर्ण भगवत्स्वरूप व्हावे एवढ्या एकाच अपेक्षेनं केलं. या युगांतरी केलेल्या भक्तिसाधनेची फलद्रुपता कलियुगात घडली.

३) या कथेत भक्तिसाधनेतील स्वत्वनिष्ठेमुळे मानवी मत्सरादिभाव विरून गेले. राजघराण्यातील इहवादी म्हणविणाऱ्या माणसांनाही भक्तियोगाने निरपेक्ष अनन्यभक्तीपर्यंत पोचता येते.

४) पद्मिनीदेवी रूपात एक प्रकारे प्रत्यक्ष राधाभावाचे भक्तीचे प्राकट्य घडले.

५) भक्ती हीच कैवल्याची महा सत्यशक्ती आहे. प्रत्यक्ष शिवतत्त्वाबरोबर या भक्तीचे साहचर्य अनुभवता येते. प्रतिकरूपाने हे साहचर्य भक्तजन सर्व क्षेत्रात अनुभवतात. जेथे जेथे शिव तेथे तेथे शक्ती किंवा जेथे जेथे राघव तेथे सीता अथवा कृष्ण तेथे राधा हे सत्तत्त्व अनुभवता येते.

६) श्रीगोंद्यातील विष्णू लक्ष्मींच्या पांडुरंग आणि राधालक्ष्मीच्या अस्तित्व कथेबरोबर पद्मिनीस्वरूपाचे साहचर्यही आढळते.

७) कलियुगातील विष्णू भगवंत कन्नड भाषिक अथवा द्रवीड प्रदेशात अवतरले म्हणूनच ते ‘कानडावू’ झाले याचे प्रमाण मिळते. पंढरपुरातील पांडुरंग मूर्तीच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न आला तेव्हा बदामी/हम्पीला ती मूर्ती या ‘कानडावू’ परंपरेप्रमाणेच हलवली असावी.

८) कलियुगात भक्तीचा जन्म द्रवीड प्रदेशात झाल्याचा उल्लेख भागवतात भक्तिविषयक कथेत येतो त्याची संगती पद्मिनीच्या कथेमुळे सहज सिद्ध होते.

६.४ ‘श्रीपूर महात्म्या’तील श्रीपूर/श्रीगोंदा येथील पांडुरंग रूपात प्राकट्याची कथा :

स्व. एकनाथ सदाशिव जोशी ‘श्रीपूर महात्म्य’ या ‘क्षेत्रमहात्म्य’ ग्रंथात पांडुरंग प्राकट्याची एक आगळीवेगळी कथा स्कंदपुराणाचे प्रमाण देत देतात. ही कथा पुंडलिकाच्या कथेपेक्षा अगदी वेगळी आहे. ही कथा, श्री बालाजींच्या प्राकट्यानंतर श्रीविष्णूंचे प्राकट्य श्रीगोंदा येथील सरस्वतीतीरी झाले असल्याचे सूचित करते. या क्षेत्रात श्री लक्ष्मी, श्री पद्मिनी आणि गोविंद हरी, गोपाल कृष्ण रूपातील विष्णू आहेत. ही कथा अशी- पांडू शर्मांच्या, रंगात रंगले श्रीगोपाल ॥ कृष्ण झाले पांडुरंग ॥

ही कथा अशी- (ओव्यांचा सरळ गद्य भावानुवाद) - ही सर्व कथा स्कंदपुराणातील एक जुने लिखाण हाती आले त्यावरून आपण तर्कशुद्धपणे मांडतो आहोत असे श्री जोशी महात्म्यात सांगतात (ते उल्लेखित करतात तसे हस्तलिखित किंवा मुद्रित स्कंदपुराण शोध घेऊन अद्याप हाती आले नाही. पांडुरंग महात्म्य किंवा पंढरी महात्म्य लिहिणाऱ्या सर्वांनी पंढरपूरच्या पुंडलिकाची कथा देऊन श्री विठ्ठल पांडुरंग महात्म्य वर्णित केले आहे.) यासंदर्भात जोशी म्हणतात, “श्रीपूर क्षेत्रच अज्ञात । तेथे पांडुरंग अवतरला । कोणासाठी अवतरला ज्ञात । कैसे व्हावे ॥१९ अ. १ ला श्री.म.॥ श्री जोशी कथा निवेदित करतात; गोलोकातील श्रीकृष्ण जो द्वापारातील वसुदेवपुत्र कृष्ण द्वारकेचा राजा तोच वैकुंठात विष्णू एकदा वैकुंठात सिंहासनावर विराजमान असतांना; एकाएकी त्यांना एका अभिवचनाची आठवण झाली. ते श्री लक्ष्मींना म्हणाले, ‘कलियुगाच्या आरंभी पूर्वीचा एक तपस्वी योगी पांडुरंग नाव धारण करून गुरुपदेशानुसार माझी तपार्चना करील. त्या तपाने तो पूर्ण सिद्ध होईल. त्याच्या तपश्चर्येचा हेतू विष्णूप्राप्ती असल्यामुळे मला प्रकटावे लागले. एवढेच नव्हे तर मला त्या क्षेत्री राहावे लागेल. याकरिता हे लक्ष्मीदेवी आपण तेथे जाऊन त्या क्षेत्राचे महात्म्य वाढवावे. सध्या ते सरस्वतीतीर्थ म्हणून प्रसिद्ध तीर्थ असून तेथे एकाच ठिकाणी १०८ तीर्थस्थाने आहेत. सरस्वती नदी लहान असली तरी तिचे सामर्थ्य महान आहे. ते सर्वांना प्रत्यक्ष डोळ्यांनाही दिसते. ती भीमा नदीस मिळते असे दिसले तरी तेथेच तिचा तेजोविकास होऊन सामर्थ्य प्रचिती येते. ती भीमाजलातून आरपार जाऊन पैलतीरी स्वतंत्र अस्तित्व दाखविते. पुढे ती भीमेस धरून तिच्या सोबत वहाते. गंगायमुना संगमावर यमुना नदीचे स्वतंत्र अस्तित्व दिसते. तसेच येथे सरस्वतीचे दिसते. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, अजड तत्त्व (निर्गुण निराकार कैवल्य तत्त्व) अर्थात कृष्णतत्त्व सामावून असण्याचे सामर्थ्य तिच्यात आहे. तसे पाहता भीमेपुढे ती खूपच छोटी नदी दिसते. परंतु तिच्यातील पावित्र्य व सामर्थ्य अर्थात ज्ञानात्मकता ओळखून तेथे १०८ तीर्थे प्रकटली आहेत. तेथे (ज्यांनी ज्यांनी) आश्रम स्थापून तपाचरण केले त्यांना ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाले. (सर्व ऋषीमुनी, सिद्ध व

संत यांनी अद्वैत ज्ञान प्राप्त झाले.) त्या स्थली आपण प्रकटून (श्री लक्ष्मींनी) तीर्थमहात्म्य वाढवावे. आपल्या प्रकटण्याने स्थानमहात्म्य वाढून गुरुकृपेने ती पांडूच्या कानी जाईल. त्यामुळे पांडू त्या क्षेत्री येईल, तप करील आणि मला प्रकटणे भाग पडेल. मला प्रकटण्यासाठी अशीच काही लीला करावी लागते. आपण ते स्थल प्रतिवैकुंटाएवढे वैभवसंपन्न करावे. श्री विष्णूंचे हे मंतव्य ऐकून श्री लक्ष्मी वैकुंठाहून सरस्वतीतीरी यावयास निघाल्या.

श्री लक्ष्मींनी कोणा ऋषींच्या स्वप्नात जाऊन आपण येथे प्रकटलो आहोत असे सांगितले (हे ऋषी पुढीलप्रमाणे असू शकतात- दधिची, अगस्त्य, कपिल, विश्वामित्र, पाराशर, सारस्वत, गालव, मांडव्य - हे सर्व ऋषी या परिसरात स्थानमहात्म्यासह निर्देशित होतात) लक्ष्मींचे सुंदर ध्यान पाहून ही विष्णूपत्नी समान असल्याची ग्वाही सर्व ऋषींनी दिली. (श्रीगोंदात श्री लक्ष्मींची राधालक्ष्मी, चंडिका लक्ष्मी, लक्ष्मी अशी स्थाने असल्याचे सांगितले जाते - दंतकथा स्वरूपात) कारण सालंकृत रूप थेट ज्ञात लक्ष्मीस्वरूप दिसले. म्हणून ऋषींनी 'श्री' आणि 'लक्ष्मी' असे संबोधून त्या प्रकट स्वरूपास मान्यता दिला. त्यानुसारच या क्षेत्राला श्रीपूर असे नामकरण केले. श्रीलक्ष्मी देवीचे प्राकट्य होताच दशदिशा तेजाने भरून गेल्या. सरस्वती नदीमधून एक उबाळा उफाळून आला आणि नदीपात्र दुथडी भरून वाहू लागले (ऋषींना बद्दीनाथ येथील सरस्वती उगमाचा अनुभव आला असावा. कदाचित पांडू येणार असून त्यांना पाण्याचे दुर्भिक्ष्य जाणवू नये अशी श्री लक्ष्मींची योजना असावी. असा अभिप्राय स्व.श्री जोशी व्यक्त करतात) त्यामुळे सरस्वती तीरीच्या श्रीपूर क्षेत्राची खूपच कीर्ति वाढली आणि अनेक ऋषी येथे तपासाठी आले. (विशेषतः वर उल्लेखित ऋषींची ही तपोस्थळी झाली असावी) त्यांच्या (आश्रमांमुळे आणि ऋषीशिष्यांमुळे) ऋषींची गर्दी वाढली. ह्या क्षेत्राची कीर्ति ऐकून वन्यजमाती आणि ग्राम व नगरातील लोकही दर्शनासाठी येऊ लागले. श्री विष्णूंनी भूवैकुंठ करण्याची आज्ञा दिलेली असल्यामुळे तेथील प्रसन्नता नित्य अनुभवास येऊ लागली. या भूमीत अर्थात श्रीपूर क्षेत्रात गुप्तरूपाने कैवल्यतत्त्व अर्थात कृष्णतत्त्व साठविले असल्याने येथील खडकांनाही दिव्यत्व प्राप्त झाले. (खडकावरही विष्णूतत्त्वांची पदचिन्हे दिसू लागली) श्रीलक्ष्मी हेच या भूमीतील अजड तत्त्व होय. ते श्रीलक्ष्मी रूपाने प्रकटले आहे, अशी श्रद्धा निर्माण झाली. या क्षेत्राला सर्वप्रकारे पावित्र्य प्राप्त झाले. खरोखरीच पांडूभक्त थोर भाग्याचा की त्याला कोणत्याही विकाराची बाधा होऊ नये म्हणून श्री लक्ष्मींनी हे क्षेत्र निर्माण केले. हे क्षेत्र सर्व लोकांना मोक्षदायक म्हणूनच प्रकटले. ऐहिक वासना (कामिक) असलेल्या भक्तांना धनवैभव प्राप्त होते म्हणून ऋषींनी हे नामकरण केले असावे. यामुळे प्रत्यक्ष कृष्णभगवंत येथे वास्तव्याला येणार

याची ग्वाही मिळाली. कारण गुप्तरूपाने विष्णूभगवंत येथे असल्याचा अनुभव लोकांना येतो. (सरस्वतीविषयक जी, विष्णू-सरस्वती कथा आली आहे त्यामुळे जेथे सरस्वती तेथे विष्णूंचे प्राकट्य आणि तेथे पिंडदानाचे महत्त्व असे सूत्र परंपरेने दिसते.) हे भक्तिप्रसाराचे, साधनेचे मोक्षदायक क्षेत्र झाले आहे. या श्रीपूर क्षेत्राचे निश्चित स्थान; सरस्वती-भीमा संगमापासून चार कोसावर श्रीपूर वसले आहे, असे ऋषींनी उघडपणे सांगितले आहे. (स्वतः स्कंदांनी ऋषींना हे सांगितले असा निर्देश संदर्भ श्लोक देऊन आठव्या अध्यायात केला आहे. लक्ष्मी श्रीपुरात प्रगटल्यानंतर गोकुळात श्रीकृष्ण अवतार झाला. श्रीकृष्णावतार संपवून श्रीकृष्ण निजधामास गेले तेव्हा द्वापाराचा अंत झाला. श्रीपूर महात्म्याच्या तिसऱ्या अध्यायात

“श्रीपुरी प्रगटलीयावरी । श्रीकृष्ण अवतार झाला गोकुळी । त्यापुढे द्वारके भीतरी । रहाणे घडले ॥३॥”

याचा सरळ अर्थ असा की, स्व. श्री एकनाथ जोशी यांच्या निवेदनाप्रमाणे श्रीगोंदा येथे अर्थात श्रीपुरात श्रीकृष्णाचे प्राकट्य कृष्णअवतारापूर्वीच निश्चित झाले होते. विशेष म्हणजे सरस्वतीचे प्राकट्य कुरुक्षेत्र, प्रभास, द्वारका या क्षेत्रातही आहे. म्हणजे त्रेतायुगानंतर द्वापारयुगापूर्वीच द्वापार आणि कलियुगातील श्रीकृष्ण प्राकट्याची स्थाने निश्चित झाली होती व त्या स्थानांची पूर्वतयारीही झाली होती. सारे काही विधिलिखिताप्रमाणे सुरू होते.

श्रीकृष्ण निजधामास गेले. द्वापाराचा अंत झाला. त्यापुढे दोन शतकातच एका विप्रकुलात पांडूचा जन्म झाला. तो पूर्वजन्मीचा योगी होता. योगभ्रष्ट अवस्थेत जन्माला आल्यामुळे उपजताच निष्ठावंत होता. वाढत्या वयाबरोबर जनमुखातून कृष्णकथा ऐकणे घडत गेले. त्यामुळे अंतःकरणात नित्य कृष्णचिंतन सुरू झाले. बाल्य संपले, वेदाधनादी शिक्षण संपले. ब्रह्मज्ञानाविना मोक्ष नाही हे कळले. तीर्थे, व्रते केली. पूजा, अनुष्ठाने, पारायणे, यज्ञयाग सर्वप्रकार केले. तोपर्यंत विवाह झाला. परिवार वाढला. संसारप्रपंचात गुंतल्याने चित्ताची शांतता नष्ट झाली. श्रौतस्मार्तादि कर्मे करूनही शांती मिळेना. गृहस्थधर्म पुरुषार्थाप्रमाणे साधण्याचा प्रयत्न झाला तरी योगभ्रष्ट असल्याने समाधान लाभेना. मोक्षसाधनेकडे मन ओढले. मन प्रपंचात कष्टी होऊ लागले. ब्रह्मज्ञानाविना मोक्ष नाही आणि सद्गुरूशिवाय ब्रह्मज्ञान नाही याची जाणीव झाली. ध्यास लागला आणि विरक्ती आली. सद्गुरू भेटीची तळमळ वाढली. ज्ञानाचा ध्यास उत्कट अवस्थेस पोचल्यावर सद्गुरूंना या शिष्याची ओढ लागली. सद्गुरूंनी स्वप्नात दृष्टांत दिला. अर्थातच श्री गालवमुनी स्वप्नात दिसले. ते नाव आणि मूर्ती दिसताच क्षणात जागृती घडली. ब्राह्ममुहूर्त साधून सद्गुरूंच्या भेटीस निघाला. सद्गुरूंचे भजन करीत सद्गुरू गालवांच्या आश्रमाकडे निघाला. (वशिष्ट

पौत्र गालवऋषी वशिष्ट परंपरा पुढे नेण्यासाठी जयपूरजवळील गौरगाव किंवा गुरुगाव येथे तपःसामर्थ्य प्राप्त करून गौर (गौड) गुरुकुलाचा आश्रम उभारला होता. त्या आश्रमात पांडू शर्मा आले असे विष्णुपुराणाधारे म्हणता येते. मही आणि गालटी येथेही त्यांचे आश्रम आहेत. यापैकी एका ठिकाणी ही भेट घडली असावी. वशिष्ट ऋषीपुत्र शक्तिमान (शक्तिमुनी) यांच्या चरित्रातून ही माहिती विकिपिडीयात विष्णु पुराणाधारे दिली आहे.) गालव मुनींची कीर्ति त्याने ऐकली होती. स्वप्नात याच सद्गुरूंनी दर्शन दिले होते. त्यांना प्रत्यक्ष पाहताच देहभान विसरून ध्यानस्थ बसलेल्या गालवऋषींना पांडूने वंदन केले आणि त्यांच्यासमोर हात जोडून उभा राहिला. सद्गुरूंशी तो ध्यानमग्न झाला. त्याचा अचलभाव लक्षात येऊन सद्गुरूंचे मन करुणेने भरले. त्यांनी नेत्र उघडताच पांडू त्यांच्या चरणी लागला. आपला उद्धार करण्याची प्रार्थना पांडूने सद्गुरूंनी केली. पांडूचे क्षेमकुशल विचारताच पांडूने आपली संपूर्ण हकिकत सांगून आपल्या उत्कटमोक्ष इच्छेचे निवेदन केले आणि तो सद्गुरूंना साश्रूनयनांनी शरण गेला. श्रीगुरूंनी त्याला आपलेसे करून त्याच्या कानी तारकमंत्र दिला आणि इच्छापूर्तीचा उपाय सांगितला.

सद्गुरू म्हणाले, “दक्षिणेकडे श्रीपूर नावाचे क्षेत्र आहे. ते परमपवित्र आहे. तेथे तप करणारा अपवित्र असताही ब्रह्मज्ञानी झाला असा अनुभव आहे. तेथे जाऊन तू तप कर. गिरीधर द्विभुजाकृती असे शामसुंदर लावण्यपूर्ण, पितांबर परिधान करून, कौस्तुभमणी आणि वैजयंती माळा धारण केलेल्या, गोपालकृष्णाचे ध्यान करावे. असा ध्यानाभ्यास करावा. त्यामुळेच मनाला स्थैर्य प्राप्त होईल. तीच समाधी मानावी. अशा समाधीने तुझा हेतू साध्य होईल.” श्रीगुरूंचा उपदेश व श्रीकृष्णरूप वर्णन ऐकून पांडू समाधीमग्न झाला. आज्ञा घेऊन तो श्रीपूर वैकुंठनगरकडे निघाला. तो मार्गस्थ होताना सद्गुरू म्हणाले, “पांडो, भगवंताचे दर्शन व ब्रह्मज्ञान ही जीवत्प्याची सोयरीक आहे. तेथे पायिकास संसारप्रपंचाचे भान असता कामा नये. तरच अद्वैत घडेल. अद्वैतसाधनेसाठी ऐहिकाचा सोयरा होता येते.” सद्गुरू उपदेश स्वीकारून पांडूने विरक्तीविषयक निश्चयाचे अभिवचन दिले. नंतर सद्गुरूने पांडूस श्रीपूर क्षेत्राचे निश्चित स्थल निवेदित केले. श्रीपूरची खूण सांगताना श्रीगुरू म्हणाले,

‘श्रीरूपे ज्योत्स्ना । ऐसी संतोषवील मना । तोच लक्ष्मीचा ठिकाणा । श्रीनाम त्या ॥२९॥

(अ. ४ श्री.म.)

तेथे जाऊन आश्रम करून राहण्यास सांगितले. तारकमंत्र मुखाने गात तपाचरण करावे असे सांगितले. श्रीगुरूंना साष्टांग दंडवत करून पांडू निघाला. त्यावेळीही सद्गुरूंनी त्यास पुन्हा पुन्हा सावधान केले. निरोप घेऊन पांडू श्री गालव मुनींच्या आश्रमातून

दक्षिण दिशेकडे निघाला. पांडू शर्मा मुखाने नामोच्चारण आणि अंतरंगात श्रीकृष्णरूपाचे (गोपालस्वरूप) चिंतन करीत तालबद्ध मंत्रभजन करीत निघाला. अत्यंत मधुर आणि रूपवर्णन करणारा मंत्र आहे

‘जयगोविंद । जयगोविंद । जयगोविंद गोपालम ॥४॥ तारय तारय । तारय मा त्वं । तवपद युगलं । नमाम्य हं ॥५॥’

(४,५, अ. श्री.म.)

या मंत्रोच्चारणामुळे त्याला कोणतेही श्रम जाणवत नव्हते. अखेर तो संगमतीरापर्यंत आला आणि खूण ओळखून पांडूने संगमाला वंदन केले. भीमेला छेदून पुढे स्वतंत्र अस्तित्व दाखविणाऱ्या सरस्वतीचा सद्गुरूंनी सांगितलेला महिमा प्रत्यक्ष अनुभवताना पांडूचा ऊर श्रीकृष्णकृपानुभूतीने भरून आला. सर्व प्रकारे स्नानसंध्या तर्पणविधी पूर्ण करून त्याने सर्व पापनाशिनी सरस्वतीला कृतज्ञतेने वंदन केले. जलपान करीताच प्रत्यक्ष ज्ञान प्रकाशले. सद्गुरूकृपेची प्रचिती आली. भीमेचा मोठेपणा अबाधित राखून नम्रपणे सरस्वतीमातेने मार्गक्रमणा केलेली अनुभवतांना परमेश्वराने सरस्वतीला ज्ञानवान अर्थात कृष्णस्वरूप का केले, हे लक्षात आले. भीमा, सरस्वती, सीना यांचा संगम होऊन पुढे चंद्राकार होऊन भीमा चंद्रभागा झाली. ही सरस्वतीची महती आठवून पांडूने सरस्वतीला पुन्हा पुन्हा वंदन केले. नंतर पूर्वतीराच्या बाजूने पांडू मार्गक्रमणा करीत उत्तरेकडे निघाला. काही अंतरावर दाट झाडी पाहून त्याचे मन सुखावले. वनातील क्षुधा शांतविणाऱ्या मधुर फळांचा आस्वाद घेत पांडू लक्ष्मी तीर्थावर आला. लक्ष्मींना वंदन करून त्याने प्रार्थना केली.

‘हे लक्ष्मी भगवती । तुमचा महिमा थोर जगती । तपकरितो या स्थानी त्या प्रती । तुम्ही ब्रह्मज्ञान देता ॥२६॥’

(अ. ५, श्री.म.)

सद्गुरूंचा निरोप सांगून आपला उद्धार करण्याची प्रार्थना केली. पांडूची प्रार्थना होताच एक आवाज आला

‘पांडो तुज तपाकरता । सत्रिदच स्थान आहे ॥२८॥ तेथे आश्रम उभारून । करी तपाचरण । सुखनैव कल्याण तुझे साधी ॥२९॥’

(अ. ५, २८ व २९ ओवी, श्री.म.)

मनात श्री लक्ष्मीनीच हा आदेश दिला आहे असे लक्षात घेऊन, पुन्हा पुन्हा वंदन करून वैकुंठस्वामींनी श्री लक्ष्मी देवींनी आपल्याला आश्रय दिला आहे असे वाटून पांडू सुखवला. पांडूने श्री लक्ष्मींना सोडून कोठेही जायचे नाही असा निर्धार केला. आलेल्या अनुभवाने सद्गुरूंवरील विश्वास दृढावला. तेथील तपाचरण करणाऱ्या अन्य ऋषींना विचारून आश्रमस्थान निश्चित केले. वैकुंठात श्री लक्ष्मींना जे

विष्णुभगवंतांनी सांगितले होते तेच श्री लक्ष्मींनी पांडूस सांगून; लक्ष्मी देवींच्या उत्तर बाजूस आश्रम उभारून तपाचरण सुरू केले. तपाचरण नियमित व्हावे म्हणून दिनचर्येची शास्त्रशुद्ध आखणी केली. शौचमुखमार्जन चक्रतीर्थात स्नान, सूर्योपस्थानी अर्घ्यप्रदान, लक्ष्मीपूजन त्यानंतर मृगासनानावर बद्धपद्मासनस्थ होऊन गुरूपदवंदन, ध्यानस्थ होत कृष्णांचे चिंतन, ध्यानोत्तर फलाहार, पुढे स्वाध्याय पाठांतर, अध्यात्म विचार, पूजासाहित्य गोळा करणे, सायंसंध्या, पूजा आरती, सायं फलाहार, चिंतन मनन करीत निद्राधीन होणे असा दिनक्रम होता. यामुळे पुढे असे झाले,

‘येणे ऐसे झाले । चित्र कृष्णरूपी राहे रंगले । याचेच नाव अंतरंग वाहिले ।
श्रीकृष्णाशी ॥१८॥’

(अ. ६, श्री.म.)

होता होता

‘अंगी तेजस्विता चमकू लागली । आत्मज्योती अंती प्रकाशली । नवनवरूपे
दिसो लागली । आत्मदर्शने ॥२१॥’

(अ. ६, श्री.म.)

हळूहळू समाधीकाल वाढू लागला. दिनचर्या राहिली नाही. तास, दिवस, महिनामहिना समाधीस्थिती राहू लागली. लोकांत बोलबालो झाला. एकदातर वर्षभर समाधीअवस्था ढळली नाही. सर्व लोक आणि तपस्वी ऋषींचे लक्ष पांडूकडे लागले. हे पाहून महालक्ष्मींनी श्री विष्णूंना प्रार्थना केली आणि उत्तरेकडून प्रकाशझोत आला. अन्यत्र अंधःकार पसरला. प्रत्यक्ष भगवंत प्रकटले. जे ध्यान पांडूच्या मनात होते तसेच ‘गोपाला’ ध्यान प्रकटले. तरी पांडू देहावर आला नाही. श्रीहरींनी श्रीलक्ष्मींना पांडूस सावध करावयास सांगितले. लक्ष्मीदेवी सूक्ष्मरूपाने पांडूच्या मनात प्रविष्ट झाली. पांडूची आत्मज्योती (अद्वैतसमाधी) लोपवून त्यास जागृत केले. पांडूने नेत्र उघडून पाहिले; तो कोटीसूर्यासम प्रकाशमान तरी चंद्राहूनही शीतल असे दिप्तीस्वरूप तेजोवलयांकित अष्टवर्षीय बालदेहाकार छोट्याशा सिंहासनावर उभे असलेले दृष्ट झाले. बालगोपाल स्वरूप श्रीगोविंद गोपाल हरी प्रकटले होते. त्यांच्या तेजोवलयाने अनेक नामवंत देवता (ब्रह्मा, विष्णू, महेश, श्रीगणेश, शक्ती आदि सरस्वती, लक्ष्मी इ.) वेगळ्या स्वरूपात दिसू लागल्या. त्या तेजोरूपातच मिळून होत्या. त्यातही अष्टविनायक, अष्टभैरव, नवचंडी, ज्योतिर्लिंगे मानवदेहधारी अपूर्ण असे सूर्यदेव या श्रीपूर क्षेत्रातील देवता प्रभावळीत डार्याजवळ बाजूला प्रकटल्या होत्या. बालगोपाल कृष्णांच्या कटीस पीतांबर, पायी घागऱ्या, कमरी कडदोरा, शिरी रत्नजडीत सुंदर सुवर्ण मुगुट, त्यावर बालगोपालकृष्णांचे उपास्य दैवत कृष्णांच्या महान भक्तिसाधनेचे प्रतीक शिवस्वरूप शिवपिंड. कानी रुद्राक्ष कुंडले. कपाळी कस्तुरीचा केशरी मळवट,

दंडात सुवर्णपदके, मनगटी सुवर्ण कडी, गळा वैजयंती माळा, उरी श्रीवत्स शोभायमान कौस्तुभमणी, रत्नहार व यज्ञोपवित ध्वज आणि वज्रचिन्हांकित अर्घ्यप्रदायक दक्षिण कर (उजवा हात) वर मागणेही विरामावे आणि ज्ञान जागृती व्हावी असा हा दक्षिण कर व वामकरी विशाल शंख, अज्ञानियांनाही जागृत करून रक्षण करणारा असा. पायी घागऱ्यातोडर, सनकादि, नारद, तुंबर समोर कीर्ति गात आहेत. सर्व देव त्याला बालगोपाल कृष्णरूपास वंदन करीत आहेत. असा श्रीकृष्ण परमात्म्याचे दर्शन घडताना पांडू शर्मांचं मन आनंदले तरी विस्मयचकित होऊन तो दिग्मूढ झाला. सर्वकाही विसरला. तेव्हा श्री लक्ष्मी देवींनी पांडूला स्मरण करून देत सांगितले, ‘तू ज्याचे दर्शन घेण्यास उत्सुक आहेस ते स्वरूप समोर उभे आहे. त्यास वंदन करून इच्छित वर माग. न त्याचवेळी भगवंत बोलले, ‘पांडो, वरदान माग!’ हे ऐकताच पांडू पूर्ण ज्ञानी झाला. अद्वैताची प्रत्यक्ष अनुभूती पांडूमुखे सदेह प्रकटली, ‘‘ती विशुद्ध बुद्धी अंतरी प्रवेशता । सर्वत्र झालो तवरूप पाहता । येणे तुजहूनी अन्यथा । न दिसे काही ॥५७॥ चराचर विश्व सर्वही । तुजहून भिन्न नाही । ऐसा दृढ निश्चय बुद्धी घेई । तेणे ऐसे झाले ॥५८॥ मागावे जे वाटले होते । ते आटले सर्व ते । विश्वंभर ऐसा तू ते । अद्वैत पाहे ॥५९॥ मी आणि तू गेले । तुझे माझे गेले । द्वैत द्वंद्व आटले । तेथे नुरले मागणे ॥६०॥ ऐसे तुझे वीर्य समर्थ । तो तू निराकार भगवंत । साकाररूपे मजप्रत । वर माग म्हणशी ॥६१॥ तरी देवा साकार । रूपे दिससी सुंदर ध्वज वज्र चिन्हे अंगावर । दाविता न ऐश्वर्य तुझे ॥६२॥ तेणेच षडगुणैश्वर्य । असल्याने वंदिले पाय । ब्रह्मदेवादी सर्व देववर्य । त्या तुज नमितो ॥६३॥ ऐशा साकार रूपाने । मीही शरण नित्य पदाने । प्रभो प्रसन्न तुम्ही वरदानाते । मजवरी ॥६४॥ तुझे रूप हे परम सुंदर । नयनाला दिसते मनोहर । माझी दृष्टी न घे माघार । ऐसा सुंदर तू ॥६५॥ याच सुंदर रूपांत तू रहावेस येथ । माझे नाव चालवित । राहे लोकहिती ॥६६॥ जे जे जैसे भजतील । तैसे पुरवी त्यांचे सकळ । तुझ्या हेतूने भजतील । उद्धरी त्यासी ॥६७॥ ऐशा रिती आर्च जिज्ञासी । अर्थार्थी ज्ञानाभिलाषी । संतोषवी त्यासी । ते-ते देऊनी ॥६८॥ मला वर देण्यास । तू प्रकटलास या ठाय्यास । तसे नित्य येथे राहावेस । जनहित करीत ॥६९॥ माझे नाव सर्वांमुखी राहील । ऐसेकरी सर्वकाळ । माझ्यासाठी अवतरलास लोक म्हणतील । ऐसे नाव धरी ॥७०॥ ऐसे मागता वरदान । एवमस्तु म्हणाले भगवान । सर्व तेज आवरून । शिळारूप झाला ॥७१॥ अ. ६ ओ.क्र. ५७ ते ७१ श्री. म.॥

बालगोपाल रूपात श्रीकृष्णाने आपणास प्रत्यक्ष दर्शन द्यावे असे मनात ध्येय बाळगून तपश्चर्या करणाऱ्या पांडूची इच्छा भगवंतांनी त्याच रूपात दर्शन देऊन पूर्ण केली हे खरे भक्ताला भज्य डोळा पाहता आले. परंतु त्या भक्तिसाधनेने वैराग्यपूर्ण

झालेल्या पांडूला अद्वैत अवस्थेपर्यंत पोचविले होते. म्हणूनच पांडू समोर पूर्णज्ञान घडविणारी कृष्णावस्था प्रकटली आणि पांडूला घडलेली अद्वैतानुभूती स्वमुखाने पांडूने लोकांसाठी मार्गदर्शक म्हणून गौरविली. अद्वैत अनुभूतीचा याचि डोळा याचि देही वस्तुपाठ पांडूने घडविला. भक्तियोगाने ज्ञान प्रतीती घडते हा कलियुगातील सर्वश्रेष्ठ ज्ञानमार्ग प्रशस्त केला. म्हणूनच पांडूने वर द्यावयाचाच असेल तर पांडू हे भक्त भावनाम कृष्णाने धारण करण्याची विनवणी केली. आणि बालगोपालस्वरूप कृष्णाने पांडूच्या मनातील स्वरूपासह नाम धारण करून स्वयंभूरूप प्रकट केले. गोविंद गोपालाचे पांडुरंग रूप पांडू शर्मा या भक्ताच्या निमित्ताने असे प्रकटले या घटनेची साक्ष श्रीपूर, श्रीगोंद्यात अनुभवता येते. ऋषीवरांनी त्या स्वयंभू प्राकट्याला 'पांडुरंग' असे नाव देऊन पांडूविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली.

'पांडुरंग' या नाम संबोधनाविषयी पांडुरंग महात्म्य या ग्रंथात तेनाली रामन यांनी पद्मपुराण आणि स्कंदपुराणाचा हवाला देऊन मांडलेली व्युत्पत्ती 'राधा-कृष्ण' ऐक्याशी निगडित आहे. राधारंगी रंगलेले श्रीकृष्ण श्री लक्ष्मीदेवींनी पाहिले आणि सावळे श्रीकृष्ण गौर राधेच्या प्रभेत भक्तिरंगात अद्वैत झाले तेव्हा त्यांची मूर्ती 'पांडुरंगी' दिसली आणि प्रत्यक्ष लक्ष्मीस्वरूप रुक्मिणींच्या तोंडून श्रीकृष्णाला 'पांडुरंग!' संबोधनाने संबोधिले गेले, अशी कथा आली आहे. ही कथाही गृहित धरली तरी 'पांडुरंग' स्वरूपातील बालगोपालरूप स्वयंभू मूर्ती श्रीगोंद्यातील 'पांडुरंग' मंदिरात दाखविली जाते. या कथेचा संबंध भीमा नदीला मिळणाऱ्या सरस्वती नदीशी म्हणजेच भीमा खोऱ्याशी व पर्यायाने कृष्णा या सप्त सुप्रसिद्ध सरिता प्रवाहातील प्रवाहाशी आहे हे वैशिष्ट्यपूर्ण असून स्व. जोशी यांनीही त्यांनी पाहिलेल्या प्राचीन स्कंदपुराण प्रतीचाच हवाला दिला आहे हे विशेष. पांडुरंग प्राकट्य कथेतून काही ठळक निष्कर्ष पुढे येतात-

(१) कलियुगात परमेश्वर प्राप्तीचा योगमार्ग म्हणजे भक्तिमार्ग होय. अनन्य भक्तीने संपूर्ण वैराग्य आणि अखेर ज्ञान अर्थात परमेश्वर प्राप्ती होते.

(२) त्रेतायुगातील सद्भक्त वेदवतीला दिलेल्या वचनाप्रमाणे अभिवचनपूर्तीसाठी श्री बालाजी व्यंकटेश प्रकटले तसेच द्वापारयुगात भक्ताला दिलेल्या अभिवचनपूर्तीसाठी 'बालगोपाल' स्वरूपात प्रकटतात.

(३) भक्त अगस्त्य ऋषींच्या विनवणी करून कलियुगातील भक्तांना दर्शन देण्यासाठी श्री विष्णूंनी जसा व्यंकटाचलगिरीवर नित्य वास स्वीकारला, त्याचप्रमाणे श्रीपूर येथे सद्भक्त पांडू शर्मा यांच्या प्रार्थनेनुसार गोविंदगोपाल श्रीकृष्ण यांनी नित्यनिवासी राहण्याचे मान्य करून स्वयंभू मूर्त स्वरूप धारण केले.

(४) भक्तीच्या प्रवाहाने श्रीकृष्ण राधारूप झाले आणि भजनमंत्र प्रथा

'राधाकृष्ण' अशी झाली किंवा गोपालांच्या प्रेमामुळे श्रीकृष्ण 'गोपालकृष्ण' झाले. त्याचप्रमाणे श्रीगोंद्यात श्रीकृष्ण बालगोपाल स्वरूपात प्रकटून पांडूची इच्छा पूर्ण करतातच, त्याचबरोबर 'पांडुरंग' असे नाम धारण करतात आणि हे नाव पुढे भागवत परंपरेत 'पांडुरंग हरी' या मंत्र स्वरूपात स्वीकारले जाते.

(५) भक्ति ज्ञान वैराग्य, वैराग्य भक्ति ज्ञान आणि भक्ति वैराग्य ज्ञान या तीनही अवस्थात्रय रूपांचे दर्शन या कथेतून घडते आणि भक्तिमार्गाची अनन्यता स्पष्ट होते.

(६) भक्तिमार्ग हा भक्त भज्य आणि भक्ती असा तीन पदी असून, त्यात भक्तीचे सुख किंवा आनंद भज्य (ज्याची भक्ती करावयाची ते आराध्य) भक्त (जो भक्ती करतो - आराधना करतो) अशा द्वैत अवस्थेशिवाय अनुभवता येत नाही. यातील आनंद द्वैती मार्गाचा किंवा द्वैत सिद्धांत प्रणित आहे असे मान्यकरावे लागते. पांडू शर्मा यांच्या कथेतून मात्र भक्तिमार्गाची परिणती द्वैतातून पूर्णाद्वैतात होते याचा वस्तुपाठ देते. भागवतांचा किंवा वैष्णवांचा भक्तिमार्गही वैदान्त अर्थात अद्वैत सिद्धीचाच मार्ग आहे हे स्पष्ट होते.

(७) 'पांडुरंग' प्राकट्यात देखील व्यंकटरमण बालाजी यांच्या प्राकट्याप्रमाणे श्री लक्ष्मीदेवींचा सहभाग मोठा आहे. किंबहुना लक्ष्मीदेवीच पांडू शर्माला श्रीकृष्ण बालगोपाल रूपात प्रकटल्याचे स्पष्ट करतात.

(८) कलियुगातील श्री विष्णूप्राकट्याच्या मालिकेतील श्री बालाजींच्या प्राकट्याचा बालाजी, पद्मिनी, श्री लक्ष्मी, सूर्यतीर्थादी सर्व खुणा याही क्षेत्रात प्रकटलेल्या दाखविल्या जातात आणि प्रतिवैकुण्ठ, प्रतिकाशीचा मान या क्षेत्राला मिळतो.

(९) श्री विष्णूंच्या 'विठ्ठल' स्वरूप प्राकट्याच्या कथेशी जवळ जाणारी ही कथा आहे. एवढेच नव्हे तर भीमा, भिवरा किंवा चंद्रभागा प्रवाहातील उगमापासूनचा अग्रक्रम पाहिला तर पंढरपूर क्षेत्राअगोदर आणि तेही सरस्वतीतीरावरील क्षेत्राचे महत्त्व या विष्णूप्राकट्य क्षेत्राला आहे. भारतीय परंपरेत सरस्वती संगमाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्या परंपरेचा लोकसाहित्यशास्त्रीय अनुबंध येथे दाखविता येतो.

(१०) भागवत परंपरेतील महाराष्ट्रीय संतांनी 'पांडुरंग' या नामाला 'विठ्ठल' हे पर्यायी नाम म्हणून स्वीकारून 'विठ्ठल' नामाची परंपरा निर्माण झालेली दिसते.

(११) श्रीगोंद्यातील श्री विष्णूंच्या प्राकट्याच्या कथेप्रमाणे अनेक ठिकाणी आपले उपास्य श्रीशिवशंकर पिंडी माथ्यावर धारण करून प्रकटणाऱ्या स्वयंभू म्हणून प्रकटलेल्या मूर्ती असणे अशक्य नाही. उदा. बाशींचा भगवंत हे स्थान असेच अति

महत्त्वाचे मानले जाते. भगवंत या नावाचा उल्लेख पुराणे आणि मधुंगीन संतवाङ्मयात येतो. तथापि 'पांडुरंग' हे संबोधन स्वतंत्रपणे क्षेत्रीय स्वरूपातच घेतले जाते. श्रीमद्शंकराचार्यांनी पांडुरंगाष्टक लिहून ते संबोधन अनेक अर्थानी सुप्रतिष्ठित केले आहे हे लक्षात घेता श्रीगोंदा येथील श्री पांडुरंग स्थानमहात्म्य विशेष आहे, असा निर्वाळा देता येतो.

६.५ 'श्री विठ्ठल' स्वरूप - 'पंढरपूर' या क्षेत्रातील श्री विठ्ठल स्वरूपातील प्राकट्याची कथा :

क्षेत्र पंढरी, 'क्षेत्र महात्म्यांतर्गत' आणि 'पांडुरंग महात्म्य' या अंतर्गत पहावयास मिळते.

डॉ. रामचंद्र चिंतामण ढेरे यांनी संपादित केलेल्या श्रीधरस्वामी नाझरेकृत 'पांडुरंग महात्म्य' या ग्रंथात 'पुंडलिक-वरदाने' या तिसऱ्या अध्यायात पंढरपूर येथे श्री विठ्ठल प्राकट्याची कथा आली आहे. ही प्राकट्यकथा आणि क्षेत्रमहात्म्य आपण पद्मपुराणाच्या आधारे लिहित असल्याची ग्वाही श्रीधरस्वामींनी दिली आहे. प्रत्येक अध्यायाच्या अंती ते तसा उल्लेख करतात. ३२ अध्यायांच्या या ग्रंथात असा उल्लेख करताना 'इति श्री पद्मपुराणे पांडुरंग महात्म्ये' असा उल्लेख ते करतात. पद्मपुराणातील कथा भीष्मांनी युधिष्ठिरास सांगितलेली असून; या कथेतील भक्त पुंडरिक (यालाच पुंडलिक म्हटले आहे) श्री नारदांनी उपदेश केल्याप्रमाणे 'ॐ नमो नारायणा' या मंत्राचा अभ्यास करून त्यांनाच माता-पिता मानून भक्ती करतात. जगन्नाथांनी प्रकट होऊन मनोवांछित वर देतात, अशी ही कथा प्र. न. जोशी यांनी पद्मपुराण उत्तरार्ध, प्रसाद प्रकाशन, पृ. २४२ ते ४४ वर लिहिले आहे. विठ्ठल प्राकट्यासाठीच्या संदर्भासाठी डॉ. ढेरे यांनी दिलेली संपादकीयातील माहिती महत्त्वाची आहे . - 'श्रीधर स्वामींच्या 'पांडुरंग महात्म्या'विषयी मराठी वाङ्मयाचे युरोपीय अभ्यासक डॉ. आय. एम. पी. रिसाईड यांनी एक विस्तृत लेख लंडनच्या 'स्कूल ऑफ ओरिएंटल अँड आफ्रिकन स्टडीज'च्या बुलेटीनमध्ये (खंड २८ भाग १, १९६५) लिहिला आहे. त्यांनी लघु 'पांडुरंग महात्म्या'ची इ.स. १८६७ (रत्नागिरी) मधील आणि विस्तृत 'पांडुरंग महात्म्या'ची इ.स. १८७१ (मुंबई) मधील मुद्रित प्रत वापरली आहे. अशी लघुप्रत प्रा. चिं. नी. जोशी यांनी मुंबईच्या कर्नाटक प्रेसमध्ये पुरंदरे आणि कंपनीने प्रसिद्ध केलेली १८२४ प्रत वापरली आहे. तसेच १८८० ची सोहनी यांनी जगदिश्वर छापखान्यात वापरलेली विस्तृत प्रत वापरली आहे. ढेरे यांनी १७५० ची मनोहर अवधूत गोसावी यांची न कळलेली हस्तलिखित प्रत. जोशी यांनी श्रीधर स्वामींनी स्कंदपुराणाचाही आधार घेतल्याचे नोंदविले आहे, याची नोंद ढेरे घेतात.

तथापि पद्मपुराणाचाच आधार ते ग्राह्य धरतात. तसेच विष्णुपुराणात ६ अध्यायांचे एक लहानसे 'पांडुरंग महात्म्य' ढेरे यांना मिळाल्याचा उल्लेख त्यांनी केला आहे. पुंडलिक चरित्र व विठ्ठल प्राकट्याचा उल्लेख नामदेव, एकनाथ, बहिणाबाई यांनी केला आहेच. तसेच संस्कृतमधून ही कथा मराठीत आणण्याचे प्रयत्न प्रल्हाद महाराज बडवे, महिपती महाराज ताहाराबादकर, गोपाळबोध मळगावकर, रुद्रसुत, हरिदीक्षित, चिंदांदाशिष्य प्रल्हाद, अवधूत वरदविठ्ठल, संत कवीपैकी शेख महंमदांनी योगसंग्रामात (१-३४-४१), दिनकरस्वामी तिसगावकर 'स्वानुभव दिनकरा'त (३-३-२४-६०) आणि हरि अंगापूर करंती 'लक्ष्मीविजयात' (अप्रकाशित १-५८-७०), गोविंदनाथ यांचा 'विठ्ठलविजय', कान्हो त्रिमलदासांचे 'पुंडलिकचरित्र', 'लोहदंड उर्फ पंढरपूर क्षेत्राची कैफियत' ही पेशवाईच्या अखेरीस रचलेली बखर अशी साधने उल्लेखिली आहेत. डॉ. ढेरे पुढे श्री विठ्ठलविषयक लेखनात याविषयी साम्य भेद उणिवा इ.वर भाष्यही करतात.

श्री. वा. ल. मंजुळ (संपादित) 'स्कंदपुराण' आणि 'पद्मपुराण' या दोहोंतील पांडुरंग महात्म्याचा आधार घेऊन 'पंढरी महात्म्य' लिहिणाऱ्या 'श्री विठ्ठल दाजीशास्त्री धारूरकर' यांच्या ग्रंथात राधेची कथा व पुंडरिकाची कथा यांत पांडुरंग विठ्ठल प्राकट्याची कथा आली आहे. 'कृष्णाचा विठ्ठल कसा झाला' या मथळ्याखालील 'चला विठ्ठलाच्या गावा' या उत्कर्ष प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या प्र.आ. २०१२ या पुस्तकात आदिशंकराचार्यांच्या 'पांडुरंगाष्टकम्' पासून 'हा कृष्ण भगवान पंढरपुरात का आला?' स्कंदपुराण आणि पद्मपुराण यातील पांडुरंग महात्म्ये संस्कृतमधून आली आहेत. त्यानंतर १२/१५ पंढरी आणि पांडुरंग महात्म्ये आज अभ्यासकांस हस्तलिखितातून उपलब्ध आहेत. त्यामध्ये गोपाळबोध (इ.स. १६५०-१७४०), बाळकव्यास (काळ नाही), कन्नडकवी गुरूदास (इ.स. १६५० पूर्वी), अनंतदेव कृत (काळ नाही), रुद्रसुत (काळ नाही), प्रल्हादबुवा बडवे (श. १६४०), तेनालीरामा (तेलगू/इ.स. १५६५), श्रीधर नाझरेकर (इ.स. १६९०), पंढरपूरची कैफियत (तमीळ/मराठी इ.स. १८०७), बालमुकुंद केसरी, महिपतीबुवा ताहाराबादकर (श. १६८८), संत नामदेव (तेरावे शतक), दत्त वरद विठ्ठल (इ.स. १७४८), हरी दीक्षित (काळ नाही) आणि गिरिधर कवी अशी ती यादी सांगता येईल. बहुतेक प्रत्येकाचा आधार 'तीन संस्कृत महात्म्येच आहेत' असे नोंदविले आहे. स्कंदपुराणात शिव-पार्वती संवादातून कथा येते. तसेच स्कंदपुराणातील (वैष्णवखंड क्षेत्रमहात्म्यपर अध्याय २, ४, ५) विप्राची कथा आली आहे (पुंडलिक नव्हे) असाही उल्लेख श्री. वा. ल. मंजुळ यांनी या ग्रंथात केला आहे (पृष्ठ २४). मातापित्याच्या भक्तीची कथा यात नाही. (स्कंदपुराणाची कोणती संहिता याचा उल्लेख नाही).

निर्णयसागर प्रेस मुंबई यांनी प्रसिद्ध केलेल्या प. आ. १९६५ च्या सदानंद चेंदवणकर यांच्या ‘पंढरपूरचा विठोबा’ या ग्रंथात ‘पुंडलिकाची कहाणी’ मांडली आहे. सर्व लेखकांनी मांडलेली आजवर जनमानसात रुजलेली कहाणीच ते सांगतात. त्यातील कथाभाग असा, ‘पंढरपूर हेच विठोबाचे निवासस्थान का समजले जाते याविषयी एक सुंदर कथा सांगितली जाते. ती थोडक्यात अशी :-

पूर्वी या ठिकाणी म्हणजे दिंडीरवनी जनुदेव नावाचा एक विद्वान सुशील असा ब्राह्मण रहात होता, त्याच्या पत्नीचे नाव सत्या आणि एकुलत्या एक मुलाचे नाव पुंडलिक असे होते.

वृद्धावस्था नजिक आल्याने वृद्ध माता-पित्यांनी पुंडलिकाचे लग्न करून टाके. पुंडलिक स्वभावतःच स्त्रीलंपट होता; त्यामुळे लग्नानंतर तो बायकोचा गुलाम बनला. तिच्या तंत्रानेच तो वागू लागला. तो सदानकदा आपल्या बायकोच्याच सहवासात असायचा. आपल्या आईबापापेक्षा त्याचे बायकोवर अधिक प्रेम. बायकोचे लाड करताना तो जन्मदात्या मातापित्याकडे जरासुद्धा पहात नसे. आईवडिलांचा तो कंटाळा करू लागला. म्हातारपणी त्यांच्या अन्नवस्त्राचीही काळजी घेईनासा झाला. श्री नारदांच्या भेटीमुळे वाला कोळ्याचा श्रीवात्मिक ऋषी झाला असाच प्रसंग पुंडलिकाच्या जीवनात घडून आला.

त्याचे असे झाले :- पुंडलिकाचे आईबाप धार्मिक वृत्तीचे होते. आपणास तीर्थयात्रेला न्यावे म्हणून त्यांनी पुंडलिकाला वारंवार विनंती केली होती, पण आईवडिलांची इच्छा पुंडलिकाने कधीच तृप्त केली नव्हती. एकदा बायकोच्या आग्रहावरून स्वारी काशीयात्रेला निघाली असता त्यांनी आपणास तिथे घेऊन जाण्याची त्यास विनंती केली. सुरुवातीला पुंडलिकाने त्यांचे शब्द उडवूनच दिले, परंतु काय झाले कुणास ठाऊक त्याचे मन पालटले. त्याने आईबापांच्या डोक्यावर ओझे लादले व स्वतःच्या खांद्यावर आपल्या लाडक्या बायकोला बसवून ती सारी मंडळी तीर्थयात्रेला निघाली. त्याकाळी प्रवास करणे फार कठीण असे. एकटेदुकटे जाण्याची सोय नव्हती. पायी किंवा क्वचित बैलगाडीने रानावनातून रस्ता शोधावा लागे. त्यातच हिंख श्वापदांची भीती असे. अशाच एका अरण्यात श्री कुक्कुर मुनींचा (श्री कुक्कुर मुनींचा) आश्रम होता. निरनिराळ्या जंगलातील हे आश्रम म्हणजे त्यावेळची विश्वविद्यालये होत. तिथे सर्व आधिभौतिक, आधिदैविक व अध्यात्मिक ज्ञान शिकविले जाई. त्यातील वातावरण अगदी पवित्र असे. धर्मोपदेशाच्या अनुषंगाने तिथे नीतिबोध केला जाई. सत्य, अहिंसा, तप, ब्रह्मचर्य, गुरुसेवा, परोपकार यावर तिथे चर्चा होई. गृहस्थाश्रमी कुणी तिथे गेल्यास त्यास गृहस्थाश्रमाचे महत्त्व पटवून दिले जाई. अशा या कुक्कुर मुनींच्या आश्रमापाशी मुक्काम केलेल्या पुंडलिकाने

प्रातःकाळी उठून पाहिले तो स्वामींच्या मठात तीन काळ्याकुट्ट गलिच्छ स्त्रिया जात होत्या. त्या काही वेळाने परत आल्या तेव्हा त्यांचे रूप पालटले होते. त्या स्वच्छ तर होत्याच, पण त्यांचे तेजही वाढले होते. आश्चर्याने थक्क झालेल्या पुंडलिकाने त्या स्त्रियांना विचारले, आपण कोण? त्या स्त्रियांनी उत्तर दिले, “वास्तविक तुझ्यासारख्या पापी माणसापुढे शब्द उच्चारणे हे महापाप आहे. तरी पण ऐक! आमचे नाव गंगा, यमुना व सरस्वती.” त्यांच्या त्या उद्गाराने पुंडलिक आणखीन आश्चर्यचकित होऊन त्यांच्याकडे बघतच राहिला. तेव्हा त्यांच्या सावलीनेही आम्हाला विटाळ होतो, मग आमच्या पात्रात ते स्नान करीत असताना आम्ही किती पापमय होत असू! आणि किती काळेठिक्कर पडत असू असे म्हणून त्या निघून गेल्या.

पुंडलिकाच्या मनाला ते शब्द लागले. पापांनी काळ्या ठिक्कर झालेल्या नद्यांचे रोज पाप साफ करण्याचे महान सामर्थ्य असणारी दिव्य व्यक्ती आत आश्रमात आहे तरी कोण? व त्यांनी आपल्या पदरी एवढे पुण्य तरी जोडले आहे कसे? ते पाहण्यासाठी पुंडलिक आश्रमात गेला. तिथे त्याला कुक्कुर मुनींचे दर्शन झाले. ज्यावेळी पुंडलिक आत गेला तेव्हा मुनीमहाराज आई-वडिलांना पाळण्यात घालून त्यांना झोके देत होते. स्वामींना पुंडलिक म्हणाले, ‘स्वामीजी आपण कोणकोणत्या यात्रांना जाऊन आलात आणि पुण्य जोडलेत?’ त्यावर स्वामी उत्तरले, ‘माझे पुण्य क्षेत्र ते पहा तिथे आहे!’ आणि त्यांनी समोरच्या पाळण्यात असलेल्या आई-वडिलांकडे बोट दाखविले. ‘त्यांची सेवा हेच मी परम पुण्यकर्म समजतो’ असे ते त्याला म्हणाले. ते दृश्य पाहून पुंडलिक गहिवरला. मुनींनी त्याला सत्य बोल, धर्माने वाग, देवकार्य, मातृ-पितृ सेवा कार्य यापासून यत्किंचितही ढळू नकोस, माता-पिता, आचार्य व अतिथी यांना देवरूप मानून त्यांना संतुष्ट ठेव असा सदुपदेश केला. पवित्र वातावरणात, पवित्र अंतःकरणाने केलेला हा पवित्र उपदेश पुंडलिकाची दृष्टी बदलण्यास कारणीभूत झाला. वाघ, सिंह, हरिण व गाय ही जन्मजात मूळ स्वभाव विसरून मुनींच्या त्या आश्रमात एकत्र गुण्यागोविंदाने वावरताना पाहून त्याला आश्चर्य वाटले. त्याला आपल्या स्वतःचीच लाज वाटली. आपल्या आतापर्यंतच्या आचरणाचा त्याला पश्चात्ताप झाला. त्याला सन्मार्ग लाभल्याने तो पुढे न जाता घरी परतला. त्याची काशीयात्रा तिथेच संपली. तो घरी आला व श्री कुक्कुर मुनींच्या उपदेशाप्रमाणे वागू लागला. आपल्या आई-वडिलांचे सेवेत तो गढून गेला. आई-बाप हेच आपले दैवत असे त्याने मानले. त्यांची त्याने मनोभावे सेवा केली. पुंडलिकाच्या सेवेमुळे त्याचे आई-बाप संतुष्ट झाले, इतकेच नव्हे तर परमेश्वरही संतुष्ट झाला. आणि मग त्या पुंडलिकाला दर्शन देण्यासाठी देव स्वतः तिथे आले.

भगवान पांडुरंग हे विष्णूचे साक्षात रूपच समजले जातात. योगायोगाची गोष्ट

भगवान श्रीकृष्णाची महाराणी रुक्मिणी रूसून पुंडलिक निवास करीत असलेल्या या दिंडीरवनात वननिवासिणी झालेली होती. अन्य राणी असती तर गोष्ट निराळी, पण रुक्मिणी पडली पट्टराणी. तेव्हा तिची समजूत घालण्यासाठी स्वतः भगवान या मार्गावरून जात होते. इतक्यात त्यांना एकाएकी आपल्या एका भक्ताची पुंडलिकाची आठवण झाली. तेव्हा जाता जाता तो काय करीत आहे हे सहज डोकावून पहावे म्हणून ते त्याच्या निवासी आले.

‘पुंडलिक आपल्या वृद्ध माता-पित्यांचे पाय रगडीत बसला होता.’ ‘पाय रगडता रगडता सहस्र सूर्याप्रमाणे उजेड पडल्याचे पाहून तो काहीसा घाबरला. मागे वळून त्याने पाहिले तो काय? साक्षात भगवान घनःश्याम पीतांबरधारी, गळ्यात वैजयंतीमाला व कानातील कुंडलांची कांती गालावर पडली आहे अशी प्रसन्न वदनमूर्ति त्यास दिसली. पाय रगडता रगडता त्याने देवास प्रणाम केला व डाव्या हाताने देवास बसण्याकरिता जवळची वीट टाकली. आपल्या मातापित्यांच्या सेवेत पुंडलिक इतका दंग झाला होता की प्रत्यक्ष परमेश्वर त्याच्या भेटीस आले असताना तो जागचा हलला नाही. आपल्या सेवेतून उठला नाही.

पुंडलिकाची ती मातृपितृसेवा बघून पांडुरंग खूप झाले. त्यांनी त्याला प्रत्यक्ष दर्शन देऊन त्याचे समाधान केले आणि काही अतृप्त इच्छा असल्यास सांग त्या पुरवीन असे आश्वासन दिले. त्यावर भक्त पुंडलिकाने फार चांगले मागणे मागितले ते असे- (त्यावर पुंडलिकाने मागणे मागितले ते अभंग उद्धृत करून सदानंत चेंदवणकर - पंढरपूरचा विठोबा या ग्रंथाचे लेखक देतात)

पुंडलिका वर माग एक क्षणी । येरू म्हणे जैसा आहेस चक्रपाणी । तैसा चिरकाल ये स्थानी । उभा राहे भगवंता ॥१॥ आणि या क्षेत्राचे नांव पंढरीनगर । दक्षिण द्वारका नाम साचार । रुक्मिणी सहित तूं सेर्वेश्वर । राही स्थिर अभिधान । चालवी आता येथून । मज कोठे न जाणे सोडून । कृपाळू बा सर्वेशा ॥३॥ म्हणून दक्षिण द्वारका पंढरी । जे विख्यात भूमंडळी । सकळ द्वारकेची संपदा मुरारी । आणीत तेव्हां पढरिये ॥४॥

आपले पतिदेव आपल्या शोधात या दिंडीरवनी आलेले आहेत ही वार्ता रुक्मिणीला कळताच ती पुंडलिकाच्या निवासस्थानी उपस्थित झाली. पण ती भगवंताच्या जवळ न जाता दुरूनच सर्व त्या गोष्टी पहात होती. भक्त पुंडलिकाने विठ्ठलाच्यासाठी पुढे केलेली वीट रुक्मिणीपर्यंत काही गेली नाही. अगोदरच ती घुश्श्यात होती आणि त्यात पुंडलिकाने आपल्याला काही वीट पुढे केली नाही, त्यामुळे स्वाभिमानी रुक्मिणी जिथल्या तिथेच उभी राहिली. पुढे आलीच नाही. पुंडलिकाने पुढे केलेल्या विटेवर भगवान कटीवर हात घेऊन उभे राहिले आणि त्यांनी तुला काय हवे असे पुंडलिकाला विचारताच, ‘जिथे मी आहे तिथेच तू रहावास

अशी माझी इच्छा आहे’ असे पुंडलिकाने सांगितले. तेव्हापासून तो आजपर्यंत युगानुयुगे भगवान त्या ठिकाणी वास करू लागले आहेत. रुक्मिणीनेही आपला अभिमान सोडला नाही; व ती पण तशीच तिथे जरा दूर उभी राहून आपल्या पतीचे दर्शन घेत राहिली आहे.’

सदानंद चेंदवणकर यांनी पंढरपूरचा विठोबा या ग्रंथात मांडलेल्या या कथेतून काही निष्कर्ष पुढे येतात-

(१) ही कथा हरिदास किंवा कीर्तनकार अथवा पुराणिक यांच्या कथन स्वरूपात श्रोतृसापेक्षतेने काहीशी रंजक करून मांडलेली आहे.

(२) हीच कथा सर्व पांडुरंग महात्म्य आणि पंढरी महात्म्यकारांनी मांडलेली दिसते.

(३) भक्त पुंडलिक हा या कथेतील भक्तियोगी विठ्ठलभक्त नाही तर सद्गुरू अनुसारक असून, सद्गुरूंच्या संदेशनाप्रमाणे मातापित्यांना भज्य मानून नारदीय भक्तिसूत्रानुसार निधिध्यासाने सेवारत आहे. तरी देखील त्याच्या या भक्तीवर श्री विठ्ठलच प्रसन्न होतो.

(४) विठ्ठलाचे प्राकट्य आहे ते बालरूपात, स्वयंभू आदि दिगंबर अवस्थेत (निदान मूळ मूर्तीच्या वर्णनावरून तरी).

(५) या कथेनुसारही रूसलेली रुक्मिणीदेवी पांडुरंगांना शोधित आली आहे.

(६) मात्र या लक्ष्मीदेवीपर्यंत पाठमोऱ्या पुंडलिकाने सारलेली विटही पोचत नाही म्हणून ती दुरूनच पुंडलिकाच्या भक्तिसाधनेत रंगलेल्या विठ्ठलाच्या सावळ्या रूपाकडे पाहात तिष्ठत असल्याचे निवेदित होते.

(७) श्री विठ्ठल वर मागण्याचा आग्रह करतात तेव्हा पुंडलिक स्थान प्रसिद्धीचा आग्रह धरतात ते सर्व चराचरातील भक्तांना श्री विठ्ठलाचे दर्शन व्हावे या हेतूने. या निमित्ताने पुंडलिकाची मातृपितृ सेवाभक्तीमधील अनन्यता सहजच स्मरणात राहिल.

(८) भक्त पुंडलिकाची ही कथा स्कंदपुराण आणि पद्मपुराण यातील संदर्भासह आलेली आहे असे सर्वच कथा व महात्म्य लेखक लिहितात. पुराणातील पुंडरिक कथा ही (पुंडलिकाची कथा) पांडुरंग विठ्ठलाची असल्याचे सांगितले जाते खरे, तरी संदर्भाच्या बाबतीत डॉ. ढेऱ्यांसारखेही संदेह निर्माण करतात.

(९) ही कथा पंढरी महात्म्य या स्थल क्षेत्र महात्म्य आणि पांडुरंग महात्म्य व क्वचित विठ्ठल निर्देशाने आली आहे.

६.६ काही ठळक निष्कर्ष :

तीनही प्राकट्यकथा अतिशय सूचक आणि आश्वासक आहेत. भारतीय

जीवनसारणीतील लोकबंधविषयक धारणाशक्तीच्या स्थैर्य आणि प्रचलनाचा निर्देश त्यातून होतो. या तीनही कथा आपण प्रातिनिधिक मानाव्यात अशाच आहेत. पूर्णावतार श्रीकृष्णाच्या प्राकट्याच्या या कथा भक्तिमार्गाचा थेट प्रसार आणि प्रचार करीत सर्वसामान्य माणसांना संसारप्रपंच करताना सुलभ असा परमार्थमार्ग सुचवितात. वैशिष्ट्य म्हणजे पुराणांचा धांडोळा केला. शिव आणि विष्णू यांना आपल्या अनन्यभक्तीने प्रसन्न करून घेऊन स्वोद्धार करणाऱ्या भक्तांच्या असंख्य कथा आढळतात. त्या कथांना अनुसरून भक्त, स्थल, क्षेत्र, तीर्थ महात्म्य सांगितले गेले आहे. त्या ठिकाणांचा प्रवास, स्थान, वास्तव्य यांचे महत्त्व विषद केलेले दिसते आणि या कथांच्या केवळ स्मरणानेही त्या दैवतांची प्रसन्नता अनुभवता येते. संसारप्रपंचापलिकडील आत्मिक असा सच्चिदानंद भोगता येतो आणि जीवनाची साफल्यता अनुभूत करणारे पुण्य पदरी पडते असे आवर्जून निवेदिलेले दिसते. यातील काही स्थानांना अवतार प्राकट्याच्या दृष्टीने केवळ स्थानिक महत्त्व प्राप्त होते तरी सर्व यात्रेकरूंना त्याचा लाभ मिळण्याचा विश्वास प्रकट केलेला असतो. तर काही स्थानांना उदा. व्यंकटाचलाचे गिरीबालाजी आणि पंढरीचे पांडुरंग विठ्ठल या स्थानांचे महात्म्य क्षेत्रीय स्वरूपाचे आहे. बालाजीचा भक्तगण अवघा दक्षिण भारत तर आहेच; तथापि उत्तर भारतही मोठ्या प्रमाणावर आहे. तर पंढरीचा पांडुरंग विठ्ठलाचा भक्तगण बृहन्महाराष्ट्रभर तर आहेच. तथापि दक्षिणेतील आंध्र, कर्नाटक प्रांतातही याचा भक्तगण विखुरलेला आहे. यादृष्टीने 'कानडाऊ विठ्ठलु' ही उक्ती सार्थ ठरते.

श्रीकृष्ण विठ्ठलाचे प्राकट्य झालेल्या स्थानांचा आणि भक्तांचा विचार केला तर लोकपरंपरेत अनेक स्थाने आढळतील. जसे बार्शीचा भगवंत. या सर्व स्थानांनाही पुराणकथांचा, उल्लेखांचा आधार परंपरेत लोकजीवनात दृढ विश्वासाने सांगितला जातो. मात्र या तीनही कथांना ऐतिहासिक, पौराणिक आणि सांस्कृतिक भूगोलाचा आधार असल्याचे लक्षात येते.

वर मांडलेल्या तीन कथांचा विचार केला तर काही निष्कर्ष पुढे येतात.

(१) श्री व्यंकटेश्वर श्रीबालाजी, श्रीगोंदा, श्रीपूरचा पांडुरंग आणि पंढरीचा पांडुरंग विठ्ठल हे तीनही अवतार निर्विवाद द्वारकेचे श्रीकृष्ण अर्थात वैकुंठाचे किंवा विष्णूलोकीचे श्रीविष्णू यांचे अवतार आहेत.

(२) वैष्णवांचे हे आराध्य किंवा भज्य आहे हेही निर्विवाद.

(३) ही तीनही अवतार कार्ये शिवविष्णू अद्वैताचा पर्यायाने निर्देश करतात.

(४) हे तीनही अवतार भक्तियोगींसाठी तरी सामान्य नैमित्तिक भक्तांसाठीही सहज दर्शन देणारे असे पुण्यप्रद आहेत. श्री अगस्त्य ऋषीमुनी व कार्तिकेय, श्रीगोंद्यात श्री पांडुरंग शर्मा आणि पंढरीत श्री पुंडलिक यांनी तसे अभिवचन अनुक्रमे श्री

बालाजी, श्री गोविंद हरी आणि श्रीकृष्ण गोविंद हरी यांच्याकडून या कथांमध्ये घेतलेले दिसते.

(५) या तीनही क्षेत्रांचा संबंध गोदावरी आणि कृष्णा या अंततः पूर्ववाहिनी नद्यांच्या खोऱ्यांशी आणि मधील भूपृष्ठाशी अर्थात भारताच्या दक्षिण भागाशी आहे.

(६) या तीनही अवतारांचा हेतू भक्तीने उद्धार हा आहे व अवतार प्राकट्य प्रकार भक्तासाठी आहे; तसेच सर्वस्व पणाला लावून साधना करणाऱ्यांचा उद्धार आणि कृत, त्रेता, द्वापार युगातील अनुक्रमे प्रल्हाद, वेदवती आणि द्वापारातील भक्तियोगी योगभ्रष्ट अशा भक्तांना दिलेल्या अभिवचन पूर्तीसाठीचा आहे.

(७) कलियुगात भक्तिसाधनेची अनन्यता यातून दृढमूल होत जाते.

*

प्रकरण ७ वे

दक्षिणापथ : व्यंकटाचल, पंढरी आणि श्रीगोंदा, पुण्यक्षेत्रांतील सगुणोपासना

७.१ कलियुगे भक्तिसाधना :

अध्यात्माच्या मार्गाने जाताना; दिव्य आणि विस्मयकारक भक्तिसाधना नगरी म्हणून श्रीपूर नगरीची ओळख स्व. एकनाथ सदाशिव जोशी यांनी 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथातून घडवली. चतुर्युगातील कलियुगात भक्तिसाधना ही सर्वश्रेष्ठ अध्यात्मसाधना आहे. श्रीमद्भागवतातील एकादश स्कंदात, एकोणतीसाव्या अध्यायात उद्धवाला भागवत धर्माचे निरूपण करताना श्री भगवंताच्या मुखाने व्यासांनी,

“अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम । मद्भाव सर्वभूतेषु
मनोवाक्यायवृत्तिभिः ॥११॥”

या शब्दात, या सर्वश्रेष्ठ साधनामार्गाचा स्पष्ट निर्वाळा दिला आहे. भगवंत म्हणतात, “माझ्या प्राप्तीच्या सर्व साधनांमध्ये सर्वात श्रेष्ठ साधन मी हेच मानतो. सर्व चराचरांत मन, वाणी व शरीराच्या सर्व वृत्तींनी माझीच भावना करावी.” अनादि काळापासून श्री नारदमुनी यांनी निवेदित केलेला नवविधा' भक्तिसाधना मार्ग अर्थात

श्रवणं कीर्तनं विष्णो । स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं ।
सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

(नवविधा भक्ती)

सन्यादित्रियुगे बोधवैराग्यौ मुक्तिसाधकौ । कलौ तु केवला

भक्तिर्ब्रह्मसायुज्यकारिणी ॥४॥ नृणां जन्मसहस्रेण भक्तौ प्रातिर्हि जायते । कलौ भक्तिः
कलौ भक्तिर्भक्त्या कृष्णः पुरः स्थितः ॥११॥

अर्थात- सत्य, त्रेता आणि द्वापार या तीन युगांत ज्ञान आणि वैराग्य ही मुक्तीची साधने होती. परंतु कलियुगात केवळ भक्ती मोक्षप्राप्ती करून देणारी आहे. ॥४॥ हजारो जन्मांच्या पुण्याईने मनुष्याला भक्तीविषयी प्रेम निर्माण होते. कलियुगात भक्ती, केवळ भक्तीच सारे आहे. भक्तीनेच प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण समोर उपस्थित होतात. ॥११॥ (श्रीमद्भागवत महात्म्य अ.२, श्लोक ४ व १९). भगवत कथा श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन असा मार्ग निवेदित केला आहे. कलियुगात या साधना मार्गाचा महाराष्ट्रातील सोदाहरण प्रत्यक्षपाठ आणि गंगोत्री म्हणजे श्रीपूर नगरी होय. परमभक्तीच्या साधनेतील सर्वश्रेष्ठ आणि अत्युक्त साधनापाठ म्हणजे 'राधा'. जणू परमेश्वराची साक्षात प्रेमभावना. भक्तीची परमोत्कर्षता, अद्वितीयता आणि अलौकिकता म्हणजे 'राधा'. या भक्तीचे साक्षात दर्शन म्हणजे परब्रह्माचे पांडुरंगपण. हे अवतरण प्रत्यक्ष घडले ते या श्रीपुरात. 'श्री राधालक्ष्मी' आणि 'पांडुरंग' यांची पांडव शैलीतील अतिप्राचीन अर्थात इ.स.पूर्व दोन ते अडीच हजार वर्षापूर्वीची श्री सरस्वती नदीवरील ही मंदिरे याची साक्ष देतात. भूतलावरील कलियुगातील भगवान विष्णूंचे प्रथम अवतार श्री व्यंकटेश बालाजींना श्री पद्मावतींसह श्री अर्थात लक्ष्मी निवासी होतांना 'पांडुरंग' रूपात स्वतःचे आराध्य श्री भगवान शंकरांसह प्रकट व्हावे लागले अशी श्री लक्ष्मीदेवींची 'राधा' स्वरूप भक्ती श्रीपुरात प्रकट झाली. असे होऊनही राधारंगी रंगून 'पांडुरंग' झालेल्या भगवंतांना, मीकेवळ भक्तीनेच आधीन होऊ शकतो हे श्री लक्ष्मीदेवींना पटवून देण्यासाठी लीला करावी लागली. म्हणूनच ते पांडू नामक भक्ताच्या इच्छेनुसार गोपालक स्वरूपात श्री राधालक्ष्मीच्या श्रीपूर क्षेत्रात पांडुरंगी रंगलेले पांडुरंग म्हणून प्रकटले. लक्ष्मीदेवींना भक्तीसाक्षात्कार घडविण्यासाठी म्हणजे राधारूपाचा साक्षात्कार घडविण्यासाठी दुसरी लीला पांडुरंगस्वरूपातून कैवल्यस्वरूपात अमृत अवस्थेत 'विठ्ठलरूप' धारण करून पुंडलिकाच्या आधीन व्हावे लागले. अनेक वर्षे अर्थात अठ्ठावीस युगे वाट पाहूनही श्री विष्णूभगवंत आपल्या राधालक्ष्मी रूपाकडे लक्ष देत नाहीत हे पांडू आणि पुंडलिक यांच्याच रंगात रंगून प्रेमरूपा झाले आहेत. म्हणून त्यांचा शोध घेत पंढरपुरास यावे लागले. तर तेथे प्रत्यक्ष चैतन्य प्रेमरूपात पुतळा अथवा मूर्तीलिंग रूपात प्रकटले असल्याचे लक्षात येऊन त्यांच्या कृष्णरूपातील सहचारिणी रुक्मिणीच्या रूपात राधालक्ष्मी पुन्हा प्रकटून त्याही तेथेच कैवल्यभक्तीत एकरूप होऊन प्रतीक्षा करीत कलियुगाचा भक्तिमहिमा अनुभवित आहेत. त्याचबरोबर श्री लक्ष्मी म्हणून त्यांचे उत्तरदायित्व त्या निष्ठेने सांभाळीत आहेत. याची साक्षही श्रीपुरातील श्रीलक्ष्मीदेवींच्या

अलौकिक श्री विष्णु अर्धांगी रूपातूनच स्पष्ट होते. म्हणूनच पंढरपूर महायोगपीठ झाले परंतु त्याची मुहूर्तमेढ सरस्वतीतीरी श्रीगोंद्यात अर्थात श्रीपुरात रोवली गेली. याच श्री लक्ष्मी यांनी 'पांडुरंग' म्हणून उद्घटित केलेल्या श्री विष्णूंचे 'पांडुरंग अष्टक' श्रीमद् आद्य शंकराचार्यांनी लिहून कलियुगातील प्रेमरूपा भक्तिसाधनेचे महत्त्व मुखरित केले.

नाथ भागवतात १६व्या अध्यायात श्रीकृष्ण उद्धवांना सांगतात,

“माझिये भक्तीपरतें । सुगम साधन नाही येथें । हे जाणोनिया म्यां तूतें । भजनपंथे लाविले ॥”

(ओ.क्र. ३२०)

कृते यद्दध्यायते विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिर्कीर्तनात्

॥

(श्रीमद्भागवत स्कंध १२ अ. ३, शुओक्र. ५२)

सत्तुगात भगवंतांच्या ध्यानाने, त्रेतायुगात यज्ञांनी, द्वापारयुगात पूजा-सेवेने जे फळ मिळते ते कलियुगामध्ये फक्त भगवन्नामाचे कीर्तन केल्यानेच प्राप्त होते, असे शुकांनी परिक्षिताला सांगितले.

७.२ सह्यागिरीच्या रांगांतील गोदा, कृष्णा, सरस्वतीचा प्रदेश :

अ) कृष्णा नदी :

कृष्णा नदी ही गंगा, गोदावरी आणि ब्रह्मपुत्रा या नद्यांखालोखाल प्रवाहाच्या दृष्टीने चवथ्या क्रमांकाची मोठी नदी होय. ही नदी १३०० ते १४०० कि.मी. लांब म्हणजे ८१० ते ८७० मैल लांबीचा प्रवास करते. तिला कृष्णावेण्या असेही म्हणतात. ही नदी महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा आणि आंध्रप्रदेशातून वाहाते. या नदीला डाव्या बाजूने भीमा, डींडी, पेड्डावागु, हलिया, मुसी, पलेरू, मुन्नूरू या नद्या मिळतात तर उजव्या बाजूने वेण्या, कोयना, पंचगंगा, दूधगंगा, घटप्रभा, मलप्रभा, तुंगभद्रा या नद्या मिळतात. ही नदी महाराष्ट्रात महाबळेश्वरजवळ सातारा जिल्ह्यातील वाई तालुक्यातील ज्वार या खेड्यात उगम पावते आणि आंध्रप्रदेशातील, कृष्णा जिल्ह्यात हामस्तादीवी येथे बंगालच्या उपसागराला जाऊन मिळते. या नदीच्या तीरावर सातवाहन आणि इश्वकू घराण्याच्या वस्त्या होत्या. विजयवाडा हे कृष्णा नदीवरील मोठे शहर होय. श्रीशैलम हे धरण याच नदीवर आहे. येथील संगमेश्वराचे देवालय पाण्याखाली गेले आणि केवळ आता उन्हाळ्यात दिसते.

अ. १) भीमा :

या ग्रंथातील वर्ण्यविषयाचा अनुबंध असलेली महत्त्वाची नदी ही कृष्णेची

मोठी उपनदी भीमा ही असून ती सह्याद्रीच्या ९४५ मीटर उंचीवर (३१०० फूट) असलेल्या भीमाशंकर या ज्योतिर्लिंग असलेल्या शिखरावर उगम पावते. ही दक्षिणपश्चिमेकडे ८६१ किलोमीटर वाहते. महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा या राज्यातून वाहात जाऊन कृष्णा नदीला मिळते व नंतर कृष्णा म्हणूनच वाहते. याच नदीला पंढरपूर येथे चंद्रभागा असे नाव तिच्या चंद्रकोरीसारख्या आकारावरून पडले आहे, असे लोक म्हणतात. या नदीला डाव्या बाजूने घोड, सीना, कागिनी आणि सरस्वती आदि नद्या मिळतात तर उजव्या बाजूने भीमा, इंद्रायणी मुळा-मुठा, नीरा आदि नद्या मिळतात. सह्याद्रीच्या पश्चिम घाटातून ही उगम पावते. भीमा नदी कर्नाटक आणि तेलंगणाच्या सीमेवर रायचूरच्या उत्तरेकडे २४ किलोमीटरवर कृष्णा नदीला जाऊन मिळते. तसे पाहता लांबीच्या दृष्टीने भीमा कृष्णेपेक्षा लांब आहे असे दिसते.

भीमेच्या तटावर भीमाशंकर, सिद्धटेक, पंढरपूर, गाणगापूर ही महाराष्ट्रात मोडणारी तीर्थक्षेत्रे आहेत. याचबरोबर भीमेच्या उपनद्यांपैकी नीरानरसिंगपूर, आळंदी (इंद्रायणी), देहू आणि सरस्वती तीरी श्रीपूर श्रीगोंदा ही तीर्थक्षेत्रे येतात.

अ. २) सरस्वती :

श्रीगोंदा तालुक्यातील भीमेच्या प्रवासात श्रीगोंदा परिसरातून चोराचीवाडी ते पेडगाव (संभाजी फोर्ट) असा अल्प प्रवास करून भीमेलाही छेद देऊन पुन्हा प्रकटणारी सरस्वती नदी आपणास पाहावयास मिळते. भीमेच्या डाव्या बाजूकडे ती भीमेला मिळते. तिच्या सामान्यता उगमापासूनच्या प्रवासात चोराचीवाडीसारख्या लहान गावांसह वाड्यावस्त्या झालेल्या असल्या तरी प्रामुख्याने श्रीपूर अर्थात श्रीगोंदा हे गाव वसले आहे. दक्षिणकाशी म्हणून ज्याचा उल्लेख करता येईल असे हे पौराणिक व ऐतिहासिक महत्त्वाचे गाव होय. सरस्वती नदीचा उगम नेमका कोठून झाला आहे हे येथील लोकांना सांगता येत नाही. काही लोक हा उगम श्रीगोंदा गावापासून उत्तरेकडे पंधरा किलोमीटरपर्यंत लांबवतात तर काही लोक पेडगाव येथील भीमासंगमापर्यंत नदीची लांबी केवळ ५ ते ९ किलोमीटर असल्याचे सांगतात.

स्व. एकनाथ जोशी मात्र ही सरस्वती नदी भीमेला घेऊन पुन्हा प्रकटते व नंतर भीमेबरोबर चंद्रभागेपर्यंत जाते. पंढरपुरात ती पुन्हा प्रकटते असे सांगतात म्हणजे या नदीचा प्रकट प्रवास १०० किलोमीटरच्याही पुढे जातो.

अ. ३) कृष्णा, भीमा, सरस्वती यांचा प्रवास :

कृष्णा नदी सरस्वतीच्या दिव्य धारेसह भीमेला घेऊन सह्याद्रीच्या पश्चिम घाटातून दक्षिणेकडून पूर्वेकडे वाहात जाते. म्हणजे पूर्ववाहिनी होते. अर्थातच त्यामुळे सरस्वतीही प्राची सरस्वती होते. कृष्णा नदी आपल्या दोन्ही तीरावरील विस्तीर्ण प्रदेश अगदी कावेरी खोऱ्यापर्यंतचा आणि पूर्वेकडे सागरापर्यंतचा प्रदेश सुजला

सुफला करते. या प्रचंड व्याप्ती असलेल्या प्रदेशात पांडुरंग भक्तीचा दखल आहे हे अनेक उदाहरणांवरून दाखविता येते याचा विचार मागे आले आहेच.

ब) गोदावरी :-

सह्याद्रीच्या पश्चिम घाटात त्र्यंबकेश्वरी नाशिक जिल्ह्यात महाराष्ट्रात, ब्रह्मगिरीवर गौतम ऋषींच्या योगाने प्रकटलेली गोदावरी ही भारतातील तृतीय क्रमांकाची नदी होय. ही नदीही पश्चिम-दक्षिण व दक्षिणपूर्व दिशेला वाहात बंगालच्या उपसागराला मिळते. या नदीला दक्षिणगंगा असेही नाव आहे. ही नदी महाराष्ट्रातून वाहात नांदेडमधून निझामाबाद जिल्ह्यातील कंधकुर्थी येथे आंध्रप्रदेशात जाते. तेथून ती पूर्वेकडे बंगालच्या उपसागराला मिळते. ही नदी सुमारे १४६५ कि.मी. लांबीची नदी असून, या नदीला नगर जिल्ह्यात व नाशिक जिल्ह्यात अनेक मोठ्या नद्या येऊन मिळतात. त्यात अमृतवाहिनी प्रवरा ही सर्वात मोठी नदी नेवासा-पैठण दरम्यान येऊन प्रवरासंगम क्षेत्रात मिळते. प्रवरातीरी अकोले येथे अगस्त्यांचा आश्रम आहे तर नेवासा येथे श्री संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी सांगितली. गोदावरी तीरावर त्र्यंबकेश्वर, नाशिक, कोपरगाव, पुणतांबे, प्रवरासंगम, पैठण, नांदेड, धर्मपुरी, बसर, भद्राचलम, पात्तीसीमा, राजाम्हुंडरी आंतिरवेदी इ. महत्त्वाची तीर्थे येतात. या सर्व धर्मपीठांवरूनही भक्तीचा सुगंध येतो.

क) कृष्णा गोदावरी यांचा एकत्रित दक्षिणापथ :

असा विचार केला तर भारताच्या उत्तरेकडून नर्मदा, तापी आणि महानदी ओलांडून दक्षिणेकडे आले की कावेरी खोऱ्यापर्यंत पसरलेल्या प्रदेशात या दोन नद्यांचा प्रदेश सामावला आहे. श्रीशैलम, तिरुपती, पंढरपूर, नाशिक, त्र्यंबकेश्वर ही भक्तिपीठे या दक्षिणापथात येतात. याच प्रदेशात कलियुगात नारदीय भक्तिपरंपरेची सुरुवात आणि विस्तार झाला आहे. दक्षिण प्रदेशाक गिरीबालाजी तर महाराष्ट्रात पंढरपूर आणि पंढरपूरचा अनुबंध असलेले श्रीपूर आणि गिरीबालाजीशी अनुबंधित असलेले क्षेत्र करवीर अर्थात कोल्हापूर यांचा समावेश होतो. गिरीबालाजी आणि पंढरपूर या क्षेत्रांचा संबंध थेट द्वारका, जगन्नाथपुरी आणि बद्रीधाम यांशी जोडलेला आहे हे लक्षणीय आहे. भक्तियोगविषयक चर्चा करताना, भागवतातील भक्तीची कथा पाहिली की भागवत भक्तिसंप्रदायातील गिरीबालाजी, श्रीपूर आणि पंढरपूर यांचे महत्त्व लक्षात येते. या तीनही ठिकाणी कृष्णभक्ती एकवटली आहे. या भक्तिपरंपरेला उपनिषदे, भगवद्गीता आणि ब्रह्मसूत्रे या प्रस्थानत्रयींचा आधार आहे. याचे द्रविडदेशांतले उगमस्थान म्हणून गिरीबालाजी सांगता येईल. येथेच या भक्तितत्त्वाचे प्राकट्य आणि विकास होऊन भारतभर दरवळ पसरला. तर महाराष्ट्रात भीमाशंकर ते चंद्रभागा या भीमा नदीच्या तीरावर सरस्वतीच्या साहचर्याने या भक्तिमार्गाचा उगम

झाला तोही गोपवेषातील बालकृष्णभक्तीचा. या बालकृष्णांची प्रापंचिकांनी भक्तिपरंपरा सुरू केली ती श्री नामदेवांच्या भक्तिरंगाने आणि श्री ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव आणि हरिपाठाच्या आधारे या भक्तिसाधनेचा उगम 'पांडू' मुनींच्या सायुज्य मुक्तीतून अर्थात अद्वैत अनुभूतीतून झाला आणि पंढरपूर क्षेत्री प्रेमरूपा भक्तीला मातृपितृ भक्तीच्या निमित्ताने संसारप्रपंचातील प्रेमरूपात आणले. या भक्तीला आधार मिळाला 'श्रीमद्भागवत' ग्रंथाने आणि रंग भरला तो पुराणांतील श्रीकृष्ण लीलांनी. या कृष्णभक्तीचे तत्त्व 'राधा'तत्त्वात सामावले आहे. कलियुगात या तत्त्वाने सायुज्यमुक्तीपर्यंत जाता येईल हे योगसाधना करणाऱ्या नवनारायणांच्या नाथ संप्रदायाने शैवांच्या सिद्ध, सद्गुरू परंपरेने आणि शाक्तगाणपत्यादि संप्रदायातील आराध्यमार्गांनी. हे सर्वच मार्ग वैष्णवांच्या भक्तिसंप्रदायात आणण्याचे महनीय कार्य मधुंगीन संत वाङ्मयाने केले ते पांडुरंग, विठ्ठल सगुण भक्तीने, राधारुक्मिणी, लक्ष्मींच्या साहचर्याने. या प्रेमरूपा भक्तिसंप्रदायाची परंपरा श्री नारदांपासूनची आणि 'राधा'तत्त्वापासूनची. कलियुगाचे ठिकाणी प्रपंचातून परमार्थापर्यंत पोचणाऱ्या वैष्णवांचे मेळे महाराष्ट्रातून चंद्रभागेच्या वाळवंटात जमू लागले. श्रीपुरातील ज्ञानसरिता भीमेच्या साहचर्याने पंढरपुरात चंद्रभागा झाली.

१) पंढरपुरातील चंद्रभागा :

चंद्रभागेचे उल्लेख पुराणात आले आहेत. उदा. स्कंद महापुराणात प्रभास खंडातील (प्र. क्षे. मा. १) अध्याय २९८ यांत - ईश्वराच्या मुख्य नद्यांचे महात्म्य आले आहे. ईश्वर उवाच

॥ इत्युक्तस्तैतदा ब्रह्मा मुनिभिस्तपसोज्ज्वलेः ॥ ईवीक्षांचक्रे तदा सर्वा मूर्तीमत्यश्च निम्नगाः ॥१७॥ गङ्गा च यमुना चैव तथा देवी सरस्वती ॥ चन्द्रभागा च रेवा च शरयुर्गंडकी तथा ॥१८॥ तापी चैव वरारोहे तथा गोदावरी नदी ॥ कावेरी चंद्रपुत्री च शिप्रा चर्मण्वती तथा ॥१९॥ सिन्धुश्च वेदिका चैव नदाः सर्वे वरानने ॥ मूर्तिमत्यः स्थितीः सर्वाः पवित्राः पापनाशिनौः ॥२०॥

भारतातील महत्त्वाच्या पावन सरितांमध्ये सरस्वती, चंद्रभागा, गोदावरी यांचा उल्लेख आहे. येथे कृष्णा नदीच्या ऐवजी सरस्वती आणि चंद्रभागा, गोदावरीचा आणि कावेरी यांचा अर्थात दक्षिणापथातील भक्तिमान, पुण्यमान नद्यांचा उल्लेख आहे. यातील सरस्वतीसह चंद्रभागेचा विचार केला; तर हे क्षेत्र सर्व प्रकारच्या योगमार्गांचे अंतिम लक्ष 'सायुज्यमुक्ती'चे योगपीठ होय. सरस्वती, चंद्रभागा या नद्यांच्या सान्निध्यात ही सायुज्यमुक्ति केवळ नामभक्तीने सहजसाध्य आहे.

पंढरपूरच्या भीमा नदीला 'चंद्रभागा' असे नाव आहे. हे नाव केवळ चंद्रकोरीसारखा आकार आहे एवढ्याच अर्थाने आलेले नाही; तर ही चंद्रभागा

म्हणजे चंद्राची कला आहे. कैवल्यप्राप्तीच्या अमृत क्षणी प्राप्त होणारी ही चंद्रकला म्हणजे सतरावी कला होय. योगसाधनेत चंद्राच्या सतराव्या कलेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. तीच अंतिम अवस्था आहे. भक्तियोगावर भाष्य करताना श्री ज्ञानेश्वर महाराज लिहितात,

प्रत्यक्ज्योतीची वोवाळणी । करिसी मनपवनाची खेळणी । आत्मसुखाची बाळलेणी । लोळविसी ॥६॥ अ.१२ ॥ सतरावियेचें स्तन्य देसी । अनुहताचा हल्लरू गासी । समाधिबोधे निजविसी । बुझाऊनि ॥७॥ अ.१२॥ म्हणौनि साधकां तू माऊली । पिके सारस्वत तुझिया पाऊली । या कारणे मी साउली । न संडीं तुझी ॥८॥ अ. १२॥ ही चंद्रभागा अशी समाधीयोगातली सतरावी कला बनून भक्तासाठी स्तन्य देणारी आहे. हे 'चंद्रभागेचे' साधनेतील अस्तित्व लक्षात घ्यावे लागते. याच अर्थाने ती चंद्रभागा आहे.

श्री गुरुगोरक्षनाथांनी 'सिद्धसिद्धान्त-पद्धती' या ग्रंथातील 'तृतीयोपदेशः' मध्ये पिंडसवित्तीवर भाष्य केले आहे. श्री ज्ञानेश्वर योग्यांच्या स्वसंवित्तिला भक्तिमार्गात परमभक्ती म्हणतात. या साधनेत शरीरातच पवित्र नद्या आहेत हे सांगताना गोरक्षनाथ म्हणतात,

पीनसा गंगा यमुना चंद्रभागा सरस्वती । पिपासा शतरुद्रा च श्रीरात्रिश्रैव नर्मदा ॥ एवं नव नद्यो नवनाडीस वसन्ति ॥११॥

यातील चंद्रभागा हस्तिजिब्वेत तर सरस्वती कुहेत असते, असे म्हटले आहे.

२) महाराष्ट्रातील वैष्णव/भागवत भक्तीचा भीमास्तोत :

महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय किंवा पांडुरंग/विठ्ठल संप्रदायाचा अनुबंध भीमा नदीशी जोडलेला आहे. श्री संत 'पांडू' श्रीपूर येथे गोविंद पांडुरंगरूप होतात. तसेच सीमासारचा सुफीसंप्रदाय श्रीपुरात सरस्वतीच्या साहचर्याने वैष्णव संप्रदायाशी विलीन होतो. तर कुरुक्षेत्रावर प्रकटलेले वेदोपनिषदांचे गीता रूप ज्ञान प्रवरा-गोदेच्या तीरी प्रकटते खरे, परंतु त्यातील 'अमृतानुभव' रूपी वेदान्त आळंदीला इंद्रायणी काठी अद्वैताचा आनंद भोगीत, पंढरपूरच्या चंद्रभागेच्या प्रीतिकलेत सतरावियेचे स्तन्य घेण्याचा संदेश देतो. एकनाथांच्या रूपारे गोदा भीमा अद्वैतामृताचा वर्षाव करतात तर इंद्रायणीच्या मार्गाने 'तुका विष्णू नाही दुजा'चा अनुभव भागवतांना होतो. याचा अर्थ असा, कलियुगात भक्तीतून मुक्तीचा मार्ग दाखविण्याचे कार्य सरस्वती-चंद्रभागा करतात म्हणूनच दक्षिणापथातील कृष्णा गोदा सरस्वतीचा एकत्रित प्रदेशविचार, भक्तिमार्गाचा विचार करताना करावा लागतो. भक्तीच्या भीमास्रोताने आता अवघा बृहन्महाराष्ट्र व्यापला आहे.

७.३. व्यंकटाचल, पंढरपूर, श्रीपूर येथील अनुषंगिक देवस्थाने, तीर्थक्षेत्रे :-

श्री व्यंकटेश अर्थात गिरीबालाजी, पंढरपूर येथील विठ्ठल-रुक्मिणी-पुंडलिक आणि श्रीपूर येथील राधालक्ष्मी-पांडुरंग या प्रमुख देवस्थानांना जोडून स्वाभाविकपणे समकालापासून वर्तमानापर्यंत, भक्तिपरंपरेने अनुषंगिक देवस्थाने तीर्थे निर्माण होतात आणि त्या देवस्थानांचे व तीर्थांचे महात्म्य सांगताना लोकसाहित्यशास्त्रीयदृष्ट्या काही कल्पनाबंध रूढ होतात. हे कल्पनाबंध मुख्य दैवतकथेला पूरक असतात. अशी देवस्थाने, तीर्थक्षेत्रे मोठ्या श्रद्धेने आणि परंपरेने या तीनही ठिकाणी निर्माण झाली आहेत.

अ) श्री विष्णू परंपरा असल्याने काही क्षेत्रे तीनही ठिकाणी समान असलेली दिसतात ती खालीलप्रमाणे देता येतील.

१) श्री विष्णूचे उपास्य अथवा आराध्य श्री शिव, या ना त्या रूपात किंवा विविध रूपात आपल्या परंपरागत आणि स्थान महात्म्यासह प्रकटलेली आहेत.

२) श्री राधा - लक्ष्मी - रुक्मिणी आणि पद्मावती या श्री विष्णूच्या चित्शक्तीरूपिणी देवींची स्थाने तीनही ठिकाणी महात्म्य कथांसह प्रकटलेली आहेत.

३) तीर्थस्थानात गंगा, यमुना, कृष्णा, गोदा, सरस्वती आदि नद्यांचे प्रवाहांचे प्राकट्य, अस्तित्व यांविषयी कथा येथे आहेत.

४) दिक्पाल, ऋषीमुनी सद्गुरूस्थाने आणि विनायकस्थाने येथे उपस्थित आहेत. याचबरोबर नवग्रहस्थाने, हनुमान यांची स्थाने दिसतात.

५) नारदांचा संबंध नारदीय भक्तिपरंपरेने आलेला आहेच.

६) मुख्य दैवतांच्या विशेष भक्तशिरोमणींची स्थाने व त्यांच्या भक्तिकथा या क्षेत्रात आलेल्या दिसतात.

७) विशेष पुण्यस्थले, पदचिन्हे, वरदानपूर्तिस्थाने व गरुड स्थाने या क्षेत्रात प्रकटलेली दिसतात.

ब) अवतार प्राकट्यानुसार काही वैशिष्ट्यपूर्ण स्थाने :

व्यंकटाचल : कुबेर, कार्तिकेय, ऋषी अगस्त्य अशी वेगळी स्थाने.

पंढरपूर : पुंडलिक, नामदेव, गरुड, वैशिष्ट्यपूर्ण भक्तस्थाने व वैशिष्ट्यपूर्ण अशी दैवत स्थलांतर स्थाने व प्रतिस्थाने.

श्रीपूर : सूर्यमंदिर, अष्टभैरव, अष्टविनायक, ज्योतिर्लिंगे, नवचंडी, विष्णूलक्ष्मी, रुक्मिणी विठ्ठल अशी काही स्थाने दिसतात.

क) यात्रा संकेत स्थाने :

यात्रांचे वार्षिक, षण्मासिक, मासिक, पाक्षिक, दिनविशेष संकेत असतात व त्यानुसार त्यांची स्थाने, कालावधी, विधीविधान परंपरा ठरलेल्या आहेत. क्षेत्रमहात्म्य

किंवा दैवतमहात्म्य ग्रंथात यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण संदर्भकथांसह वर्णन केलेले असते. विशेषतः आरत्या, स्तोत्रे व पोथ्या यांत यांचे वर्णन असते.

श्री व्यंकटेश व श्री विठ्ठल यांच्या संदर्भाने हे विपूल आहे तर श्रीपूर येथील मात्र अपवादात्मकतेने 'श्रीपूर महात्म्य' या ग्रंथात वर्णन आहे.

ड) क्षेत्र किंवा दैवतांच्या दृष्टीने विशिष्ट व्रते :

ही व्रते फलनिष्पत्तीसह सांगितलेली दिसतात. तीनही क्षेत्रांच्या संबंधाने कार्तिकी, आषाढी आणि माघी एकादशीचे उपवास व्रत महत्त्वपूर्ण दिसते. तसेच श्री व्यंकटेश आणि पंढरपूर येथे वारीची परंपरा दिसते. एवढेच नव्हे तर व्यंकटेश आणि विठ्ठल काही भक्तांनी आपले कुलदैवत म्हणून सांगण्याचा प्रघात ठेवला असल्याचे लक्षात येते.

इ) अवतार कल्पना :

तीनही देवतांच्या अवतारविषयक कल्पना समान आहेत. द्वारकेचा अथवा गोकुळातला श्रीकृष्ण परमधामाला अर्थात वैकुंठाला गेल्यानंतर कलियुगात वचनपूर्तीसाठी किंवा भक्तीधारासाठी अवतार स्वरूप प्रकटला आहे. या तीनही ठिकाणच्या अवतार कल्पनांचे उगमस्थान विष्णुपुराण, पद्मपुराण आणि स्कंदपुराण हेच असून, तीनही ठिकाणी गोपवेषातील बालकृष्ण मूर्तीचा स्वीकार आहे.

एकूणच वैष्णव किंवा भागवत संप्रदायाचा द्रविड महाराष्ट्राचा विचार करता कलियुगातील भक्तिपरंपरा या तीन क्षेत्रांशी निगडित आहे

७.४ श्रीकृष्ण मूर्तीविषयक परंपरा आणि कल्पना :

भक्तिमार्ग असो की परमेश्वर प्राप्तीकडे जाणारा कोणताही मार्ग असो 'भाव तसा देव' असा प्रत्यय अनादिकालापासूनचा आहे. श्रद्धा आणि ज्ञान यांच्या ऐहिक आणि पारलौकिक परींप्रमाणे ईश्वरदर्शन होते. कलियुगातील, नारदीय पारंपरिक सगुण भक्तीलादेखील सत्य/कृत, त्रेता, द्वापार आणि कली युगांची परंपरा आहे. वैष्णव मार्गात कृष्णभक्ती स्वीकारली असून; राधाकृष्ण युगुल विषयक पारंपरिक अशी सगुण कल्पना आहे. महाविष्णूची आणि महालक्ष्मीची स्वतंत्र कल्पना आहे. यात महाविष्णू चतुर्भुज असून, शंख, चक्र, गदा आणि पद्म धारक आणि धनदायक वरदहस्त असे स्वरूप आहे. विश्वीप्तात्तिका मूळ स्रोत म्हणून दशावताराचे मूळ स्वरूप शेषशाही विष्णूची लोकबंधात्मक लीला चिंतनमग्न निद्राधीन विलक्षण स्मितकारक प्रसन्न मुद्रा, पंचमुखी शेष, चरणसेवक महालक्ष्मी नाभीकमलातून सृष्टीनिर्मात्या ब्रह्मदेवांचे प्राकट्य, नारद तुंबरांचे संगीत इ. स्वरूपातील चतुर्भुज मूर्ती पहावयास मिळते.

कलियुगाचे ठिकाणी गिरीबालाजी व्यंकटेशाची जी मूर्ती कल्पिली आहे ती ऋषी अगस्त्य आणि कार्तिकेय यांच्या कल्पनेतील चतुर्भुज स्वरूपातील असून, ऐहिक जीवन जगणाऱ्या अखिल मानवाला अपेक्षित संरक्षक, दाता, पालनकर्ता अशा स्वरूपात धातात्राता रूपात शंख चक्र गदा पद्म याऐवजी दक्षिण हस्त धातात्रा स्वरूपात असे आहे. अन्य वर्णन लक्ष्मी हृदयस्त विराजित आणि वैभवसंपन्न अलंकारांसह व्यंकटेश वैष्णव मार्गदर्शक गंधरेखित पाहावयास मिळते याचे प्रत्यक्ष प्रतिमाचित्र खाली दिले आहे.

पंढरपूर येथील विठ्ठलाची मूर्ती द्विभुज असून, वामहस्ते शंख तर दक्षिणहस्त वरद स्वरूपात धातात्राता म्हणून आश्वासक स्वरूपात कटीजवळ हात, विटेवर उभी मूर्ती, कर कटेवर आहेत असे दिसते. अशी मूर्ती बालगोप वेशातच असलेली मूर्ती परोपरीचे दर्शन देते, अशी वर्णने आली आहेत. श्री. वा. ल. मंजुळ यांनी 'पंढरी महात्म्य' या श्री विठ्ठल दाजीशास्त्री धारूरकर लिखित ग्रंथाचे संपादन करताना पंढरपूरमधील विद्यमान मूर्तीची छायाचित्रे दिली आहेत. त्यात श्री पांडुरंग स्वयंभू मूर्ती, विठ्ठल रघुमाई, मंदिरातील मूर्ती, गोपाळपूरचा मुरलीधर गोपाळकृष्ण अशा मूर्ती दिल्या आहेत. 'पंढरपूरच्या अलक्षित कथा' या ग्रंथात वा. ल. मंजुळ यांनी 'श्री विठ्ठल : एक प्रवासी दैवत' या मथळ्याखाली दिलेली माहिती महत्त्वाची आहे. त्यात 'विठ्ठल' मूर्तीची स्थित्यंतरे व साम्य यांचा बोध होतो. विठ्ठल मूर्तीच्या मस्तकावर शिवपिंडी विराजमान आहे. हा सर्वमान्य श्रद्धाकल्पही उल्लेखित आहे. मधुंगीन संतांनी आपापल्या परीने पांडुरंग मूर्तीचे श्रीपूर/श्रीगोंदा येथील पांडुरंगाच्या मूर्तीचे विठ्ठलमूर्तीशी खूप साम्य असले तरी पांडुरंगाचे हात कटीला चिकटून नाहीत, अशी मूर्ती अन्यत्र नाही. प्राचीन स्वयंभूमूर्ती पांडू शर्मा यांच्या मनातील कल्पनाचित्राप्रमाणे स्वयंभूपणे प्रकटली असल्याचे स्व. एकनाथ जोशी सांगतात. श्रीपूर महात्म्य या एकमेव ग्रंथात या मूर्तीचे वर्णन आहे. ६व्या अध्यायात पुढील वर्णन आले आहे.

'कटीला पीत पितांबर । घागऱ्या कडदोरा त्यावर । रत्नजडित मुगुट सुंदर । सुवर्णाचा शिरी ॥४४॥ वरती उपासना दैवत । की महान भक्त । ऐसे शिवरूप प्रतिष्ठित । दिसो आले ॥४५॥ रुद्राक्ष कुंडले कर्णामाझारी । कपाळी मळवट केशरी । कस्तुरीचा टिळा वरी । दंडी पदके सोन्याची ॥४६॥ मनगटी पाटल्या कडी सोन्याची । गळ्यात माळा वैजयंतीची । तुरी शोभा श्रीवत्साची । कौस्तुभमणी सहीत ॥४७॥ यज्ञोपवित व रत्नहार । याने स्कंध कंठ शोभे सुंदर । दक्षिण हात, ध्वज, वज्र चिन्हे त्यावर । ऐसा उताणा उभा ॥४८॥ भक्तास वाटावे मागे वर । ऐसा तो सत्य कर । वाम हस्ते शंख विशाल । अज्ञानाचा रक्षिता ऐसा ॥४९॥ पायात घागऱ्या तोडर । सनकादि स्तवितात समोर । कीर्ति गातात नारद तुंबर । देव वंदितात ॥५०॥' 'तो देहाकार तेजोमूर्ती ।

तेजोवल्लयान जैसी दिग्गी । छोट्टेसे सिंहासन त्यावरती । उभी ऐसी देखिली ॥४१॥”

प्रतीक पूजेची प्रथा आदिम अवस्थेपासून प्रचलित आहे. निसर्गातील डोंगर, दऱ्या, झाडे, प्राणी, शीलाखंड, दगड, गोडे, खडक, हत्यारे, औजारे यांनाच प्रतिक स्वरूपात भुजून आपल्या कल्पनांना आकार देता देता, तांदळे, शेंदूर चचित तांदळे, ओबडधोबड मूर्ती, सुबक मूर्ती असा प्रवास वीरंगळांपासून आजवर होत आला आहे. मानवी मनाला सगुण साकार देव समोर आपले मंतव्य प्रकट करण्यासाठी हवा असतो ही त्याची प्रवृत्ती आहे. त्यातूनच दैवतकथा, दैवतकल्पना, श्रद्धा यानुसार प्रतिके निर्माण झाली आहेत. याविषयीची चर्चा यापूर्वी आम्ही (डॉ. सहस्रबुद्धे) ‘लोकबंध’, ‘लोकसाहित्य संशोदन पद्धती’, ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ या ग्रंथांतून केली आहेच. याचा सरळ अर्थ असा की, भक्तांनी आपल्या श्रद्धापूर्ण मनातील कल्पनाबंध प्रतीक स्वरूपात म्हणजे मूर्ती स्वरूपात साकार केला म्हणूनच पूजा विधींमध्ये चल, अचल दैवते, आवाहन, प्रतिस्थापन विधी, जन्मोत्सवादी विधी इ. आले.

बालाजी व्यंकटेश, विठ्ठल आणि पांडुरंग या मूर्तीही भक्तांनी आपल्या भक्तिकल्पनेप्रमाणे उभ्या केल्या हे स्पष्ट आहे. प्राचीन मूर्तींना स्वयंभू म्हणणे किंवा वर उल्लेखित पाषाण किंवा खडक किंवा दगड गोटे यांनाच शेंदूर लावून आपल्या मनातील भक्तिभाव स्थापित करणे यांना स्वयंभू म्हणत असावेत हे लक्षात घेतले आहे. अष्टवर्षीय, दिगंबर, विटेवर, वामहस्ती शंख व दक्षिण वरदहस्त धाता त्राता स्वरूपातील या रूपांपासून विठ्ठलाची जी मूर्ती स्वरूपातील स्थित्यंतरे, दैवतकांनुबंधित स्वरूपात सांगितली जातात. त्यांच्यामागे श्रद्धायुक्त कल्पनाबंध असतात अन्यथा मूळ परमतत्त्व निर्गुण निराकार आहे याविषयी संपूर्ण भारतीय परंपरेतच नव्हे तर जागतिक मानवांच्या परंपरेत सर्वमान्य आहे. ऐहिक जीवनाला, धर्म नीतीतत्त्वज्ञान, व्यवहार, आचार, कर्म यांना साक्षीभूत स्वदेहाकार मूर्ती धारणा देण्याचे कार्य करते म्हणूनच निर्गुण निराकाराविषयीचे ऐहिक जीवनाशी असलेले लोकबंधात्मक संबंध मूर्तीरूपाने अनुबंधित होऊन प्रकटतात म्हणूनच तीर्थक्षेत्रात गेल्यावर या मूर्तीस्वरूप देवाचे दर्शन झाले की परमेश्वराचे दर्शन झाले अशी कृतार्थता प्राप्त होते. याच कारणामुळे नव्या मूर्ती प्रकटणे, मूर्तीची स्थित्यंतरे होणे, परकीय आक्रमणात मूर्तीभंजन प्रसंगीही; श्रद्धा अटळ राहणे ह्या गोष्टी परमेश्वरविषयक असलेले चित्तचैतन्यानुबंधित कल्पनाबंध यामुळे शक्य होते.

७.५ सगुण भक्तिपरंपरेची फलश्रुती :

कलियुगात केवळ नामभक्ती किंवा सगुणभक्ती हाच उद्धाराचा मार्ग आहे

असे साक्षात श्रीकृष्ण भगवंतांनी आणि भक्त प्रल्हादांनी दिलेले आश्वासन कलियुगाच्या या प्रथमचरणात अनेक परींनी पूर्ण होताना दिसते. ही फलश्रुती अनेक बाजूंनी अनुभवता येते. श्री ज्ञानेश्वरांनी पसायदानात केलेली प्रार्थना ‘जो जे वांचिल तो ते लाहो प्राणी जात’ याचा अनुभव घेता येतो.

अ) संसारप्रपंच करणारांना नवविधा भक्तीसुलभतेने जीवनाला अध्यात्माचा आधार मिळाला :-

ऐहिक सुखदुःखे मांडता येणे, अपेक्षित इच्छापूर्तीसाठी श्रद्धापूर्वक हट्ट करणे, प्रसंगी नवस, व्रते, उपासना करून आपल्या गरजा पूर्ण करून घेता येतात याविषयीची शक्यताच नव्हे तर खात्री वाटू लागली. मंतव्य अर्थात आत्मनिवेदनासाठी माता, पिता, गुरू, बंधु, सखा, विद्या, धन, आश्रयस्थान या साऱ्या धाता आणि त्राता वाटणाऱ्या गोष्टी या मार्ग मनमोकळेपणे मिळवून प्रपंचाची परिपूर्ती करता येते असे वाटू लागले. पुरुषार्थ साधनेला आधार मिळाला. संकटमुक्तीचे अनुभव, भावतृप्तीचे अनुभव, अपेक्षापूर्तीचे अनुभव अशा प्रकारे साक्षात्कार किंवा प्रचित्तीयोग सर्वच सगुणोपासकांना तर्काच्या नव्हे तर केवळ श्रद्धायुक्त भक्तीच्या बळावर अनुभवता आल्याची अक्षरशः असंख्य उदाहरणे आहेत. कोर्टकज्जातून सफलता, पोटापाण्याची सोय लावणे, लग्नकार्ये, पुत्रपौत्रे, घरदार होणे एवढेच काय ज्ञानक्षेत्रात परीक्षा पारित होणे, राजकीय क्षेत्रात यश, कोणत्या प्रकारच्या स्पर्धामध्ये यश लाभल्याची असंख्य उदाहरणे भक्त सांगतात. मातेजवळ हट्ट करावा आणि तिने तो निरपेक्षप्रमाणे पुरवावा तोच अनुभव सगुण भक्तीतून भक्ताला येत असल्याची उदाहरणे भक्त देतात. भक्ताच्या अशा सापेक्ष भावनांची पूर्तताही आरध्य किंवा भज्य अवतार घेऊन, निमित्त होऊन, कोणा व्यक्तीच्या रूपाने अर्थात कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात देव पूर्ण करतो असा अतर्क्य विश्वास (ज्याला कदाचित अंधश्रद्धा म्हणतील) भक्तांच्या मनात नित्य जागतो आहे. गिरीबालाजी दर्शनाला सतत वर्धिष्णूगर्दी, विठ्ठलाच्या वारीला सतत वाढणारी वारकरी भक्तमंडळींचती संख्या याची द्योतक आहे. मूर्तीपूजेतून येणारी ही प्रचित्ती अतर्क्य असूनही सत्य असल्याची दृढ श्रद्धा प्रापंचिकांच्या मनात सतत बळावते आहे. ही सगुणभक्तीपरंपरा आपल्या ऐहिक जीवनात अवलंबण्याचा प्रयत्न सर्व स्तरातले, सर्व वर्ण, जात, पंथ, धर्म, मते यातील लोक करीत आहेत. ही भक्तीची भावना सर्वच पंथोपंथात सर्व प्रकारच्या प्राचीन पारंपरिक दैवतांपासून नवनव्या दैवतांपर्यंत पाहावयास मिळते.

महाराष्ट्रात ‘संत हेच भूमीवर चालते बोलते परमेश्वर’ ही स्थान मिळाले व त्यांच्या भक्तपरंपरा निर्माण झाल्या, पारायणपोथ्या निर्माण झाल्या, पालख्या, दिंड्या यात्राउत्सव सुरू झाले हे या सगुणोपासनेचे ऐहिक जीवनात फलद्रुप होण्याचेच द्योतक

आहे. कामाची, मोहिमेची, प्रकल्पाची, जीवनातील स्पर्धेची सुरुवात त्या आराध्याच्या आशीर्वादाने आणि फलश्रुतीही त्याच्या आशीर्वादाने. 'मामेकं शरणं ब्रज!' हे श्रीकृष्णाने दिलेले शहाणपण संसारप्रापंचिकांनी सर्वसापेक्षतेने स्वोद्धारासाठी स्वीकारून सर्व भार देवावर टाकून प्रपंच करण्याची परंपरा दृढावली ही या सगुणोपासनेची फलश्रुतीच होय.

ब) ध्यानयोग/राजयोग/हटयोग या कष्टप्रद मार्गातील ज्ञानप्राप्ती भक्तियोगात सहज :

मुमुक्षुंना भक्तियोगाने सलोकता, समीपता, सरूपता, सायुज्यता या चारही मुक्ती केवळ अनन्य श्रद्धायुक्त सगुण भक्तीने प्राप्त होतात याचा अनुभव; श्री पांडुमुनी, श्री पुंडलिक, जनाबाई, श्री नामदेव यांपासून निळोबारायांपर्यंतच्या स्त्रीपुरुष संतमंडळींनी स्वतः घेतला, संप्रदायींना सांगितला. तुकारामांनी तर सदेहवैकुण्ठगमन साधले. जनीविजनी होऊन; लोकीअलौकित्वाचा अनुभव घेतला. प्रपंचातील ऐहिक कर्मविपाकामध्येही ताटस्थपूर्वक कृष्णस्वरूप होता येते हे राधाभावाने सिद्ध केले. भक्तिरंगात अवघा आनंद सामावल्याचा अनुभव घडविला. 'योगियादुर्लभ' असे प्रत्यक्ष परमात्मतत्त्व 'याचि देही याचि डोळा' पाहण्याचा सुखसोहळा अनुभवला. हाच अनुभव वारी करणाऱ्या लक्षावधींना येत असल्याचा प्रत' सतत येत आहे. भक्ति, ज्ञान, वैराग्य ही त्रिविध अवस्था प्राप्त होऊन 'निष्काम कर्मयोगाचा' सराव प्रपंचातच करता येतो. द्वैतातराहून अद्वैताचा सहज अनुभव घेण्याची शक्यता फक्त भक्तियोगातच आहे. ऋषींनी प्रपंच करीत गुरुकुले सांभाळीत, ऐहिक जीवनातील डोळस कर्तव्यतत्परतेचे वस्तुपाठ अनुयायांना दिले. पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश या प्रपंचाचा प्रपंच करण्याचा कर्मयोग साधला. आत्मोद्धार आणि लोकोद्दाराचा कर्माधारे मार्गक्रमणा करण्याचा मार्ग प्रापंचिकांपुढे ठेवला. त्याचबरोबर ज्ञानयोग्याचा शरीर आणि मनोवैज्ञानिक मार्गही दाखविला. हे दोन्ही प्रवाह भक्तियोगात एकवटून कलियुगात मानवाला सहज आनंदमार्ग देणारे आहे. मधुंगीन संतांनी नारद, ध्रुव, प्रल्हाद आदि भक्तांकडून घेतलेली ही भक्तियोगाची दीक्षा सर्वसामान्य प्रापंचिकांना वैष्णव मार्गाने दिली आणि जीवनमुक्तीचा सुलभ मार्ग प्रशस्त केला ही भक्तिमार्गाची केवलानंदलक्ष्यी किंवा सच्चिदानंदलक्ष्यी फलश्रुती होय.

क) पुरुषार्थ साधनेसह सामूहिक जीवनानंद आणि जीवनमुक्ती भोगण्याचा संसार मार्ग :

संसार म्हणजे श्रेष्ठ पद्धती, मानव ही मुळातच कळप करून राहणारा प्राणी. कुटुंब, जात (ज्ञाती), ज्ञातीसमाज, एकत्रित गाव, पंचक्रोशी, राष्ट्र, राज्य, विश्व यांत समूहाने जगणाऱ्या माणसाला व्यष्टी, समष्टी आणि सृष्टी यांत समायोजन करून मानवी स्थैर्य आणि समाधान व निरपेक्ष आनंदप्राप्ती यांची साधना करावी लागते यासाठी ऋषींनी पुरुषार्थ साधण्याचा संसार सांगितला. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष

ज्ञानवान कर्माने साधता येते हे चिरंतन सत्य, सनातन ब्रह्मज्ञान ऋषींनी प्रस्तुत केले. त्याची साधना भक्तिमार्गे करताना कर्मात्मक भक्तियोग साधायचा हाच संसार. मधुंगीन संतांनी, वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता यांच्या आधाराने शास्त्रीय ज्ञानाचे दर्शन सामान्यातिसामान्यांना प्रबोधित केले आणि कलियुगाची भक्तिमार्गाने नाहिशी होऊ शकतात हे सांगून अभेदमूलकता, सर्वाभूतीप्रेम, निष्काम पुरुषार्थसाधना आणि अनन्य श्रद्धा यांची कास धरण्याचा उपदेश केला.

कलि याचा अर्थच स्वार्थपर कुकर्मयुक्तता कुटीलता होय. यात अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार तात्कालिक स्वार्थपर आनंद उपभोगण्याचा, सहज मार्ग चोखाळण्याचा, सहज मार्ग अवलंबण्याचा स्वभाव मानवी जीवनात उद्भवतो. कठोर आणि परखड पाखांडखंडन आणि शुद्ध ज्ञान मार्गाचा अवलंब करून प्रेमरूपा भक्तीने अखिल मानवाचे कल्याण करता येते. परमेश्वराची विश्वव्यापक निरपेक्ष प्रेमरूपा करुणा अनुभूती भक्तिमार्गाने साधता येते. रूढीग्रस्त दांभिकता आणि स्वार्थपर अहंकार यांचे दमन प्रेमरूपा भक्तीने होऊ शकते यासाठी सगुण नित्य उपासना नवविधा भक्ती उपयुक्त ठरते. सर्वेसर्वा प्रभू आहे, तोच अनंताचा नियंता आहे. आपण त्याच्या करुणेचा नित्य भाग असून भ्रामक अस्तित्वातही त्याच्या करुणेचा आनंद घेऊ शकतो; हे मर्त्यभूमीचे ज्ञान भक्तिमार्गाचा बोध घडवित ऋषी, संत, मुनी यांनी दिले. गिरीबालार्जीना, पांडुरंगांना आणि विठ्ठलाला सर्वसामान्य माणसांना नित्य सहज दर्शन घडावे असे साकडे अगस्त्य, कार्तिकेय, पांडू आणि पुंडलिकांनी घातले आणि आपल्याच अंशात्मक अस्तित्वरूप जीवसृष्टीला, एवढेच नव्हे तर, चराचराला जीवन व्यतीत करताना; प्रेमरूपा भक्तीचा ज्ञानमार्ग सांगितला. याच भक्तिमार्गाची फलश्रुती म्हणजे ऐहिक जीवनात स्वार्थपर अहंकाराने जगतानाही, मानव्याची आणि प्रभुसत्तेची जाणीव स्वभावतः राहणे हीच भक्तियोगाची फलश्रुती होय.

ड) वैष्णवांच्या सगुणभक्तीचा सर्व मार्गावर प्रभाव :

शैव, शाक्त, गाणपत्य, दत्त, नाथ, महानुभाव, सिद्ध, जैन, बुद्ध, शीख एवढेच नव्हे तर भारतीय ख्रिश्चन आणि मुस्लिम आदि सर्व पंथमतानुयांवर सुलभ नवविधाभक्तीमार्गाचा एवढा प्रभाव गत दोन हजार वर्षांत झाला की कर्मनिष्ठा, विधीविधाने, समाधीसाधना, निर्गुणनिराकाराची उपासना यांवर सगुणोपासनेचा पगडा बसला. आपापल्या पंथमार्गमते यांना अनुसरून भज्य वेगवेगळे असले तरी भक्त, भक्तीची पद्धत सगुणोपासनेच्या प्रभावाने करू लागल्याचे चित्र प्रामुख्याने जत्रा, यात्रा, सण, उत्सव आणि नित्योपासनेतही दिसू लागले. उपासना मार्गातील साहित्य संगीतकला साधनेवरही याचा परिणाम झाला. दैवतलीलांचे कीर्तन आणि

नवविधाभक्तीमागे दैवतांच्या लीलांची स्मरणपूर्वक उपासना सुरू झाली. कलियुगात लोकबंध विष्णुतत्त्वाचे सुनियोजित प्राकट्य हेच मुळी भक्तिमार्गाचा विकास आणि वैश्विक मानवाला करुणापूर्ण आधार प्रेमरूपा भक्तीने 'विष्णूमय जग वैष्णवांचा धर्म' याची प्रचिती प्राकट्याच्या स्वरूप हेतूतूनच प्रकट झाली. भूवैकुण्ठ व्हावे आणि विश्वात्म्याची प्रेमरूपा राधाभाव युक्त करुणा विश्वावर पसरवी, प्रलयमार्गावर सच्चिदानंदस्वरूप होण्याचा मार्ग सर्व भूतमात्रांना मिळावा. ज्ञानात्मकतेने पुरुषार्थ साधण्यासाठी सरस्वती-चंद्रभागा धारांच्या प्रवाहात राधा धारा प्रकटली ही भक्तियोगाची दृश्य आणि व्यापक फलश्रुती होय.

७.६ कृष्णतत्त्वाची कलियुगीन लोकदैवते :

'आतोस्मि लोकेवेदेच' हे भगवद्गीतेतील श्रीकृष्णांचे अभिवचन युगानुयुगे मानवी जीवनाला प्रपंच आणि परमार्थ व्यवहारात दिव्यानुभूतीसह ज्ञानात्मक आणि ऐहिकात्मक आधार देत आले आहे. श्रीकृष्णतत्त्व हे जीवनाशी चराचर अनंत ब्रह्मांडांचे मूळ कारण आहे आणि तेच चराचरात सूक्ष्मत्वाने परंतु सर्वव्यापित्वाने सामावले आहे हा अनुभव जसा ज्ञानात्मक पातळीवर ज्ञानाजनांना अर्थात सिद्ध, ऋषी, मुनी, तत्त्वज्ञ यांना अंतिम ज्ञान स्वरूपात येतो तसाच तो लौकिक जीवनात, ऐहिक जीवनाधार म्हणून माता, पिता, गुरू, बंधू, सखा म्हणूनही येतो.

कलियुगात सगुणभक्तिप्रधानतेने साधना करताना लौकिक स्वरूपातील, 'योगक्षमम्वहाम्यहम् ।' या वचनाप्रमाणे प्रत्यक्ष प्राकट्यासह लीलात्मकतेने या सत्चिदानंदरूपाचा अनुभव येतो. पितृदेवतेने वरदहस्त ठेवून संपूर्ण जीवनाला धर अथवा आधार देण्याचे कार्य करावयाचे असते. लौकिक व्यवहार स्वरूपात या देवतेशी क्रियात्मक आणि प्रेमभावे संबंध, नवविधा भक्तीद्वारे ठेवता येतो. मुळात अकुल, अविनाशी कृष्णतत्त्व, सकुल होऊन प्रकटते. म्हणूनच लोकजीवनातील सुखदुःखाचे निःश्वास या चित्तत्त्वात स्पंदित होतात. शिवांची जशी अनेक रूपातील पितृदेवते जशी लोकजीवनात वर्तमानातील व्यवहारात आधारभूत आश्वासक तत्त्वे म्हणून स्वीकारली जातात व ती कुलदैवते म्हणूनही वावरू लागतात, शिवांची-खंडोबा, बिरोबा, ज्योतीबा किंवा गावगन्ना विविध अवतार लिंगे म्हणून प्रकटन लोकश्रद्धेच्या सकोटीवर क्षेत्रीय दैवतेही झालेली दिसतात. तशीच कृष्णाची गिरीबालाजी, पांडुरंग, विठ्ठल ही रूपे कलियुगात लोकदैवते म्हणून ऐहिक आणि पारलौकिक जीवनाचा आधार म्हणून प्रकटतात. भक्तिमार्गाने ती मानवी रक्तप्रवाहात स्पंदित होतात. महाराष्ट्राच्या संतपरंपरेमुळे आणि वारी परंपरेमुळे, यात्रा परंपरेमुळे कृष्णरूपांना क्षेत्रीय दैवतांचे स्वरूप येऊन ती लोकदैवते झाली आहे. असे लोकदैवतपण

जात, पंथ, धर्म, भाषा, प्रदेश अशा सर्व मर्यादा ओलांडून मनामात चैतन्यतत्त्वाचा अनुभव देते आणि हीच दैवते मग वैदिक देवतांच्या पलिकडे जनमानसाला भावू लागते. या दैवतांचे भक्तशिरोमणीही त्याच दैवतरूपात जनमानसात प्रकटतात व तद्रूप लोकदैवते होतात. श्री ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव, तुकारामांदि संतांना असे रूप प्राप्त झाले आहे. म्हणूनच गिरीबालाजी, पांडुरंग आणि विठ्ठल ही लोकदैवते होत.

विष्णूंची सहस्रावधी नामे लोकदैवतीकरणाचीच प्रक्रिया होय. म्हणूनच लोकभावनेने दैवतस्वरूप स्वीकारले की त्यांचे निर्विशेषत्व प्रकट होते. भावनिक अद्वैतभाव प्रकटतो. लौकिकात अलौकित्वाचा अनुभव येऊ लागतो.

७.७ काही ठळक निष्कर्ष :

(१) व्यंकटाचल, पंढरपूर आणि श्रीगोंदा ही कलियुगातील भक्तियोग साधने महायोगपीठे होत. या क्षेत्रांमुळे कलियुगात भक्ती हेच मुक्तीचे साधन आहे, हे सूत्र सिद्ध होते.

(२) दक्षिणापथात गोदा, कृष्णा, सरस्वती परिसरात भक्तिमार्ग शिवतत्त्वाशी अद्वैतभावाने नवविधाच नव्हे तर अनेकविधा भक्तिसाधनेने पुष्ट होत गेला.

(३) 'चंद्रभागा' हे केवळ आकार नाम नव्हे तर योगपीठातील अध्यात्मिक साधनारूप ठरते. सरस्वती, चंद्रभागा या नद्या अध्यात्मसाधनेचे अलौकिक प्रवाह कलियुगातील लौकिक स्वरूपातील भक्तिसाधनेला बळ देतात.

(४) व्यंकटाचल, श्रीपूर आणि पंढरपूर या तीनही क्षेत्रांत अनेक साम्यस्थळे असून कलियुगातील कृष्णप्राकट्याला लौकिकात लोकश्रद्धेसह स्थिरावतात. याचबरोबर दैवतकथा संगतीप्रमाणे काही वैशिष्ट्यपूर्ण स्थानेही येथे आहेत.

(५) श्री महाविष्णूंचे अवतार म्हणून बालाजी, पांडुरंग आणि विठ्ठल प्रतिमांच्या संकल्पनेत साम्य आहे.

(६) कलियुगात सगुणभक्तिपरंपरेचा प्रभाव सर्व संप्रदायांवर पडला आणि पडत आहे. पुरुषार्थसाधनेसह सामूहिक जीवनांद आणि जीवनमुक्ती भोगण्याचा मार्ग भक्तिमार्गाच्या रूपाने लोकजीवनाला मिळाला.

(७) बालाजी, पांडुरंग, विठ्ठल ही कलियुगात कृष्णभक्तिसाधनेची लोकदैवते म्हणून प्रकटली आहेत.

*

प्रकरण ८ वे उपसंहार

‘श्रीपूर महात्म्य’ हा अपवादात्मक एकमेव कथाविशेष सांगणारा स्थलपुराण ग्रंथ होय. सरस्वती नदी तीरावर द्वापारयुगापूर्वीच, श्री विष्णूंच्या विनंती सूचनेवरून श्री महालक्ष्मींनी राधालक्ष्मी भावाने वसविलेले ‘श्रीपूर’ हे अध्यात्मिक नगर होय. येथे कलियुगाच्या प्रारंभी श्री विष्णूंचे गोपालकृष्ण स्वरूपात बालगोप रूप प्रकट झाले ते भक्ताला दिलेल्या आश्वासनाची पूर्ती करण्यासाठीच. हे रूप परमभक्त गालवमुनी अनुग्रहित शिष्य पांडू शर्मा यांच्यासाठी सगुण साकार झाले आणि या रूपाने ‘पांडून या परमभक्तासाठी त्याचेच नाव धारण करून भक्ताशी अद्वैत साधत, राधाभक्तीचे फलस्वरूप, ‘पांडुरंग’ म्हणून प्रसिद्ध झाले. त्यानिमित्त श्री विष्णूभक्तीची वैष्णव परंपरेचा मागोवा घेणारा ग्रंथ म्हणजे ‘गाथा पांडुरंग’ हा ग्रंथ होय. या ग्रंथातून ‘गाथा पांडुरंग । राधा पांडुरंग । धारा पांडुरंग । विठ्ठल विठ्ठल ।’ ही भक्तिपरंपरा, कृष्णा आणि गोदा या नद्यांच्या परिसरात सरस्वती, चंद्रभागा यांच्या धारांसह कशी प्रकट झाली, विकसित झाली, दृढ झाली. या परंपरेची ‘श्रीपूर महात्म्य’ या कथाविशेष सांगणाऱ्या ग्रंथाच्या विशेष संदर्भात चर्चा येथे केली आहे.

कलियुगात भक्तिसाधना हाच परमेश्वरप्राप्तीचा, मनःशांतीचा आणि दुःखहरणाचा तथा मुक्तीचा मार्ग आहे. श्री विष्णूंनी नारदीय भक्तिपरंपरेचा पुरस्कार करून भक्तिभावनेचा भक्तियोग मार्गाने स्वीकार करून आपले लोकबंधत्व भक्तांसाठीच्या प्राकट्याच्या अभिवचनानातून, अवतारित होऊन पूर्ण करण्याचा स्वभाव प्रदर्शित केला आहे. याच कारणाने श्रीबालाजी, श्रीपांडुरंग, श्रीविठ्ठल स्वरूपात, तसेच लोकभावनेला प्राधान्य देऊन बालगोपालक परिवेषात विष्णूतत्त्वाचे प्राकट्य घडविले आहे. पवित्र जलप्रवाहांच्या सान्निध्येने सतसंस्कृती फुलते यांचा अनुभव; कलियुगातही गोदावरी, कृष्णा या महानद्यांच्या प्रवाहाला मिळणाऱ्या उपनद्या भीमा अर्थात चंद्रभागा आदि नद्यांच्या सान्निध्येत तत्त्व प्राकट्यासह घडविला आहे. या प्रचलनात ज्ञानदायिनी सरस्वतीचे साहचर्य सर्वत्र राहिले आहे. भारतीय उपखंडाच्या मध्य दक्षिण प्रदेशात,

या भक्तियोग साधना परंपरेचे दायित्व ऋषी, मुनी, संत यांनी सर्व युगांप्रमाणे कलियुगातही सांभाळले आहे. त्यात अगस्त्य, वशिष्ठ परंपरा, गालव्य मुनी यांच्याप्रमाणेच मधुंगीन संतपरंपरेतील नवनारायण आणि श्री ज्ञानेश्वर ते तुकाराम आणि त्यांची प्रभावळ यांचा सहभाग लक्षणीय आहे. श्रुती, स्मृती, पुराणांची परंपरा संतवाङ्मयाने पुढे नेली आणि कलियुगात भक्तिसाधनेच्या माध्यमातून परंपरेने आस्तिकभाव जागृत ठेवून मानवी जीवनाच्या जिण्याला पुरुषार्थाचे भाग्य दिले व सत्प्रवृत्त केले. प्रादेशिक आणि सामाजिक मानवी एकात्मता राखण्याचे वैश्विक कार्य या परंपरेने घडविले आहे. ‘पांडुरंग’ रूपाचे प्राकट्य श्रीपुरात घडले. हे प्राकट्य ‘राधाभाव’ धारण करून श्रीलक्ष्मींनी केलेल्या भक्तीसाठी आणि श्रीलक्ष्मींच्या सान्निध्येत याच भावाने भक्तियोगे अद्वैत साधना करणाऱ्या पांडू शर्मा यांच्यासाठी प्रकटले आणि समर्पित भक्तिभाव अर्थात ‘राधाभाव’ ठेवून केलेल्या भक्तिसाधनेने, पंढरपुरात पांडुरंग, विठ्ठलरूपात विटेवर तिष्ठत उभे राहतात याची अनुभूती श्रीलक्ष्मीदेवी जनमानसाला देत आहेत. ही ‘राधाभाव’ भक्तिधारा ‘पांडुरंग’ स्वरूपातून प्रकटलेली दिसते.

परमेश्वरप्राप्तीचा सर्वश्रेष्ठ मार्ग म्हणून भक्तिमार्गाचे अनन्यत्व भागवत, भगवद्गीता, मधुंगीन संत आणि नारदसूत्रे या सर्व धारांनी मान्य केले आहे. कलियुगातील चंचल, व्याप्त अशांत, अतृप्त, निष्क्रीय, अमानुष आदि प्रवृत्तींना सहज संयमित करून, मर्यादा घालून, नकळत वळण लावून मानवी मनाला परमार्थ प्रवण करणारा, आधार देऊन स्थिरमनस्क करणारा भक्तिमार्ग हा अतिशय सुलभ मार्ग होय. असेच सर्व धारांचे प्रतिपाद असून वैष्णवांनी हा मार्ग प्राचीन काळापासूनच सत्य, त्रेता, द्वापार आणि आता कली यातही अनुसरून या मार्गाची श्रेष्ठता सिद्ध केली आहे. भक्तिमार्गाने निर्गुणाची भक्ती सगुणभक्ती स्वरूपात करता यावी यादृष्टीने विष्णूअवतार श्रीकृष्ण, राम यांच्या सगुणरूपांना स्वीकारले आहे. शिव-विष्णू ऐक्य किंबहुना शिवभक्ती करून भक्तिमार्ग दाखविणारे सद्गुरू म्हणून श्रीकृष्णांना स्वीकारून गुरू हेच परब्रह्म अशा स्वरूपात विष्णूभक्ती करण्याचा प्रघात प्रत्यक्ष मार्गानुसरणाने सिद्ध केला. भक्तिमार्गाने सर्व प्रकारचे कर्म श्रीविष्णूंना अर्पण करून शरण्यभावाने भक्ती करण्याचे मार्गदर्शन केले आहे. चराचराच्या विषयी अपार करुणेने ओतप्रोत श्रीकृष्ण आपल्या भक्तांना अवतार घेऊन आश्वासित करतो. भक्ताचा गौरव वाढवितो. आत्मविश्वास देऊन निर्भय करतो. भक्तिभावनेच्या उत्कटतेने परब्रह्माचे अर्थात ‘सत्य’ तत्त्वाचे ज्ञान होऊन भक्त निरासक्त होतो. भक्ती-ज्ञान-वैराग्य या मार्गाने प्रपंचात राहून परमार्थ साधता येतो. असा मानवी पुरुषार्थाला पूरक असा हा मार्ग आहे. भक्तिमार्गातही सद्गुरूची आवश्यकता आहे. शिव आणि विष्णू हे परात्पर गुरू होत अशी दृढ श्रद्धा भक्तिमार्गात आहे. सगुण स्वरूपातील, बालकृष्ण क्रीडा, राधाकृष्ण

रतिभाव, कृष्णरुक्मिणी असा कर्तव्यतत्प्रेमभाव, संकटमोचक श्रीहरी आणि भक्तवत्सल माऊली अशी रूपे मोठ्या प्रमाणावर स्वीकारून संपूर्ण संसारप्रपंचाशी सांगड घातली आहे. संसारव्यापी परब्रह्मांची आळवणी करीत संसारप्रपंच मार्गात दुःखावर मात करून संसाराच्या यातायातीतही आनंद मिळविता येतो. भगवद्गीतेमध्ये योगमार्गाच्या काठिण्याच्या तुलनेत भक्तिमार्गाची सुलभता स्पष्ट करून संसार करीत करीत परमार्थ साधना मनस्वीपणे करता येते. कारण सखा, बंधू, माता, पिता, त्राता अशा स्वरूपात श्रीकृष्ण पाठीशी असतो. सद्भक्ताला तो स्वस्वरूप करून अंतःसुख देतो. यासाठी भक्तिमार्गाची श्रेष्ठता स्पष्ट केली आहे. परब्रह्मप्राप्तीचे श्रेष्ठ साधन म्हणजे भक्तिसाधना हे सांगून योग आणि भक्ति दोन्ही मार्गांनी परमेश्वरप्राप्ती घडून सच्चिदानंदस्वरूप होता येते. म्हणून प्रापंचिकांनी भक्तिमार्गाची निवड करून, परब्रह्मसमर्पित भावाने कर्मरत राहून नामभक्तियोगाने या मार्गाचे अनुसरण करावे, असे प्रतिपादन केले आहे. भगवद्गीता हे उपनिषदांचे सार असून, उपनिषदे, गीता हे दोन्ही प्रस्थान सहजपणे भगवद्गीतेतील मार्गदर्शनाने साधता येतात म्हणून भागवतांत भगवद्गीतेचे महत्त्व अधिक आहे. दुष्टांचे निर्दालन करून सुष्टांचे पालन करण्यासाठीच अवतार असल्याने भक्तिसाधनेला भगवद्गीतेने सर्वाधिक बळ दिले आहे. भक्ती अनेकविध प्रकारे करता येते. त्यात नामसंकीर्तन -सगुण भक्तिभावनेचा परमोत्कर्ष असलेल्या, भक्तीने परब्रह्मस्वरूप झालेल्या नारदांनी शिवशासन प्रणित पूर्ण प्रेमरूपा भक्तिसाधनेची व्याख्यात्मक बाजू मांडून एकादशविधा भक्तीचे प्रतिपादन केले आहे. त्याचाच अनुकार अन्य भक्तिमार्गी मार्गदर्शकांनी केला आहे. प्राचीन भक्तियोग्यांची मालिका स्पष्ट करून भक्तिमार्गातील नामस्मरण भक्तीनेही चारी मुक्ती प्राप्त होऊ शकतात हे स्पष्ट केले आहे. मधुंगीन संतविभूतीतील अग्रणी श्री ज्ञानेश्वर, श्री नामदेव, श्री एकनाथ, श्री तुकाराम यांनी भागवत, भगवद्गीता, नारदीय भक्तिपरंपरा यांचाच अनुकार आपल्या भक्तिविषय ज्ञानप्रसारणात केला आहे. भगवद्गीतेत भक्तियोग स्पष्ट करताना येणाऱ्या काठिण्यावर सद्गुरूकृपेने मात करता येते हे स्पष्ट केले. तेच भागवत संप्रदायातील संतांनी सद्गुरूंचे महत्त्व विषद करून सांगितले. महाराष्ट्रात पांडुरंग अथवा विठ्ठल स्वरूपात राधाकृष्ण, कृष्णरुक्मिणी यांतही, परब्रह्म प्रतिमा म्हणून विठ्ठलभक्तीचा प्रकर्ष कलियुगात झाला असून; श्रीकृष्णाच्या अर्थात विष्णूंच्या सहस्रनामावली पलिकडील पांडुरंग आणि विठ्ठल ही कलियुगातील भक्त कैवारी श्रीकृष्णाची रूपेच स्वीकारली आहेत. केवळ भक्ती हे सर्वसंसारसाधनेत सुख देणारे एकमेव साधन आहे, अशी अनन्यता स्पष्ट केली आहे.

श्रीकृष्ण हे परमतत्त्व मूलकारण असून त्यापासून अनंत ब्रह्मांडांची निर्मिती 'राधा' योगाने झाली आहे. श्रीकृष्णांच्या वामांगातून 'राधा' हे तत्त्व मूल प्रकृती,

चित्प्रकृतीमत्त्व, समस्त अनंत ब्रह्मांडांची निर्मिती अर्थात महाविष्णू + लक्ष्मी, शिव + शिवा, ब्रह्म + माया (आदिप्रकृती - पंचभौतिकप्रकृती) निष्पन्न झाली. असे असूनही राधा-कृष्ण हे यांपासून अलिप्त असे अद्वैतात्मक युगुल आहे. 'राधा' ही श्रीकृष्णाची अर्थात आत्मतत्त्वाची ब्रह्मांड प्रकृतीमतेच श्रीकृष्णचित्ततत्त्व प्रेरित करणारी तत्त्व धारा आहे. म्हणून श्रीकृष्ण प्राप्तीसाठी 'राधा' होणे अपरिहार्य आहे असे ब्रह्मवैवर्तपुराण मांडते. 'राधाकृष्ण' हे कार्यकारणभावरहित चित्ततत्त्वाचे स्वभावमूलक द्वैत-अद्वैत आहे. राधारूपाशी शरण गेले, राधारूप आत्मसात केले की श्रीकृष्णतत्त्वाशी आपसुकच एकरूप आहे. संसार प्रपंच हा श्रीकृष्णांचा 'राधा'रूप विलास आहे. ही भगवंताची लीला आहे. असे असून ही राधा तत्त्व यांपासून निर्लेपतेने श्रीकृष्णांशी अद्वैत आहे. म्हणूनच प्रापंचिकांनी राधास्वरूप होऊन - देही-विदेही, लोकी-अलौकिक, जन-विजन, प्रपंची-परमार्थरूप होणे म्हणजेच राधामार्ग. 'राधा' ही सगुण भक्ती करणाऱ्या भक्ताचा आदर्श आहे. राधाभाव म्हणजे संगोनिःसंग होऊन भक्ती करणे. ही भक्ती तनाने आणि मनाने करीत प्रेमरूपा होणे, पूजा, सेवा-भाव हेच प्रेमरूपा किंवा राधारूपा होणे होय. राधास्वरूप होताना आपली प्राकृतिक वासनाविकार वृत्तीच राधारूप करावयाची आणि श्रीकृष्णरूप व्हायचे. श्रीकृष्णतत्त्वाशी निःसंगपणे संग करावयाचा याची पाठशाळा म्हणजे गोकुळीच्या गोपी, रासक्रीडा किंवा रासलीला होय. गोकुळीच्या श्रीकृष्णलीला हे एकप्रकारे ऐहिक जीवनाचे परमार्थप्रवण भावनेतून घडणारे लीळात्मक दर्शन आहे. राधाभावे श्रीकृष्ण भक्ती म्हणजे भक्तियोग परंपरेतील अनेकविधा भक्तीचा उत्कर्ष बिंदू होय. राधारूप होण्यासाठीच राधेचे नामस्मरण, भजन आणि कीर्तन होय. श्रीलक्ष्मीने, शिवाने, ब्रह्मानेही राधारूपाचा ध्यास घेतला. एवढेच नव्हे तर श्रीकृष्णही राधारूप होण्यासाठी वेगवान झाले. वैष्णवभक्ती परंपरेत राधाभावे भक्तीला अनन्यसाधारण महत्त्व असून संतांच्या वृंदावनातील रासलीला, गौळणी, विराणी, श्रीकृष्ण बाललीला हा या राधाभावे भक्तीचा प्रकर्ष होय. राधाभावे भक्तीतील निष्काम कर्मयोग म्हणजेच निःसंग बनून संग करणे होय.

महाराष्ट्रातील वैष्णव संप्रदायात किंवा भागवत संप्रदायात 'पांडुरंग' या नामाची परंपरा द्वापारयुगातील कृष्णलीलांपासून कलियुगात वर्तमान अवस्थेपर्यंत चालत आलेली दिसते. 'पांडुरंग महात्म्य' किंवा 'पंढरी महात्म्य' या स्वरूपातील लेखनाला प्रामुख्याने पद्मपुराण, स्कंदपुराण, विष्णुपुराण, महाभारत या प्राचीन वाङ्मयाचा आधार आहे असे दिसते. श्रीकृष्णांना किंवा विष्णूंना 'पांडुरंग' हे नाव कसे मिळाले याविषयी अनेक व्युत्पत्ती प्रचलित आहेत. त्यात राधाकृष्ण अद्वैत दर्शनानुळे श्री लक्ष्मी किंवा रुक्मिणी यांना श्रीकृष्ण 'पांडुरंग' (कांती) स्वरूपात वाटले. शुक्ल पक्षात श्री विठ्ठल

‘पांडुरंग’ वाटतात. कर्पूरगौर शिवशंकरांच्या भक्ती रंगलेले श्रीकृष्ण ‘पांडुरंग’ वाटतात. ‘पंडरगे’ या पंढरपूरसाठीच्या कन्नड नावाच्या क्षेत्रनाम प्रभावाने ‘पांडुरंग’ असे नाव प्राप्त झाले असावे. मात्र स्व. एकनाथ जोशी यांनी स्कंदपुराणाच्या आधारे लिहिलेल्या श्रीपूर महात्म्यात पांडू शर्मा यांच्या राधाभावे उत्कट भक्तिरंगात रंगून पांडू शर्मांशी अद्वैत प्रसंगांची आठवण सर्व भक्तिमार्गी माणसांना राहावी म्हणून ‘पांडुरंग’ नामाची धारणा ही अपवादात्मक कथाविशेष येते त्यानुसार ‘पांडुरंग’ नाम आले. श्रीमदशंकराचार्यांपासून ‘पांडुरंग’ नाम भक्तिवाङ्मयात पांडुरंग नाम प्रचलित झाले. श्री ज्ञानेश्वर ते तुकाराम संतमालिकेने ते प्रचलित केले आहे. ‘पांडुरंग’ हे नाम ‘अद्वैत’ साधनेची प्रतिमा आहे. ‘पांडुरंग महात्म्य’ किंवा ‘पंडरी महात्म्य’ असे लेखन पुराणांपासून झालेले असले तरी १६व्या - १७व्या शतकात त्यांची संख्या अधिक आहे. नामदेव हे यात १३व्या शतकात हे महात्म्य लिहितात. ‘श्रीपूर महात्म्य’ यात आलेले ‘पांडुरंग महात्म्य’ कथाविशेष स्वरूपात अपवादात्मक आहे. त्यामुळे श्रीपूर क्षेत्र, सरस्वती नदी आणि भक्त पांडू शर्मा यांवर स्कंदपुराणाच्या आधारे स्व. एकनाथ जोशी यांनी नवा प्रकाश टाकला आहे. श्रीपुरातील पांडुरंगच पंढरपुरात भक्त पुंडलिकांसाठी श्री विठ्ठलविठ्ठल तिष्ठणारा विष्णू या स्वरूपात प्रकटले. यास श्रीमदशंकराचार्य श्री व्यंकटेश स्तोत्र यांतून दुजोरा मिळतो. श्री ज्ञानेश्वर आणि श्री नामदेव यांनीही याकडे सूचकतेने लक्ष वेधले आहे. श्री एकनाथ यांनी जाणीवपूर्वक सदगुरू पांडुरंग असे अभंग लिहिले तर श्रीपूर क्षेत्र व पांडुरंग दैवत यांच्या पुनरुत्थानासाठीच मालोजीराजे भोसले यांनी श्री शेख महंमदबाबा यांना श्रीगोंद्यात स्थापित केले आणि श्रीगोंद्यातून पंढरपूर दिंडी परंपरा राखली, असे म्हणता येते. महादजी शिंदे यांनाही श्रीगोंद्यात त्यासाठीच प्रस्थापित केले असावे, असे म्हणण्यास वाव आहे. ‘कानडाऊ विठ्ठलू’ या उक्तीला श्री विष्णूंचे अथवा श्रीकृष्णांचे दक्षिणापथ विभागात कलियुगातील प्राकट्य हे पूर्वनियोजित वचनांचा, अभिवचनांचा भाग होते. म्हणूनच गिरीबालाजी, बालगोपवेषात पांडुरंग आणि भक्त पुंडलिक यांच्यासाठी श्री विठ्ठल असे प्राकट्य झाले. भक्तिमार्गाने अद्वैत साधना किंवा उद्धार हे कलियुगाचे सूत्र स्थापित करून सिद्ध करण्यासाठीच्या या लीला होत. परकीय आक्रमणात ‘श्री विठ्ठल’ टिकून राहावेत यासाठी कर्नाटक, आंध्र, तामिळनाडू यातून विशेष प्रयत्न झाले. पंढरपूर कर्नाटकात होते आणि विजयानगरचे रावदेव, कृष्णदेव यांचा हा प्रभाव असावा. १२व्या शतकापासून द्रविड देशात श्री विठ्ठल मूर्ती दिसतात तथापि तेनाली रामाही ‘पांडुरंग महात्म्य’ असाच शब्द प्रयोग करतात किंवा श्री ज्ञानेश्वरही ‘पांडुरंग कांती’चा उल्लेख करून पांडुरंगांनीच श्री विठ्ठल स्वरूपात दर्शन दिले. राधाभावे भक्ती हेच अर्थात संपूर्ण समर्पण भावे भक्ती हेच या सर्वांचे कारण आहे, असे म्हणावे लागते.

‘श्री’नी वसविले म्हणून ‘श्रीपूर’, गोविंद प्रकटले म्हणून ‘श्रीगोंदा’ आणि चर्मकार गोविंदाच्या उत्कट भक्तीची आठवण राहावी म्हणून मिळालेले नाव ‘चर्मगोंदा’ अशी नावे आजच्या ‘श्रीगोंदा’ नगरीला मिळाली. याही नामांनी स्कंदपुराणाचे प्रमाण असल्याचे स्व. एकनाथ जोशी यांनी ‘श्रीपूर महात्म्या’त म्हटले आहे. ‘श्रीपूर महात्म्य’ हे एक क्षेत्रमहात्म्य पुराण असल्याचा निर्वाळा लेखकांनी दिला असला तरी त्यांच्या लेखनाच्या केंद्रस्थानी ‘पांडुरंग’ प्राकट्याची कथा असून, भगवद् भक्तिमार्गाची गंगोत्री म्हणून पांडू शर्मा अर्थात गालव गुरुकुल पुत्र पांडूची भक्तिसाधना ही आहे हे स्पष्ट करावयाचे आहे. त्याचबरोबर ते संपूर्ण भक्तिपरंपराही देतात. श्रीगोंदा हे मंदिरांचेच गाव आहे असे म्हणता येईल एवढी मंदिरे येथे आहेत. पुराणकाळातही येथे १०८ मंदिरे होती, असे वर्णन श्रीपूर महात्म्यात येते. ‘सरस्वती’ ही वेदकाळापासून प्रसिद्ध असलेली दिव्य नदी गुप्त, सुप्त आणि भूमिगत स्वरूपात सर्व जलप्रवाहांसन्निध आणि सागराशी मिळणारी आहे. ज्ञान, कैवल्यातील चित्तत्व, अग्रतत्त्व यांच्याशी सरस्वती प्रवाहाचा अनुबंध असून, भगवान विष्णूंच्या जलव्यवस्थापन लीलांचा तो भाग तर आहेच; तथापि सौर उर्जा आणि पर्यावरण व्यवस्थापनाशी तिचा अनुबंध असून गंगा, यमुना, सिंधू, नर्मदा, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी या भारतातील मुख्य जलप्रवाहांच्या सान्निध्यात सरस्वती आहे हे सप्रमाण आढळते. सरस्वती काही ठिकाणी आपला प्रवाह भूपृष्ठावर दर्शविते. श्रीगोंदा हे असे स्थान असून येथील सरस्वती पुढे भीमेला आणि भीमेबरोबर कृष्णेला मिळते. म्हणूनच भीमातीराला अध्यात्मिक महत्त्व आले आहे. श्री लक्ष्मी आणि पांडुरंग यांची स्वतंत्र व अतिप्राचीन मंदिरे नगरीचे व प्राकट्यकथेचे प्राचीनत्व सिद्ध करतात. या मंदिरांची रचनाशैली पांडवशैलीशी मिळती असून, गालव तंत्रानुसार त्याची मांडणी असावी याला आधार मिळतात. वशिष्ठ पौत्र गालव मुनी यांचे पांडुरंग प्राकट्यात महत्त्वाचे स्थान असून, ‘अद्वैत’ प्रचाराची गलियुगातील परंपरा ‘पांडुरंग’ महात्म्याने सुरू करण्याशी त्यांचा अनुबंध आहे. गालव मुनींच्या आशीर्वादाने, प्रेरणेने आणि ‘पांडू’ या गुरुकुल शिष्य वा पुत्र याच्या उत्कट भक्तीने श्रीगोविंद प्रसन्न होऊन त्यांनी ‘पांडू’ गोविंद अद्वैतातून ‘पांडुरंग’ नाम धारण करून पारंपरिक केले. ‘पांडुरंग’ हे रूपच पुंडलिकाच्या भेटीसाठी चंद्रभागेतीरी आले आणि विठ्ठल स्वरूपात प्रकटले. पांडुरंग आणि पुंडलिक हे समकालीन असून कलियुगाच्या प्रारंभीच या घटना घडल्या आहेत. स्व. एकनाथ जोशी यांच्या म्हणण्यात तथ्य असल्याचे साधार दिसून येते. श्रीपूर श्रीगोंद्यातील भक्तिपरंपरा ऋषीकालापासून आजतागायत आहे. त्यात ‘पांडू’ आणि श्री शेख महंमद बाबा हे प्राचीन आणि अर्वाचीन प्रातिनिधिक भक्त होत. श्रीगोंदा हे दिव्य यंत्र सिद्धपीठ असल्याचेही सांगता येते. ऐतिहासिक आणि राजकीय स्थित्यंतरांचे

परिणाम स्वाभाविकपणे याही क्षेत्रावर झाले आहेत. श्रीगोंद्याचे वर्तमानातील अस्तित्व पुराणकालाच्या भग्न अवशेषांसह आधुनिकतेचा साज घेत असल्याचे दिसते.

श्री व्यंकटेश्वर श्रीबालाजी, श्रीगोंदा, श्रीपूरचा पांडुरंग आणि पंढरीचा पांडुरंग विठ्ठल हे तीनही अवतार निर्विवाद द्वारकेचे श्रीकृष्ण अर्थात वैकुंठाचे किंवा विष्णूलोकीचे श्रीविष्णू यांचे अवतार आहेत. वैष्णवांचे हे आराध्य किंवा भज्य आहे हेही निर्विवाद. ही तीनही अवतार कार्ये शिवविष्णू अद्वैताचा पर्यायाने निर्देश करतात. हे तीनही अवतार भक्तियोगींसाठी तरी सामान्य नैमित्तिक भक्तांसाठीही सहज दर्शन देणारे असे पुण्यप्रद आहेत. श्री अगस्त्य ऋषीमुनी व कार्तिकेय, श्रीगोंद्यात श्री पांडुरंग शर्मा आणि पंढरीत श्री पुंडलिक यांनी तसे अभिवचन अनुक्रमे श्री बालाजी, श्री गोविंद हरी आणि श्रीकृष्ण गोविंद हरी यांच्याकडून या कथांमध्ये घेतलेले दिसते. या तीनही क्षेत्रांचा संबंध गोदावरी आणि कृष्णा या अंततः पूर्ववाहिनी नद्यांच्या खोऱ्यांशी आणि मधील भूपृष्ठाशी अर्थात भारताच्या दक्षिण भागाशी आहे. या तीनही अवतारांचा हेतू भक्तीने उद्धार हा आहे व अवतार प्राकट्य प्रकार भक्तांसाठी आहे; तसेच सर्वस्व पणाला लावून साधना करणाऱ्यांचा उद्धार आणि कृत, त्रेता, द्वापार युगातील अनुक्रमे प्रल्हाद, वेदवती आणि द्वापारातील भक्तियोगी योगभ्रष्ट अशा भक्तांना दिलेल्या अभिवचन पूर्तीसाठीचा आहे. कलियुगात भक्तिसाधनेची अनन्यता यातून दृढमूल होत जाते.

व्यंकटाचल, पंढरपूर आणि श्रीगोंदा ही कलियुगातील भक्तियोग साधने महायोगपीठे होत. या क्षेत्रांमुळे कलियुगात भक्ती हेच मुक्तीचे साधन आहे, हे सूत्र सिद्ध होते. दक्षिणापथात गोदा, कृष्णा, सरस्वती परिसरात भक्तिमार्ग शिवतत्त्वाशी अद्वैतभावाने नवविधाच नव्हे तर अनेकविधा भक्तिसाधनेने पुष्ट होत गेला. 'चंद्रभागा' हे केवळ आकार नाम नव्हे तर योगपीठातील अध्यात्मिक साधनारूप ठरते. सरस्वती, चंद्रभागा या नद्या अध्यात्मसाधनेचे अलौकिक प्रवाह कलियुगातील लौकिक स्वरूपातील भक्तिसाधनेला बळ देतात. व्यंकटाचल, श्रीपूर आणि पंढरपूर या तीनही क्षेत्रांत अनेक साम्यस्थळे असून कलियुगातील कृष्णप्राकट्याला लौकिकात लोकश्रद्धेसह स्थिरावतात. याचबरोबर दैवतकथा संगतीप्रमाणे काही वैशिष्ट्यपूर्ण स्थानेही येथे आहेत. श्री महाविष्णूंचे अवतार म्हणून बालाजी, पांडुरंग आणि विठ्ठल प्रतिमांच्या संकल्पनेत साम्य आहे. कलियुगात सगुणभक्तिपरंपरेचा प्रभाव सर्व संप्रदायांवर पडला आणि पडत आहे. पुरुषार्थसाधनेसह सामूहिक जीवनानंद आणि जीवनमुक्ती भोगण्याचा मार्ग भक्तिमार्गाच्या रूपाने लोकजीवनाला मिळाला. बालाजी, पांडुरंग, विठ्ठल ही कलियुगात कृष्णभक्तिसाधनेची लोकदैवते म्हणून प्रकटली आहेत.

*

संदर्भग्रंथ सूची

- १) श्रीपूर महात्म्य : स्व. जोशी एकनाथ सदाशिव, प्रकाशक- पुरुषोत्तम एकनाथ जोशी, श्रीगोंदा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर, प्र.आ. फेब्रुवारी २००४.
- २) संक्षिप्त स्कंदपुराण : गीताप्रेस, गोरखपूर, सं. २०७१, चौबीसांवा पुनरमुद्रण.
- ३) स्कंदपुराण (पूर्वार्ध) : जोशी प्र. न., प्रसाद प्रकाशन, पुणे, पौष शके १९०५.
- ४) स्कंदपुराण (उत्तरार्ध) : जोशी प्र. न., प्रसाद प्रकाशन, पुणे, पौष शके १९०५.
- ५) स्कंदपुराण (उर्वरित) : जोशी प्र. न., प्रसाद प्रकाशन, पुणे, पौष शके १९०५.
- ६) पद्मपुराण (पूर्वार्ध) : जोशी प्र. न., प्रसाद प्रकाशन, पुणे, पौष शके १९०५.
- ७) पद्मपुराण (उत्तरार्ध) : जोशी प्र. न., प्रसाद प्रकाशन, पुणे, पौष शके १९०५.
- ८) ब्रह्मवैवर्तपुराण : जोशी प्र. न., प्रसाद प्रकाशन, पुणे, पौष शके १९०५.
- ९) श्री स्कान्दमहापुराण : क्षेमराज (खेमराज) श्रीकृष्णदास, 'श्रीवेङ्केश्वर' स्टीम मुद्रणालय, मुंबई, संवत् १९६६ शके १८३१, इ.स. १९१० फाल्गुन शुक्ल ६ सौम्यवासरे.
- १०) पुराणान्तर्गत इतिहास : संपादन समिती (अध्यक्ष डॉ. प्र. ग. लाळे), प्रकाशक- भारतीय इतिहास संकलन समिती, महाराष्ट्र, कलियुगाब्द ५११३, शके १९३३, इ.स. २०११.
- ११) पंढरपूरचा विठोबा : चेंदवणकर सदानंद, प्रकाशक- लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निर्णयसागर प्रेस, २६-२८ डॉ. एम. बी. वेलकर स्ट्रीट, मुंबई २, आ. प. आषाढी एकादशी १९६५.
- १२) 'मुक्त आनंदघन', श्री विठ्ठल विशेषांक २०१५ : (संपादन आनंदघन) ले. प्रा. अरुण प्रभुणे- लेख 'श्री क्षेत्र पंढरपूर - इतिहास आणि भूगोल' २०१५, मुंबई.
- १३) पंढरपूरच्या अलक्षित कथा : मंजूळ वा. ल., उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००८, दु.आ. २६ जानेवारी २०१४.
- १४) चला विठ्ठलाच्या गावा : मंजूळ वा. ल., उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २६ जानेवारी २०१२.
- १५) पंढरी महात्म्य, सचित्र-वर्धित आवृत्ती : (संपा) वाळुंज वा. ल., मूळ

रचनाकार श्री विठ्ठल दाजीशास्त्री धारूरकर.

१६) ईश्वरनिष्ठांच्या पाऊलखुणा : मंजूळ वा. ल., उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००८.

१७) श्रीधरस्वामी नाझरेकरकृत पांडुरंग महात्म्य : (संपा) ढेरे (डॉ) रामचंद्र चिंतामण, वरदा बुक्स, प्र.आ. २२ फेब्रुवारी १९८१.

१८) आचार्यभक्त विष्णु वामन बापटशास्त्रीकृत सुबोध उपनिषत्संग्रह भाग १ ला : (संपा) आचार्यभक्त पं. द. वा. जोग, प्रकाशक- मु. द. जोग, तृ.आ. २००७.

१९) आचार्यभक्त विष्णु वामन बापटशास्त्रीकृत सुबोध उपनिषत्संग्रह भाग २ रा : (संपा) आचार्यभक्त पं. द. वा. जोग, प्रकाशक- मु. द. जोग, तृ.आ. २००७.

२०) आचार्यभक्त विष्णु वामन बापटशास्त्रीकृत सुबोध ब्रह्मसूत्र (वैयासिक न्यायमालेसह) : (संपा) आचार्यभक्त पं. द. वा. जोग, प्रकाशक- मु. द. जोग, तृ.आ. २०११.

२१) डॉ. किसन महाराज साखरे संपादित विचार सागर रहस्य : ले. ब्र. भू. वि. ना. जोशी (साखरे महाराज), सोळावी आवृत्ती, प्रकाशक- किसन महाराज साखरे.

२२) वृत्तीप्रभाकर रहस्य भाग १ ला : ब्र. भू. वि. ना. जोशी (साखरे महाराज) (संपा) प्रकाशक- किसन महाराज साखरे, एप्रिल २०१२, आ. चौथी.

२३) वृत्तीप्रभाकर रहस्य भाग २ रा : ब्र. भू. वि. ना. जोशी (साखरे महाराज) (संपा) प्रकाशक- किसन महाराज साखरे, १२ नोव्हेंबर २००९.

२४) श्री सकलसंतगाथा खंड पहिला : (संपा) गोसावी (प्रा डॉ), र. रा. सारथी प्रकाशन, पुनर्वर्धित मूल्य आवृत्ती ऑगस्ट २०००.

२५) श्री सकलसंतगाथा खंड दुसरा : (संपा) गोसावी (प्रा डॉ), र. रा. सारथी प्रकाशन, पुनर्वर्धित मूल्य आवृत्ती ऑगस्ट २०००.

२६) संतकवी शेख महंमद : एक चिकित्सक अभ्यास : अभ्यासक श्री. भीमा विठ्ठल मोदळे, टंकलिखित प्रबंध, पुणे विद्यापीठ, १९९८.

२७) सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी वै.ह.भ.प. मामासाहेब दांडेकर कृपाप्रासादिक : शारदा साहित्य, पुणे २.

२८) सार्थ एकनाथी भागवत : (संपा) कामत रा. कृ., के. भि. ढवळे प्रकाशन, मुंबई, बत्तीसावे पु.मु. २०१०.

२९) श्रीमद्भागवतमहापुराणम् (सरल मराठी व्याख्यासहितम्) प्रथम खंड : गीताप्रेस गोरखपूर, पाचवे पुनर्मुद्रण.

३०) श्रीमद्भागवतमहापुराणम् (सरल मराठी व्याख्यासहितम्) द्वितीय खंड : गीताप्रेस गोरखपूर, तृतीय पुनर्मुद्रण.

३१) सिद्ध-सिद्धान्त-पद्धती श्रीगुरुगोरक्षनाथविरचित : (संपा) भट म. दा., आधारकर स. र., प्रकाशक- प्रोफिशन्ट पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पुनर्मुद्रण ऑ. २०१०.

३२) लोकबंध : सहस्रबुद्धे (डॉ) अनिल, नितीन प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती.

३३) लोकसाहित्य संशोधन पद्धती : सहस्रबुद्धे (डॉ) अनिल, नितीन प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती.

३४) महर्षिवेदव्यासप्रणीतं श्रीमद्देवीभागवत महापुराणम् : गीताप्रेस गोरखपूर, च.पु.मु.

३५) ANUSANDHAN PATRIKA (Research Journal) : Bharatiya Anusandhan Parishad, Ambajogai, July 1988, Volume II

३६) सार्थ श्रीमत् दासबोध : बेलसरे (प्रा) क. वि. समर्थसेवा मंडळ, सज्जनगड- सातारा.

३७) नारदभक्तिसूत्रे.

३८) सार्थ मनुस्मृती : वे.शा.सं. विष्णुशास्त्री बापट, जोशी ब्रदर्स, पुणे.

३९) दिंडी चालली ज्ञानोबाची : नाईक म. भि., श्री संत साहित्य सेवा संघ सोलापूर, १९१७.

४०) तुकाराम महाराज पालखी सोहळा उगम आणि विकास : (संपा) श्रीधरबुवा देहुकर, डॉ. सदानंद मोरे, प्रकाशक- श्री विठोबा-रखुमादेवी देवस्थान संस्थान पंचकमिटी, श्रीक्षेत्र देहु १९९५.

४१) विठ्ठल सहस्रनामस्तोत्र (हरिदासकृत) : हस्तलिखित Fol. 16 (decorated with Gold-Silver) Lines-9, भांडारकर इन्स्टिट्यूट, पुणे.

* * *

पांडुरंगभक्त सिद्धसंत एकनाथ महाराज

वेदाध्यायन, पोथ्या-पुराणांचा धांडोळा घेत, अठरापगड जातीतील साधुसंतांच्या अध्यात्मज्ञानाने भारावलेले, त्यांच्या परमभक्तीबरोबर अध्यात्मसाधना करणारे आणि 'श्रीपूर महात्म्य' या अध्यात्मिक ग्रंथाच्या माध्यमातून पांडुरंग भक्तीला उजाळा देणारे सिद्ध संत वैकुंठवासी एकनाथ सदाशिव जोशी यांचा जन्म, मंगळवार दि. २५ जुलै १८९३, मिति आषाढ शु. ११२२ शके १८१५ रोजी झाला. साधुसंतांची प्रभावळ असलेल्या आणि सरस्वती नदीच्या पावित्र्याने न्हाऊन निघालेल्या दक्षिण काशी श्रीगोंदा नगरीतील जोशी-अग्निहोत्री या सनातन वंशाचे ते सुपुत्र. पुढे ते 'नाना' या नावाने ओळखले जाऊ लागले. वडील सदाशिव जोशी व मातोश्री लक्ष्मी यांच्या पोटी जन्माला आलेल्या एकनाथ जोशी यांचे संपूर्ण बालपण ब्रह्मवंदांच्या संस्कारात गेले. घरात अग्निहोत्र असल्यामुळे घरात पोथी-पुराण पठण, होमहवन तसेच राधा-लक्ष्मी पांडुरंगाची वंशपरंपरेने चालत असलेली पूजा-अर्चा, आषाढी-कार्तिकी एकादशीच्या निमित्ताने यंदिरात चाललेली अनुष्ठाने याचे बालपणामध्येच नानांवर संस्कार झाले. शिक्षण घेण्याबरोबरच त्यांना पोथ्या पुराणात रूची वाटू लागली. पुढे त्यांनी भविष्यकथनामध्ये चांगलीच गती घेतली.

लहानपणापासूनच कडक शिस्तीचे होते. त्यांचा स्वभाव हेकेखोर, हट्टी होता. असलेल्या नानांनी शिक्षण संपल्यानंतर लोकल बोर्डाच्या ३ प्राथमिक शाळेत काही काळ शिक्षकाची नोकरी केली. लहानपणापासूनच अध्यात्मसाधनेबरोबर सर्व जातीधर्माच्या लोकांच्या सहवासात वावरणाऱ्या स्वतंत्र बाण्याच्या नानांना नोकरीतील गुलामगिरी रुचली नाही. गुलामीत राहून मनाचा कोंडमारा होण्यापेक्षा आपल्याला आवड असलेल्या वाचन, लेखनातून व वाङ्मयीन अभ्यासातून आपले अस्तित्व सिद्ध करू असे घरातील सर्वांना सांगून त्यांनी नोकरीचा त्याग केला.

नोकरी सोडल्यानंतर त्यांनी आपलं संपूर्ण आयुष्य पोथ्या-पुराणे वाचण्यात आणि लिखाणात घालवलं. जोशी कुटुंबाचे कुलदैवत श्रीराम असले तरी वंशपरंपरेने (राधा)लक्ष्मी-पांडुरंग मंदिराची देखभाल व पूजाअर्चा जोशी कुटुंबाकडे होती. नानांची या पूजाअर्चनातून पांडुरंगावर श्रद्धा जडली ती कायमची. या श्रद्धेतून आणि भक्तीतूनच पुढे (राधा) लक्ष्मी-पांडुरंग व श्रीपूर (श्रीगोंदा) नगरीच्या व सर्व जाती धर्मातील साधुसंतांची अध्यात्मिक महती सांगणारा 'श्रीपूर महात्म्य' हा ग्रंथ सिद्ध झाला.

उंच शेलाटी अंगकाठी व गौरवर्ण असलेल्या नानांनी व्यायामातून शरीर कमावलेले. उभे गंध, अंगात बाराबंदीसारखा सदरा, धोतर, गळ्यात उपरणे, पायात जोडे तर कधी खडावा असे नानांचे रूबाबदार व्यक्तिमत्त्व आम्ही नातवंदांनी पाहिले असल्यामुळे आजही आम्हाला तसेच रूप जाणवते. ते पोथी-पुराणात, ज्योतिषशास्त्रात पारंगत होते. गोरगरीब लोकांना सन्मार्ग दाखवणारे, त्यांचे दुःख हलके करणारे आणि हीन समजलेल्या जातकुळीवर यात करून नामभक्तीतून साधुत्वाला पोहोचलेल्या संतांना त्यांनी 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथातून अजरामर केले. ते गावचे धुरिण व जोशी कुटुंबाचे अध्वर्यु होते. नानांच्या याच उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाच्या स्मरणाने मन भरून येते.

आई, वडील, दोन मुले, एक मुलगी, दोन लहान भाऊ, दोन बहिणीतील एक बालविधवा अशा परिवाराचे संगोपन करत असताना ऐन तारुण्यात पत्नीचे निधन झाल्याने; अर्थार्जनाबरोबर कुटुंबाच्या देखभालीचीही जबाबदारी नानांवर आली. त्यांनी कुटुंबाची आई आणि पिता अशी दुहेरी भूमिका यथासांग पार पाडली. त्या काळात बालविधवा बहिणीचे शिक्षण करून तिला शिक्षिकेची नोकरी लावून दिली. दुसऱ्या बहिणीला राहायला कायमचे घर देवून तिचीही व्यवस्था लावली. नानांना माझे वडील पुरुषोत्तम व काका जनार्दन अशी दोन मुले. आम्ही सहा बहिणी व एक भाऊ. काकू प्रमिलाला मूलबाळ झाले नाही. त्यांनीच आमचा आयुष्यभर भार वाहिला. मात्र आजोबा नाना यांनी कधी निपुत्रिक म्हणून सुनेला बोल लावला नाही. उलट त्याकाळात कोणी अपत्याबद्दल बोलले तर नानांनी त्यांचा चांगलाच समाचार घेतला. कठोर, हट्टी, हेकेखोर तितकेच कुटुंब व समाज वत्सल असं त्यांचं व्यक्तित्व होतं.

भल्या पहाटे उठल्यानंतर सूर्योदयापूर्वी स्नान करून वाड्यात असलेल्या चाफ्याची, बकुळीची फुले गोळा करून देवपूजा करणे, देवपूजा करताना, षोडशोपचार पूजेबरोबरच ते पवयान, रुद्र, रायरक्षा नित्यनेमाने म्हणत असत. घरामध्ये दररोज अग्निहोत्र व वैश्वदेव होत असे. त्यायुळेच श्रीगोंद्यातील जोशींना 'अग्निहोत्री' या टोपननावानेही ओळखले जाते. दुपारपर्यंत सर्व कायधंदा उरकल्यानंतर ते टाक, दौत, बोरू घेवून अध्यात्मिक लेखन करीत. त्यांचे सर्व लेखन ऋग्वेदी संहितेप्रमाणे आघातांसह

असे. त्यांनी विपूल ग्रंथांचे लेखन केले. यात्र त्यांच्यानंतर रोजीरोटीच्या मागे असलेल्या पुढील पिढ्यांना त्याचे महत्त्व न उयगल्याने ही ग्रंथसंपदा पावसाच्या पाण्याने भिजली. त्याला वाळव्या लागल्या आणि कालौघात ते नष्ट झाले. त्यांच्या हयातीत काहींनी प्रसिद्धीसाठी नेलेले ग्रंथ प्रसिद्धही केले नाहीत की परतही दिले नाहीत. यात्र लहानपणी मला चांगले आठवते नाना आजोबांनी लिहिलेला 'मनाचे श्लोक ग्रंथसार' हा ग्रंथ छापण्यासाठी छापखाना मालक विरचंद देसाई घेऊन गेले. त्यांनी तो ग्रंथ नानांच्या निधनानंतर स्वतःच्या नावावर प्रसिद्ध करून त्याची विक्री केली हे इथे खेदाने नमूद करावे लागत आहे. तसेच माझे वडील पुरुषोत्तम जोशी यांना जुन्या वाड्यातील बळदात भिजलेल्या व कुजलेल्या अवस्थेत नानांनी लिहिलेल्या ग्रंथांची हस्तलिखिते मिळाली. जवळजवळ या हस्तलिखितांचा भिजल्यायुळे लगदाच झाला होता. नाईलाजाने ही सर्व नानांची ग्रंथात एकवटलेली साधना सरस्वतीला अर्पण करावी लागली. मात्र त्यात 'श्रीपूर महात्म्य' हा ग्रंथ बळदाच्या देऊळीत जीर्णवस्थेत आढळून आला. हा ग्रंथ इतका जीर्ण झाला होता की, त्याला हात लावताच त्याचे तुकडे हाती येत. याचवेळी आमच्या वाड्यात सहकुटुंब राहात असलेले प्रा.डॉ. बाळासाहेब बळे हे क्षेत्रीय अभ्यासाच्यादृष्टीने शहरातील मंदिरं, पोथ्या याचा शोध घेत असत. माझ्या वडिलांनी त्यांना 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथाचे हस्तलिखित दाखवले. पंढरपूरचा विठ्ठल आणि श्रीगोंद्याचा पांडुरंग यातील वेगळेपण आणि समन्वय साधणाऱ्या या हस्तलिखिताचे मोल डॉ. बळेंच्या लक्षात आल्याने त्यांनी माझे वडिलांकडे व माझ्याकडे या स्थळपुराणाचे पुनर्लेखन करण्याचा लकडा लावला. जीर्ण अवस्थेतील हस्तलिखिताचे महत्प्रयासाने पुनर्लेखन केलेला 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथ बराच काळ प्रसिद्धीच्या प्रतिक्षेत राहिला. आर्थिक परिस्थितीमुळे तीन छापखाने पाहून अखेर तो प्रसिद्ध होऊन या ग्रंथाला पुनरुज्जीवन प्राप्त झाले.

पोथ्या-पुराणांच्या वाचनामध्ये नानांचा 'स्कंदपुराणा'चा विशेष अभ्यास होता. 'स्कंदपुराणा'त वर्णिलेल्या 'पांडुरंग महात्म्या'च्या आधारेच त्यांनी श्रीगोंद्यातील (राधा)लक्ष्मी-पांडुरंगाचे महात्म्य वर्णिले आहे. वै. एकनाथ जोशीकृत 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथात (राधा)लक्ष्मी-पांडुरंगाची महती व पंढरपूरची विठ्ठल मूर्ती व श्रीगोंद्यातील पांडुरंगाची मूर्ती यातील वेगळेपण तसेच लक्ष्मी-पांडुरंगाचे सरस्वतीतीरी आगमन कसे झाले, साधुसंतांची आश्रयभमी व कर्मभूमी असलेल्या श्रीपूर (श्रीगोंदे) अध्यात्म नगरीची जशी महती वर्णिली आहे. अठरापगड जातीतील समान्य भक्तही नायभक्तीतून कसे साधुत्वाला पोहोचतात हे या ग्रंथातून पहावयास यिळते. संतू महार, ममद्या तांबोळी, वेडा ममद्या, पांडू शर्मा, प्रल्हाद महाराज, केणे महाराज, तात्यामहाराज, श्री संत शेखमहंमद महाराज या संतांचा वेगवेगळ्या अध्यायातून वर्णन केलेली यहती,

जातीपातीच्या पलिकडे जाऊन खऱ्या मानव्याचा शोध घेणारी आहे. सिद्ध साधुत्वाची असलेली नानांची वृत्ती या 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथातून जशी ठायी ठायी प्रत्ययाला येते तशी ती त्यांच्या नित्य वर्तनातही जाणवल्याशिवाय रहात नाही.

श्रीगोंद्यातील भट आळीत असलेल्या जोशी वाड्यासमोरच (राधा)लक्ष्मी-पांडुरंगाच्या मंदिराच्या पूर्वेला व पद्मावती तळ्याच्या (नामशेष) बाजूला असलेल्या पद्मावती मंदिराच्या पश्चिमेस असलेल्या पंचाच्या ओट्यावर बसून वै. एकनाथ जोशी (नाना), शंकरराव गौरीधर, विश्वनाथ गौरीधर या पंचांच्या साक्षीने गावातील लोकांच्या आलेल्या तक्रारी ऐकून घेऊन न्यायनिवाडा करत असत. न्यायनिवाडा करताना सनातनी ब्राह्मण कुटुंबात जन्माला येऊनही भेदाभेदाची कल्पना त्यांना कधी शिवली नाही. 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथायध्ये तत्कालीन जातीव्यवस्थेला डावलून ब्राह्मणादी संतांच्या बरोबरीने दीन, दलित, अल्पसंख्यांक साधुसंतांना प्रतिष्ठा देऊन वर्णिलेल्या महतीतूनही आपल्याला त्याचा प्रत्यय येतो. त्यांच्या ठिकाणी असणारी प्रत्येक समाजाबद्दलची आस्था, आपुलकी, सत्य वर्तन आणि नैतिकतेचा धाक यामुळे सर्वच समाजामध्ये त्यांच्याबद्दल आदराची भावना होती. त्यांच्याबद्दलच्या अनेक आठवणी प्रसंगपरत्वे जुनी जाणती माणसं सांगतात तेव्हा हे ऐकून समाधान वाटते. श्रीगोंद्यातील कोणत्याही समाजाचे धार्मिक विधी त्यांच्या सल्ल्याने पार पडत असत. श्री संत शेख महंमद महाराजांचा यात्रोत्सव सुरू करण्यामध्ये त्यांचा मोलाचा सहभाग होता असे काही जाणकार आठवणीने सांगतात. तसेच श्री (राधा)लक्ष्मी-पांडुरंग मंदिरातील आषाढी एकादशीचे उत्सवास आषाढ शु.१ ते आषाढ शु. १२ असा १२ दिवसांचा उत्सव त्यांनी स्वखर्चाने सुरू केला होता तो आजही मंदिरात आषाढ शु.५ ते आषाढ शु.१२ असा उत्सव साजरा केला जातो.

अध्यात्मिक कार्याबरोबरच मुलांवर चांगले संस्कार होण्यासाठी नित्यनेमाने सायंकाळी जोधपूर मारुती मंदिरात सांजवात केल्यानंतर पांडुरंगाच्या मंदिरात सांजवात करून गल्लीतील सर्व जाती धर्मातील मलांना मंदिरात एकत्र करून त्यांना रामरक्षा, शुभंकरोती, गणपती स्तोत्र शिकवत असत. वृत्तीने शिक्षक असणारे नाना मुलांवर कळत नकळत संस्कार करून आनंद मिळवत असत. अध्यात्म, संस्कार व शिक्षण ही त्रिसुत्री सांभाळत राष्ट्र प्रगतीपथावर नेण्यातही नानांचा महत्त्वाचा वाटा असल्याचे दिसून येते.

चमत्कार कथा :

अलौकिक कार्य करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीबद्दल दंतकथा, आख्यायिका किंवा चमत्कार कथा निर्माण होत असतात. त्यातील कपोलकल्पितपणा किंवा भ्रांतीचा भाग सोडून दिला तरी या लोककथांतील तथ्यांशातून आपणाला सत्याचा

शोध घेता येतो. सिद्ध संत नानांच्याबाबतही अशा काही आठवणी जनमानसांकडून व जोशी कुटुंबियांकडून आजही सांगण्यात येतात. आपल्या उमेदीच्या काळात नाना भविष्य सांगत. एके दिवशी एक महिला आपल्या आजारी मुलाला घेऊन पंचांग पाहण्यासाठी नानांकडे वाड्यात आली. नानांनी आजारी मुलाकडे पाहून त्या मातेला सांगितले, 'काही उपयोग होणार नाही. मुलाचे आयुष्य केवळ दोन दिवसांचे आहे.' ती माता रडत घरी गेली. दोन दिवसांनी मूल दगावले. नानांच्या या स्पष्टवक्तेपणाचा वडील सदाशिव जोशी यांना राग आला. ते नानांना नाथा म्हणत, 'अरे नाथा, गरीब बापड्या माणसांना अशावेळी धीर द्यायचा असतो. एकदम जिव्हारी लागणारे भाकीत करायचे नसते.' त्याचवेळी नानांनी वडिलांना सांगितले की, 'खोटे भविष्य सांगण्यापेक्षा यापुढे मी कधीच कोणाचे भविष्य सांगणार नाही.' खरोखरच पुढील आयुष्यात त्यांनी भविष्य सांगणे बंद केले आणि त्यांनी पुढे पोथ्या, पुराणाचे वाचन, लेखनामध्येच आपले आयुष्य व्यतित केले.

त्यांनी इतरांचे भविष्य सांगणे बंद केले होते तरी मात्र त्यांनी अगोदरच आपल्या मृत्यूचे भाकीत केले होते. 'श्रावण वद्य ३० शके १८९२ म्हणजेच ३१ ऑगस्ट १९७०, सोमवार रोजी दुपारी १२.०० वाजता मी आपल्या सर्वांचा अखेरचा निरोप घेणार आहे. मला समाधानाने निरोप द्या.' हे भाकीत खरे होते की खोटे होते हे पाहण्यासाठी गावातील बरेच लोक वाड्यासयोर जमले होते. सकाळपासूनच त्यांची अस्वस्थता जाणवत होती. ते मुलांना, सुनांना व नातवंडांना अगोदरच जेवण घेण्याचे सांगत होते. त्यांनी भाकीत केलेल्या वेळी माझे वडील व काका यांना जवळ बसवून घेतले व बरोबर दुपारी १२.०० वाजता सर्वांना दोन्ही हात जोडून नानांनी अखेरचा निरोप घेतला आणि जोशी वाड्यात आणि वाड्याबाहेर एकच आक्रोश झाला. हा आक्रोश अजूनही माझ्या डोळ्यासयोर आला की मन अस्वस्थ झाल्याशिवाय राहात नाही.

अखेरचा निरोप घेण्यासाठी नानांनी आपल्या दोन्ही मुलांसयोर माझ्या मृत्यूनंतर माझी समाधी आपल्या मालकीच्या श्री (राधा)लक्ष्मी-पांडुरंग मंदिरासमोर बांधा म्हणजे मृत्यूनंतरही मला माझा पांडुरंग दिसेल आणि पांडुरंगाच्या समीप पहुडल्यामुळे आत्म्यास चिरशांती लाभेल अशी अखेरची इच्छा प्रकट केली होती. परंतु आमच्या घरची आर्थिक परिस्थिती बेताची आणि भिक्षुकीवर उदरनिर्वाह करणारी असल्यामुळे माझ्या बाबा व काकांना नानांची समाधी बांधणे शक्य झाले नाही. ही खंत दोघांनाही शेवटच्या श्वासापर्यंत बोचत होती. परंतु आता पांडू शर्मांच्या भेटीसाठी अवतरलेल्या (राधा)लक्ष्मी-पांडुरंगाचे महात्म्य वर्णन केलेल्या नानांच्या 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथाचे प्रसिद्धीसाठी कित्येक महिने झपाटून ध्यास घेतलेले प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

सर यांच्या अथक परिश्रमातून आणि ज्ञानसाधनेतून आणि प्रा.डॉ. बाळासाहेब बळे यांच्या लकड्यामुळे पूर्व प्रसिद्ध झालेले 'श्रीपूर महात्म्य' गाथा पांडुरंगाचे रूपाने प्रकाशात येत आहे. हे कार्य समाधी कार्यापेक्षा कितीतरी योटे, शब्दात वर्णित न येणारे आहे. अध्यात्मसाधनेला वाहून घेतलेल्या वै. एकनाथ जोशी यांच्या अध्यात्मिक कार्याला प्रकाशात आणून त्यांना सिद्ध संतांच्या मालेत नेऊन बसविण्याचे महत्कार्य करून आमच्या बाबा, काकांच्या आत्म्यास शांती लाभ घडविण्याचे कार्य केल्याबद्दल मी प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे सर व डॉ. बाळासाहेब बळे यांचे संपूर्ण जोशी परिवाराचेवतीने शतशः आभार मानते आणि थांबते.

– शीला पुरुषोत्तय जोशी/सराफ
श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर
मोबा. ९४२१३३३७५१

*

॥ श्री लक्ष्मी पांडुरंग प्रसन्न ॥

॥ श्रीपूर महात्म्य ॥

लेखक : स्व. एकनाथ सदाशिव जोशी, श्रीगोंदा

प्रकाशक : श्री. पुरुषोत्तम एकनाथ जोशी

(आ. शु. १२ शके १८१५ - आ. व. ३० शके १८९२)

संपादक : सौ. शीला प्रदीप सराफ-जोशी, प्र.आ. २०१४

प्रस्तावना

सरस्वती नदीच्या तीरावर वसविलेल्या श्रीगोंदा नगरीला श्रीपूर, श्रीगोंदा, चांभारगोंदा अशी विविध नामाभिधानं प्राप्त झाली आहेत. मोगल-मराठे काळापासून ऐतिहासिकतेचा वारसा या नगरीला लाभला असला तरी एकेकाळी दक्षिण काशी म्हणून ही अध्यात्मनगरी लौकिक पावली होती. सर्व जातीधर्मातील साधुसंतांची प्रभावळ, साधुसंतांची कर्मभूमी असलेल्या या नगरीत अध्यात्मभव्यतेचा साक्षात्कार घडविणारी लक्ष्मी-नारायण, लक्ष्मी-पांडुरंग, सूर्यमंदिर (नष्ट), अष्टभैरव, अष्टविनायक, नवचंडी, बारा ज्योतिर्लिंग अशी विविध १०८ तीर्थस्थळं आजही थोर अध्यात्म परंपरेची आणि जातीपातीरहित निखळ भक्तिभावाची साक्ष ठेवून आहेत.

श्री संत शेख महंमद महाराज (शके १५४८ ते १६१८), राऊळबुवा (शके १५५२ ते १६१८), गोधडबुवा (शके १५४९ ते १६१८), प्रल्हाद महाराज (शके १५५० ते १६१८), केणे महाराज (शके १७५० ते १८३३) या थोर साधुसंतांचे

भक्तिसामर्थ्य याच भूमीमध्ये फळाला आले. संत शेख महंमद महाराज यांनी योगसंग्राम, पवनविजय, निष्कलंक प्रबोध आदि ग्रंथांबरोबर बरेच स्फुटलेखन केले. या ग्रंथसंपदेपैकी योगसंग्राम ग्रंथ अस्तित्वात असून वा. सी. बेंद्रे, डॉ. रा. चिं. ढेरे, डॉ. यू. म. पठाण, डॉ. शं. गो. तुळपुळे, डॉ. गंगाधर मोरजे, डॉ. भीमा मोदळे यांनी आपल्या संशोधनातून संत शेख महंमद महाराजांचे अध्यात्मिक कार्य प्रकाशात आणले. श्रीगोंदे नगरीतील अध्यात्मपरंपरा अबाधित राखण्यासाठी श्रीगोंदे जन्मभूमी, कर्मभूमी मानणारांनी साधुसंतांचे लेखन, स्थळपुराणं तसेच मंदिराकडे लक्ष देण्याची व या तीर्थस्थानाच्या उन्नयनासाठी राजाश्रय मिळविण्याची गरज आहे. अप्रकाशित स्थळपुराणांचे जतन आणि त्यांचे प्रकाशन याशिवाय या तीर्थक्षेत्राच्या लुप्त होऊ पाहणाऱ्या महतीला उजाळा मिळणार आहे.

श्रीगोंदे नगरी ही दक्षिण काशी कशी आहे याचे सप्रमाण दाखले कै. एकनाथ जोशीकृत श्रीपूर महात्म्य स्थळपुराणात पहावयास मिळतात. प्रकाशित होत असलेला 'श्रीपूर महात्म्य' स्थळपुराण ग्रंथ श्रीपूरनगरी दक्षिण काशी श्रीगोंदे तीर्थस्थानाच्या पूर्वलौकिकाला उजाळा देणारा आणि तीर्थस्थानाचे महत्त्व वाढविण्यात मोलाची भर घालणारा आहे.

कलियुगारंभी पांडू नावाच्या विप्र भक्तासाठी लक्ष्मीला श्रीपूर तीर्थस्थळी पाठवून पांडू भक्ताच्या रूपाने अवतार धारण केलेल्या वैकुंठीच्या विष्णू भगवंताची ही पुण्यनगरी. १०८ तीर्थसिद्ध दक्षिण काशी, ऋषीमुनी, साधुसंतांची आश्रयभूमी. कलियुग सुरू झाल्यावर श्रीपूर तीर्थांचे महत्त्व जतन करणारे ऋषीमुनी हिमालय पर्वती निघून गेले. तसेच राजाश्रय न लाभलेल्या या तीर्थक्षेत्राकडे पुंडलिक-पांडुरंग-विठ्ठल या रूपातूनच पाहिले गेल्याने श्रीपूर तीर्थस्थानाला मर्यादा आल्या असेच म्हणावे लागेल.

श्रीपूर तीर्थस्थानाची मूळकथा, पांडुरंग व पंढरपूरचा विठ्ठल वेगळेपण, विविध तीर्थस्थानं व वेगवेगळ्या जातीधर्मातील सिद्धसंत यांच्या कार्यावर प्रकाश टाकणारी माहिती साधू पुरुष एकनाथ जोशी यांच्या श्रीपूर महात्म्य या स्थळपुराणात ठायी ठायी पहावयास मिळते. तसेच पंढरपूरचा विठ्ठल आणि श्रीपूरचा पांडुरंग ही स्वतंत्र स्वयंभू दैवतं कशी आहेत यावर प्रकाश टाकणारा हा ग्रंथ म्हणावा लागेल. या ग्रंथातील २० अध्यायातून श्रीपूर क्षेत्रातील दैवतं, सर्व जाती धर्मातील सामान्य संतांमधील असामान्य, अलौकिक भक्तिभाव आणि लक्ष्मी पांडुरंग देवतांचे आगमन पांडू शर्मा नावाच्या भक्तासाठी कसे झाले याचे तपशीलाने वर्णन केले आहे.

पांडू शर्मा या विप्र भक्ताने गुरू गालवमुनी यांचे आज्ञेनुसार भीमा-सरस्वती नदीच्या संगमाचे उत्तरेस चार कोस अंतरावर सरस्वती नदीच्या तीरावर श्रीपूरस्थळी

तपःसाधना सुरू केली. भगवंतांनी पांडू भक्तासाठी वैकुंठातून रवानगी केलेल्या लक्ष्मीची पांडूने भेट घेऊन कृपाशीर्वाद मागितला.

हे लक्ष्मी भगवती । तुमचा महिमा थोर जगती । तप करितो या स्थळाप्रती । तुम्ही ब्रह्मज्ञान देता ॥२७॥ त्याकरिता गुरूरायांनी । पाठविले मज यास्थळी । तरी कृपा लोभ ठेवूनी । दासाला तारावे ॥२८॥

(अध्याय - ५)

अशी विनवणी केली.

जय गोविंदम् । जय गोविंदम् । जय गोविंदम् । गोपालम् । तारय तारय । तारय मात्वम् । तव पद युगुलम् । नमाम्यहम् ।

मंत्र म्हणत पांडूने लक्ष्मीच्या उत्तर बाजूस आश्रम उभारून तपारंभ केला. पांडू समाधीस्त ध्यानधारणेत असता गोविंदाने प्रकाशरूपे भेट दिली. प्रकाशरूपे पांडू भक्ताचे डोळे दिपले.

अष्टविनायक अष्टभैरव । नवचंडी, ज्योतिर्लिंग सर्व । मध्ये मानव देहाकारे अपूर्व । सूर्यच ऐसा ॥४३॥ कटीला पीत पितांबर । घागऱ्या करडोदा त्यावर । रत्नजडीत मुगुट सुंदर । सुवर्णाचा शिरी ॥४४॥

(अध्याय - ६)

असा बालरूपातील कृष्ण परमात्मा पाहून पांडू आनंदाने बेहोष झाला. बेहोष झालेल्या पांडू भक्ताला लक्ष्मीने जाणीव दिल्यानंतर अलौकिकाला पोहोचलेल्या पांडू-पांडुरंग भक्ताला परमेश्वर वर देणारच.

माझे नांव सर्वोमुखी राहिल । ऐसेच करी सर्वकाळ । माझ्यासाठी अवतरला लोक म्हणतील । ऐसे नांव धारी ॥७०॥ ऐसे मागता वरदान । एवंमस्तु म्हणाले भगवान । सर्व तेज आवरून । शिलारूप झाला ॥७१॥

(अध्याय - ६)

पांडू भक्ताचे हे भक्तिसामर्थ्य ऋषिगणांनी अनुभवल्यामुळे पांडू देवरूप झाला.

जरी गोविंद मूर्ती ही । तरी नाम पांडू सर्वत्र होई । याची विशेष खूण । मुगुटावरी शिव हे ॥८१॥ ऐशारिती ऋषीकडून । सर्व जनाकडून । धन्यत्व जोडून । पांडू लोकातीत झाला ॥८२॥

(अध्याय - ६)

अशा रीतीने पांडू भक्तासाठी लक्ष्मीने वसविलेल्या श्रीपूर स्थळी मूर्तीरूपाने गोविंदाने अवतार धारण केला. एकटीने वास्तव्य करणाऱ्या श्री (लक्ष्मी) च्या जोडीला पांडुरंग भक्ताच्या रूपाने गोविंद आले आणि तेव्हापासून श्रीपूर नगरीला (श्री+गोविंद) श्रीगोंदा नाव प्राप्त झाल्याची कथा श्रीपूर महात्म्य स्थळ पुराणात असून हीच कथा

मौखिक पद्धतीने जनमानसात आजही भक्तिभावाने कथन करण्यात येते.

जोशीकृत या स्थळपुराणात श्रीपूर क्षेत्राचे महात्म्य वर्णन करणारे स्कंदपुराणातील अनेक दाखले दिले आहेत. तीर्थांचा वास, सर्व देवतांचा निवास असे भारतातील क्षेत्र सांगण्याची ऋषींनी स्कंदाला विनंती केली असता स्कंदाने दिलेले उत्तर श्रीपूर तीर्थस्थळावर प्रकाश टाकणारे आहे.

॥ श्रीपूर नाम तत्रास्ति विश्रुते सुऽपुजितम् ॥

(अध्याय - ८)

सरस्वती-भीमा नदीच्या संगमापासून उत्तरेस चार कोसावर सरस्वती नदीच्या तीरावरील श्रीपूर क्षेत्राची महती ऋषींनी विचारली असता-

आद्यकल्पे द्वापरान्ते पांडू शर्मा भवेत् द्विज ॥३॥

(अध्याय - ८)

असे सांगितले. स्कंदाच्या या कथनाने ऋषीमुनी आचंबित झाले. पुढे ऋषीमुनी व साधुसंतांच्या तपश्चर्येमुळे या तीर्थांला श्री, गोविंद या देवतांना राष्ट्रदेवतेचा मान प्राप्त झाला. एवढेच नाही तर द्वारका, मथुरा, अयोध्या, जगन्नाथ या विख्यात राष्ट्रदेवतांच्या मालिकेत श्रीगोंदा नगरीचे महत्त्व वाढले. त्यामुळे ही केवळ पुण्यकर्म करणारांची तीर्थभूमी राहिली नाही तर

श्राद्धादिक चाऽपि नै । तत्तेषां अक्षय भवेत् । तत्र पिंडप्रदानही गयायाश्च शताधिकम् ॥११॥

(अध्याय - ८)

दुर्गातीस गेलेल्यांनाही उद्धारणारी ही वैकुंठनगरीही बनली. आजही सरस्वती नदी तीरावरील सिद्धेश्वर मंदिरासमोर असलेल्या गैरसोयीच्या विस्तीर्ण खडकावर पंचक्रोशीतील लोक पिंडदानादी विधी, अस्थिविसर्जन विधी मनोभावे करतात.

पांडुरंग हे विठ्ठलाचे संतप्रिय नांव दृश्यतः शिववाचक आणि अर्थदृष्ट्या कर्पूरगौर शिवाच्या शुभ्र वर्णनाचे द्योतक असल्यामुळे त्याचे सावळ्या विठ्ठलाशी विसंवादी सांगड का घातली गेली याचे उत्तर देता आले नाही. असे संत साहित्य व लोकसाहित्य अभ्यासकातील थोरले डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी म्हटले असून त्यांनी विठ्ठलाचा (श्री विठ्ठल : महासमन्वय, पृष्ठ-१३) पांडुरंग विठ्ठल काशी विश्वनाथ यासारखे पांडुरंग नामक क्षेत्रातला विठ्ठल असा अर्थ लावलेला आहे. (श्री विठ्ठल : महासमन्वय, पृष्ठ-४३) याप्रमाणेच श्रीगोंदा येथील पांडुरंग विठ्ठलरूप असल्याची धारणा भक्तगण व जनलोकांमध्ये दृढ झाली. तसेच श्रीपूर येथील पांडू विप्र भक्त व दिंडीरवनात पितृसामर्थ्याने परमेश्वराला बसण्यासाठी वीट भिरकावणारा पंढरीचा पुंडलिक हे समकालीन असावेत असे या स्थळपुराणावरून अनुमान निघते.

संतवाङ्मयात विठ्ठलाला माधव, गोविंद, गोपाल याप्रमाणे पांडुरंग हेही नाव मिळाले असल्यामुळे श्रीगोंदा येथील पांडुरंग म्हणजेच विठ्ठल. पंढरपुरातील रुक्मिणी विठ्ठलाचे स्वतंत्र वास्तव्य आणि श्रीगोंदा येथील लक्ष्मी व अवताररूपी गोविंद पांडुरंगाची स्वतंत्र मंदिरे यातही साम्य असल्यामुळे पांडुरंग विठ्ठल एकरूपत्वाला पुष्टी मिळत असली तरी पंढरीचा विठ्ठल आणि श्रीगोंदा येथील लक्ष्मी पांडुरंग स्वतंत्र स्वयंभू दैवतं कशी आहेत हे जोशीकृत स्थळपुराणातील दहाव्या व अकराव्या अध्यायातून सप्रमाण सिद्ध करण्यात आले आहे.

जोवरी पांडुरंग होता अज्ञात । तोवरी विठ्ठल नावेच होता ख्यात । यावरून पत्नी शेजारील मूर्तीप्रत । रखुमाई नाव होते ॥५॥

श्रीपूर येथील पांडुरंग मूर्ती व पंढरपुरातील महाराष्ट्र देवत विठ्ठल मूर्ती यात जसा फरक आहे तसाच रुक्मिणी आणि लक्ष्मी यांच्यातही आहे. श्रीपूर, श्रीगोंदा येथील पांडुरंगाची मूर्ती कटेवर हात धारण करणारी नाही तर कट्ट्यावर हात ठेवून डाव्या हातात शंख, उजव्या हाताने अर्धय देणारी, भक्तांच्या इच्छापूती करणारी, मस्तकावर शिवलिंग धारण करणारी, एकाच वेळी शैव-वैष्णवांचा एकत्रित आविष्कार घडविणारी बालरूप मूर्ती आहे. तसेच पांडुरंगाच्या उजव्या बाजूला स्वतंत्र मंदिरात वास्तव्य असलेली लक्ष्मी रुक्मिणी नाही तर दोन्ही हातात शंख धारण केलेली लक्ष्मी आहे. याचा बोध दोन्ही मूर्तीमधून जसा होतो तसाच लक्ष्मी-पांडुरंगाचे स्वयंभू निराळेपण मंदिराच्या इतिहासातून आणि स्वानुभवाच्या दृष्टांताच्या आधारेने लेखकाने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. किंबहुना यासाठीच ग्रंथनिर्मिती केल्याचा अनुभव येतो.

लेखकाने स्थळपुराणात संत गोविंद चांभार, संत शेख महंमद महाराज, प्रल्हाद महाराज, राऊळनाथ, गोधडबुवा तसेच संत संतु महार, ममद्या तांबोळी यांची सगुण साकार भक्ती स्वतंत्र अध्यायातून निर्गुण निराकाराच्या पातळीवर नेल्याचा प्रतं येतो. या ग्रंथाचे वाचन करताना लोक आणि अभिजन एकाच पातळीवरचे असून परमेश्वरासमोर सर्व सारखेच आहेत याचा ठायी ठायी अनुभव येतो. हाच या ग्रंथाचा विशेष म्हणावा लागेल. भक्तिभाव, वात्सल्यभाव, उपमा दृष्टांताचा सुयोग्य वापर, ओव्यांची सुसुत्रता आणि आशय लक्षात घेता संसारी जीवन जगूनही लेखकाने विदेही अवस्था अनुभवल्याचा प्रतं येतो. श्रीपूर महात्म्य हा ग्रंथ श्रीगोंदाची अध्यात्म महती समजावून घेण्यास जसा उपयोगी पडणारा आहे तसाच भक्तगण व अभ्यासकांना उपयुक्त ठरेल असा विश्वास वाटतो.

- प्रा.डॉ. बाळासाहेब बळे,
श्रीगोंदा

*

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्रीराम कृपा ॥

अध्याय १ ला

॥ श्रीसद्गुरूवे नमः । ॐ नमोजी गजानना । भक्तजन कामपुर्णा । आत्मारामा जगजीवना । जगत्पते ॥१॥ तुझिया आश्रये करून । बहुत पावले शुभकल्याण । त्याच हेतू करून नमन माझे ॥२॥ आरंभिले ग्रंथलेखन । श्रीपूर महात्म्य नामे करून । ज्यामाजी पांडुरंग आख्याण । महिमान सहित ते ॥३॥ तो ग्रंथ व्हावया पूर्ण । असावे वरदान । यासाठी नमन । माझे पदा ॥४॥ चारी वाणींचे मूळ । ऐसे आपुले पदकमल । ती वाणी व्हावया सुकाळ । नमन माझे ॥५॥ बाळन्त मातृका तेथून । शब्द निर्मिती मनातून । वाक्यनिर्मिती शब्दांतून अर्थबोधी ॥६॥ ती वाक्ये व्हावीत अर्थवान । वाचक मना उमज पडे पूर्ण । आणि वेधेल मन कथानकी ॥७॥ प्रेम वाढेल परोपरी । भक्ति उपजेल अंतरी । ऐशारितीची करी । वाक्य रचना ॥८॥ या करता प्रार्थना । द्यावे प्रतिभादाना । दासाची ही कामना । पुरवावी ॥९॥ आता शारदा भगवती । जी साक्षात् विद्यामूर्ति । जिच्या दर्शनेच मती । होते प्रतिभावान ॥१०॥ तिजप्रती नमन प्रार्थना ग्रंथकरी सौंदर्यवान । अलंकार साहित्य । तर्कशुद्धि आदि लालित्यपूर्ण । वैशिष्ट्य बोधसहित ॥११॥ गांभीर्य सौलभ्य रसपरिपोष । आदि सौंदर्यासी जे अगत्य विशेष । उतरेल ऐसा मतिप्रकाश । अंतरी करी ॥१२॥ आता प्रार्थना श्री रघुनंदना । परात्पर गुरू यांच्या चरणा । ज्यांचिया कृपे लेखना । अध्यात्म विद्येच्या झाले ॥१३॥ त्यांचीच कृपा प्रेरणा । या श्रीपूरी महात्म्य वर्णना । तेणेच या ग्रंथ रचना । प्रवर्तलो ॥१४॥ आता ग्रंथासी कारण । पांडुरंग देव त्याचे निवासस्थान । श्रीपूर क्षेत्र गेले लोकमनातून । मूळपीठ ते ॥१५॥ यास्तव निरनिराळ्या रिती । प्रेरिली प्रचारपद्धती । आठवण रहावी चित्ती

। पांडुरंग श्रीपुराची ॥१६॥ पांडुरंग देव अज्ञात । त्यांचे नाम मात्र जगविख्यात । हेच जे गुप्त जगात । ते उकलण्यास्तव ॥१७॥ त्याच पांडुरंगाच्या प्रेरणेने । अवलंबिली प्रचार साधने । पांडुरंग नाव देवा कारणे । कैसे हे कळावे ॥१८॥ श्रीपूर क्षेत्रच अज्ञात । तेथे पांडुरंग अवतरला । कोणासाठी अवतरला हे ज्ञात । कैसे व्हावे ॥१९॥ हे सर्व जुन्या माहितीवरून । स्कंद पुराणातील एक जुने लिखान । हाती आले त्यावरून । तर्कशुद्ध वर्णिले ॥२०॥ गोलोकीचा श्रीकृष्ण । तोच द्वापरानो झाला कृष्ण । वसुदेवाचा झाला नंदन । द्वारकेमाजी ॥२१॥ तो श्रीकृष्ण । वैकुंठीचा विष्णू भगवान सिंहासनी असता । विराजमान वैकुंठात ॥२२॥ एकाएकी आठवण । झालियाने म्हणाले लक्ष्मी लागून । पुर्वीचा एक तपोवान । तो कलियुगारंभी ॥२३॥ तो पांडू नाम धरून । करील माझे अर्चन । गुरूवचनावरून । करील तप ॥२४॥ त्या तपे करून । तो होईल सिद्धपुर्ण । त्या तपात मद्भेटीची इच्छा म्हणून । मला प्रगटावे लागेल तेथे ॥२५॥ इतकेच नव्हे त्याच्या इच्छेवरून । मला रहाणे पडेल म्हणून । आपण प्रथम तेथे जाऊन । स्थान महात्म्य वाढवावे ॥२६॥ सरस्वती तीर सांप्रत । नामे असे विख्यात तेथे एकशे आठ तीर्थ । आहेत वस्तिसी ॥२७॥ सरस्वती नदी लहान । तरी सामर्थ्य महान । ते सामर्थ्य नयनें करून । सर्वा दिसते ॥२८॥ ती मिळते भीमेस तरी तेथेच दिसे तेजोविकास । भीमाजल काढून पैलतिरास । अस्तित्व दाविते ॥२९॥ ती भीमेसच धरून वहाते । तरी आरंभी स्वतेजेच झळकते । यमुना जैसी भागीरथीते । मिळता ही दिसते स्वतंत्र ॥३०॥ तरी ऐलतिरीच ती दिसते । सरस्वती पैलतिरा जाऊन स्वतंत्र दिसते । ऐसी सरस्वती सामर्थ्ये । श्रेष्ठ आहे ॥३१॥ याचे कारण । तर्कशुद्धे अनुमान । अजड द्रव्याची साठवण । तियेमाजी आहे ॥३२॥ एरव्ही सरस्वती अल्प । भीमेपुढे तिचे काय माप । तरी हा विशेष प्रताप । यावरून ॥३३॥ तिच्यातील पावनपण । गुण ज्ञान ओळखून । त्यातही एकशेआठ तीर्थांचे एक स्थान । ऐसा प्रदेश शोधुनी ॥३४॥ तेथे आश्रम

स्थापून । करू लागले तपाचरण । तेणे प्रगटले ब्रम्हज्ञान । निश्चित केले अजड द्रव्य ॥३५॥ जड दिसते नेत्रेकरून । अजड न दिसते नेत्रेकरून । त्याचा साक्षात्कार अंतरातून होत असतो ॥३६॥ अजड हे जडाहून शक्तिशील । त्या शक्तिने युक्त सरस्वती जल । तेणेच अंतरात निर्मळ । प्रकाश होतो ॥३७॥ मात्र तपांग पाहिजे । मग निश्चये ब्रम्हज्ञान लाहिजे । हे अनुभविले ऐसे जे । ऋषिमुनी समस्त ॥३८॥ हाकारोनी सांगतात । ऐसा क्षेत्रमहिमा विख्यात । तप करिती जे तेथ । ब्रम्हज्ञान ते पावती ॥३९॥ ऐसिया स्थळी प्रगटून । वाढवावे तेथील महिमान । तुमच्या प्रगटण्यावरून । ते महात्म्य वाढेल ॥४०॥ तुम्ही तेथे राहिलियावरी । कीर्ती पसरेल जगतावरी । तीच कीर्ती पांडुच्या कर्णावरी । गुरूमुखे येईल ॥४१॥ त्यानेच तो तेथे येईल । भक्ती उत्साहे तप करील । तव मला प्रगटणे पडेल । जरूर तेथे ॥४२॥ ऐसे जे जे काही दिव्य । ते ते प्रगटविण्यास्तव । मला करणे पडते सदैव । ऐसेच काही तरी ॥४३॥ श्रीपूर क्षेत्र महिमान । पसर विण्याची पुर्वतयारी म्हणून । करावे वैकुंठ भुवन ते स्थळ ॥४४॥ ही आज्ञा ऐकून । वंदुनिया भगवान चरण । लक्ष्मी निघाली वैकुंठ सोडून । सरस्वती तिरा यावयासी ॥४५॥ इति श्री पांडुरंग महात्म्ये श्रीपूर लक्ष्मी निवास आज्ञावर्णन नाम । अध्याय प्रथम ॥ श्री तस्तत् गुर्वर्पणमस्तु ॥ (ओवी संख्या- ४५)

*

अध्याय २ रा

॥ श्रीसद्गुरूवेनमः ॥ परात्पर गुरू रघूनंदन । स्वरूपे केवळ ज्ञानधन । एकरस महान । परमात्मा तो ॥१॥ जे माझे स्फुर्तीस्थान । तेच पांडुरंग रूप महान । तयापरी साष्टांग नमन । आदरे माझे ॥२॥ सरस्वती तीर क्षेत्रावरी । रहाण्याची आज्ञा झालियावरी । लक्ष्मी सोडून

वैकुंठ नगरी । आली तेथे ॥३॥ कोणा ऋषीच्या स्वप्नात । सांगती झाली प्रगटले येथ । तंव ऋषी येऊन पहातात । तो आश्चर्य वाटले ॥४॥ पाहुनिया सुंदर ध्यान । सर्वा भासली विष्णू पत्नी समान । अलंकारादि सहीत वर्तमान । तेणे त्यांनी ॥५॥ श्री व महालक्ष्मी नामाभिधान । ठेवून केले संस्थापन । आणि श्रीपूर नामाभिधान । क्षेत्रासी दिले ॥६॥ महालक्ष्मीचे होता संस्थापन । दशदिशा भरल्या उल्हासे करून । नदी पात्रातून । एक उफाळा निघाला ॥७॥ तेणे नदीपात्र दुथडी । भरले असे सर्व घडी । फळा फुलांची झाडी । दुथडी लागली दाट ॥८॥ जणू पांडू येणार म्हणून । त्यासी न लागावे जीवन व्यवधान । यास्तव ऐसी तयारी आपुल्या सामर्थ्ये करून । महालक्ष्मीने केली ॥९॥ तेणेबहुतच कीर्ती वाढली । आणिक ऋषीमंडळी तेथे आली । तेणे वस्ती विस्तारली । ऋषीजनांची ॥१०॥ ऐसा वाढता लौकिक । श्री दर्शनास येऊ लागले लोक । वन्य व नागरिक । इतर स्थळींचेही ॥११॥ ऐसे महात्म्य वाढत राहिले । तया सवे सुशोभित्वही वाढले । भक्तांचे मन होऊ लागले । प्रसन्न तेथे ॥१२॥ भगवंताची आज्ञा लक्ष्मीसी । वैकुंठ करावे त्या स्थळासी । तेथेच प्रसन्नता नित्य मनासी । येथे झाली ॥१३॥ देवा चे कर्तृत्व अमीत । त्याचा न लगे अंत । वेदही शब्दिले येथ । माझे वर्णने किती ॥१४॥ श्रीपूर क्षेत्रभूमीत । अजडकारी द्रव्य गुपीत । तेथे तेथील खडामातीत । दिव्यत्व भरले ॥१५॥ तेच दिव्यत्व महालक्ष्मी रुपात । तिच्याची परिसरात । प्रसन्नते रूपे नित्य । दिसो लागले ॥१६॥ ही लक्ष्मी विष्णू आज्ञेवरून । येथे आली ऐसे आले वर्ण न । तरी तीच या भूमीतील अजड द्रव्य मुर्तिमान । रूपे प्रगटले ॥१७॥ त्या द्रव्याचीच मुर्तिमंत लक्ष्मी । तिचीच दडिली ही प्रसन्नता नामी । तेच द्रव्य सरस्वती जलामधुनी । तेणेच पावनता तीत ॥१८॥ तेणेच हे स्थळ । भू-वैकुंठ झाले केवळ । येणेच अर्धा निर्मळ । तपस्वी होतो ॥१९॥ पुढे तप करता ब्रम्हज्ञानी । होतोच पुर्णपणी । ऐसे क्षेत्र गुप्तत्व देवानी । लक्ष्मीरूपे प्रगटविले ॥२०॥ पांडू

भक्त भाग्याचा थोर । त्यासी न बाधावा विकल्प विकार । यास्तव हे लक्ष्मीवर । रची स्वलीलेने ॥२१॥ तयी यात भविष्यकाळ । जनहित हाच केवळ । त्याकरताच हे सकळ । करणे देवा ॥२२॥ ऐसा लक्ष्मीस देऊनी नि वास । जन लागले भक्तीस । तेणेच सर्वसुखास । पावले ते ॥२३॥ ऐसी ही लक्ष्मी भगवंताची । मुर्तिमंत खाण सर्वसुखाची । मोक्ष दावी साधकासी । येणेच मोक्षलक्ष्मी ही ॥२४॥ हिच्या दर्शने करून । यश जय श्रीलाभ भक्तालागून । म्हणून विजयलक्ष्मी नामाभिधान । हिसी आहे ॥२५॥ कामनिक भक्तासी । देते धनवैभवासी । येणेच श्री नाम हिसी । ऋषींनी दिले ॥२६॥ देवाचे ऐश्वर्य प्रसरविणारी । ही महाल लक्ष्मी खरी । येणेच शोभे नाम श्री । या लक्ष्मीसी ॥२७॥ ही श्री शोभा भगवंताची । म्हणून प्रथाच ती त्याची । देव येथे येण्याची । ग्वाहीच जैसी ॥२८॥ ऐसी कीर्ति दरवळ पसरला । तेणेच भगवान वास्तव्य भासते माणसाला । ऐशांरिती गुप्तवे राहिला । भगवान येथे ॥२९॥ भगवानास सोडून लक्ष्मी कैसी राहे । भगवाना सन्निध ती सर्व दा आहे । तेणेच ती प्रभारूपे श्रीपुरी दिसताहे । तरी भगवान तेथेच आहे ॥३०॥ प्रत्यक्ष प्रगट नव्हे । येणेच गुप्तत्वे म्हणावे लागताहे । ऐसी त्याची प्रभा- श्रीलक्ष्मी आहे । त्यादेवीसी ॥३१॥ कामना धरून । पूजिती अर्चिती । ते पावती कामनापुर्ण । ऐसे श्रीपूर महिमान । वाढ विले लक्ष्मीने ॥३२॥ अजड साहित्याने पूजिती अर्चिती । ते पावती मुक्तस्थिती । अजड साहित्ये सर्वही असती । भक्ति प्रसार ते ॥३३॥ ईश्वर काम की मोक्ष काम । हेच याचे भांडवल परम । येणेच मोक्ष धाम । देणारी लक्ष्मी ही ॥३४॥ ऐशा लक्ष्मीचे निवासस्थान । तेच पुढे होणार देवाचे ही निवासस्थान । येणेच हे स्थान । पुण्यश्लोक परम ॥३५॥ पंचक्रोश भूमीचे गुण । त्याचीच ही लक्ष्मी मुर्तिमान । येणेच मोक्षाशीया विराजमान । लक्ष्मीही ॥३६॥ तीच ही लक्ष्मी तेच हे श्री पूर । येथे नामेकरून कोणतेही तप आचरील नर । तया श्रीरमा वर । ब्रम्हज्ञान देतोच त्या ॥३७॥ ब्रम्हज्ञानाविना मोक्ष नाही । सर्व ज्ञानियांची

एकवाक्यता ही । जेथे सहज प्राप्त होई । मुमुक्षु साधका ॥३८॥
सगुणचिंतनेही येथे । तेच ज्ञान उत्स्फूर्त होते । सायासाविण लाभते
ब्रम्हज्ञान ॥३९॥ आशंका फिटून सकलही । मन निर्विकल्प होई ।
खुणा दर्शने कडून होई । बोध वाक्यांचा ॥४०॥ काशी आदि क्षेत्रासमान
। लाभ स्नानादिपासून । पुढे आठव्या अर्धात ते वर्णन । संपुर्ण आहे
॥४१॥ तरी त्याहून अधिक । निश्चये ब्रम्हज्ञान पावे साधक । तेणे पुर्ण
समाधान सुख । याची देहे भोगिती ॥४२॥ येणेच सर्व क्षेत्रात उत्तम ।
ऐसे श्रीपूर क्षेत्र सर्वोत्तम । ते भीमा सरस्वती संगम । तेथून उत्तरेस
॥४३॥ चार कोसावर हे । महालक्ष्मी निवासस्थान । ते मध्य धरून
आसमंत भूपृष्ठ हे । पाच कोसाचे ॥४४॥ त्या क्षेत्राची स्वामिनी ही ।
येणेच श्रीपूर नाम या क्षेत्रा येई । देव येणार याची प्रभा ही । ग्वाहीरूपे
॥४५॥ ऐशारिती नंदनवन । श्रीदेवीने ठेविले श्रीपूर करून । देवाच्या
सांगण्याप्रमाणे पुर्ण । पांडू स्वागतार्थ ॥४६॥ पांडुस प्रिय होईल स्थान
। त्यासी साधेल सन्निधान । ऐशा स्थळी प्रगटून । लक्ष्मी तेथे राहिली
॥४७॥ इति श्री पांडुरंग महात्मे । श्रीमहालक्ष्मी आगमन । श्रीपूर
नामभिधान वर्णन नाम । अध्याय द्वितीय ॥श्री॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु
॥ (ओवी संख्या- ४७)

*

अध्याय ३ रा

॥ श्री सद्गुरूवेनमः ॥ सद्गुरूचे महिमान । मज दिले प्रतिभा
दान । तेणेच पांडुरंग आख्यान । वर्णावया प्रवर्तलो ॥१॥ त्या महिमाने
करून । त्यासी अंतरातून नमन । आता पांडुचे पुर्ववृत्त कथन । करतो
येथे ॥२॥ श्रीपुरी प्रगटलियावरी । श्रीकृष्ण अवतार झाला गोकुळी ।
त्यापुढे द्वारके भीतरी । रहाणे घडले ॥३॥ पुढे धर्मी साधू होऊन । केले
दुष्टनिर्दलन । पुढे यादवकुल विनाशुन । निजधामा गेले ॥४॥ तोच

द्वापाराचा अंत । त्यापुढे एक दोन शतकात । एका विप्र कुलात । पांडू
जन्मा आला ॥५॥ पुर्वजन्मीचा योगी तो । उपज ताच निष्ठावंत तो ।
वय वाढे जो जो तो । जनमुखातून ॥६॥ श्रीकृष्ण कथा आल्या श्रवणात
। त्यावरून वाटली प्रीत । नित्य अंतःकरणात । चिंतन त्याचे ॥७॥ पुढे
कृष्णभेटीची वांच्छा मनात । होऊ लागली उद्दीपित । त्यातच बालावस्था
समाप्त । झाली त्याची ॥८॥ वेदाधन शास्त्राधन । येणे बुद्धिविकास
पावून । ब्रम्हज्ञानाविन मोक्ष न । ऐसा निश्चय झाला ॥९॥ तीर्थे व्रते
तपे केली । अनुष्ठाने पारायणे केली । नाना दैवते पूजिली । यज्ञयाग
केले ॥१०॥ विवाह ही झाला । परिवार वाढला । परी समाधान शांती
चित्ता । लाभली नाही ॥११॥ श्रौत स्मार्त कर्मे केली । तरी समाधान
शांती न जोडली । अतिथी सत्कारातही घडली । नाही उणिवता ॥१२॥
तरी चिर समाधान । चित्ता लाभले न । म्हणून कष्टी मन । सदा त्याचे
॥१३॥ पुढे आठवले मानसी । ब्रम्हज्ञान विना समाधान न मनासी । ते
सद्गुरूविन कोणासी । नच मिळे ॥१४॥ तो सद्गुरू कोठे हुडकावा ।
म्हणून ध्यास लागला जीवा । येणेच मनाने शोधी नवा । सद्गुरूचा
॥१५॥ हा ध्यास इतका वाढला । दुसरे काहीच न सुचे मनाला ।
त्याचा परिणाम ऐसा झाला । वेड लागले गुरूचे ॥१६॥ आन्हिक
याज्ञिक वैदिक । प्रपंचाचेही नावडे काही एक । सद्गुरू भेटीचीच
तळमळ एक । मनासी लागली ॥१७॥ दारा सुत नावडे काही । ऐसा
उदास झाला सर्वांठायी । अशनपानही । गोड न लगे ॥१८॥ इतुका
ध्यास लागल्यावर । सद्गुरू न राहती दूर । स्वप्नात दिसले मुनिश्वर ।
गालव ते ॥१९॥ ते रूप व नाव पुढे येता । जागृतीही आली क्षण न
लागता । विचार आला मना अनौता । जावे तिकडे ॥२०॥ मनस्फूर्त व
ब्राह्ममुहूर्त । पाहून नि घाला गुरू भेट्यर्थ । धन्य गालव सद्गुरूनाथ ।
मज कृतार्थ केले ॥२१॥ ऐसा विचार मनात । मुखे शब्द सद्गुरूनाथ
। जय जय सद्गुरूनाथ । सद्गुरू ऐसा ॥२२॥ अनाथनाथ दीनबंधू ।
मजसी झाला कृपासिंधू । ऐसा परमानंद उन्मादू । चढला त्यासी ॥२३॥

ऐशा रिती भजन करीत । चालत असता मार्ग क्रमित । नेमकाच आला
 आश्रमात । सद्गुरूच्या ॥२४॥ गालवमुनी साक्षात्कारी । कीर्ति होती
 कर्णावरी । ब्रह्मज्ञानी ऐसीही जनामाजी । कीर्ति होती ॥२५॥ येणेच
 स्वप्नामाजी होता दर्शन । या कीर्तिची आली आठवण । तेणे विसरले
 देहभान । चढला उन्मादू ॥२६॥ घरी न सांगता कोणासही । आला गुरू
 लवलाही । देखता गुरूमूर्ति ध्यानस्थ तरीही । मनोभावे नमस्कारिले
 ॥२७॥ हात जोडून । उभा राहिला लावूनी नयन । गुरूमुखाकडे पूर्ण ।
 लक्ष ठेवूनी ॥२८॥ ऐसा किती वेळ गेला । परी विकल्प न मना
 शिवला । लक्षावरून न ढळला । नयनकटाक्ष ॥२९॥ ऐसा एकनिष्ठ
 अचल भाव । दिसो येता सद्गुरूराव । उचंबळून करूणार्णव । नेत्र
 उघडिले ॥३०॥ तोच पांडुचरणी लागला । सद्गुरो तारा तारा मला ।
 कंटाळलो या भवाला । समाधान नसल्याकारणे ॥३१॥ हे ऐकताच
 पांडुचे बोलणे । हात फिरवून उठविला त्याकारणे । शीण झाला
 तुजकारणे । बैस खाली ॥३२॥ क्षेत्रकुशल वर्तमान । विचारून केला
 प्रश्न । काय निमित्ते आगमन । आज तुझे ॥३३॥ पांडु बोले नम्रत्वेकरून
 । मनीची रुखरुख निघेन । पावावे अक्षय समाधान । ते न जोडल्याने
 ॥३४॥ नावडे दारा सुतधनो । ऐसे उदास झाले मन । कृष्णदर्शन व
 ब्रह्मज्ञान । याचाच ध्यास सदा ॥३५॥ दुजे प्रिय वाटेच न । अन्यत्र
 लक्षच लागे न । ही तळमळ हरावी म्हणून । व्रते तीर्थे केली ॥३६॥
 यज्ञयाग केले तरी । तळमळ न गेली मनी । याकरता योग्य मार्गाची
 अंतराभी तरी । लागली चिंता ॥३७॥ त्याकरता चरणी शरण । तरी
 मार्ग सांगावा मज लागून । ऐसे म्हणता गहिवरून आले त्यासी ॥३८॥
 शिर पदावरी ठेवून । न्हाणिले प्रेमाश्रुंनी चरण । मग गुरूमाये कुरवाळून
 । उठविले त्यासी ॥३९॥ सामोरे बैसविला । कर्णी तारकमंत्र दिला ।
 विवेक सांगितला । निश्चित इच्छापूर्तीचा ॥४०॥ दक्षिणेस श्रीपूर नामे
 क्षेत्र । आहे परम पवित्र । तेथे तप करणारा असताही अपात्र । पावतो
 ब्रह्मज्ञान ॥४१॥ ऐसी त्याची ख्याती । म्हणून सांगणे तुजप्रती । तेथे

जाऊन उत्तम रीती । करी तप ॥४२॥ मुखी तारकोमंत्रोच्चार । अंतरी
 भगवानमूर्ती । सुंदर अष्टवर्णात्मक । गिरिधर द्विभुजाकृती ॥४३॥ श्याम
 सुंदर लावण्य । पितांबर परिधान । कौस्तुभमणी भूषण । वैजयंतीमाला
 ॥४४॥ शिरी मुगुट सुंदर । ऐसा घ्यावा निरंतर । डोळे झाकुंनिया क्षणभर
 । श्वास रोधोनी ॥४५॥ ऐशारिती ध्यानाभ्यास । तोच एक तपाभ्यास ।
 याने स्थिरपण येईल मनास । तीच समाधी ॥४६॥ ऐशा समाधी स्थितीत
 जितुके अधिक । राहणे होय तोच काळ सिद्धीदायक । हेतुसिद्धी
 निश्चयात्मक । येणेच जोडेल ॥४७॥ या तुझ्या तपात । हेतूसहित ।
 भविष्यात बहुत । साठलेला आहे ॥४८॥ तेणेच पुण्यश्लोक नरात । तू
 होशील विख्यात । तुझे नाव जगात । सर्वांमुखी राहील ॥४९॥
 सद्गुरूनाथ हे बोलत होते । परी पांडुचे चित्त तेथे नव्हते । तो रंगला
 होता श्रीरूपाते । पाहुनिया ॥५०॥ सद्गुरूंनी अनुग्रह दिल्यावर । कृष्णरूप
 वर्णिता अंतर । पाहू लागले तेच सुंदर । रूप पुढे ॥५१॥ ऐसी समाधी
 स्थिती बाणली । पुढे काही वेळाने सावधानता आली । पुन्हा जोडुनी
 अंजुली । गुरूपदी लागला ॥५२॥ आणि आज्ञा घेऊन सत्वर । मनी
 चिंतीत रमावर । श्रीपूर वैकुंठनगर । तिकडे निघाला ॥५३॥ इति श्री
 पांडुरंग महात्म्ये । पांडूवृत्त कथन नाम अध्याय तृतीय ॥ श्री ॥ तस्तत्
 गुर्वर्पणमस्तु ॥ (ओवी संख्या ५३)

*

अध्याय ४ था

॥ श्री सद्गुरुवेनमः ॥ भक्तकामकल्पद्रुम । प्रभो तुम्हाप्रती हे
 नाम । हा गुण सर्वोत्तम । तुम्हा अंगी ॥१॥ येणेच आर्त जिज्ञासू
 अर्थार्थी । ज्ञानीही तुज भजती । भावा ऐसे तयाप्रती । तुम्ही होता ॥२॥
 हा लौकिक ऐकून । आलो पदाते शरण । करू लागलो कथन । चरित्र

आपुले ॥३॥ मागील अध्यायाच्या अंती । दंडवत करून गुरूप्रती ।
 पांडू निघाला पुढती । तो गुरू म्हणाले ॥४॥ पांडो भगवंताचे दर्शन व
 ब्रम्हज्ञान । ही जीव आत्म्याची सोयरिक म्हणून । येथे पायिकाचे भान
 । काही नको ॥५॥ पायिक काही मनी न राहिल । तरच ही सोयरिक
 होईल । तरच ऐक्यत्व जोडेल । राहिल स्थिर बुद्धी ॥६॥ देवासी
 सोयरिक करणे । हे घडे ऐसे कठीणपणे । यास्तव दृश्यभासप्रेमा उडविणे
 । पहिले कार्य ॥७॥ ऐसा जो असेल । तो कृष्णास आवडता फार ।
 सोयरिक निर्धार । तेथेच होते ॥८॥ देव भेटीचे वर्म हे । आधी सांभाळावे
 । मग तप आरंभावे । श्रीपुरी तू ॥९॥ गृहद्वारा सुत काहीही । अंतरात
 नसावे लवही । तर्थाच भेट निश्चयी । देवाची होते ॥१०॥ श्रीपूर क्षेत्र
 मोक्षदायी । तेथील देवताही मोक्षदायी । तरी मनात असता दृश्य काही
 । ध्यान न स्थिरे ॥११॥ स्वस्वरूप समाधी नाही । जोवरी ब्रम्हज्ञान
 नाही तोवरी तळमळही । न शमे कदा ॥१२॥ देवाविन काही प्रिय
 नसावे । तीच एकनिष्ठ प्रिति आहे । तयासीच भेटी होये । देवाची तपांती
 ॥१३॥ देहसंबंधी कुणीही । मनी नच यावी । जवळी असली तरीही ।
 आठव न व्हावा ॥१४॥ तयीच तेथे रहातो भगवान । याची मनात ठेवी
 आठवण । या देवाच्या सोयरिकेस विघ्न । दृश्याठव हा ॥१५॥ ऐसी
 दक्षता ठेवून । श्रीपुरी करी तपाचरण । एक कृष्ण भगवान । मनी
 धरूनी ॥१६॥ यावर पांडू बोले । माझे लग्न आहे झाले । पुत्रकन्या
 स्नुषा जामात आले । परी वितले मन ॥१७॥ सोडून त्या सर्वांना ।
 लागलो तुमच्या चरणा । त्यांचे मागे काय हे मना । नाही उमजत
 ॥१८॥ हेतुसिद्धी नंतर । पुन्हा पाहीन प्रपंच हा न मनी विचार । ऐसा
 आस प्रेमापार । उडाला अंतरीचा ॥१९॥ दृश्याविषयी ऐसी । निष्ठुरता
 भिनली मानसी । त्यात आपल्या कृपेचि उसि । तेणे उंचावले मन
 ॥२०॥ ऐसे ऐकून पांडुचे उद्गार । संतोषले सद्गुरूचे अंतर । पुढे
 सांगितले खुलासेवार । पांडूलागी ॥२१॥ दक्षिण दिशेस आहे श्रीपूर
 येथून बहुत दूर । तरी धरून भीमातीर । वामांगे जाता ॥२२॥ भीमा-

सरस्वती संगम आढळेल । तेथून उत्तर दिशा धरून चाल । तरी पुर्वतीरेच
 चाल । सरस्वतीच्या ॥२३॥ भीमा-सरस्वती संगम । याचीही खूण
 एक परम । सरस्वती छोटी तरी पराक्रम । आगळाच तिचा ॥२४॥ ती
 भीमेस जेथे मिळते । तेथेच ती भीमेसी एकजीव न होते । पैलथडी
 जाऊन जुळून चालते भीमेसी । दिसते ऐसे ॥२५॥ पुढे काही अंतरावर
 । एकजीव होऊन होते एकधार । हा दिसेल चमत्कार । तीच जाण
 सरस्वती ॥२६॥ तिचे पुर्वतीर धरून । येई ऐसे परतून । पुढे येईल
 दिसून । दाट झाडी ॥२७॥ फळाफुलांनी लकडलेली । ऐसी दिसेल
 दुथडी । तीच शोभा खरी । भगवंता अस्तित्वाची ॥२८॥ श्रीरूपे ज्योत्सना
 । ऐसी संतोषवील मना । तोच लक्ष्मीचा ठिकाणा । श्रीनाम त्या ॥२९॥
 तेथे जाऊन । उत्तम स्थळ पहा शोधून । आश्रम बांधून । तेथे रहा
 ॥३०॥ तारकयंत्र मुखी नित्य । ठेवून आचरी तपाव्रत । आवडीचे
 कृष्णरूप मनात । चिंती तची ॥३१॥ दोन्ही युक्त होता ध्यानयोग ।
 तेणेच साधेल स्वरूप संयोग । होता समाधी योग । तोच जाण ॥३२॥
 स्वस्वरूप प्रकाश । तेथे होता मनाचा वास । त्याचा उमज पडता
 मनास । ब्रम्हज्ञान तेच ॥३३॥ तेथे स्थिर होता मन । तो कृष्ण भेटीस
 अधिकारवान । तरी दक्ष राहून । तप करी ॥३४॥ तो दंडकारण्य देश ।
 तो सर्वही पुण्यप्रदेश । ऋषीमुनींचा नित्य वास असलियाने ॥३५॥ येथे
 सत्कृत्येच नित्य होतात । येणेच पुण्यप्रदत्व त्याप्रत । ऐशा या देशात ।
 काही स्थळे ॥३६॥ विशेष पुण्यवान आहेत । त्यात श्रीपूर एक विख्यात
 । याचा महिमा सर्वात । अधिक आहे ॥३७॥ त्याचे वर्णन आठव्या
 अध्यायात येईल पुर्ण । भगवंतानीच रहाण्यास । निवडिले स्थान । ऐसे
 श्रीपूर ते ॥३८॥ तेथे जीवनचिंता काहीच नसे । भविष्यकाळार्थ भगवंते
 केले ऐसे । ते जीवन तुज लाभतसे । तरी भोग सुखे ॥३९॥ ऐसे ऐकता
 गुरूवचन । पांडू बद्धांजली होऊन । चरणी साष्टांग नमन । घालता
 झाला ॥४०॥ तोच सद्गुरू उठविला । मस्तकी वरदहस्त ठेविला ।
 क्षेत्रकुशल यशस्वी हो दिला । आशीर्वाद ॥४१॥ सावधान सावधान

। निरोप दिला ऐसे म्हणून । पांडू निघाला नामस्मरण । मुखे करीत दक्षिणे ॥४२॥ इति श्री पांडुरंग महात्म्ये पांडू श्रीपूर निर्गमन नाम अध्याय चतुर्थ ॥ श्री ॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु ॥ (ओवी संख्या- ४२.)

*

अध्याय ५ वा

॥ श्री सद्गुरुवेनमः । श्री सद्गुरुचे महिमान । मज दिले प्रतिभादान । तेणेच पांडुरंग आख्यान । वर्णावया प्रवर्तलो ॥१॥ त्याच महिमाने करून । तथासी अंतरातून नमन । पांडू मुनीचे वर्णन । पुढे चालू ॥२॥ अंतरात कृष्णरुपाचे चिंतन । मुखाने नामस्मरण । करावे वादन । तालबद्ध ॥३॥ जय गोविंद । जय गोविंद । जय गोविंद । गोपालम् ॥४॥ तारय तारय । तारय मां त्वं । तवपद युगलं । नमात्म्य हं ॥५॥ ऐसे मुखे भजन म्हणत । पांडू निघाला दक्षिणेप्रत । गुरुप्राप्तीच्या आनंदात । उल्हासाने ॥६॥ ऐशारीती मार्गक्रमिता । शीणभाग न शिवला चित्ता । श्रीपुराची वाट क्रमिता । आनंद उफाळे ॥७॥ ऐसा आक्रमिता मार्ग । पावला भीमा सरस्वती संयोग । संगम वैशिष्ट पाहून अंतरंग । अतिप्रसन्न झाले ॥८॥ म्हणे भगवंता तुझे कर्तृत्व अतर्क्य । म्हणतात ज्ञाते लोक । तो त्यांचा विवेक । येथे उमजला ॥९॥ सरस्वती नदी केवढी । भीमा नदी केवढी । तरी काटीत जाते पैलथडी । सरस्वती भीमाजला ॥१०॥ एवढी शक्ती सरस्वती जलात । ठेवणारा तुच समर्थ । नाना तीर्थ मी पाहिलीत । परी ऐसे न दिसे कोठे ॥११॥ यमुना भगिरथीशी मिळत । परी ऐलतीरीच स्वतंत्र दिसते । येणेच शक्ति-सामर्थ्य मोठे । सरस्वतीचे यमुनेहून ॥१२॥ ऐसे देवाचे कर्तृत्व आठवून । केले संगम स्थानासी वंदन । स्नानसंध्या तर्पण । वडिलांचे केले ॥१३॥ नंतर दोन्ही हात जोडून प्रार्थिता सरस्वतीलागून । तुझ्या सामर्थ्याची ही खूण । प्रत्यक्ष

पाहिली ॥१४॥ त्यावरून तुझे घडता स्नान । महादोषांचे झालेच हनन । याविषयी शंकाच न माझिये मनी ॥१५॥ मग जलपान करता । ज्ञान प्रकाशेल यात संशय न चित्ता । गुरुवचनाची पहिली सत्यता । ऐसी आली ॥१६॥ तू भेटता मोठ्याला । तुझा नूर नाही बदलला । यावरून विश्वास मनाला । वाटला ऐसा ॥१७॥ मोठ्यासीही भेटता स्वत्वपण । न सांडिता त्यात झालीस विलीन । पुढील कार्यार्थावरून । देवे तुज ऐसे केले ॥१८॥ भीमा सरस्वती एक होऊन । तिसरी सिना मिळून । चंद्राकार होऊन । एक महिमा वाढली ऐसी । तू महापुण्यरासी । तुज प्रती नमो नमो । तारी तारी माते प्रार्थना ही ॥२०॥ तुझ्या आश्रयाने करी तपाचरण । ऐसे सद्गुरूचे आज्ञापन । म्हणून पावलो हे स्थान । तरी आश्रय द्यावा ॥२१॥ इतुके प्रार्थून । थोडेसे केले जलपान । तरी पूर्वतीर धरून । उत्तरेस निघाला ॥२२॥ तो काही अंतरावर । दाट झाडी दिसली सुंदर । ते पाहुनियाच पांडुचे अंतर । सुखावले ॥२३॥ त्यासी सद्गुरूची स्मृती आली । जी जी खूण त्यांनी सांगितली । ती ती अनुभवा येऊ लागली । तेणे सुख वाटे अती ॥२४॥ झाडीत येता फळे मधुर । त्याचा आस्वाद घेत घेत आला लक्ष्मी तीरावर । मग श्रीस करून नमस्कार । प्रार्थिता झाला ॥२५॥ हे लक्ष्मी भगवती । तुमचा महिमा थोर जगती । तप करितो या स्थानी त्याप्रती । तुम्ही ब्रह्मज्ञान देता ॥२६॥ त्याकरता गुरुरायांनी । पाठविले मज या स्थानी । तरी कृपा लोभ ठेवूनी । दासाले तारावे ॥२७॥ इतुकी प्रार्थना करता । एक आवाज आला कर्णावरूता । पांडो तुज तपाकरता । सन्निधच स्थान आहे ॥२८॥ तेथे आश्रम उभारून । करी तपाचरण । सुखेत्रेव कल्याण । तुझे साधी ॥२९॥ हा आवाज ऐकूनिया । पांडू पाहे इकडे तिकडे ठाया । परी कोण बोलिले याच्या निर्णया । न येता आले ॥३०॥ तरी अंतरे देवीनेच हे । बोलिले मनात घेई निश्चये । तरी परोपरीने नमुनी पाये । कृतज्ञता मानिली ॥३१॥ वैकुंठीचे भिधान । ते हे महालक्ष्मी रत्न । तेणे दिले आश्रयस्थान । तयाप्रती ॥३२॥ त्याच्या भाग्यासी काय उणे

। त्याचे भाग्य वर्णावे कोणे । भगवंताचेच ऐश्वर्य बाणे । तयालागी ॥३३॥
 ऐसा पांडूस मिळता आधार । पांडुचा झाला निर्धार । लक्ष्मीस सोडून दूर । न रहाण्याचा ॥३४॥
 बालकासी जैसी माता । सांभाळीतसे तत्त्वता । न विसंबावा या करता । त्याच्या सन्निध वागणे ॥३५॥
 ऐसे उमजून मनास । पांडूस झाला हर्ष । सद्गुरू वचनावर विश्वास । अती वृढ झाला ॥३६॥
 हे रमा पावन तीर्थ । मोक्षलक्ष्मी जागृत नित्य । तेथे भगवान वास्तव्य निश्चित ।
 ऐसाही विश्वास बसला ॥३७॥ येथे तपाचरणांनी । निश्चयेच होईल भगवंत भेटी ।
 ऐसाही विश्वास पोटी । वृढ झाला ॥३८॥ त्याच विश्वासे करून । प्रति आश्रमासी भेटून ।
 ऋषीसी विचार विनिमय करून । आश्रम स्थान निश्चित केले ॥३९॥
 वैकुंठी देवानी श्रीस सांगितले । तेच श्रीने पांडुसी निवेदिले । तेच स्थान पसंत झाले ।
 पांडुस सर्वांच्या विचारे ॥४०॥ तेच लक्ष्मीच्या उत्तर बाजूस । रम्य स्थान जे विशेष ।
 तेथे आश्रम बांधून तपास । करता झाला पांडू ॥४१॥ इति श्री पांडुरंग महात्म्येच श्रीपुर महात्म्ये पांडु
 आगमनच आश्रम संस्थापन नाम अध्याय पंचम ॥श्रीः॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु (ओवीसंख्या ४१)

*

अध्याय ६ वा

॥ श्री सद्गुरूवेनमः ॥ मोक्ष नामे करून । देवादिक वंदिती जिचे चरण ।
 तीच महालक्ष्मी जनकल्याण । करीत राहिली येथे ॥१॥ त्या महालक्ष्मीते वंदून ।
 वर्णिती पुढे पांडू आख्यान । जो सकळ जना पुण्यपावन । आजही आहे ॥२॥
 ज्याकरता लक्ष्मीस श्रीपुरी पाठविले । ते पांडू आगमन येथे झाले ।
 आश्रमास्थान निवडून । राहिला तेथे ॥३॥ उत्तम मुहूर्त पाहून ।
 पांडुने आरंभिले तपाचरण । दिनचर्या तधीपासून । लावून घेतली ॥४॥
 गुरूवार पुष्यनक्षत्र । अमृतसिद्धी योगावर । सुर्योदय

समय शुभवेळ । शिवालिलिखित ती ॥५॥ तपाभ्यास अखंड व्हावा ।
 यास्तव दिनचर्येचा लाविला जिवा । पहाटेसच उठून स्मरावा । कृष्णदेव ॥६॥
 आरंभी करून गुरूपद नमन । मग ध्यातसे श्रीकृष्ण । पुढे वैखरीचे चिंतन ।
 कृष्ण नामाचे ॥७॥ शौच विधी मुखमार्जन । पुढे चक्रतिथी स्नान ।
 आश्रमापासून हे स्थान । कदमे शंभर ॥८॥ तेथे करून संध्यावंदन ।
 अर्घ्यप्रदान सुर्योपस्थान । गायत्री मंत्राचे पुरश्चरण । शास्त्ररिती ॥९॥
 सूर्य नमस्कार । लक्ष्मीपूजा षोडशोपचार । पुढे पुर्वाभिमुख मृगासनावर ।
 बसून ध्यानधारणा ॥१०॥ पद्मासन की बद्धासन । घालून सद्गुरूचे पद्मस्मरण ।
 पुढे नासिकाग्र दृष्टी ठेवून । ध्यान कृष्णाचे ॥११॥ श्वास निरोधून एकाग्रचित्त ।
 कृष्ण नाम कंठात । ऐशारिती नियमित । काळ ध्यानधारणा ॥१२॥ ध्यानोत्तर काळात ।
 मध्यान्ह संध्या नियमित । पुढे फलाहार । स्वस्थ चित्ते भोजन ॥१३॥
 पुढे स्वाध्याय पाठांतर । अध्यात्म श्रवण विचार । पुजासाहित्य संभार ।
 मेळवून आणी ॥१४॥ पुढे सायंसंध्या झाल्यावर । पुजा आरती प्रार्थनेनंतर ।
 किंचितसा फलाहार । श्रवणाचे मनन ॥१५॥ आराध्याचे चिंतन ।
 स्वाध्यायाचे मंथन । करीत निद्राधीन । होणे त्याचे ॥१६॥ पुन्हा पहाटेस उठून ।
 पूर्ववत चालवी क्रमसाधना । ऐशारिती तपाचरण । दृश्य बंधन रहीत ते ॥१७॥
 येणे ऐसे झाले । चित्त कृष्णरूपी राहे रंगले । याचेच नाव अंतरंग वाहिले ।
 श्रीकृष्णाशी ॥१८॥ ऐसा नित्य नेम चालिला । ध्यानधारणेत अधिक काळ जाऊ लागला ।
 तेणे उत्कटता नेमाला । आली त्याच्या ॥१९॥ सुक्ष्मत्वे तेज चढू लागले ।
 चित्ताचे चांचल्य मोडू लागले । निश्चयत्व बाणू लागले । वृत्तिलागी ॥२०॥ अंगी तेजस्विता चमकू लागली ।
 आत्मज्योती अंतरी प्रकाशली । नवनवरूपे दिसो लागली । आत्मदर्शने ॥२१॥
 श्रवणी ऐकिले की पूर्वी पढिले । ते सर्व खुलासेवार उमजू लागले ।
 खुणा दर्शने भेटू लागले । आशंका संशय ॥२२॥ कधी स्वप्नी कधी चिंतनी ।
 कधी श्रवणात कधी मननी । कधी एकाएकी अंतःकरणी । होई प्रकाश ॥२३॥
 ऐसी प्रकाशने होत गेल्याने

। समाधान उंचावू लागले तेणे । निश्चलता क्रमाक्रमाने । वाढू लागली ॥२४॥ याचा परिमाण । ध्यान कालाचा उंचावला क्रम । तेणे दिनचर्येचा कार्यक्रम । विस्कळित झाला ॥२५॥ पुढे जो कार्यक्रम काळ गेला । तो क्रम सुटत गेला । पुढे पुढे मुख्य ध्यानधारणेली । लागले रक्षावे ॥२६॥ पुढे तो ही काळ अधिक झाला । जेव्हा सावधपण येई त्या वेळेला । स्नानसंध्यादी नेमाला । उरकून ध्यानी बसे ॥२७॥ पुढे साठही घटकावर । समाधी योग होत गेला स्थिर । ऐसे होता दिनचर्या सावधपणावर । अवलंबून राहिली ॥२८॥ पुढे दिवसा-दिवसाची ही । ध्यान समाधी स्थिर राही । ऐसे होता मनही । रामचि झाले ॥२९॥ याचेच नाव ब्रह्मस्वरूपासी । ऐका पावला मनेसी । याचा दाखला प्रतीसी । जनांच्या येऊ लागला ॥३०॥ महिनो-महिने समाधी उतरेना । येणे जन येऊ लागले दर्शना । कीर्ति वाढली तेणे जनमना । अपेक्षा वाढली ॥३१॥ तेथील सर्वही तपस्वी जन । पांडुची ही अवस्था पाहून । म्हणू लागले हा धन्य । आम्हा सर्वात ॥३२॥ एकदा तर ऐसे झाले । वर्षही समाधीत निघोन गेले । जनांचे ऋषींचेही झाले लक्ष पांडू ॥३३॥ सर्वही जन । बसले पहावया पांडुचे सावधान । ऐसे होता महालक्ष्मी भगवान । विष्णुने प्रार्थिती झाली ॥३४॥ इतक्यात उत्तर दिशेकडून । प्रकाशझोत येतोसा आले दिसून । तो भिडता जवळ येऊन । सर्वा अंधेरीच आली ॥३५॥ इतुक्या वेळात । प्रगटले भगवान मूर्तीमंत । जैसे पांडुच्या मनात । ध्यान त्या ऐसे ॥३६॥ किंबहुना त्याहूनही अधिकोत्तर । लक्षणी प्रगटला रमावर । परी पांडू नसल्याने देहावर । लक्ष्मीस सांगे श्रीहरी ॥३७॥ सावध करावे यासी । ऐकून लक्ष्मी सूक्ष्मसी । होऊन प्रवेशली मानसी । तयाचिया ॥३८॥ तेथील आत्मज्योती दिमी । लोपवून दिली जागृती । उघडून पाहे नेत्रपाती । तो अपूर्व देखिले ॥३९॥ कोटी सूर्य सम प्रकाश थोर । तरी कोटी चंद्रासम शितल । ऐसा बाल देहाकार । आठ वर्षाचा ॥४०॥ तो देहाकार तेजोमूर्ती । तेजोवलयाच जैसी दिमी । छोटेसे सिंहासन त्यावरती । उभी ऐसी देखिली ॥४१॥

तेजोवलया तरी प्रभावळी सम । त्यातही देवता नामवंत उत्तम । दिसो लागल्या विषम । तेजोरूपे ॥४२॥ अष्टविनायक अष्टभैरव । नवचंडी ज्योतिर्लिंगे सर्व । मध्ये मानव देहाकारे अपूर्व । सूर्यच ऐसा ॥४३॥ कटीला पीत पितांबर । घागऱ्या कडदोरा त्यावर । रत्नजडित मुगुट सुंदर । सुवर्णाचा शिरी ॥४४॥ वरती उपासना दैवत । की महान भक्त । ऐसे शिवरूप प्रतिष्ठित । दिसो आले ॥४५॥ रूद्राक्ष कुंडले कर्णामाझारी । कपाळी मळवट केशरी । कस्तुरीचा टिळा वरी । दंडी पदके सोन्याची ॥४६॥ मनगटी पाटल्या कडी सोन्याची । गळ्यात माळा वैजयंतीची । उरी शोभा श्रीवत्साची । कौस्तुभमणी सहित ॥४७॥ यज्ञोपवीत व रत्नहार । याने स्कंध कंठ शोभे सुंदर । दक्षिण हात ध्वज वज्र चिन्हे त्यावर । ऐसा उताणा उभा ॥४८॥ भकास वाटावे मागेवर । ऐसा तो सत्यकर । वामहस्ते शंख विशाल । अज्ञानाचा रक्षिता ऐसा ॥४९॥ पायात घागऱ्या तोडर । सनकादि स्तवितात समोर । कीर्ति गातात नारद तुंबर । देव वंदितात ॥५०॥ ऐसा परमात्मा श्रीकृष्ण पाहून । आनंदले पांडुचे मन । परी विस्मयही थोर होऊन । दिड्मूढ झाला तो ॥५१॥ तेव्हा लक्ष्मीने स्मरण । दिले पांडू लागून । तू इच्छितोस ज्याचे दर्शन । ते पुढे उभे तुझ्या ॥५२॥ त्यासी करूनिया वंदन । घेई इच्छे ऐसे मागून । इतक्यात बोलिले भगवान । वर मागे ॥५३॥ हे ऐकताच कर्णी । अंतरी प्रेरणा आली । प्रार्थावे म्हणूनी । तत्काक्ष शिरसाष्टांग नमस्कार घालोनी । प्रार्थू लागला ॥५४॥ भगवंताचा चरणस्पर्श भाळास । होता वाढला उल्हास । विस्मय सर्व विलयास । गेला त्याचा ॥५५॥ देवास प्रार्थिता झाला । तो ज्ञानच बोलू लागला । विशुद्धबुद्धी हेच वीर्य ज्यांचे त्या तुम्हाला । माझे नमन हे ॥५६॥ ती विशुद्ध बुद्धी अंतरी प्रवेशता । सर्वत्र झालो तवरूप पाहता । येणे तुजहून अन्यथा । न दिसे काही ॥५७॥ चराचर विश्व सर्वही तुजहून भिन्न नाही । ऐसा दृढ निश्चय बुद्धी घेई । तेणे ऐसे झाले ॥५८॥ मागावे जे वाटले होते । ते आटले सर्व ते । विश्वंभर ऐसा तू ते । अद्वैते पाहे ॥५९॥ मी आणि तू गेले । तुझे वीर्य

समर्थ । तो तू निराकार भगवंत । साकार रूपे मजप्रत । वर माग म्हणसी ॥६१॥ तरी देवा साकार । रूपे दिससी सुंदर । ध्वज वज्र चिन्हे अंगावर । दाविता न ऐश्वर्य तुझे ॥६२॥ तेणेच षड्गुणैश्वर्य । असल्याने वंदिली पाय । ब्रह्मदेवादी सर्व देववर्य । त्या तुज मी नमितो ॥६३॥ ऐशा साकार रूपाने । मीही शरण नित्य पदाने । प्रभो प्रसन्न तुम्ही वरदानाते । मजवरी ॥६४॥ तुझे रूप हे परम सुंदर । नयनाला दिसते मनोहर । माझी दृष्टी न घे माघार । ऐसा सुंदर तू ॥६५॥ याच सुंदर रूपात । तू रहावेस येथ । माझे नाव चालवीत । राहे लोकहिती ॥६६॥ जे जे जैसे भजतील । तैसे पुरवी त्यांचे सकळ । तुझ्या हेतूने भजतील । उद्धरी त्यासी ॥६७॥ ऐशा रिती आर्च जिज्ञासी । अर्थार्थी ज्ञानाभिलाषी । संतोषवी त्यासी । ते- ते देऊनी ॥६८॥ मला वर देण्यास । तू प्रगटलास या ठाय्यास । तसे नित्य येथे रहावेस । जनहित करीत ॥६९॥ माझे नाव सर्वांमुखी राहिल । ऐसेच करी सर्वकाळ । माझ्यासाठी अवतरलास लोक म्हणतील । ऐसे नाव धरी ॥७०॥ ऐसे मागता वरदान । एव्मस्तु म्हणाले भगवान । सर्व तेज आवरून । शिलारूप झाला ॥७१॥ तव पांडू दर्शनास । आलेल्या सर्व जनास । दिसले जे दृश्य । ते हे ऐसे ॥७२॥ प्रकाश सर्व मावळला । पूर्ववत प्रकाश झाला । तो दिसले नयनाला । पांडू देहावर ॥७३॥ तत्काळ तेथ जाऊन । घेत असता पांडू दर्शन । तो तेथेच सन्निधान । सुंदर मुर्ति दिसली ॥७४॥ ते पाहून सर्व जन । विचारिते झाले पांडू लागून । तो पांडूने सांगितले वर्तमान । झाले सर्वही ॥७५॥ तेव्हा ऋषी मंडळीनी । पांडूचे अंतरंग हा म्हणुनी । पांडुरंग नाम लावुनी । पांडूस म्हटले ॥७६॥ पांडो तुझ्या सहवासे करून । आम्हास हे परब्रम्ह दर्शन । येणेच तू व आम्ही धन्य । जगामाजी ॥७७॥ जो निर्गुण निराकार । तो तुजस्तव झाला साकार । येणेच तू भाग्यवंत थोर । देव आकळला ॥७८॥ तुझे अंतरंग ऐसे हे । आम्हा कदाच कळले न हे । आता उमगले सर्व हे । भक्तियान तू कैसा ॥७९॥ पांडुचा नित्य रंग । पांडू ज्या रूपात नित्य दंग । ऐशा अर्थी

पांडुरंग । नाम देवा ॥८०॥ जरी गोविंद मुर्ती ही । तरी नाम पांडुरंग सर्वत्र होई । याची विशेष खूण ही । मुगुटावरी शिव हे ॥८१॥ ऐशारिती ऋषीकडून । सर्व जनाकडून । धन्यत्व जोडून । पांडू लोकातीत झाला ॥८२॥ इति श्री पांडुरंगेच श्रीपूरमहात्म्ये पांडू तपसिद्धीच पांडुरंगावतार वर्णन नाम अध्याय षष्ठः ॥श्री॥ तस्तत् गुर्वर्पणमस्तु ॥ (ओवी संख्या ८२)

*

अध्याय ७ वा

॥ श्री सद्गुरूवेनमः ॥ मोक्षश्रिया विराजित । ऐसा जो श्रीमंत । तोच पांडू निमित्त । अवतरला श्रीपुरी ॥१॥ तयासी नमन । करून करितो महात्म्य कथन । तो प्रगटल्यापासून । दोन देवता येथे झाल्या ॥२॥ आधी होते एक दैवत । महालक्ष्मीच फक्त । आता प्रगटला भगवंत । दोन दैवता झाल्या ॥३॥ लक्ष्मी आणि नारायण । दोन्ही निरनिराळ्या रूपे करून । पांडू निमित्त जगोद्धार साधन । हेतुनेच अवतरले ॥४॥ भक्तास्तव अवतार । घेतात वारंवार । तरी भक्तस्मारकास्तव प्रकार । ओळखीचा निराळा ॥५॥ ऐसेच सर्वदा चालते । तोच प्रकार येथे । तरी त्या प्रकारास्तव नामही त्याते । येते निराळे ॥६॥ ऐसाच प्रकार येथे घडला । गोविंदाकार देवे घेतला । तरी पांडुच्या करता खूणल्याला । शिव डोक्यावरी ॥७॥ येणे पांडुरंग झाला नारायण । लक्ष्मीचे राहिले तेच नामाभिधान । नारायणाची ज्योत्स्ना तेणेकरून । श्री नाम तीस ॥८॥ ऐशा देवता दोन । जवळ जवळी भिन्न-भिन्न । परी प्रकृती पुरूष तेच दोन । श्रीगोविंद ॥९॥ दोन्ही रूपे दिसावे । एकत्रही रहावे । ऐसे लक्षण आहे । या उभयतांचे ॥१०॥ तैसे येथे घडले । पांडू निमित्ते निराळे दिसले । भवितव्याच्या आधारे घडले । ऐसे सहजे ॥११॥ श्री प्रत्यक्ष प्रकृती । पांडू निमित्ते होई लक्ष्मी आकृती । तरी पुरूषा

सोडून ती । कधी विभक्त नव्हे ॥१२॥ जेथे प्रकृती तेथे पूरूष । ऐसा प्रकृतीचा सर्वत्र वास । परी पांडूस हव्यास । कृष्णरूपाचा ॥१३॥ येणेच दोन रूपे ती । दो वेळा झाली प्रगटती । कृष्णरूप ज्योती । लक्ष्मी प्रभा ॥१४॥ ऐशा रूपे या दोन देवता । पांडुरंग रूपे देव प्रगटता । झाल्या तरी एकच तत्वता । येणेच भजता कोणासिही ॥१५॥ ते उभयतास पावते । येणेच स्कंद सांगतात ऋषी जनाते । श्रीपुरास पूजनीय दैवते । ही दोन ॥१६॥ पांडुरंग चरित्र मनी धरून । करता या देवाचे अर्चन । त्यात काही-पडले न्युन । तरी कामना पुरती ॥१७॥ मोक्ष हेतू मनात । तयी मोक्ष देवो त्याप्रत । मानसीचे किलिष समस्त । घालवुनी ॥१८॥ ब्रम्हज्ञान हेतू असला । तर ते स्फुरवितो त्याला । प्रसाद हेतू असला । तरी देतो ॥१९॥ पाहिजे असेल वैकुंठ भुवन । तरी देतो त्यालागून । विवाह पुत्र धन मान । तेही देतो ॥२०॥ रोग नाशाची कामना । यश जयाची कामना । सिद्धीची कामना । तीही पुरवितो ॥२१॥ काही संकट निवारण । हेतू मनी धरून । सेवा करी तरी भगवान । निवारितो ते ॥२२॥ ऐसा हा पांडुरंग भगवान । पांडु ची वचनबद्ध म्हणून । सेवकासी साह्य पुर्ण । सर्वदा असतो ॥२३॥ अंतरी शुद्ध निष्ठा असावी । साशंकता मानसी नसावी । दुर्हेतू की दुर्भावना नसावी । ऐसी वृत्ती असावी शुद्ध ॥२४॥ तयाचा हा अंकित । राहतो देव नित्य । ऐसे महात्म्य या क्षेत्रात । पांडुरंग लक्ष्मीचे आहे ॥२५॥ ऋषींचा प्रश्न जनहितार्थ । ऐसा त्रिवेनी संगम येथे ॥२६॥ येणे च याच्या उंबऱ्याचे दर्शन । करिते पापाचे क्षालन । नित्यतेने सायुज्य सदन । लाभते तया ॥२७॥ मग नित्य देवदर्शने करून । की अर्चादिक सेवेकरून । जोडेल मोक्षस्थान । यात नवल काय ॥२८॥ या देवांचे नित्य दर्शन । किंवा त्याच श्रद्धेने नैमित्तिके दर्शन । की नियमित काले दर्शन । तरी मोक्ष निश्चये ॥२९॥ पाहणे, पाया पडणे । पूजा करणे, सेवा करणे । नाम जपणे, ध्यान करणे । घालणे प्रदक्षिणा ॥३०॥ अंग पाय रगडले । कीर्तन करणे, गुण गाणे । कपडे करणे, चढविणे ।

घालणे अलंकार ॥३१॥ नमस्कार घालणे स्तोत्र पठणे । मनोमन प्रार्थने हितगुज बोलणे । पुष्पे, तुळसी वाहणे करणे नैवेद्य ॥३२॥ पुजेच्या सोई करणे । उणे ते पुरविणे ॥ नाना साहित्ये अर्पणे । देणे मिळवून ॥३३॥ उपकरणी अर्पणे उत्सव करणे । उत्सवास भक्तिपुर्वक सहाय्य देणे । अंग मेहनतीची कामे करणे । देवद्वारीची ॥३४॥ संतर्पणे घालणे अन्नदान । संतर्पणास मदत देणे । शारीरिक की, मानसिक की, धनाने । शक्य तैसी ॥३५॥ बैठका आदि सोई करणे । भजनोपयोगी साहित्य वाहणे । की मिळवून देणे । ही सर्वही सेवाच ॥३६॥ रथ पालखी सोयी करणे । पालखी वाहणे रथ ओढणे । यात्रा एकादशी सोमवार करणे । ही सर्व सेवाच ॥३७॥ कीर्तन पुराण प्रवचने । करणे, करविणे, ऐकणे । देव मंदिराची कामे करणे । झाडणे, सारवणे आदि ॥३८॥ डागडुजी करणे । उणीव दूर करणे । छत्र चामरे अबदागिरी वाहणे । मोरकुंचेही ॥३९॥ या सर्वही देवाच्याच सेवा । या नितकामत्वे प्रेमोल्हासे सेवा । या कार्यास हातभार लावावा । थोडी फार तरी सेवाच ती ॥४०॥ ऐशा नानाविध सेवा । अहंकार त्यागे आवडतात देवा । अंतरीच्या भक्तिभावा । अधिक मान्यता ॥४१॥ तयांची कामना देव पुरवितो । ऐसा कृपाळू सर्वदाच तो । यासी काही प्रेमे वाहतो । त्यासी देतो अनंतपट ॥४२॥ कोणतेही पुण्य करता । अनंतपट होते याकरता । स्कंद सांगतात तुम्ही प्रश्न केला होता । सर्वोत्कृष्ट क्षेत्र कोणते ॥४३॥ त्याचे उत्तर ऐसे । तुम्हाप्रती दिले असे । श्रीपूरनाम त्या असे । भीमा उत्तरेस ते ॥४४॥ तेथे श्राद्ध तर्पण पिंड प्रदान । कर्ता याचेही गयेहून अधिक महिमान । दुर्गती पावलेले पितरजन । उद्धरतात येणे ॥४५॥ ऐसे भावाकडून देवताकडून । क्षेत्राकडून तीर्थाकडून । नदीकडून महिमान । श्रीपुराचे पांडुरंगाचे आहे ॥४६॥ याकरिता येथे । पुण्यकर्मच करणे हितप्रद असते । पापकर्मही होते । येथे अनंतपट कष्टते ॥४७॥ इतिश्री पांडुरंग महात्म्येच क्षेत्रमहात्म्य पांडुरंग महात्म्य वर्णन नाम अध्याय सप्तमः । ॥श्री ॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु । ओवी संख्या -४७

अध्याय ८ वा

॥ श्रीसद्गुरुवे नमः ॥ माझे सद्गुरू आत्माराम । त्यानी नाशियेला भ्रम । दावियेले ब्रम्ह । मुर्तिमंत ॥१॥ जे विश्वची साक्षात । अरुप आणि अनंत । तेच हे आकारात । सद्गुरू नाथे दाविले ॥२॥ शरणांगती वाचून । उपकार फेडण्यास साधन न । हे मानसी उमजून । लागलो पदी ॥३॥ श्रीपूरक्षेत्र पांडुरंग महिमान । वर्णिले ज्या आधारावरून । तेच मूळ आता कथन । करतो येथे ॥४॥ स्कंद पुराणात । उत्तर खंड भाग त्यात । वर्णन जे एका अध्यायात । तेच मूळ याचे ॥५॥ या मुळाची चिकित्सा करून । तर्क शुद्ध झाले प्रकाशन । तेच या ग्रंथातून । वर्णिले आहे ॥६॥ मूळ पाहिले तर स्वल्पात । तरी त्यात बहुत अर्थ । मुख्य शब्द ते समस्त । गुह्यार्थ पृष्ठ ॥७॥ सद्गुरूनी जे स्फुरविले । जे अर्थ प्रगटविले । तेच येथे लिहीले आहेत सर्व ॥८॥ ऋषीप्रश्न स्कंदाप्रत । सर्वोत्तम क्षेत्र कोणते भारतात । त्या माजी सर्व तीर्थे व उत्कृष्ट दैवत । एकच ऐसे ॥९॥

ऋषिउवाच

सर्वोत्तम यदि क्षेत्रं तीर्थचैकभ विद्यते ।

उत्कृष्ट द्वैवतं चाऽपि तन्नोवद महामते ॥१॥

ऋषी म्हणतात स्कंदासी । पुष्कळ कथा सांगितल्यास आम्हासी । परी सांगितले न आम्हासी । सर्वोत्तम क्षेत्र ते ॥१०॥ जेथे सर्व तीर्थांचा वास । उत्कृष्ट देवतांचा निवास । हे एकत्र ऐशा क्षेत्रास । नाही सांगितले ॥११॥ कोठे दैवतच वर्णिले । कोठे क्षेत्र महात्म्यच सांगितले । कोठे तीर्थांचेच गहिले । महात्म्य तुवा ॥१२॥ परी दैवत क्षेत्र सर्वतीर्थ । यांचा एकत्र वास जेथे । ऐसे सर्वोत्तम क्षेत्र भारतात । कोणते नाही सांगितले ॥१३॥ तरी ते सांगावेस हीच प्रार्थना तूस । जे ऐकून मनास । संतोष होईल आमुच्या ॥१४॥

स्कंदउवाच

भैम्युत्तरे चतुःक्रोशे देशे पुण्य प्रदेशकं ।

सरस्वती नदी यत्र करवीर समानतः ॥२॥

ऋषी हो एका स्कंद म्हणतात । तैसे क्षेत्र आहे भारतात । दक्षिणेकडील भागात । दंडकारण्यी ॥१५॥ दंडकारण्य पुण्यभूमी । पापे जातात तयाच्या नामी । त्या दंडकारण्यातही काही भूमी । विशेष पुण्यद आहेत ॥१६॥ त्यात तुम्ही पुसिले तैसे । एकक्षेत्र असे । भीमा उत्तरेस ते असे । चार कोसावर ॥१७॥ तेथे सरस्वती नदी वाहते । ती लहान परी पापहारक शक्ति तिते । त्याचे वर्णन सांगणे ते । अति गंभीर असे ॥१८॥ जैसा वीरांचा कर । करतो रिपूदलांचा संहार । किंचित न चुकार । ऐसा जो तो ॥१९॥ त्या समान हे नदीजल । पाप हरणात जाज्वल । एकशे आठ तीर्थांचा मेळ । एकत्र ऐसे ॥२०॥ त्या जलापासून दुर्बुद्धी दुराशनादि मल । जातो झडून । अंतःकरण पूर्ण पवित्र होते ॥२१॥

श्रीपुर नामं तत्रास्ति विश्रुते सुऽपूजितम् ।

ऐसी सर्व तीर्था सहित । सरस्वती नदी वाहते तेथ । तो पुण्यप्रदेश त्याप्रत । नाम श्रीपूर ऐसे ॥२२॥ श्री देवीचे हे वसते स्थान । जिचे महालक्ष्मी नामाभिधान । प्रथम ती राहिली प्रगतून । श्रीपूर नाम त्यासी ॥२३॥ ब्रम्हचैतन्याचा अजदांश । याचीच ती प्रत्यक्ष मूस । हिच्या दर्शनानेच नाश । होतो पातकांचा ॥२४॥ येणेच हे क्षेत्र । सूरपूज्य समस्त । सर्वही जगात । ख्याती ऐसी ॥२५॥ इतुके या क्षेत्रास । कारण काय महत्व येण्यास । सुरही पुजितात ज्यास । ऐसे दैवत येथे आहे ॥२६॥ ते दैवत येथे कसे आले । तो कथा भाग सांगतो पहिले । ते कळता जाईल उमजले । या क्षेत्राचे सर्वोत्कृष्टत्व ॥२७॥

आद्यकल्पे द्वापरान्ते पांडू शर्मा भवेत् द्विजः ॥३॥

आद्यकल्प संपला । पाद्यमकलपाला आरंभ झाला । त्याचाही द्वापरान्त झाला । पहिल्या युगचतुष्टयातील ॥२८॥ त्यापूर्वीच भगवंतानी । लक्ष्मीस तेथे पाठवूनी । श्रीपूर नाम ठेवूनी । क्षेत्र महिमा वाढविला

॥२९॥ तो महिमा ऐकून । पांडू शर्मा नामे कोणी ब्राह्मण । करिता झाला तपाचरण । ब्रह्मज्ञान हे तो ॥३०॥ दुसरा हेतू भगवंत दर्शन । व्हावे साकाररूपे कडून । अनुताप मानसी उपसून । संसाराचा ॥३१॥
तपसा तस्य संतुष्टो गोपी जनमन प्रियः ।

प्रत्यक्ष तत्स संजातः कृष्णो गोपाल वल्लभः ॥४॥

त्याने जे तप केले । ते गुर्वाज्ञेप्रमाणे केले । त्याचे वर्णन आले । सहाव्या अध्यायी ॥३२॥ त्यानेच गोपी जनाला प्रिय । गोपाळांचा नायक यदुराय । संतुष्ट होऊन काय । करिता झाला ॥३३॥ अष्टवर्षात्मक रूप घेऊन । उभा ठेला त्यापुढे येऊन । त्याचेही वर्णन सहाव्या अध्यायी झाले ॥३४॥

वरं ददामि भो विप्र वृणिष्वच मनोप्सितम् ।

देव म्हणाले विप्रा हे । मी वर देण्यास आलो आहे । तुझ्या तपाने मी प्रसन्न आहे । तरी माग ॥३५॥ ज्या इच्छेने तप केलेस ते माग । आणिकही काही माग । ते सर्व सांग । देतो मी तुला ॥३६॥ इतके ऐकता भगवद्वचन । पांडुने घातले साष्टांग नमन । म्हणू लागला कर जोडून भगवंतासी ॥३७॥ पांडुचे मन प्रेमे भरले । जन्माचे सार्थक झाले वाटले । आर्द्र चित्ते तो बोले । देवालागी ॥३८॥

नमो विज्ञानवीर्याय सर्व दृष्ट्येक हेतवे

ध्वज वज्रादिभी । चिन्हैश्चिन्हितं शरणं मम ॥५॥

जी बुद्धी मालिन्यहिन । ती विशुद्धबुद्धी म्हणतात ज्ञाने जन । त्यासीच नाव विज्ञान । हे वीर्य ज्याचे ॥३९॥ त्या विज्ञानरूपे तू अंतरी । वससी नित्य तेणे खरी । दृष्टी निवळून सर्व एक धरी । वृत्ती निश्चय ॥४०॥ असा तू परमात्मा निराकार । मज झालासी साकार । आणि म्हणसी माग वर । तर हे देवा ॥४१॥ प्रथम या निराकार रूपास । सर्व एक दृष्टीकडून वंदन तूस । तोच तो ध्वज वज्रादि चिन्हास । धरूनिया ॥४२॥ षड्गुणैश्वर्य संपन्न । ऐसे सुंदर रूप पाहती माझे नयन । त्या तुजप्रती मी शरण । ऐशा मला ॥४३॥

यदि देव प्रसन्नोऽसि ब्रम्हार्चित पदांबुजम् ।

अनेन चारु रूपेण त्वया स्थेय मिह प्रभो ॥६॥

ब्रम्हदेव ज्याच्या पदाते । अर्चितो चिंतितो । तो तू देव माते । प्रसन्न आहेस वर देण्याते । मजलागी ॥४४॥ तर हे प्रभो ज्या रूपाने । मला दिसतोस त्याच सुंदर रूपाने । तू रहावेस येथे कायमचे ठाणे । करुनिया ॥४५॥ मी जे तप केले । ते यासाठीच केले । तुझ्या दर्शने हेतूनेच केले । ते झाले मला ॥४६॥ कोणताही असे । तोही हेतु पुरला ॥४७॥ ऐशारीती आटले सर्व विश्व । आता उरलास तूच एक देव । माझ्या तपाचे श्रेय । ऐसे मला मिळाले ॥४८॥ तरीही देहबुद्धीकडून । एक द्यावे मज वरदान । जेणे देह व आत्म्याकडून । सार्थक पूर्ण ऐसे ॥४९॥

वास्तव्यं मयि कारुण्यात् सर्व लोक हिताय वै ।

या सुंदर रूपाने तू नित्य । रहावेस येथ । हे वास्तव्य जगात । ऐसे विख्यात व्हावे ॥५०॥ मी जो पांडू नामे विप्र । त्याच्या कारुण्याने देवे घेतले हे रूप । ऐसा नामसंकल्प । सर्वत्र व्हावा ॥५१॥ ते नाम सर्व लोक हितकर । होईल ऐसा चालवावा प्रचार । म्हणजे मज ऐसा भजेल त्या मोक्षकर । ते नाम व्हावे ॥५२॥ अति जिज्ञासू रथार्थी । ज्ञानी यातील कोणत्याही रीती । भजतील तुजप्रती । त्यांचे पुरवावे मनोरथ ॥५३॥ ऐसे वरदान मज द्यावे । हेच मागणे एक आहे । ऐसे ऐकून भगवान हे । संतोषे बोलले ॥५४॥

श्री भगवान उवाच

एवमस्तु निवासामि तव प्रीत्या मुनेः सदा ॥७॥

ऐसे पांडुचे वर मांगणे ऐकून । उल्हासे बोलतात भगवान । तुझ्या प्रीतीनेच मी येथे वसतो म्हणून । नाव चालेल ऐसे ॥५५॥ त्या नावे जन उद्धरतील । जनांच्या

स्कंद उवाच

एवं तस्य वरं दत्त्वा तभैव स्थितवान् हरिः ॥

याप्रमाणे वर देऊन । तेथेच राहिला भगवान । पुढे ऋषी तेथे येऊन । पाहतात तो ॥५७॥ सुंदर सतेज मूर्ति पाहून । त्यांचे आल्हादले मन । त्या मूर्तिचे अभिनवपण । चित्त आकर्षिते झाले ॥५८॥ सहस्त सुर्यासम कांति । आणि सहस्र चंद्रासम दीप्ति । वाटल्याने म्हणाले पांडू प्रती । हा सूर्यकांत कोठून आणला ॥५९॥ पांडुने सांगितले सत्य । त्याने प्रसन्नले सर्वांचे चित्त । मग ते म्हणाले पांडुप्रत । तुझी योग्यता आज कळली ॥६०॥ दिसे तरी ही गोविंदमूर्ति । परी तुझ्या अंतराची धारणा ती । त्याचीच प्रतिबिंबाकृती । हे आम्ही जाणतो ॥६१॥ येणेच पांडुरंग नाम यासी । प्रिय वाटे आमुच्या मनासी । विष्णुच हा तरी तुझी आवडी जैसी । तैसा हा झाला ॥६२॥ ऐशारीती लक्ष्मी व भगवान । यांचे हे क्षेत्र झाले निवासस्थान । तधीपासून नामाभिधान । या स्थळा श्रीगोविंद ॥६३॥

श्रीपुरेच महालक्ष्मीः पूजनीयात् प्रयत्नतः ॥८॥

हा पांडुरंग अवतरल्यापासून । श्रीपुरी देवता झाल्या दोन । क्षेत्र देवता तरी मान । राष्ट्र देवतेचा त्या ॥६४॥ द्वारका मथुरा अयोध्या जगन्नाथ । आदि राष्ट्रदेवता विख्यात । त्यांच्याच मालिकेत । मान यासी ॥६५॥ राष्ट्रदैवत या मानाने । पूजनीय झाल्या सर्व कारणे । प्रयत्नतः पूजनीयात् । या अर्थाने शब्द आहे ॥६६॥ आवर्जून सर्वांनी । पूजावेच या स्थानी । आपण स्वतः तरोनी । तारावे पूर्वजा ॥६७॥

यदारभ्य दधौ सत्यां माधवो मानसाः किल ।

तदारभ्य स्थितानूनं समनीषा वशादिव ॥९॥

ऐसा पांडुरंगाचा इतिहास । यावरी पूर्ण विश्वास । त्याच्या अंतरी वास । माधवाचा खरा ॥६८॥ जर या विश्वास बळावर । महालक्ष्मी पांडुरंग पूजील नर । तर सेवेत घडेल काही अंतर । तरी इच्छा पुरतील त्याच्या ॥६९॥ एवढा या दैवतांचा अधिकार । अष्टोत्तर तीर्थे लोळती चरणावर । येणेच सर्वोत्तम क्षेत्र । श्रीपूर हे ॥७०॥ ऐसी अष्टोत्तर तीर्थे उत्कृष्ट दैवत । यांचा नित्यवास येथ । तेणे क्षेत्रमहिमा विख्यात ।

सुरपूजित ऐसा ॥७१॥ येथे नित्यनेमाने । देव येतात दर्शना कारणे । नारद तुंबर सनकारिक स्तोत्राने स्तवित्याग ॥७२॥

अस्मिन् क्षेत्रे तु यो दद्यात् सोऽनंत फलमश्रुते ।

पितृनुद्दिश्य यत्किंचित दीयतेच पदौ तदा ॥१०॥

अशा या क्षेत्रात । दानधर्मादि करतात । त्याचे फल अनंत । त्याने मिळते ॥७३॥ स्नानदान अनुष्ठान । सर्वही होते अनंत गुण । पितरांना उद्देशून दान पुण्य । त्याला मिळते सायुज्य ॥७४॥

श्राद्धादिकं चाऽपि नरैः तत्तेषां अक्षयं भवेत् ।

तत्रपिंडप्रदानंही गयायाश्च शताधिकम् ॥११॥

पितरांना उद्देशून । श्राद्ध करता तेथे येऊन । तयी ती पितरे अळगतीतून । कायमची सुटतात ॥७५॥ येथे करता पिंडप्रदान । गयेहून ही शताधिक पुण्य । दुर्गतीस गेलेलाही उद्धरून । जातो ऐसे क्षेत्र हे ॥७६॥ किती सांगावे याचे महिमान । देवाकडून क्षेत्राकडून तीर्थाकडून । ब्रम्हचैतन्यांश अधिक म्हणून । सर्वोत्तम क्षेत्र है ॥७७॥

पदांकिता शिला यत्र दृश्यते चाऽपि सुंदरी ।

पश्यन् सायुज्य माप्नोती नाम कार्याविचारणा ॥१२॥

फार काय सांगावे । देव पदांकिता शिला सहज दृष्टीस येताहे । तरीही सायुज्य अधिकारी होये । तो नर ॥७८॥ मग वर सांगितलेली कार्ये सर्व । करिता मोक्ष निश्चये होय । हे सांगण्याची जरूरच काय । ऐसे महात्म्य या देवांचे ॥७९॥ येणेच हा सर्वोत्कृष्ट देव । सर्व तीर्थांचा एकत्र ठाव । येणेच सर्वोत्तम क्षेत्र नाव । यासी आहे ॥८०॥ पदांकिता शिला । नाव असे महाद्वारीच्या उंबऱ्याला । तो सहज येई दृष्टीला । तरी ऐसे महात्म्य त्याचे ॥८१॥

श्रीपूरं प्रथमं नाम श्रीगोंदेच द्वितीयकम् ।

सर्वक्षेत्रेषूत्तमंच चर्मगोंदे भविष्याती ॥१३॥

या क्षेत्राचे पहिले नाम श्रीपूर । दुसरे श्रीगोंदे देव प्रगटल्यावर । तिसरे नाव भविष्योत्तर । चर्मगोंदे येईल ॥८२॥ श्री देवतेचा अखत्यार

। म्हणून नाम श्रीपूर क्षेत्र । श्री गोविंदाचा अखत्यार । तेणे नाव श्रीगोंदे ॥८३॥ हीच नावे नित्य चालतील । तरी गाविंदा चांभार भक्त होईल । त्यावरून नाम राहिल । चांभार गोंदे ही ॥८४॥

एवं प्रभावो देवेशो विठ्ठल पापनाशनः ।

यं दृष्ट्वाच नरो नारी सायुज्यं लभते ध्रुवं ॥१४॥

ऐसे श्रीपूर क्षेत्र सर्वोत्तम । येथील देव साक्षात् परब्रम्ह । निराकार अनाम । केवळ ज्ञान तें ॥८५॥ तेच पांडुच्या भक्तिस्तव । साकार रूप धारी होय । येणेच पापनाशन प्रभाव । निश्चित त्याचा ॥८६॥ केवळ पावित्र्याचा गाभा तो । सर्वाल्लिप्त ऐसा तो । भक्त काजापुरता तो । दिसतो प्रभावी ॥८७॥ तथापि ज्याच्या दर्शनेकरून । नरकारी पावती सायुज्य सदन । ऐसेच त्याचे महिमान । सर्वदा असे ॥८८॥ अंतर्भाव आणि सातत्य । याचाच येथे गौरव । त्याने अक्षय्य सायुज्य होय । प्राप्त जना ॥८९॥

एतत् सर्व समारण्यानं मया वो मुनिसत्तम ।

श्रीपूर स्थैव महात्म्यं विस्तरेण सुनिश्चितम् ॥१५॥

मुनिसत्तम हो ऐकून । माहिती तितुके केले कथन । सर्वोत्तम क्षेत्र श्रीपूर नामे करून । तीर्थे दैवते एकत्र असे ॥९०॥ त्याचे महात्म्य देव महात्म्यासहित । विस्ताराने केले श्रुत । पहिला अवतार कलियुगात । बोध्य नामे तो हा ॥९१॥ त्याचे उपपत्ति सहित वर्णन । केले साकल्ये करून । तेच पांडुरंग आख्यान । न दुजे ॥९२॥ इति श्री श्रीपूरमहात्म्ये च पांडुरंग महात्म्ये । स्कंदपुराणांतर्गत मूल वर्णन नाम अध्याय अष्टमः ॥श्रीः॥तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु । ओवी संख्या-९२

*

अध्याय ९ वा

॥ श्री सदगुरूवे नमः ॥ पांडुरंग श्रीपूर निवासा । कलिमलनाशा पुण्येशा । पवित्रमुर्ते जगदीशा । नमाम्यहं नमाम्यहं ॥१॥ ब्रम्हादिक देवगण । वंदितात चरण । त्या चरणा मी शरण । अनन्यत्वे ॥२॥ मागील अध्यायात । पांडुरंग आख्यान ज्यात । तो अध्याय स्कंदपुराणांतर्गत । सर्व सार्थ दिला ॥३॥ तो अध्याय ग्रंथास आधार । त्या आधारातून तर्कशुद्ध विचार । काय निघतात यावर । हे येथे पाहू ॥४॥ श्रीपुरीचा हा देव । पांडुरंग यासी नाव । याचा विचार सर्व । मागे आलाच ॥५॥ तरी व्यवहारात हे नाव । पंढरी देवासच लावतात हे सर्व । तरी याचा संभव । कैसा हे पाहू ॥६॥ हा कथाभाग अज्ञात होता । तरी देव स्थानीच होता । पांडुरंग विठ्ठल भिन्न न वाटता । एकच वाटत होते ॥७॥ पंढरीच्या देवास हे नाव कैसे आले । हे कोणाच्याही मनी कधी नव्हते आले । वहिवाटीत मात्र राहिला । पंढरीच्या देवा ॥८॥ तेणेच विठ्ठल पांडुरंग एक देव । ऐसाच निश्चय होता सर्वथैव । तेणे तेच नाव । या देवासीही चालू ॥९॥ परी मूर्तीतील भिन्नता । नसे मोडली सर्वथा । तरी पहाणारांची दृष्टी विचार न घेता । विठ्ठल नावे पाहे ॥१०॥ हा कथाभाग हाती आल्यावर । मानसे पाहता विचार । दोन्ही मुर्तीतील तफावतांवर । दिसोन आली ॥११॥ त्यावरून पांडुरंग देव कोण । पंढरीचा श्रीपुरी चा का दोन । हा प्रश्न आला ॥१२॥ एका देवास एकचमुख्य नाव । दोन देवास न दिसतसे एक मुख्य नाव । याचा तर्कशुद्ध विचारे ठाव । ऐसा निघतो ॥१३॥ या ग्रंथात पांडुरंग अवतार । ब्रम्हदेवाची पन्नास वर्षे संपल्यावर । एकावनीच्या पहिल्या द्वापारानंतर । कलियुगारंभी ॥१४॥ आद्यकल्पे द्वापाराने । याचा अर्थ पाहता येथे । कालावरून गणता त्याते । अट्टावीस युगे ऐसाच निघतो ॥१५॥ तोच काल पंढरीच्या देवाचा । यावरून विचार निघतो याचा ।

पांडू व पुंडलिक याचा । काल एकच ॥१६॥ एक दोन शतकांचा हारफेर । येणेच पांडुरंग नाम गेले पंढरी देवावर । याचाही खोल विचार । ऐसा आहे ॥१७॥ संत वाङ्मयातून । विठ्ठलास उद्देशून । केशव माधव गोविंदादी नामाभिधान । आले आहे ॥१८॥ तसेच पांडुरंग नावही । आले आहे ठायी ठायी । याचा शोध घेता काही । ऐसे दिसते ॥१९॥ जसी केशव माधवादि नामे पूर्वावतराची बोधक । तैसेच पांडुरंग नामही बोधक । पूर्वावताराचे माध्यमिक । कृष्ण विठ्ठलाच्या ॥२०॥ जोवरी हे चरित्र अज्ञात होते । तोवरी पांडुरंग नाम विठ्ठलाचेच मान्य होते । आता या विचारे पांडुरंग दैवत ते । स्वतंत्र झाले ऐसे ॥२१॥ व तो कृष्ण विठ्ठल मध्य अवतार । येनेच पांडुरंग नाम विठ्ठलावर । जाहले असे स्थिर । यासी दुसरेही कारण निघते ॥२२॥ कृष्ण अवतारा पर्यंत । पांडुरंग नाव न कोणाप्रत । मधे अवतार नसता तर विठ्ठलाप्रत । हे नाव कैसे येते ॥२३॥ विठ्ठलासी संबधित उपपत्ती नाही । कृष्णावतारापर्यंत पांडुरंग नाव न कोणाही । येणेच मध्ये अवतार झाला ही । घटना निश्चित ॥२४॥ तिसरे कारण ऐसे । श्रीपुरीच्या देवाची मुर्ति विठ्ठलाची प्रतिकृती नसे । विठ्ठलाहून निरावया खुणाची असे । मूर्ति श्रीपुरीची ॥२५॥ इतुके हे उघड असता । विठ्ठलासी पांडुरंग नाम कैसे हे पाहता । आणिक एक तर्क मना अनौता । निश्चय देवो ॥२६॥ पांडुरंग अवतार जेव्हा झाला । तेव्हा पांडू व पांडुरंग सर्वामुखी झाला । लोकही दर्शनाला । येत होते ॥२७॥ काही दिवसानंतर । कलीचा होऊ लागला जोर । तव श्रीपुरीचे सर्व ऋषीवर । हिमालयी गेले ॥२८॥ पांडू मात्र देवरूपात । विलीन होऊन राहिला विदेहात । तेणे शुकशुकाट । श्रीपूर झाले ॥२९॥ भाविक जन मात्र । दर्शनास येऊन जात । ऐसे होता काही दिवसात । दाट वन झाले ॥३०॥ तेणे आवक मोडली । पांडुरंग लक्ष्मी राहिली तेथे दडली । जनामनातुन विसरत चालली । पांडुरंग व लक्ष्मी ॥३१॥ ऐशाच अर्धवट काळात । एक दोन शतके गेली इतुक्या अवधीत । येथून जवळच दिंडिर वनात । पुंडलिक भक्त झाला ॥३२॥ त्या

भक्ता करता भगवंत अवतरला । हा बोलबाला सर्वामुखी झाला । लोक समूह जाऊ लागला । तिकडेही दर्शनासी ॥३३॥ पांडुरंगा ऐसाच दिसे जनाप्रत । तेणे पांडुरंग सम झाले जनमुखात । पुढे पांडुरंगासम जाऊन । पांडुरंगच सर्व लोकांना । रूढ झाले ॥३४॥ ऐशारिती विठ्ठल पांडुरंग नामे दोन्ही । दृढ झाली विठ्ठला लागोनी । तेणेच गाथ्यामधुनी । ती आहे ॥३५॥ श्रीपुरीच पांडुरंग । पांडू भक्ताचा अंतरंग । तोच हा पांडुचा पांडुरंग । पुन्हा अवतरला ॥३६॥ सर्वामुखी नामाभिधान । पांडुरंगाचे लागले विठ्ठला येऊन । पुढे पांडुरंग विठ्ठल नावे एकाच देवा म्हणून । ऐसीच राहिली प्रचारात ॥३७॥ इतुके होता क्षणी । पांडू श्रीपूर व पांडुचा पांडुरंग स्मरणातुनी । गेला सर्वांच्याच त्यानी । पांडुरंग लोपलासा झाला ॥३८॥ ऐशारीती पांडुरंग नाव हे । विठ्ठलासी लागले आहे । तरी पूर्वावताराचेच स्मारक हे । वामविले देवे ॥३९॥ ऐसे जर न होते । तयी पांडुरंग नामच नाहीसे होते । पण देवासी करणे नव्हते । तैसे राही ॥४०॥ विठ्ठलाचाच तो पूर्वावतार । लोपविता नोहे भक्तोद्वार । पांडुचे वचनभंग वारंवार । मना बोचले असते ॥४१॥ ऐसी पांडुरंग अवताराची स्मृती । देवेच राखिली महीवरती । ही केवळ तेथे जवळवाडी होते । तेणेच टिकले दोन्ही ॥४२॥ तेथील आवक जावक । टिकली लागे तो शालिवाहन शक । तोवरी जंगलातच पंढरी नायक । होता राहिला ॥४३॥ शालिवाहन शक एक । त्या दिवशी रामचंद्र सोनार नामे प्रधान एक । त्याने क्षेत्र व्हावे राहण्यास लायक । माणसांना ॥४४॥ यास्तव चैत्र शु. ॥ प्रतिपदेस । आरंभ करून जंगल तोडण्यास । तीन वर्षात लोकवस्तीस । जागा केली ॥४५॥ पुंडलिक मंदिर बांधिले । आतील वोवरी चौफेर आवार केले । तधीपासून विठ्ठलाचे वाढले । महात्म्य तेथे ॥४६॥ त्यापुर्वीचीच नामे दोन्ही । चालत आली क्रमानी । ऐशारीती विठ्ठला लागुनी । पांडुरंग नाव दृढ झाले ॥४७॥ आजवरी ऐसा क्रम चालिला । परी देवासीच वाटले प्रगटावे पांडुरंग अवताराला । म्हणून जुन्या हस्तलिखिताला । हाती दिले ॥४८॥ श्रीपुरीचा देव विठ्ठल नव्हे

। तो सत्य पांडुरंग आहे । पांडुसाठी प्रगटला आहे । विठ्ठल रूपाहून वेगळ्या रूपे ॥४९॥ नित्य असता आमच्या समवेत । हे रुपां तर न आले कधी लक्षात । ते स्फुरवून प्रेरणा मनात । केली पांडु रंग नामाची ॥५०॥ श्रीनोंदे गाव केव्हा वसला । कोणी वसविला । हे माहिती न कोणाला । तरीही ॥५१॥ श्रीगोंद्यास हा बोध्यावतार । आहे एक स्वतंत्र । मुर्ती पाहताही विचार । कोणा मनी आला नाही ॥५२॥ विठ्ठल अवतार उदया येता । पांडूचा पांडुरंग जन बोलती सर्वथा । कारण पांडुरंग ऐसाच विठ्ठल पाहता । दिसलियाने ॥५३॥ विठ्ठला पांडुरंग म्हणू लागले । व श्रीपुरी वस्ती येता पांडुरंगा विठ्ठल म्हणू लागले । विठ्ठला ऐसेच दिसू लागले । पाहणारा रूपे तेणे ॥५४॥ ऐशारीती पांडुरंग आणि विठ्ठलात । साम्य भासे डोळ्याप्रत । परी देवानेच स्वतः दाविली तफावत । अंतरी स्फुरुनी ॥५५॥ यावरून पांडुरंगच हा । विठ्ठल कधीच नव्हे हा । पुंडलिक संबंधाविण हा । पांडुसंबंधी असे ॥५६॥ ऐशारीती पांडुरंग नाम पांडुरंगाचे लोपले । विठ्ठलास विठ्ठलाकडून नाम आले । पांडुरंग पांडुरंगा ॥५७॥ ऐशी उलटापालट झाली । तरी मूर्ती कोणतीही नाही पालटली । जशीच्या तशीच अद्यापवरी । जेथील तेथेच आहे ॥५८॥ श्रीगोंद्याच्या स्वतंत्र अवतारी देव । त्याच्या नावाचा मोडला असे ठाव । याने पांडुरंग बा विठ्ठल नाव । ऐसा झालाही ॥५९॥ विठ्ठलाकडून पांडुरंग हे गौण नाव । येणे स्वतंत्र असताही निर्नाव । ऐसा झालाही ॥५९॥ या विठ्ठल म्हणता न शोभे नाव । विठ्ठलाकडून पांडुरंग हे गौण नाव । येणे स्वतंत्र नाही । तर हा पांडुरंगही नाही । आणि विठ्ठल तर नाहीच नाही । मग हा कोण ॥६१॥ यावर प्रश्न येतो । विचारे बुद्धीला स्वतंत्र अवतारच बुद्धीला पटतो । आठव्या अध्याया प्रमाणेच तो । पांडुरंग न दुजा ॥६२॥ पांडुरंग नाव या देवाचे । त्या सत्वानेच त्यासी महत्व । सत्व लोपता निर्महत्व । सहजच आहे ॥६३॥ ऐसे पांडुरंग नाव विठ्ठलास । कारण असे लागण्यास । तर्कशुद्ध विचारास । पटते ऐसे ॥६४॥ या वरून एक बोध । ध्यानी येतो घेता शोध । एकच

दोन्ही न भेद । तत्वतः यात ॥६५॥ शिरावरी महादेव । हेच बोध अवताराचे चिन्ह । परी दोन भक्तास्तव । दोन रूपे नटला ॥६६॥ येणेच चौदाव्या श्लोकात । देवेशो विठ्ठल प्रभाव शब्द श्रीपुर महात्म्यात । स्कंदे सांगितले ऋषीप्रत । अध्याय अंती ॥६७॥ इती श्री पांडुरंग श्रीपुर महात्म्ये पांडुरंग विठ्ठल ऐका वर्णन नाम अध्याय नवमः ॥ श्री ॥ तस्यत गुर्वर्पणमस्तु । ओवी संख्या-६७

*

अध्याय १० वा

॥ श्री सद्गुरूवे नमः ॥ आखिल विश्व ज्याचा खेळ । तो हा परमात्मा विठ्ठल । करुन अकर्ता ऐसा सर्वकाळ । आलिया तो ॥१॥ समस्त जीव त्यांचे अंश । त्यांच्या हिताचाच त्यास ध्यास । म्हणून वारंवार अवतारास । धरतो तो ॥२॥ ऐसाच हा बोधावतार । जीव हिताच्याच ध्यासावर । येणेच प्रेमपुरस्सर । नमन त्यासी ॥३॥ माने अवतार बहुत झाले । परी बोध्या ऐसे नाही झाले । एकटे एक क्षणिक झाले । की झाले कौटुंबी ॥४॥ म्हणजे प्रत्यक्ष जीव देहाकारे झाले । देहव्यागिता मूळरूपा मिळून राहिले । त्याहून हे बोध्य अवतार वेगळे । तंत्रे आहेत ॥५॥ दिसण्यात दिसे पाषाण । परी कोणी घडविला न । तेणे स्वयंभूत्वाचा मान । त्यासी आहे ॥६॥ हे मानिले तर देव । नाही तर पाषाण सर्व थैव । ऐसा जगती गौरव । या अवताराचा ॥७॥ येणेच हा अवतार । भजे त्यासी आहे देवाकार । तेथे गुह्य प्रगट साक्षात्कार । प्रती येतात ॥८॥ हीच त्याची खूण । येणेच मानव मानतात देव त्यालागून । येणेच दिर्घकालीन । ऐसा हा आहे ॥९॥ अवतार स्थळ

एक । तेणे ते स्थळ पुण्यश्लोक । तेच त्या अवताराचे मुख्य । स्थान असे ॥१०॥ ऐसा अवतार पंढरीस । हे महशूर जनास । त्याची खूण नाही घडविला विशेष । ही आहे ॥११॥ तेणेच पंढरी त्याचे अवतार स्थान । तेच मुख्य ठिकाण । त्याच्या ऐशा प्रतिमा बनवून । सर्वत्र विखुरल्या ॥१२॥ त्या सर्व त्याचे प्रतिक । म्हणून नव्हेत मुख्य । येणेच मुख्याच्या भेटीचा विवेक । जगी वाढला ॥१३॥ वरचेवर भेटी व्हावी । इंद्रियाची तृप्ति न गावी । परब्रम्हाची आठवण टिकावी । मानसी सदा ॥१४॥ सर्वकष शक्तिशील । ऐसा हा परमात्माच केवळ । त्याच्याच सत्तेने हालचाल । जगाची होते ॥१५॥ त्यासी राहता शरण । जाऊन जीवपण । पावतो देवपन । हा भाव वाढतो ॥१६॥ त्या भावे त्याची भेटी । तेणेच होये भवाची तुटी । यासीच मोक्ष प्राप्ती । नाव आहे ॥१७॥ या मोक्षप्राप्तीस अधिकार । नित्य नेमे भेटी घेणार । मुमुक्षु साधक नर । तोच एक ॥१८॥ ऐसे मुख्य अवताराचे ठिकाण । म्हणून त्यासी आद्यमान । नेणेच सर्वत्र प्रतिके असून । तेथे भेटीस जातात ॥१९॥ ऐसे पंढरीचे महिमान । तैसेच श्रीपूरचे महिमान । ते एक अवतार स्थान । स्वतंत्र आहे ॥२०॥ ते का राहिले अज्ञात । हे शोधिले मागील अध्यायात । त्यावरून एक बोध मनात । ऐसा येतो ॥२१॥ पांडुरंग नाम पंढरी देवास । त्याविषयी न काहीच इतिहास । तरी पांडुरंग नाम लागले त्यास । त्यानेही धरिले ॥२२॥ यावरून पांडुरंग मूर्ति व मी दोन । नव्हेत जरी दोन रूपे भिन्न । तरी गुण व प्रभावे समान । जनोद्वारा ॥२३॥ पांडुरंगासी भजले तरी माझेच भजन । मजसी भजले तरी पांडुरंगाचेच भजन । ऐसे या पांडुरंग नाम धारणातून । विठ्ठलाच्या निघते ॥२४॥ पांडुरंग रूप होते अज्ञात । तोवरी दोन्ही होती विठ्ठला प्रत । आता पांडुरंग झाला प्रगत । तरी मी विठ्ठलच तो ॥२५॥ ऐशारिती एकसंघ । ऐसा पांडुरंग विठ्ठलाचा संबंध । या माजी नसे बाद । काहीही ॥२६॥ कोणाच्याही दर्शने करून । फललाभ समान । कोणाचेही भजन । एकत्वाचे ॥२७॥ जरी पांडुरंगाचे अर्चन । निरावे तरी विठ्ठलाचेच

अर्चन । विठ्ठलाचे पुन्हा निराळे अर्चन । तरी पांडुरंगाचेच ते ॥२८॥ दोन्ही मिळून बोध्य अवतार पूर्ण । हाच बोध विठ्ठलाच्या पांडुरंग नाम धारणातून । ऐसेच या पांडुरंग महात्म्य वर्णनावरून । चौदाव्या श्लोके निघते ॥२९॥ दोन भक्त समकालीन । पुंडलिक व पांडू नामे करून । दोघांचे तपाचरण । भिन्नत्वे तरी एकरूप ॥३०॥ दोन्ही ठायी दोन अवतार । तरी प्रगटण्याचे समप्रकार । पाषाणरूपे आकार । अकलपत्वेच ॥३१॥ दोन्ही ठायी शिरी महादेव । हाच बोधत्वाचा स्वभाव । भक्ताचा स्मारक भाव । मूर्तीत निराळा ॥३२॥ येणेच ते दोन । तरी अभिन्न । अज्ञात येणेकरून । हेच सिद्ध झाले ॥३३॥ जर पांडुरंग रूप असले प्रख्यात । तयी दोन्ही रूपे भाव लोकात । येणेच राहून आजवरी अज्ञात । देवे एका कौतुक दाविले ॥३४॥ त्यात राजाश्रय मिळून । पंढरीस मिळाला आद्यमान । तरी एका संबंध न । तुटला केव्हाही ॥३५॥ भिन्नरूपे तरी साम्यत्व भासते । साम्यता शोधीता भिन्नत्व दिसते । यावरून भिन्नत्व ऐक्यत्व येते । प्रचीत सर्वा ॥३६॥ येणेच पांडुरंग मूर्ति ही । कोणाची प्रतिक नाही । स्वतंत्रच सर्वदाही । ऐसीच आहे ॥३७॥ ऐसे असता अज्ञान का राहिले । याचे विवेचन मागील अध्यायी आहे । तरी नाम ज्ञात राहिले । मूर्ति राहिली अज्ञान ॥३८॥ याचाही खुलासा यात । केला आहे साद्यंत । पांडू नामे भक्त । तोही ज्ञात झाला ॥३९॥ येणेच श्रीपुरी । पांडुरंग देवाची ही नगरी । ऐसा विश्वास अंतरी । दृढ झाला ॥४०॥ स्वातंत्र्य व स्वत्व गेल्याने । किंमत जाते पूर्णपणे । तैसेच या पांडुरंगा कारणे । झाले होते ॥४१॥ पांडुचा पांडुरंग न राहता । विठ्ठलाचे प्रतिक पांडुरंग झाला होता । तयी कैसी यावी स्वतंत्रता । व स्वत्व कैसे टिकावे ॥४२॥ या श्रीपूर महात्म्य योगाने । ते स्वत्व स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्याने । विठ्ठल पांडुरंग ऐक्य निश्चयाने । वर्णू शकलो ॥४३॥ तरी ज्याने त्यानेच हे केले । येथे कोणी न काही केले । यास्तव म्हणणे आले । योग मायेत होता तो ॥४४॥ दोन्ही भक्तांचे महात्म्यमापन । दोन्ही देवाचे ऐक्य पण । पांडुरंग नाम विठ्ठले धरून । ऐसे प्रगटविले

॥४५॥ इति श्रीपुरेच पांडुरंग महात्म्ये विठ्ठल पांडुरंग ऐक्य वर्णन नाम
अध्याय दशमः ॥श्रीः॥ तस्मिन् गुर्वर्पणमस्तु । ओवी संख्या-४५

*

अध्याय ११ वा

॥ श्री सद्गुरुवे नमः ॥ ज्याचे सर्व करणे आत्मविलास । त्याचे
करणे कळावे कोणास । कोणत्या करण्यात काय उद्देश । कसा कळावा
॥१॥ ऐसा परब्रह्मरूप पांडुरंगास । नमून कथितो आता महालक्ष्मी
चरित्रास । विष्णू आज्ञेने वसतीस । आली या ठायी तिच्या ॥२॥ या
गावात देवीची स्थाने । नऊ आहेत या महालक्ष्मी विणे । त्यात महालक्ष्मी
नामे एक ठाण । केणे मंदिरात आहे ॥३॥ कोणी म्हणतात तीवरून ।
या गावास श्रीपूर नामाभिधान । तरी श्रीपूर महात्म्यातील तर्कशुद्ध
विचारावरून । काय निघते ते पाहू ॥४॥ जोवरी पांडुरंग होता अज्ञात ।
तोवरी विठ्ठल नामेच तो होता ख्यात । यावरून त्याची पत्नी शेजारील
मूर्तिप्रत । रखुमाई नाव होते ॥५॥ याच देवाच्या योगमाया बळे । सर्व
पाहाते परी झाले होते आंधळे । तेणे विठ्ठल रखुमाईच सगळे । म्हणत
आले आहेत ॥६॥ पंढरी ऐसीच दोघांचीही । मंदिरे निरनिराळी येथेही ।
पंढरीचीच प्रतिके तयी ही । ऐसी का असावीत ॥७॥ जगात पंढरीच्या
देवांची प्रतिके जितुकी । लहान-मोठी की मंदिरातून तितुकी । सन्निध
रखुमाई वामभागी ऐसीच सारिखी । सर्व ठायी ॥८॥ फक्त पंढरीस ।
दोन्ही मंदिरी दोघांचा वास । ऐसाच प्रत् सर्वास । नित्याचा आहे ॥९॥
यावरून रखुमाई आधी आली । नंतर भगवान स्वारी आली । पुंडलिके
वीट फेकिली । राहिली तेथे ॥१०॥ ऐसे मनासी पटते । येणेच विठ्ठल
रखुमाई मूर्ती एके ठायी इतरत्र असते । प्रतिकाची खूण सर्वत्र दिसते ।
ऐसीच सर्वा ॥११॥ ऐसे श्रीपूर क्षेत्री नसे । पृथक् मंदिरीच त्यांचे
राहाणे असे । येणेच विठ्ठल रखुमाईचे हे प्रतिक नसे । खरे हेच ॥१२॥

येथे पृथक्-पृथक् मंदिरी विठ्ठल रखुमाई कैसी । ऐसी कामना आली
पुष्कळशी । परी न उलगडले कोणासी । यांतील गूढ ॥१३॥ फक्त
आश्चर्य दाखवीत । मागे फिरत आशांकित । कारण इतिहास गुपित ।
हेच एक ॥१४॥ आता तो इतिहास प्रगटला । यावरून निश्चय झाला
। विठ्ठल रखुमाई नव्हते हे मनाला । चांगले पटले ॥१५॥ ऐसा उलगडा
श्रीपूर महात्म्यावरून । झाला असे पुर्ण । मूर्तिखुणावरून । तैसेच ठरते
॥१६॥ विठ्ठल ऐशी पुरुषमूर्ती नाही । रखुमाई ऐसी स्त्रीमूर्ती नाही ।
दोन्ही मूर्तित तफावत तेनेही । स्वतंत्र अवतारच सिद्ध ॥१७॥ पुरुषमूर्ती
ही पांडुरंग ठरली । यावरून स्त्रीमूर्तीही महालक्ष्मीच निश्चित झाली ।
दोघेही पांडुसाठीच प्रगटली । आपसातील विचारे ॥१८॥ हे तर्कशुद्धे
सिद्ध दिसते । त्या विचारेच वर्णिली येथे । येणेच श्रीपूर नाम या क्षेत्राते
। हिच्या योगेच ॥१९॥ याहून केणे मंदिरात लक्ष्मी ती । या पांडुरंगासी
न साजे ती । पांडुरंग मूर्ती द्विभुजाकृती । ती मूर्ती चतुर्भुज ॥२०॥
आयुधेही चारी हातात । ती या पांडुरंग मूर्तीसी विरूद्ध दिसतात । उंच
दुपटीत । येणे या देवासी विरूद्ध ॥२१॥ ऐसे असूनही । तिला मूळचा
ठावा नाही । स्वयंभूत्वही । न ये दिसो ॥२२॥ येणे ती महालक्ष्मी तरी
। कोठल्या तरी अवताराची प्रतिक खरी । म्हणून क्षेत्र नामाची अधिकारी
। म्हणता नये ॥२३॥ यावरून विचार करता । पांडुरंग देवासी संबंधिका
। तीच महालक्ष्मी न अन्यथा । ऐसेच निघते ॥२४॥ महालक्ष्मीची
इतिहास कथा । अनुपलब्ध येणेच शोधणे पडले सर्वथा । म्हणून
तर्कशुद्धे पाहता । विचार ऐसा निघतो ॥२५॥ पांडुला देवासी संबंधिता
। तीच महालक्ष्मी खरी पाहता । पांडुरंगा ऐसीच स्वयंभूता । तेथे दिसते
॥२६॥ दुसरे पांडुरंग मूर्ती जैसी । कटी कर नाही ऐसी । ही महालक्ष्मी
मूर्ती तैसी । तयी तीच महालक्ष्मी ॥२७॥ हिच्या दोन्ही हातात शंख ।
येणेच रूक्मिणी नव्हे हे निःशंक । ऐसा निर्णय निश्चयात्मक । निघतो
खरा ॥२८॥ श्रीपूर महात्म्यात । रूक्मिणीचा उल्लेख न कोण्या शब्दात
। महालक्ष्मीचा उल्लेख त्यात । तरी शब्देच आहे ॥२९॥ त्यावरून

पांडुरंग मूर्तीसी संबंध । तीच महालक्ष्मी सिद्ध । दुसरीचा संबंध । लागत नाही ॥३०॥ दुसऱ्या अध्यायी वर्णिल्या कथेहून । महालक्ष्मीची कथा तर्कशुद्धे न । कोणा भक्ताकरता प्रगटली न । की दैत्य संहारार्थ ही नव्हे ॥३१॥ येणेच देवासी करणे म्हणून । ऐसे घडावी नामनिमित्ते करून । ऐशा कथा आहेत पुराणातून । त्यावरून अनुमान हे ॥३२॥ ऐसी महालक्ष्मी मूर्तीची कथा । वदविली देवेच स्वतः । पांडुरंग महात्म्य कथा । हाती देऊन ॥३३॥ ऐशारिती योगमाया निवारण । स्वयेची करूनी भगवान । पांडुरंग लक्ष्मी प्रगटला । वर्णविले ॥३४॥ पांडुरंग मूर्तीच ही । नव्हे विठ्ठल प्रतिक ही । तैसीच महालक्ष्मी मूर्ती ही । नव्हे प्रतिक रूक्मिणीची ॥३५॥ हे तर्कशुद्ध विचारे करून । साकल्ये केले वर्णन । येणेच स्वयंभूषण । या मूर्तीसी आले ॥३६॥ याचाच साक्षात्कार । देवानी कैसा दिला याचा विचार । कथिले सविस्तर । आता येथे ॥३७॥ हे पांडुरंग महात्म्य हाती आल्यावरून । उत्सव दिवस वाढवून । बारा दिवस पूर्ण होऊन । काल्याच्या दिवसापूर्वी ॥३८॥ एक दिवस आधी । तेणे येऊनी स्वप्नामधी । आपुल्या स्वरूपासंबंधी । स्वप्न दिले ॥३९॥ ते स्वप्न ऐसे । देवाच्या उंबऱ्यात एक लहान मूल खेळतसे । दीड दोन वर्षांचे ऐसे । आले दिसो ॥४०॥ त्या नजिक चार स्त्रिया । त्याकडे पाहात होत्या उभ्या । मूल खेळता खेळता त्या । उंबऱ्यावर चढले ॥४१॥ मांडी घालून । बसले उत्तराभिमुख होऊन । उघडेच ते कपडे विहीन । ते पाहिले एकीने ॥४२॥ ती एक होती गाभाऱ्यात । द्वाराजवळील दक्षिण कोपऱ्यात । तिने डोकावून पाहिले मुलाप्रत । खेकसली मोठ्याने ॥४३॥ तो ते मूल उडून । मूर्तीत राहिले अदृश्य होऊन । ती बाई अंगाने स्थूल असून । नीटनेटकी होती ॥४४॥ इतके दृश्य दिसून । स्वप्न गेले उडून । जागृती पूर्ण । चांगली आली ॥४५॥ तरी विसर पडला त्याचा । काला झाला दुसऱ्या दिवशीचा । पुढे दोन दिवसांनी स्वप्नाचा । आठव झाला झोपेवेळी ॥४६॥ या स्वप्नाचा अर्थ काय । म्हणून आठवून देवराया । प्रार्थिले अर्थ काय । स्वप्नाचा

या ॥४७॥ तव त्याच झोपेत । देवांनी सांगितले थोडक्यात । चार स्त्रिया ज्या उभ्या दारात । त्या मुक्तिचारी ॥४८॥ आतील बाई यशोदा गवळण । उंबऱ्यातील मुलगा श्रीकृष्ण । यशोदा खेकसता विलीन । झाले पांडुरंग मूर्तीत ॥४९॥ यशोदा सुंदर स्थूल आणि नीटनेटकी होती । चारी स्त्रिया माय दीन रूक्ष अवकळावान होती । कृष्ण तर बाळसेदार बालाकृती । उघडा ऐसा ॥५०॥ तरी याचा बोध होईना । म्हणून प्रार्थिले पुन्हा एक दिवा झोपताना । तव पूर्वीप्रमाणेच पुन्हा । स्वप्न झाले ॥५१॥ चारी स्त्रिया या मुक्ति । यशोदा ही भक्ति । मी कृष्ण स्वतः भुक्ति । ऐसे स्वप्न झाले ॥५२॥ यानेही बोध होईना । म्हणून पुन्हा झोपताना । अशीच एक दिवा करिता प्रार्थना । तो झाले स्वप्न ॥५३॥ भुक्ति मुक्ति व भक्ति यांचे हे स्थान । तिन्ही योगे आनंद भुवन । कामधेनू समान । भजत दासी ॥५४॥ ऐसे होता स्वप्न । फिटला मानसीचा संशय पूर्ण । उलगाडता स्वप्न । आनंद झाला ॥५५॥ ऐसा स्वप्नार्थ उलगाडता । पुन्हा पाहिले स्वप्न आठवून शोधता । प्रगटला अर्थ चित्ता । तो हा ऐसा ॥५६॥ उत्तम भक्ति असेल । तयी त्याच्या ताब्यात मी सर्वकाळ । यशोदेच्या वर्णनावर । हे कोडे उलगाडले ॥५७॥ तशा भक्तिचा अभाव । तेणे कळाहीन मुक्ति सर्व । कृष्णाकडे लक्ष सर्व । ठेवून आहेत ॥५८॥ ते स्वप्न दिसले मला । त्या मला वस्तुस्थिती परिचय दिला । मूर्ती तीच फेरबदल न झाला । हे कृष्णावर्णने उलगाडले ॥५९॥ एकंदरीत भक्ति अभाव वाढला । तेणे मुक्ति सुकून गेल्या । हीन वीर्य झाल्या । जना वोळखून येती ॥६०॥ तरी ही स्थिती पालटावी । जनी भक्तिभावाची जोपासना करावी । उत्सवादिक भक्तिमार्गे वळावावी । जन बुद्धि इकडे ॥६१॥ ऐसी जागृतीची साक्षी देणारे हे स्वप्न । येणे पांडुरंगच हा न आत । पुढे करता अष्टग्रही अनुष्ठान । देवाने साक्षी दिली ॥६२॥ व्यक्तिद्वेषी काही जन । व्यक्तिचाच देव कल्पना करून । उत्सवाचा कार्यक्रम न मानून । विरूद्ध वर्णन गेले ॥६३॥ त्याने अष्टग्रही अनुष्ठान । पडत गेले न्यून । तरी स्कंद सांगितले त्याप्रमाणे

घडून । आले नेमके ॥६४॥

यदारभ्य दधौ सत्यां माधवो मानस किल ।

तदारभ्य स्थितानूनं समानीषा वशादिव ॥ पांडु. म. ९॥

याच पोथीच्या भक्कम पायावर । आरंभिला होता हा अनुष्ठान संभार ।
म्हणजेच माधवाची धारणा मनावर । दृढ होती ॥६५॥ तेणे अनुष्ठानात
न्यून पडले । तरी देवे मनीचे पुरविले । म्हणजे पावल्याचे दिले ।
साक्षात्कार दोन ॥६६॥ एक समाप्तीचे हवन । चालले असता अर्धी
रात्र गेली सरून । भुक्तेने कासावीस ब्राह्मण । झाले सर्व ॥६७॥ तरी
त्यात एक ब्राह्मण । नारायण गुरू नामे करून । ते बोलाचालीवरून ।
गेले निघून घरी ॥६८॥ इकडे उर्वरित सर्व ब्राह्मण । फराळाचे बनवून ।
पात्रे मांडून । सिद्ध करीत असता ॥६९॥ रुसून गेलेले गुरूजी जे होते
। ते आकस्मात आले तेथे । तेणे आनंद झाला सर्वांते । त्यासी विचारू
लागले ॥७०॥ रुसून गेले असता । कैसे आला मागुता । तव त्यांनी
सांगितले बोलाऊ आला होता । तेणे आलो ॥७१॥ त्यावरून कोण ।
गेला होता बोलावण । चौकशी करता कोणीच न । ऐसे उत्तर आले
॥७२॥ यावर नारायण गुरू म्हणाले । दोन माणसे बत्ती कंदील घेऊन
आले । त्यांनी चला म्हटले । मंडळी खोळांबली ॥७३॥ हे ऐकून ।
आश्चर्यित झाले सकळ जन । त्यावर नारायण गुरू म्हणतात । बोलावणे
ऐकून । शेजाऱ्याने मला उठविले ॥७४॥ मी खोल होतो निजेला ।
शेजाऱ्याने म्हटले आम्हाला । बाहेर बोलावतात तुम्हाला । कोणीतरी
॥७५॥ ते ऐकून पहातो बाहेर येऊन । प्रकाश दिसला बाहेर पूर्ण । तो
आवाज आला ॥७६॥ मंडळी खोळांबली । लवकर चला वेळ झाली ।
कपडे करून आलोच म्हणाल्यावरी । कपडे घालून निघालो ॥७७॥
तो तसाच आलो धडक । ते ऐकून आश्चर्यित झाले अधिक । उमजले हे
देवाचे कौतुक । खास आहे ॥७८॥ यांच्यावाचून काम नडले होते ।
ऐशारीती देवे केले पुरते । दुसरा एक प्रकार याच समयोगे । असे घडला
॥७९॥ कोणी एक आठ वर्षांचा पोर । अंगामध्ये चड्डी व शर्ट । जवळ

येऊनिया फळीवर । चढवा म्हणाला ॥८०॥ ते ऐकून त्यासी वर चढविले
। देवा हात नको लावू सांगितले । त्याने हात जोडून देवासी न्याहाळिले
। एक दोन मिनिटे ॥८१॥ पुढे खाली घ्या म्हणाला । म्हणून खाली
घेतले त्याला । दुसऱ्या वेळेला । देवासी नैवेद्य दाखविता ॥८२॥
दारावरील पुस्त्यावर चढत । प्रश्न केला मजप्रत । काय नैवेद्य दाखविला
देवाप्रत । त्यावर होय म्हटले मी ॥८३॥ अंतरात आले यातील ।
थोडासा द्यावा याच्या हातावर । परी हात न वळले कृतीवर । फिरले
मागे ॥८४॥ त्या मुलाचे तेथे असणे । हे नव्हते इतर मुलांप्रमाणे ।
मुलांसी खेळणे भांडणे । की कोणत्याही प्रकारे ॥८५॥ फक्त इकडून
तिकडे फिरणे । याविणे दुजे कार्य न त्या कारणे । तव घेतले मने । हा
मुलगा कोणाचा ॥८६॥ म्हणून त्यावर लक्ष ठेवून । तो जाता दाराबाहेर
निघून । मी त्या मागे जाऊन । पाहतो तो ॥८७॥ मागे वळून । चाले
मजकडे बघून । इतक्यात माझ्या मागून । एक नवखाच मुलगा आला
॥८८॥ त्याला पुसले हा मुलगा कोणाचा । तो म्हणाला पोलिसाचा ।
परत विचारता हा पोलीस कोणाचा । कोठे राहतो ॥८९॥ त्यावर म्हणाला
तो । दत्त न्हाव्याच्या वाड्यात राहतो । हे ऐकून मी मागे वळतो । तो
दोन्ही मुले नाहीत ॥९०॥ पुढे दत्त न्हाव्यास विचारता । आमच्याकडे
जागाच नसे बिऱ्हाडाकरता । पुन्हा न दिसला तो केव्हा केउता । त्याने
देवाचाही निश्चय झाला ॥९१॥ भक्ति भुक्ति ऐशा येथे । ऐसे दाविले
प्रचीतीते । स्कंद वचन न पाहे न्यून ते । हे ही दाविले ॥९२॥ तिसरे
पांडू वचनात । मी येथे जागृत नित्य । येईल त्या भक्ताचे हित । मी ऐसे
करतो दाविले ॥९३॥ प्रसिद्धीकरण कार्य करता । मी साध्य संपूर्णता ।
ऐसी आश्वासनता । याने दिली ॥९४॥ ही हस्तलिखित पोथी प्रमाण ।
जुन्या श्रीपूर महात्म्यातील स्मृतीवरून । लिहिले हे पांडुरंग आख्यान ।
हे स्वानुभव व प्रचीतीचे ॥९५॥ इति श्री श्रीपुरेच पांडुरंग महात्म्ये
योगमाया निवारण नाम अध्याय एकादशः ॥श्री॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु
॥ ओवी संख्या-९५

अध्याय १२ वा

॥ श्री सदगुरूवे नमः ॥ ज्ञान वैराग्य श्री औदार्य । यश कीर्ती द्वय ।
मिळून षड्गुणैश्वर्य । भगवंताचे ॥१॥ तीच त्याची वैभव श्री ।
राहिली श्रीपुरी । तेथे आनंदा उरी । काय असे ॥२॥ पुढे पांडू येथे
आला । तेव्हा प्रगटणे पडले भगवंताला । व धरून पांडू वचनाला ।
राहाणे पडले ॥३॥ ऐशा वैभवासहित । पांडुरंग राहिले श्रीपुरात । तेणे
स्वर्गीचे देव समस्त । येतात दर्शना रोज ॥४॥ त्या देवाचे पदवंदन ।
करून कथितो आणिक देवतागण । राहिला वस्तीत येऊन । कोण
कोण याचे ॥५॥ त्या सर्वांचा परिचय । अष्टविनायक अष्टभैरव ।
नवचंडी द्वादशाशिव । लिंगे ऐसा ॥६॥ अष्टविनायकात । एक बालटे
आळीत । दुसरा सर्वज्ञ गृहात । तिसरा खंडे यांच्या गृही ॥७॥ चौथा
शंभुमहादेव मंदिरात । पाचवा बंडे यांच्या घरात । सहावा देऊळगाव
रस्त्यात । सातवा पिंप्री रस्त्यात ॥८॥ पेडगाव रस्त्यावर आठवा ।
साळवण देवी रस्त्यावर नववा । त्यात बंडे घरातील हा । साक्षी विनायक
॥९॥ अष्टभैरवात । एक काळाणे घराण्यात । याची चैत्र महिन्यात ।
जत्रा भरते ॥१०॥ दुसरा भिडे दंडनाईक अंगणात । शेंदऱ्या त्यासी
म्हणतात । तिसरा श्रावक पंचमाडी समवेत । बोळात तेल्या ॥११॥
चौथा खंडोबा मंदिरात । पांचवा रडे मळ्यात । सहावा अंबिल ओढ्यात
। कोकणगाव रस्त्यावर ॥१२॥ सातवा हिरडे वाडीत । आठवा चोराच्या
वाडीत । एकूण भैरव अष्ट । आहेत तेथे ॥१३॥ नवचंडीत । साळवणदेवी
विख्यात । दुसरी विख्यात । भुते घरीची ॥१४॥ तिसरी केणे मंदिरात ।
चौथी पुराणे घरात । पाचवी भटाळीत । मांग वाड्याजवळ सहावी
॥१५॥ काळकाई सातवी । मैनाबाईच्या माळावर आठवी । मेहेर
शिंप्याची नववी । मोटे मळ्यातही एक ॥१६॥ द्वादश ज्योतिर्लिंगात ।
पहिला सोमेश्वर । सोमनाथ । दुसरा खोलेश्वर उजव्या भागात ।

धर्मशाळेजवळील हे ॥१७॥ तिसरा कनकेश्वर । नदीच्या पश्चिम तटावर
। चौथा सिद्धेश्वर । प्रल्हादराज समाधी नजिक ॥१८॥ पाचवा खंडेश्वर
गांजोरे मळ्यात । सहावा मल्लिकार्जुन रामोस आळीत । सातवा रामेश्वर
बालटे आळीत । ठाकर घराशेजारी ॥१९॥ आठवा भीमेश्वर । वाडेकर
वाड्याजवळ । नववा नाळे घराजवळ । वैजनाथ ॥२०॥ दहावा
मनपाठक घराजवळ । नामे हाटकेश्वर । अकरावा भालेश्वर । शिंपी
आळीत ॥२१॥ बारावा शंभूमहादेव । ज्योतिर्लिंगे हीच सर्व । ऐसा
उपदेव समुयाळ । या क्षेत्री आहे ॥२२॥ याखेरीज इतर मंदिरे । जागजागी
आहेत नाना प्रकारे । त्यात विठ्ठल रघुमाई मंदिरे । तीन ठायी ॥२३॥
एक केण्यांचे मंदिर । दुसरे नामदेव समाज मंदिर । तिसरे सुतार
समाजमंदिर । ऐसे तीन ॥२४॥ तीन राम मंदिरे त्यात । पाठकांचे
राममंदिर कमेटी चौकात । दुसरे शास्त्री राम मंदिर कसब्यात । हत्तीवाले
वाड्याजवळ ॥२५॥ तिसरे सोमवार बाजारात । ऐसी राम मंदिरे आहेत
। या शिवाय दत्त बालाजी नृसिंह शनि ही आहेत । एकएकटीच ॥२६॥
लक्ष्मीनारायण मंदिर । हे एकच स्वतंत्र । सूर्यनारायण मंदिर । नामशेष
हल्ली ॥२७॥ खंडोबा व गोपाळकृष्ण । ही स्वतंत्र मंदिरे दोन । या
शिवाय गणपती मंदिरे तीन । लहान मोठी ऐसी ॥२८॥ रविवार पेठेत
नाना होनरावांचे । गुरुवार पेठेत काळे घरासमोरचे । एक प्रल्हाद
मंदिरानजीकचे । ऐशी तीन ॥२९॥ ज्योतिर्लिंगाहून शिवमंदिरे जी भिन्न
। त्यात बनखंडेश्वर म्हणून । दत्तासमोरचे ॥३०॥ भट आळीत अंबिकेश्वर
। होले आळीतील होले शिवमंदिर रस्त्यावर । केदारेश्वर हे ॥३१॥
सुपेकर मळ्यात । शिंणेश्वर म्हणतात । मारुती मंदिरे तर बहुत । आहेत
ठायी ठायी ॥३२॥ शनि मारुती जोधपुऱ्या मारुती । साळवण वेस
मारुती । बुरुड घराजवळील एक ॥३३॥ रोकडोबा मारुती । पराडकर
मारुती । नानकशी मारुती । बालटे आळीचा ॥३४॥ आणिकही ठायी
ठायी । मारुती आहेत काही घरीही । खेरीज वेताळ म्हसोबांचीही ।
स्थाने आहेत ॥३५॥ सती आई आहेत तीन । त्यात खंडोबा माळावरी

दोन । पालेकर व रोंघे परस्पर सन्निधान । मागे पुढे ॥३६॥ तिसरी सती
 आई। ढवाणा घरासमोरही । सिद्धसंतांची मंदिरेही । चार आहेत ॥३७॥
 शेख महंमद प्रल्हाद । राऊळनाथ गोधडनाथ । बाहेरून आलेले हे संत ।
 पांडुरंगे वस्तीस ठेवलेले ॥३८॥ बाहेरून आलेल्या संतात । नवीन एक
 झाले संत । नारायण महाराज नाचणे विख्यात । कृष्णानंद शिष्य हे
 ॥३९॥ याशिवाय गुप्त संत । संत्या महार वेडा महंमद त्यात । गावीच
 विख्यात । ऐसे झाले ॥४०॥ गोविंदा चांभार भक्त । ऐसे झाले संत ।
 त्यांची मंदिरे नाहीत । की नाहीत स्मारके ॥४१॥ याशिवाय सावतामाळी
 मंदिर । नवीन झाले रोकडोबा जवळ । ऐशारिती देवतावळ । गोळा
 झाली ॥४२॥ याशिवाय यवनांचे परी । जैनांचे पार्श्वनाथ मंदिर । ऐशा
 देवाने हे नगर । आहे भरलेले ॥४३॥ ऐसे जरी खरे । जरी नसता ही
 देवतादि मंदिरे । काहीही वस्ती नव्हती तरी मंदिरे । ही दोन होतीच
 ॥४४॥ हेमाडपंते मंदिरे बांधिली । तरी वस्ती नव्हती झाली । पुढे वस्ती
 कधी झाली । उपलब्ध नाही ॥४५॥ पुढे वस्ती झाल्यावर । येथे आला
 हा सर्व देवसंभार । त्यातील उपदेवता कैशा आल्या, याचा विचार ।
 उपलब्ध नाही ॥४६॥ काही उपलब्ध आहे त्याचे वर्णन । येईल क्रमे
 करून । पुढील अध्यायापासून । श्रवणास तितुके ॥४७॥ इतिश्री श्रीपूर
 महात्म्ये च । पांडुरंग महात्म्ये श्रीपुरनगर देवता वर्णन नाम अध्याय
 द्वादशः ॥श्री॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु । ओवी संख्या -४७॥

*

अध्याय १३ वा

॥ श्री सद्गुरूवे नमः ॥ पांडुरंगाची प्रभा ऐसी । महालक्ष्मी श्रीपूर
 निवासी । येणेच पांडुरंग समवेत तिसी । सहजच नमन होते ॥१॥
 प्रपंच परमार्थ दायी । अशी ही महालक्ष्मी जगाची आई । तिच्या पायी
 डोई । ठेवूनिया ॥२॥ श्रीपुरीची विख्यात रूपाने । वर्णितो आता क्रमाने

। प्रथम साळवणदेवीचे झाले येणे । येथे कैसे वर्णितो ॥३॥ एकनाथ
 पाठक नामे करून । कोणी होता देवीभक्त ब्राह्मण । प्रतिपौर्णिमेस
 माहुरास जाऊन । नेमे देवी दर्शन करणे ॥४॥ ऐसा उपासनेचा दृढनेम ।
 की ठराविक वर्तनक्रम । निष्ठावंत परम । एकनिष्ठ भक्त ॥५॥ सर्व
 आयुष्यभर । हा टिकला वीर प्रकार । पुढे वृद्धापकाळ आल्यावर ।
 इंद्रिया शिथिलता दिसली ॥६॥ तेणे एक दिवस । दर्शन घेता मनाचेच
 देवीस । म्हणणे आई या मम नेमास । कैसा टिकवू शकेल पुढे ॥७॥
 ऐसे म्हणून डोळे । पाणियाने भरले । हे देह तुझे तूच चालविले ।
 पाहिजेस ॥८॥ ऐसे म्हणून । वारंवार पाही मूर्ती न्याहाळून । प्रेमाश्रूने
 नयन । भरलेले तसेच ॥९॥ हेच मानसी दृढ बसले । त्यात चोवीस
 तास गेले । तो रात्री देवीने सांगितले । स्वप्नी येऊन ॥१०॥ तू शोक
 सांडून । स्थिर ठेवी मन । तुला वियोग न व्हावा म्हणून । मीच येते
 तुझ्या सवे ॥११॥ तू पुढे चाल । तुझ्या मागे गाडा चालेल । परी घरी
 जाई तवर । मागे पाहू नको ॥१२॥ ऐसे स्वप्न पाहिल्यावर । मानसी
 आनंदला थोर । पहाटे प्रातर्विधी आवरल्यावर । स्नान केले ॥१३॥
 देवी मंदिरात जाऊन । विनंती करी कर जोडून । रात्री दाविले स्वप्न । ते
 सत्य करावे ॥१४॥ त्यावेळी मूती थरारली । ही नयने पाहिली । लगेच
 वाट धरिली । आपुल्या गावाची ॥१५॥ विश्वास अंतरी पूर्ण । तेणे मागे
 पाहेच न । ऐशा थाटात गावा सन्निध । ठेवला तो ॥१६॥ परी देवाच्या
 मायेकरून । गावा सन्निध पाहे मागे वळून । तो कडाड आवाज होऊन ।
 गाडा मोडलेला दिसला ॥१७॥ परी देवी कोठे दिसेना । म्हणून खेद
 वाटला मना । लावू लागला आपणा । आपण दोष लावू ॥१८॥ परी
 येथील देवाने । स्थान नेमिले तिजकारणे । घडले त्याप्रमाणे । न
 उमजले हे ॥१९॥ अति शोकाकूल झाला । शिव्या देऊ लागला स्वतःच्या
 कृतीला । तितक्यातच शीण होऊन त्याला । झाले स्वप्न ॥२०॥ मी
 माघारे नाही गेले । येथेच साळी वनात आहे ठाण केले । तेथेच राहण्याचे
 मी ठरविले । तेथेच स्थायी मज ॥२१॥ ते ऐकून स्वप्नात । पुढे आली

जागृत । जाऊन शोधिता साळी वनात । सापडला तांदळा ॥२२॥
त्याच ठिकाणी स्थापन करून । चालविले पुढे उपासन । तधीपासून
साळवण देवी लोकमुखातून । प्रचार झाला ॥२३॥ या देवीची स्थापना
झाली । पुढे राक्षे बाईंनी दुसरी मूर्ति निराळी स्थापिली । ती तुळजापूरची
तिने सांगितली । ऐसे म्हणतात ॥२४॥ गाडा मोडून कडाडला । तेथेही
उभारिले स्मारकाला । गाडीचे चाक नाव त्याला । प्रचारात आहे ॥२५॥
दुसरी देवी भुते मंदिरात । तिची ऐसी हकीकत । याचा मूळ पुरुष ओतुर
गावात । राहणारा ॥२६॥ तो ही ऐसाच देवी भक्त । माहूर तुळजापूर
देवीवरी प्रीत । त्याने माहूर गावात राहून । तपश्चर्या केली ॥२७॥
त्याने देवी प्रसन्न झाली । ती त्यासी म्हणाली । मला राहणे आहे श्रीपूर
स्थळी । तरी घेऊन चाल तेथे ॥२८॥ मी तुझ्यामागे येते । मागे पाहू
नको हेच सांगणे तूते । तुळजापूराहून श्रीगोंद्याते । घेऊन चाल ॥२९॥
तो तसाच माहूर देवीस । घेऊन आला तुळजापुरास । तेथे भेटता देवीस
। तिनेही तसेच म्हटले ॥३०॥ याप्रमाणे दोन्ही देवीस घेऊन । आला
हल्ली घर आहे त्या सन्निधान । तेथे पाहे मागे वळून । तो ऐसे झाले
॥३१॥ देवी तर गुप्त झाली । परी पुढून गाडी येत होती वाट चाली ।
तिच्या चाकास शक्ति लागली । मोडले ते ॥३२॥ ते पाहून त्यातील ।
एक बाईने चालविले शिव्या जंजाळ । म्हणे बामण अपशकुनी द्वाड ।
मला अपशकुन केला ॥३३॥ ती चालली होती सासऱ्यास । त्याने
वाईट वाटले तिच्या मनास । हे ओळखून भुत्यांनी त्या गाडीस । हात
लावला मात्र ॥३४॥ तो ती गाडी पूर्ववत झाली । हे पाहून ती शरण
आली । पाया लागली पडू । चुकले क्षमा करा म्हणून । ती बाई होती
सिदनकराची । तेथपासून भक्ति बसली तिची । दरसाल काठीची ।
झाली मानकरी ॥३६॥ आजपर्यंत त्या घरात । काठीचा मान आहे
चालता । काठी घेऊन जातात । नवरात्रात साळवणी तेव्हा ॥३७॥ या
झाल्या पुढील गोष्टी । गाडी पूर्ववत होताच गाडी गेली पुढती । पुढे या
भुत्याला शोक अती । आला तेणे ॥३८॥ मला श्रीगोंद्यास राहणे आहे

। यावरील विश्वासे स्वस्थ राहे । तरी अंतरी तळमळ वाहे । कोठे
असावी देवी ॥३९॥ याच तळमळीत । झाला तो निद्रिस्त । मग
सांगितले स्वप्नात । देवकी मातेने ॥४०॥ येथील उकिरड्यात मी आहे
। जेथे दिसेल तेथेच स्थापना करता होते । त्याच स्थळी देवी आहे ।
आजही मंदिरात त्या ॥४१॥ असा दोन देवींचा इतिहास । व तिसरा
एक आहे माहिती आम्हास । तो सांगतो जसा आला श्रवणास । त्याच
परी ॥४२॥ सुमारे शंभर वर्षांची ही हकीकत । हरी पुराणे नामे झाला
देवी भक्त । त्याची उपासना रीत । कैसी ही न ठावी ॥४३॥ परी
राहणारा बाभळ गावचा । लहानपणीच प्रसंग आला ताबेदारीचा ।
तळेगावी कामावर राहण्याचा । शेतकऱ्याकडे ॥४४॥ विशेषतः गुरू
राखने । हेच काम त्याचे असल्याने । रानात फिरणे । सहजच होते
॥४५॥ एक दिवस ऐसा प्रकार झाला । गुरे चारीत असता त्याला । तेथे
उघडा देव होता पुजण्याला ॥४६॥ तो होता मातब्बर शेतकरी । तो
पूजा करून जाऊ लागला घरी । या मुलाने पुसले बालस्वभाव परी ।
त्या शेतकऱ्याला ॥४७॥ तुम्ही रोज पाणी घालता यासी । परी बांधित
का नाही देवळासी । ऐकूनिया खवळून तो शेतकरी त्यासी । झोडपूच
लागला ॥४८॥ तेव्हा आठ दिवसात बांधशील । ऐसा म्हणाला तो
पुराणे बाळ । त्याने अधिकच खवळून झाला लाल । अविचाराने
बडविले त्याला ॥४९॥ परी ते होते देवीचे ठाण । तेथे या मुलाची
भक्ति होती पूर्ण । त्याने प्रार्थिले देवी लागून । याने फुकट मला मारिले
॥५०॥ याच्याकडे पहा म्हणाला । चमत्कार ऐसा झाला । मारलेला
शेतकरी घरी गेला । तेथे दिसले विचित्र ॥५१॥ एकाएकी मुलगा
तापला । दाखविले गावातील वैद्याला । दाखविले डॉक्टरला । तरी गुण
पडेना ॥५२॥ दुसऱ्या दिवशी विचार आला । आपण मारिले त्या
मुलाला । त्याचा तर परिणाम नसेल झाला । म्हणून आला त्याकडे
॥५३॥ त्या मुलाने म्हटले । या देवीने नसेल केले । देऊळ बांधील
असे कबुल केले । तर आत्ताच गुण येईल ॥५४॥ त्याने कबुल केले ते

। म्हणून दिला अंगारा लावण्यागे । तो अंगारा लावताच मुलाते बरे वाटले ॥५५॥ हा चमत्कार पाहून । आश्चर्यित झाले सकळ जन । पुढे आठ दिवसात देऊन बांधून । दिले त्याने ॥५६॥ त्याचा परिणाम ऐसा झाला मालकही काम सांगेनासा झाला । पुढे देवळातच राहू लागला । तोच पुराणे बाबा ॥५७॥ तेथे बरेच दिवस राहाणे घडले । पुष्कळ लोकास गुण आले । लोक आकर्षिले गेले । ऐसा झाला देवी भक्त ॥५८॥ पुढे गावी जावे वाटते । म्हणून सांगता सर्वाते । योग्य सहाय्य देऊन त्याते । जन आले पोहोचवीत ॥५९॥ तो या श्रीनोंदे गावात । मुक्काम पडला एक रात । तव देवीने सांगितले स्वप्नात । गावी जाऊ नको ॥६०॥ मला राहणे आहे येथे । तू राहावेस सेवेते । सकाळी उठता सर्वाते । सांगितले स्वप्न ॥६१॥ मग त्या लोकांनी । जागा घेऊन दिले घर बांधोनी । तेव्हापासून ही तिसऱ्या रूपांनी । देवी राहिली तुळजापूरची ॥६२॥ इतर देवीच्या हकीकती । नसल्याने माहिती । देऊ न शके कोण्या रीती । तरी क्षमस्व ॥६३॥ फक्त भट आळीत पद्मावती । हे पद्म तळ्यावरून नाम तिजप्रती । एवढीच देवीची माहिती । उपलब्ध आहे ॥६४॥ या हरी बाबा पुराण्यांच्या वाणीत । सत्यतेचे होते सामर्थ्य । आता त्यांच्या वंशात । तैसे नाहीत कोणी ॥६५॥ देवीची पूजा अर्चा नित्य नेमाने । होत आहे नित्याच्या रितीने । तळेगावाहून भक्त येतात । कुळधर्माकारणे । वरचेवरी ॥६६॥ ऐशी येथील देवीची स्थाने । वर्णिली सर्व वास्तव रीतीने । तरी साळवण स्थानाबंधने । माहिती देतो ॥६७॥ पांडू निवास काळात । एक ऋषी राहत होता तेथे । त्याच्या अंगात तप सामर्थ्य । त्या बळीने ॥६८॥ सकाळी साळी पेराव्यात । दुपारी पाणी द्यावे त्याप्रत । सायंकाळी करूनिया भात । पुढे हवन करावे ॥६९॥ पुढे कलियुग महिमा वाढू लागला ते गेले हिमालयाते ॥७०॥ ही माहिती देवी भक्तांची । आहे तीनशे वर्षापूर्वीची । नक्की कालगणना केव्हाची । उपलब्धी नाही ॥७१॥ देवी भक्ता पूर्वी की नंतर । येथे आला एक शिवभक्त थोर । त्याचे नाव गोविंदा चांभार । चांभार गोंदे त्यावरून तो

॥७२॥ त्याची एक कथा ऐसी । कोणी एक प्रवासी । जात असता काशी यात्रेसी । येथे मुक्काम पडला ॥७३॥ हे कळले गोविंदास । तो आला त्याच्या भेटीस । समाचार पुसून त्यास । शिधा सामुग्री देता झाला ॥७४॥ काय उणे ते दिले । एक पैसा देऊन त्यास सांगितले । गंगामाईस द्या म्हटले । माझे नांव सांगून ॥७५॥ पुढे तो काशीस गेल्यावर । गंगास्नान करून ओलेत्यावर । असतानाच गंगामाईस नमस्कार । करून म्हणाला ॥७६॥ श्रीगोंद्याच्या गोविंदा चांभाराने । हा पैसा दिला तो स्विकारणे । ऐसे म्हणताच गंगामाईने । दोन्ही हात काढिले बाहेरी ॥७७॥ हाताने पैसा घेतला । कंकण काढून दिले त्याला । मुखाने सांगितले गोविंदाला । हे नेऊन दे ॥७८॥ हे ऐकून ब्राह्मणाने । बांधून ठेविले प्रामाणिकपणे । गोविंदास देण्याकारणे । परी ईश्वराची करणी असावी ॥७९॥ ब्राह्मणास अडचण पडली । त्याने ती वस्तू सराफाकडे मोडली । सराफे अमूल्य पाहून दिली । राजास भेट ॥८०॥ राजाने राणीस दिले । राणीने जोडीस मागितले । राजाने सोनारा बोलाविले । सांगितले ऐसे बनवाया ॥८१॥ तो म्हणाला मला शक्य नाही । ज्याकडून हे मिळाले त्याकडे चौकशी करावी । म्हणून सराफा बोलाविले । त्यानेही तसेच सांगितले ॥८२॥ मग तो ब्राह्मण शोधण्यास । पाठविले शिपायास । त्यानी शोधून आणिले त्यास । राजासन्निध ॥८३॥ राजाने कंकण दाखविले । हे तुम्हीच होते काय सराफा विकले । होय म्हणताच राजाने मागितले । याचे जोडीचे ॥८४॥ मग त्याने सर्व हकिकत । राजाला केली विदित । राजासहित । सर्व श्रीगोंदेस आले ॥८५॥ गोविंदा चांभारास भेटून । मागितले याचे जोडीचे द्यावे कंकण । तेव्हा त्यातील सर्व समजून घेऊन । काथवटी जवळ गेला ॥८६॥ हे गंगामाई । माझा भाव शुद्ध असेल तर काथवटी येई । जोडीचे कंकण देई । या जनासी ॥८७॥ इतुके म्हणताच दोन हात । वर आले काथवटीत । त्यात कंकण एका हातात । दुसरा हात बुच्चा ॥८८॥ हे पाहून त्या कंकणासी । लावून पाहता पहिल्या ऐसी । खात्री पटली सर्वासी ।

म्हणून बुच्च्या हातात ते घातले ॥८९॥ तो त्या कंकणासहित । दोन्ही हात झाले गुप्त । याने निर्णय झाला गोविंदा भक्त । खराच शिवाचा ॥९०॥ त्यावरून गौरवार्थ । तिसरे नाव लाविले श्रीपुराप्रत । चांभारगोंदे ही जनात । प्रसिद्ध राहिल ॥९१॥ तेव्हापासून । चांभारगोंदे ही नामाभिधान । प्रचारात राहिले जनातून । सर्वांमुखी न तरी ॥९२॥ ऐशा रीती ग्राम वसल्यावर । अज्ञान काळातील हे भक्त थोर । आता तीनशे वर्ष सुमार । तो काळ पाहू ॥९३॥ इतिश्री पांडुरंग महात्म्ये मध्यकाळस्थ भक्तवर्णन नाम अध्याय त्रयोदशः ॥श्रीः॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु । ओवीसंख्या - ९३॥

*

अध्याय १४ वा

॥ श्री सद्गुरूवे नमः ॥ विश्वास नियंता । आणि दासाधीन सर्वथा । योगक्षेमही चालविता । ऐसा तो ॥१॥ त्याचा ऐसा स्वभाव । हेच जगाविलक्षण लाघव । आत्मविलासच सर्व । तथाप्रती नमोस्तुते ॥२॥ तो धरून पांडु वचनास । येथे राहिला जनोद्वारास । तेणेच संतामहंतास । आश्रयभूमी ही ॥३॥ या देवाचा पहिला आश्रित । शेख महंमद भक्त । त्यांचा इतिहास थोडक्यात । येथे सांगतो ॥४॥ येथून जवळच मोगलाईत । आष्टी नामे तालुक्यात । आष्टीजवळ पुंडीवाहिरे गावात । जन्म त्यांचा ॥५॥ मुलाणी घराण्यात जन्म । परी सोळा वर्षेपर्यंत न ठाऊके ते कर्म । तोवरी यवन तरी श्रवणाचा नेम । पुराणादिंच्या असे ॥६॥ गंगाजळा ऐसे चोख वर्णन । तेणे सर्वांसीच प्रिय मुसलमान असून । यातच बापाने सांगितले म्हणून । मुलगा कामी प्रवर्तला ॥७॥ तो सुरा घेऊन जाता जवळी । बकन्याने फोडिली किंकाळी । त्यावरून । विचारे करंगळई । स्वतःची कापू गेला ॥८॥ त्यावरून ।

बकरा किंकाळण्याचे उमजले कारण । तत्काळ बकरा सोडून । सुरी फेकून दिली ॥९॥ न भेटता मातापित्याला । लागला ज्या दिशेला । त्या दिशेने जाऊ लागला । राम नामे मुखे गात ॥१०॥ भूतदयेने अंतर भरले । पूर्व तप उस्फूर्त झाले । आत्मज्ञान स्फुरले । त्याचवेळी ॥११॥ त्याच आत्मदर्शनात । चालला रस्ता काटीत । कोणा सांभाळितो देहाप्रत । ऐसी समाधी स्थिती ती ॥१२॥ ऐसा देह मने वाणीने । स्वरूपी मिळाल्याने । देहभान न राहिल्याने । लोक वेडा म्हणू लागले ॥१३॥ ऐशा समाधी स्थितीत कोण आहे देहहित । भूक तहान समस्त । हारपली ॥१४॥ ऐसा फिरत असता । अवचित एक राज दौरा आला पुढता । बॅण्ड वाजंत्री वाजत असता । नसे भान ॥१५॥ हे पाहून राजसेवकगण । वेठीस धरा म्हणाले याज कारण । त्याच्या शिरी ओझे लादून । वळविले तोंड मागे ॥१६॥ तो तैसाच सर्वांच्या पुढे । चालत चाले पुढे पुढे । पुढे खाकी बाबा डोंगर माथा चढे । टाकिला बोजा तेथे ॥१७॥ तो तो बोजा जळून गेला । तेव्हा प्रकाश पडला राजसेवकाला । आपण दवडिले सत्पुरुषाला । म्हणून क्षमा मागितली ॥१८॥ तेव्हापासून त्या डोंगराला । खाकीबुवाचा डोंगर आले नावाला । अद्यापही तेच नाव त्या डोंगराला । चालले आहे ॥१९॥ त्या डोंगरावरून श्रीगोंदे गावी । पोहोचले येऊन । तेथून म्हणताही जाववे न । ऐसे झाले ॥२०॥ यावरून । ओळखले येथेच रहावे कोठे जावे न । ही भगवंताची आज्ञा उमजून । तेथेच वस्ती केली ॥२१॥ ऐशारिती मुकत्वे आज्ञा देऊन । ठेऊन घेतले शेख महंमदा लागून । पुढे गावकऱ्याकडून । मिळू लागली मदत ॥२२॥ तेथेच झोपडी बांधून । तेच केले वसणे स्थान । तेथेच दुपारी पोथी पुराण । सुरू केले ॥२३॥ रात्री भजन कीर्तन । । येणे रिती लोक भजनी लावून । नीती न्याये वर्णन । सर्वांसी सर्वदा ॥२४॥ मांसाहार नाही शिखा शिरी नाही । यवन खूण एवढी दाढी ही । ठेविलीसे ॥२५॥ धर्माप्रमाणे वर्तावे । ऐसेच सर्वास सांगता होये । तेणे मत्सर की मद्याने हे । न सुची त्या ॥२६॥ दोन तास ध्यान स्थितीत । इतर

वेळी रामनाम मुखात । स्वाध्याय ग्रंथ वाचनात । काळ जाई ॥२७॥
 अपरात्री पुराण वाचन । ऐसाच कार्यक्रम नित्याचा राहिला होऊन ।
 पुराण कीर्तनास भाविक जन । येऊ लागले ॥२८॥ भिक्षा मागून
 आणणे । जिवित निर्वाह करणे । ऐशा दिनचर्या क्रमाने । ईश सेवा
 चालली ॥२९॥ राहत असता झोपडीत । श्रवणासी माणसेही होती येत
 । त्यात एक तेल्याची बाई नित्य । येत असे श्रवणासी ॥३०॥ एक
 दिवस तिच्या पतीने । पुसिले तू कोठे जातीस काय निमित्ताने । तिने
 म्हटले पुराण श्रवण कारणे । जात असे ॥३१॥ इतके ऐकता तो पती ।
 संतापून म्हणाला तिजप्रती । म्हातारी का आहेस पुराण पोथी । ऐकण्यास
 तू ॥३२॥ पुन्हा पुराणा जाऊ नकोस । ऐसे बजावता । ती न गेली
 पुराणास । दिवस बहू ॥३३॥ नंतर एक दिवस । आली असे पुराणास
 । ते पाहून महाराजांनी तीस । पुसिले का नाही येत म्हणून ॥३४॥ तिने
 ते सांगितले । यावर महाराज म्हणाले । ते गावून आले । म्हणजे तशीच
 दिसशील त्या ॥३५॥ खरेच तसे घडले । त्याने त्याचे चित्त बावरले ।
 तीस पुसिले । तुम्ही कोण कोठील ॥३६॥ ती म्हणाली पाहिजे । दिसत
 नाही काय तुलाते । दुसरे कोण येते येथे । मी आपुली बायकोच ना
 ॥३७॥ तो म्हणाला मग । म्हातारी का दिसतीस सांग । तिने सांगितले
 मग । महाराजांचे वृत्त ॥३८॥ तेव्हा तो व ती आली । महाराजांच्या
 पाया पडली । पूर्ववत होशील वाणी वदली । महाराजांची ॥३९॥
 पूर्ववत झाली । पतीची भ्रांती गेली । महाराजांची योग्यता कळली ।
 झाला अनुग्रही ॥४०॥ दुसरा एक चमत्कार । कीर्तन करीत असता
 हात करून वर । चोळले दोन्ही कर । खाली केले ॥४१॥ हे पाहून
 श्रोतृगण । करता झाला प्रश्न । हे काय केले वर हात करून । तो
 महाराज उतरले ॥४२॥ देहू ग्रामात । तुकाराम कीर्तनात । श्रोते वक्ते
 समस्त । दंग होते ॥४३॥ मंडपास आग लागली । ती मी विझविली ।
 तेणे हस्त कमली झाली । काळी हे दाखविले ॥४४॥ तरीही श्रोतृगणांनी
 । देहूस मनुष्य पाठवूनी । खरे हे जाणूनी । घेतलेच ॥४५॥ ऐसे महाराज

साक्षात्कारी । त्यांनी पत्नी मिळाली ती ही त्यांच्याच परी । तीही रामभक्ती
 करी । पतीसमवेत ॥४६॥ यावेळी येथे चार सिद्ध संत होते । त्यांची
 चरित्रे पुढते । येतील क्रमे ॥४७॥ चौथे एकत्र जमत । अध्यात्म चर्चा
 करीत । कधी खेळत सारीपाट । तरी निर्विकार्यत्व न मांडे ॥४८॥ एके
 दिवशी तुकाराम । सोडूनिया देहूधाम । आले भेटावया संत परम । या
 चौघांसी ॥४९॥ ते सर्व एकत्र भेटले । त्याचे स्मारक गणपती जवळ
 केले । आजही उत्साह करतात जन सगळे । तुकाराम बीजेस ॥५०॥ ते
 ठिकाण देऊळगाव रस्त्यावर । आहे गणपती जवळ । ते एक पुण्यस्थळ
 । मानितात जन ॥५१॥ एकदा वडगावास । जयराम स्वामीने बोलविले
 उत्सवास । म्हणून गोकुळ अष्टमीस । महाराज तेथे गेले ॥५२॥ त्यावेळी
 ब्राह्मणांच्या विरोधावरून । महाराजांनी दाविले त्वचा फाडून । गळ्यात
 यज्ञोपवित दैदिप्यमान । ऐसे जना ॥५३॥ त्यावेळी आली जातीचे
 ब्राह्मण । आमचे सोयरे मुसलमान । हे दिले पटवून । सर्व लोका
 ॥५४॥ एकदा समर्थ स्वामींनी सजनगडास । भरविले संत मेळाव्यास
 । ऐसा हा आदरनिय पुरुष । यवन असताही ॥५५॥ एकदा
 पुंडीवाहिन्याहून । एक मनुष्य आला डोलीतून । तो महाराजास पाहून ।
 म्हणाला की ॥५६॥ चोरांनी हातपाय तोडले । सर्व वित्त हरून नेले ।
 म्हणून येणे केले । आपुल्या पायाशी ॥५७॥ बरे आता येथे राहा ।
 म्हणून पाणी शिंपडताच पूर्ववत पावला अवयवा । मग त्याने शयन
 ठावा । येथे दिला ॥५८॥ अंतकालापर्यंत । गुरूसेवा प्रशस्त । अखेर
 गुरू म्हणाले जा आता गावाप्रत । आम्हा निजधामा जाणे आहे ॥५९॥
 तेव्हा विचारले केव्हा जाणार । महाराज म्हणाले विनोदाखातर । उद्या
 आम्ही जाणार । तर तुही आज जावे ॥६०॥ इतुके ऐकून श्रवणी ।
 मुधोजी लागला चरणी । समाधी स्थळी पायरीवर बसोनी । देह ठेविला
 तात्काळ ॥६१॥ आपुल्या हस्ते महाराजांनी । समाधीस्थळ घेतले होते
 बांधोनी । खाली भुयार वर स्थानी । समाधी दोन ॥६२॥ त्या दाराशी
 बसून । मुधोजीने देह दिला सोडून । गुरूचरणी प्राण । कायमचे वाहिले

॥६३॥ ही तिथी श्रावण शुद्ध षष्ठी । यादिवशी भंडारा करतात तेली जाती । महाराजांनी या पुढती । सात महिन्यांनी ॥६४॥ फाल्गुन शुद्ध नवमीस । सांगून सर्व जनतेस । भजन मेळ्यात नामघोष करीत । भुयार गमन केले ॥६५॥ ते पुन्हा परत नाही आले । काही दिवस नैवेद्यादि आत नेऊ शकले । पुढे कोणाच्या खोडीने बंद झाले । आंत जाणे ॥६६॥ येथे एक गोष्ट विशेष । चंदन चढवतात पुण्य तिथीस । हिंदू-मुसलमान या समयास । असतात एकत्र ॥६७॥ फाल्गुन शुद्ध एकादशीस । जत्रा भरते दरवर्षास । सन १९११ पासून जत्रेस आरंभ झाला ॥६८॥ समाध्योत्तर काळात । काही चमत्कार आले प्रतात । त्यापैकी एक सर्वात । उत्तम असा सांगतो ॥६९॥ एकदा अवर्षण पडले असता । हवालदिल सर्व जनता । त्यावेळी उत्तमचंद्र शेट होता । एक उदार धनिक ॥७०॥ त्यांच्या स्वप्नात । सांगितले मी नाही येथ । घेऊन जावे मजप्रत । खाकी बुवावरून ॥७१॥ मग गावकरी सर्व एकत्र जमून । गेले दिंडी घोडा व पोथी घेऊन । पुढे पुजून प्रार्थिता महाराजा लागून । स्वार झाले घोड्यावर ॥७२॥ घोडा तेथून निघाला । तो श्रीगोंदे रस्त्याला लागला । तोच पाऊस सुरू झाला । जन सर्व भिजले ॥७३॥ परी घोड्यास की पोथीस । पावसाचा न लवलेश । ऐशा थाटात घोडा श्रीगोंद्यास । येऊन पोहोचला ॥७४॥ मार्गावर राऊळ बोवाचा मठ । तेथे क्षणभर थांबून घोडा निघाला निट । तो गोधडबुवा मठ । तेथे आला ॥७५॥ पूर्ववत तेथे थांबून । पुढे प्रल्हादमहाराज मंदिरापुढे उभा राहून । उंबऱ्यावर डोके टेकून । पुढे गेला स्वमठात ॥७६॥ पुढे काही दिवस । प्रति गुरूवारास । तोच घोडा स्वारीस । घेऊन फिरत असे ॥७७॥ स्वारी होता घोड्यावर । चालू लागे सत्वर । तिन्ही मठात भेटून नंतर । घरी येत असे ॥७८॥ या सत्पुरुषांनी । तीन ग्रंथ लिहिलेत मराठीतुनी । त्यात योगसंग्राम मुख्य असुनी । लोकमान्य आहे ॥७९॥ दुसरा निष्कलंक प्रबोध । हा आहे अभंगसिद्ध । तिसरा पवन विजय अप्रसिद्ध । ऐसे तीन आहेत ॥८०॥ योगसंग्राम ओवीबद्ध

ग्रंथ । स्वतंत्र वर्णन त्यात । स्पष्ट निर्भिड शब्दात । असा आहे ॥८१॥ इतिश्री श्रीपुरेच पांडुरंग महात्म्ये शेख महंमद सिद्ध संत वर्णन नाम । अध्याय चतुर्दशः ॥श्रीः॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु । ओवी संख्या-८१

*

अध्याय १५ वा

॥ श्री सद्गुरूवे नमः । पांडुरंग सूर्य लक्ष्मी प्रभा । तैसीच संतमंडळी प्रभा । त्यात शेख महंमदबाबा किरण एक ॥१॥ पूर्वजन्माची तपोमूर्ति । तेणे जन्मताच सिद्धस्थिती । तीच सोळा वया पुढती । आली दिसो ॥२॥ साधने करून लवकर साधेना । ते का वैराग्योप्रभवा बरोबर साध्य होईल कोणा । तपेची तपे जातात तरी सिद्धस्थिती जोडेना । ती क्षणात जोडेल ॥३॥ वैराग्यात ते सामर्थ्य नाही । क्रियासाधनेच ती प्राप्त होई । तरी कित्येक वर्षांनी होई । प्राप्त ती ॥४॥ यथोच पद्धतीनुसार । कर्म होईल तर । सिद्धीचा अधिकार । तथा येतो ॥५॥ ऐसा काही अभ्यास नसता । शेख महंमदा ठायी ती एकाएकी दिसता । पूर्व जन्मीचाच हा अधिकारी होता । तोच उफळला या निमित्ते ॥६॥ ऐसेच दुसरे सिद्धसंत । प्रल्हाद नामे येथे आहेत । पांडुरंगाच्या आज्ञेनेच येथे राहिलेत । तरी पूर्वजन्मीचेच अधिकारी ॥७॥ निमित्तेच संसार त्यागीला । त्यागिताच सिद्धपणा प्रगटला । येणेच जन्मसिद्ध । सिद्ध नावाला अधिकारी ते ॥८॥ त्यांचे चरित्र वर्णन । करतो या अध्यायातून । ऐकताच पापे जळून । जातात संचितातली ॥९॥ यांचे वडील पंतप्रधान । म्हणजे बादशहाचे मुख्य दिवाण । पालखी पदस्थ मान । ऐसे होते ॥१०॥ तरी पुत्र नसल्याने । समाधान न मनाकारणे । यास्तव बादशहास पुसून तपा कारणे । आले निरानरसिंगपुरी ॥११॥ तेथील नृसिंह कुलदैवत । उपासनेचेही दैवत । तप आरंभिले त्या सान्निध्यात । राहूनिया ॥१२॥

योग्य होता तपाराधना । देवे सांगितले येऊन स्वप्ना । माझा भक्त प्रल्हाद पुन्हा । तुझ्या उदरी येईल ॥१३॥ आता तप पुरे कर । या मूर्तीची अर्चा धर । ऐसे म्हणून अंगुष्ठ मात्र । मूर्ती दिली स्वप्नातची ॥१४॥ जागे होऊन पाहतात । तो मूर्ती प्रत्यक्ष हातात । तेणे भरवसा निश्चित । झाला पुत्र प्राप्तीचा ॥१५॥ पुन्हा आपुल्या नोकरीवर । चालविला दिवाणाधिकार । पुढे नऊ मास भरल्यावर । पुत्ररत्न झाले ॥१६॥ तो सुविद्यावंत व सुशील । येणे लवकरच झाला विद्याशील । बादशहा सहित सर्वांतर । आकर्षिता झाला ॥१७॥ बापाचे बरोबर दरबारात । कामे करता दिसून आला निष्णात । तेणे बादशहा होऊन प्रसन्न चित्त । पित्यास म्हणाला ॥१८॥ दिवाणाची वस्त्रे प्रल्हादा देऊन । तुम्ही बसा करीत देवतार्चन । तो बादशहाचे ऐकून । पित्याने तसे केले ॥१९॥ ते वस्त्रे मिळण्या अगोदर । विवाह झाला होता कुलवधूबरोबर । पित्या देखत एक अपत्य कन्या रत्न । झाले होते ॥२०॥ तिचाही विवाह कुलवान वराबरोबर । झाला होता परी वैधव्य आले तिच्यावर । इतक्यातच पुत्ररत्न । तया झाले ॥२१॥ त्याचे बारसे केले थोर । अंबारीतून वाटली साखर । तेणे लौकीक फार । झाला तेथे ॥२२॥ त्या रजेच्या वेळात । दुसरा दिवाण होता काम चालवीत । त्याने केली करामत । पैसा लांबविला खजिन्यातला ॥२३॥ बादशहापाशी ओरड केली । प्रल्हादानेच ही रक्कम लांबविली । आणि बारसे भोजने दिली । गावीच्या सर्व जना ॥२४॥ ते ऐकून । बादशहा झाला कोपायमान । शिपायाला पाठवून । महाराजांना बोलावू केले ॥२५॥ त्यावेळी महाराज स्नान करून । करीत होते देवदेवतार्चन । ते बोलावणे ऐकून । पुजा करून येतो म्हटले ॥२६॥ बादशहास ते न पटून । त्याने पुन्हा पाठविले बोलावणे । असाल तैसेच या न लावा क्षण । हे कर्णे ऐकिले ॥२७॥ तात्काळ पालखी जोडून । दरबारात येऊन । महाराज भेटले बादशाहा लागून । तो बादशहा कोपाविष्ट ॥२८॥ आताचे आता पैसे भरा । इतुके ऐकताच महाराज आले घरा । पैशाचा

भरणा करून पुरा । दिला राजिनामा ॥२९॥ घरी येऊन । देवपदी लेखणी केली अर्पण । सात पिढ्या नोकरी । न केली कोणी ॥३०॥ नंतर देव घेऊन संबळीत । महाराज आले बाळंतिनीच्या खोलीत । पत्नीस सांगितली हकीकत । म्हणाले ॥३१॥ हा सर्व प्रपंच । सांभाळी तुझा तूच । आम्ही चाललो प्रभु दाविल त्याच । मार्गे कोठेही ॥३२॥ तिनेही उत्तर दिले । जिकडे जातील आपुली पाऊले । मी ही चालेन त्याच पाऊले । तुमच्या मागे ॥३३॥ ऐकून तिचे उत्तर । महाराज पडले घराबाहेर । तीही त्याजबरोबर । बाहेर पडली ॥३४॥ विधवा कन्या नऊ वर्षाची तीसह । पतीपत्नी व बाळ यांनी सोडले गृह । बोलाविले याचक समुदाय । घरावर तुळशीपत्र ठेविले ॥३५॥ तोंड फिरले तिकडे निघाले । ऐशारीती गावाबाहेर पडले । मार्ग क्रमिते झाले । आस्ते आस्ते ॥३६॥ रात्री जंगलात मुक्काम पडला । तेव्हा चौघे होते सोबतील । ऐसा भास होई सर्वांना । ऐसे चालले मार्गक्रमण ॥३७॥ कोठे अन्न मिळे, कोठे न मिळे । ऐसे हाल अपेष्टेत दिवस जाऊ लागले । ऐसे एक वर्ष गेले । तो पत्नी निर्वतली ॥३८॥ मग दहा वर्षांची विधवा काया काशी । तीस सांगितले सांभाळ पुरुषोत्तमासी या । तत्काळ पान्हा आला तिशी । तिने सांभाळिले बहुत दिवस ॥३९॥ पुढे तीही गेली इहलोक सोडून । मग मुलास जवळी घेऊन । महाराज आष्टी गावी येऊन । पोहोचले ॥४०॥ तेथील मारुती मंदिरात । काढिली एक रात । दुसरे दिवशी । उजाडता प्रभात । एक बाई तेथे आली ॥४१॥ तिने विनंती केली महाराजांना । माझे । यावे जेवायला । महाराज हो म्हणाले तिला । निघाले तिच्याबरोबर ॥४२॥ घरात येऊन पहातात । तो एक अर्भक दिसला मृत्यू पावला । महाराज जावून तेथ । त्यासी म्हणाले ॥४३॥ बाळा ऊठ रे खेळायसी । आमचे बाळ आले आहे तुजपाशी । तरी काही बोल त्यासी । असे म्हणून ॥४४॥ अंगावरून हात फिरविला । तो बालक डोळे उघडून पाहू लागले । हे पाहून तेथील सर्वजणांला झाला आनंद ॥४५॥ थोड्या वेळाने । बालक बसले उठोनी । मग

आई आनंदोनी । चरणा लागली ॥४६॥ पुढे तिने स्वयंपाक केला । ताटे वाढली जेवायाला । तव महाराज म्हणाले तिला । आणखी दोन पात्रे वाढ ॥४७॥ कोणी येणार की काय म्हणून । ती पुसती होय । महाराज म्हणाले होय । त्याप्रमाणे करता ॥४८॥ पुढे जेविताना दिसले तिला । लक्ष्मी नृसिंह आहेत पंक्तिला । त्यावेळी तिला कळला । महाराजांचा खरा अधिकार ॥४९॥ आणि मनातून । उपकार आठवी पूर्ण । जिने सांगितले या बुवाकडे जा म्हणून । त्या बाईचे ॥५०॥ तिच्यामुळे हे दर्शन । आम्हा अभाग्यातून । मग शरण येऊन । अनुग्रह घेतला ॥५१॥ पुढे तो मुलगा सयाजी चांगला झाला । मग महाराज म्हणाले तिला । आम्हा जाणे आहे नरसिंगपुराला । कुलस्वामींच्या दर्शनासी ॥५२॥ तोवरी या पुरुषोत्तमास । सांभाळावे हेच सांगणे तुज । मग जाऊन नरसिंगपुराला । तपश्चर्या केली ॥५३॥ पुढे तपश्चर्या पूर्ण होता । स्वप्नी सांगता । तुम्ही रहावे आता । यापुढे श्रीगोंद्यास ॥५४॥ दौलताबादेहून तुम्ही निघाला । रात्री जंगलात मुक्काम पडला । तेव्हा आम्ही होतो सोबतीला । चौघेजण ॥५५॥ मी व लक्ष्मी दोघेजण । पांडुरंग रघुमाई दोघेजण । ऐसी मागील वोळखण । त्यास दिली ॥५६॥ इतकी ओळख आठवून । निश्चित केले श्रीगोंदे ठिकाण । मध्ये काही दिवस आष्टीस राहून । नंतर श्रीगोंद्यास आले ॥५७॥ श्रीगोंद्यास येताना निराबाईने । विचारले महाराजाकारणे । पुन्हा कधी येईल परतून येणे । आष्टी ग्रामात ॥५८॥ महाराज म्हणाले । तुझ्या मृत्यू वेळे । पुढे महाराज येऊन राहिले । श्रीगोंद्यामाजी ॥५९॥ पद्म तळे नाम सुंदर ठिकाण । तेथील पद्मावतीचे ठाण । तेथे राहिले येऊन । काही दिवस महाराज ॥६०॥ महंमद महाराजास हे कळले । तव ते तेथे भेटीस आले । गावकऱ्यास बोलावून दिले । रहाण्यास स्थळ एक ॥६१॥ तेथे झोपडी बांधून । महाराज राहिले करीत देवतार्चन । पुराण वाचन प्रवचन । कीर्तनही करीत ॥६२॥ मग लोकांनी घर बांधून दिले । तेथे महाराज राहू लागले । पहिली झोपडी तेथेही दिले । घर बांधोनी ॥६३॥ ऐशारिती

श्रीगोंद्यात । राहू लागले प्रल्हाद संत । नाना चमत्कार लोकांते यांच्या अंगी । दिसू आले ॥६४॥ हे चौघेही सिद्धसंत । सारीपाट खेळत असत । ते एक दिवस गादी खाली हात । घालून काढीला ॥६५॥ तो तो हात ओला होता । ते पाहून शिष्यवर्ग झाला पुसता । तव महाराज म्हणाले नौका बुडता । समुद्रीची तारिली ॥६६॥ हे ऐकून । भिजलेली बाही पाहिली पिळून । तो थेंब मुखात घेऊन । पहातात तो ॥६७॥ खरेच समुद्राचे जल हे । आश्चर्य करिती शिष्य सर्वे । पुढे थोड्याच दिवसात नौका बुडता धावा करिती होये । तोही आला ॥६८॥ मग सर्वच शंका फिटली । महाराजांची अध्यात्म शक्ती प्रती आली । पुढे एक दिवस आठवण झाली । निराबाईची ॥६९॥ तिच्या अंतःकाळास भेटेन । ऐसी झाली आठवण । तेच क्षणी प्रस्थान । ठेवून निघाले ॥७०॥ ते तेथे पोहोचण्याअगोदर । निराबाईने त्यागिले होते कलेवर । महाराजांनी जाऊन जवळ । डोक्यावर हात फिरविला ॥ ७१॥ तो तिने डोळे उघडले । गुरुमुख न्याहाळिले । भूसंकेते नमन केले । प्रकट कोम आदर ॥७२॥ समाधान करे संबोधून । गुरुमुख न्याहाळित केले वैकुंठगमन । पुढे तेथून निघून । महाराज आले श्रीपुरी ॥७३॥ काही काळ गेल्यावर । महाराजांना वाटले त्यागावे कलेवर । म्हणून निरोप देऊन शिष्याजवळ । पाठविला सिद्धेश्वराकडे ॥७४॥ नदीकडेस जे सिद्धेश्वर ठिकाण । तेथे शिष्या पाहतो येऊन । शिवलिंगाचे ठायी धिप्पाड रूपे करून । शंकर दिसले ॥७५॥ पाहूनिया त्या रूपासी । विसरून गेला निरोपासी । तेव्हा शंकरे तयापासी । निरोप दिला ॥७६॥ ज्येष्ठ वद्य एकादशी । माझ्या वामभागासी । जागा राहण्यास तुम्हासी । दिली आहे ॥७७॥ हा निरोप दिला । मागे न पाहे सांगितले त्याला । तरी वेशीकडे वळताच मागे पाहता झाला । तो काय दिसले ॥ ७८॥ देवळात पाहिलेले शंकर । जटाधारी व्याघ्रचर्मावर । भस्म त्रिपुंडू त्रिशुळ धर । हेच आकाशा एवढे दिसले ॥७९॥ ते पाहून तो घाबरला । रस्त्यात बेशुद्ध पडला । पुन्हा शुद्धीवर येऊन घरी आला । परी विसरला निरोप ॥८०॥ मग महाराजच

अध्याय १६ वा

त्यासी म्हणाले । परवा एकादशी व वामभाग हेच त्यांनी सांगितले । हो हो म्हणून पाय धरले । सांगितले भ्याल्याचे ॥८१॥ महाराज म्हणाले त्यासी । भ्याला नसतास धरतास पायासी । तयी निर्भयता तुजसी । लाभली असती ॥८२॥ असे हे वृत्त । कळले सर्व गावात । लोक येऊ लागले दर्शनास । ऐसे दोन दिवस गेली ॥८३॥ पुढे एकादशी उजाडली । पूजा अर्चा सर्व आवरली । शिष्यमंडळी सारी जनता ही होती बसली । तो दुपारला ॥८४॥ भजनानंदाच्या उल्हासात । महाराजांनी ठेविले देहाप्रत । त्यावेळी होता पाऊस वर्षत । तेणे चिंतेत पडले जन ॥८५॥ ती पाहून लोकांची चिंता । महाराज उठून म्हणाले न करावी चिंता । मीच येतो पायी स्वतः । ऐसे म्हणून ॥८६॥ टाळढोल नाम गजरात । पायी निघाले गुरूनाथ । येऊन सिद्धेश्वराच्या वामभागात । स्वहस्ते चिता रचिली ॥८७॥ त्यावरी बसून । योगाग्नीने देह घेतला जाळून । दुसरे दिवशी सावडतात तो त्यातून । पादुका गीता माळ निघाली ॥८८॥ त्यातील पादुका श्रीगोंदे मंदिरात । माळ गीता आष्टीत । ऐशारीती दोन्ही गावात । स्मारके त्यांची ॥८९॥ पूर्वीच पुरुषोत्तम चिरंजीवास । माळ घालून गादी हक्क दिला होता त्यास । वडिला ऐसेच हेही उदास । वृत्तीचे होते ॥९०॥ यांचेही जीवन । यथाचित वृत्तीवर गेले पूर्ण । यांनी काशीस जाऊन । जलसमाधी घेतली ॥९१॥ यांचे चिरंजीव शिवराम । यांना स्वप्नात सांगितले पावलो आम्ही निजधाम । जलसमाधी घेऊन विश्राम । स्वस्वरूपी पावलो ॥९२॥ यापुढे काशीस । कोणी येऊ नये वंशजांनी । आडातच गंगा येवोनी । राहिली आहे ॥९३॥ त्यानेच देवास स्नान घालावे । स्वतःही करावे । यथाक्रमे चालवावे । उपासना कार्य ॥९४॥ यापुढील वंशाचे चरित्र । पुढील अध्यायात । येईल समस्त । आजवरीचे ॥९५॥ इति श्री श्रीपुरेच पांडुरंग महात्म्य प्रल्हाद सिद्ध संत वर्णन नाम पंचदशः॥ श्रीः ॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु ॥ ओवीसंख्या - ९५ ॥

*

॥ श्री सद्गुरूवे नमः । वैकुंठीचा रहिवासी । केवळ जन तारावयासी । झाला श्रीपुरवासी । तो हा पांडुरंग ॥१॥ ग्रामनाव ज्याच्यावर । तो हा एक श्रीधर । त्याच्याच विभूती थोर । सिद्धसंत हे ॥२॥ यांच्यासहित पांडुरंगाप्रती । नमन माझे शरणीरीती । मागे वर्णिल्या दोन विभूती । आता वर्णिती दोन्ही ॥३॥ राऊळगाव गोदडनाथ । याची माहिती देणारा कोणी न महंत । म्हणून जेवढे श्रवणात । तेवढे वर्णितो ॥४॥ राऊळनाथ सोनारीचे । येथे कैसे येणे झाले त्यांचे । त्यांच्या अलौकिक चमत्काराचे । पूर्ण अज्ञान ॥५॥ तरी या मठात । उत्तरेकडील पटांगणात । चबुतऱ्यास बळदाकार द्वार त्यात । आतील बाजूस ॥६॥ खोल खोल अशी बारा शिवलिंगे आहेत । ती कोणी स्थापिली व कशासाठी हे न विदित । तरी राऊळनाथांनीच उपासने प्रित्यर्थ । स्थापिली वाटते ॥७॥ असो कल्पना बाजूस ठेवून । त्याचे समाधीस्थान । तेथे समाधीजवळ गणपती प्रस्थापन । ही खूण आहे ॥८॥ ती खूण समाधी दिसली । गणेश चतुर्थी समाधी । तिथी त्यांची । शके १६१८ ची तिथीही ॥९॥ गोदडनाथांच्या मठात । सोट्याचे झाड विख्यात । समाधी वेळी नित्य सोटा होता हातात । तो जमिनीत रोवला ॥१०॥ तो त्याला पालवी फुटली । त्याची वाढ शाखादिकांनी होत गेली । सुमारे पन्नास वर्षापूर्वीपर्यंत ही सर्वांनी पाहिली । फळेही खाल्ली सर्वांनी ॥११॥ एवढ्यानेच सिद्ध त्यांची कल्पना । आणावी मना । रजस्वरीच्या स्पर्शे आज सर्वांना । न दिसेसे झाले ॥१२॥ म्हणजे जळून वठले । याहून माहिती न मिळे । आश्विन पौर्णिमेस निजधामा गेले । शके १६१८ च्याच ॥१३॥ ऐसे हे चारी संत । निजधामा गेले एकाच वर्षात । प्रल्हाद महाराज ज्येष्ठ मासात । निजधामा गेले ॥१४॥ राऊळनाथ गोदडनाथ । यांची माहिती न उपलब्ध किंचित । मग त्यांच्या वंशाची

गोष्ट । काय बोलावी ॥१५॥ शेख महंमद यांच्याही । वंशजांची माहिती न मिळे काही । फक्त प्रल्हाद महाराजांच्या वंशजांची माहिती मिळाली जी काही । ती येथे देतो ॥१६॥ प्रल्हाद महाराजाचे पुत्र पुरुषोत्तम । त्याचे पुत्र शिवराम । त्यांच्या कारकिर्दीत उत्सवक्रम । बारा दिवसांचा वाढला ॥१७॥ पूर्वी होता पाच दिवस । तो झाला बारा दिवस । त्या आरंभ झालास । एक अपूर्व घडले ॥१८॥ भंडारा मोठा व्हावा । सर्वास प्रसाद मिळावा । त्यात हेतू हा । परी हे साधावे कैसे ॥१९॥ ऐसा विचार महाराजांच्या मनात । तो सर्वांसीही होता विदित । तरी उपाय काही कोणाप्रत । यावर न सुचे ॥२०॥ ऐसा चिंतेत असता सर्वजण । इतक्यात आले सांडणीस्वार दोन । तो होता एकादशी दिन । ज्येष्ठ वद्य हा ॥२१॥ त्यांनी विचारिले उपस्थित जनास । प्रल्हाद महाराजांच्या मठ हाच काय सांगा आम्हास । उद्या मोठा भंडारा करावा मानस । महाराजांचा आहे ॥२२॥ हे ऐकून । आम्ही शिधा सामुग्री आलो घेऊन । ती घ्या ठेवून । ऐसे म्हणाला ॥२३॥ कोणी एकाने ओसरीवर ठेवा सांगितल्याने । तेथे ठेविले तरी एकाने विचारले । आपण कोण कोठले । म्हणजे सांगतो महाराजास ॥२४॥ आम्ही पंढरीचे राहणार दोघे जण । आमचे विठ्ठल व प्रल्हाद नामाभिधान । आम्ही येतो फिरून । सांगा महाराजास ॥२५॥ असे म्हणून ते निघून गेले । नंतर महाराज बाहेर आले । तो अंगणात दोन कोरे पायतणे दिसले । हे पाहून ॥२६॥ महाराजांनी विचारले । येथे कोण होते आले । त्यावेळी शिष्यांनी सांगितले । पंढरीचे दोन सांडणीस्वार ॥२७॥ त्यांनी उद्याच्या मोठ्या भंडार्यास । शिधा आणून ठेविला ओसरीस । आम्ही येतो परत सांगा महाराजास । प्रल्हाद व विठ्ठल नाव आमचे ॥२८॥ हे ऐकून महाराजास । विस्मय झाला म्हणून शिष्यास । सांगितले पाहून आणा त्यास । मला भेटू द्या ॥२९॥ त्यांनी गावात शोधिले । परी आले होते येथे कोणी नाही म्हटले । येणे महाराज उमजले । हे कोण ते ॥३०॥ यावर त्यांनी ते । जोडे ठेविले पूजेते । अद्यापही आहेत ते । बंद डब्यात ॥३१॥ याच

शिवराम महाराजांच्या कारकीर्दीत । पुण्याहून दोन पाहुणे आले भेटीप्रत । सदा शिवराम भाऊ व विश्वासराव वर्षासन सनदेसहित । आले भेटावया ॥३२॥ मोहरांनी तबक भरून । हजाराचे वर्षासन । श्रीमंताचा सही शिक्षा करून । आणलेले ॥३३॥ ते ठेविले देवापुढे । आपण उभे ठेले महाराजांच्या पुढे । परी महाराज समाधी स्थितीत तेणे खडे । राहिले दोघेजण ॥३४॥ अखेर कंटाळून । गेले तेथून निघून । पुढे महाराज समाधीतून । सावध झाले ॥३५॥ तो शिष्यांनी वर्षासन सनद मोहरांचे ताट । महाराजास केले विदित । श्रीमंत पेशव्यांनी ही देवाप्रत । वाहिली सांगितले ॥३६॥ महाराजांनी सनद फाडून टाकिली । मोहरांची याचका दाने दिली । हे पाहून निस्पृहता उमजली । महाराजांची सर्वा ॥३७॥ असे का महाराजा विचारिले । त्यांनी अपेशाचे नको हे म्हटले । पुढे ते पानपती पडले । आले कानी ॥३८॥ ऐसे हे महाराज साक्षात्कारी । आता गोष्ट सांगतो तिसरी । देवाची पालखी या मंदिरी । दिंडीसह मुक्काम होती ॥३९॥ पहाटे उठून । सर्वजण गेले निघून । एक आंधळी विधवा । कृष्णाबाई नामे करून । तिला न उठविले कोणी ॥४०॥ तेणे ती जागी होता । शोकाकुल झाली सर्वथा । रडू लागली ते पाहता । महाराज तिला म्हणाले ॥४१॥ तू आता येथेच रहावेस । तीर्थ प्रसाद सेवून असावेस । नामस्मरण करावेस । रात्रंदिन ॥४२॥ हे ऐकून आश्वासन । आनंदले तिचे मन । नित्य पोथी पुराण श्रवण । घडू लागले ॥४३॥ तिच्या त्या भक्तिप्रेमाने । विठ्ठल दर्शन देवविले तिज कारणे । जन्मांध तरी डोळे आल्याने । बहुसुखी झाली ॥४४॥ तिची प्रिती इतकी वाढली । की महाराजाविण वेडी दिसू लागली । पुढे महाराजांची अंतकाळ वेळी आली । तव महाराजांना वाटले ॥४५॥ ही माझ्या सरणात । उडी घेईल कदाचित । म्हणून गोष्ट काढिली तीप्रत । पंढरीला यायचे काय ॥४६॥ ती होय म्हणाली । पंढरीला गेली । तेथे गेल्यावर महाराजांनी । केली युक्ति एक ॥४७॥ तिला चंद्रभागेचे स्नान घातले । जानंत उभे केले । माझी आज्ञा तुला मान्य विचारले । ती म्हणाली होय ॥४८॥

तव महाराजांनी आज्ञा केली । आता तू राहावेस या स्थळी । हे ऐकून ती बावचळली । म्हणाली निष्ठुरपण का हे ॥४९॥ याचे उत्तर मिळाले नाही । एक स्थळ पाहून म्हणाले येथे राही । विठ्ठल रखुमाई मूर्ती पुजून राही । नैवेद्य सेवीत ॥५०॥ गावात ताकपीठ मागून । नैवेद्य करून करीत जा भोजन । तिची तशी व्यवस्था लावून । महाराज परत आले ॥५१॥ पुढे श्रावण महिन्यात । एकादशीस देहाप्रत । त्यागून गेले निजधामाप्रत । आपुलिया ॥५२॥ चौथा एक चमत्कार । काशीहून सायंकाळ समयोत्तर । पाच ब्राम्हण दिवा लावणीनंतर । घेऊन बसले अंगणात ॥५३॥ तुम्ही कोठील कोण । विचारताच म्हणाले आलो काशीहून । विश्वनाथाच्या आज्ञेवरून । तरी आम्हा स्थळ द्यावे ॥५४॥ महाराजांनी हे वोळखिले । अंगणातच वायव्य कोपऱ्यात राहा म्हणितले । ते तेथेच राहिले । ते प्रभाते झाले पिंपळ ॥५५॥ तेथीचे ब्रम्हसंबंध हे । तीर्थ प्रसादास्तव पाठविले देवे हे । त्यात उद्धरले चौघे हे । एक आहे अद्याप ॥५६॥ शके १८५०त । वळले पिंपळ काढावे येता मनात । एक लहानसे रोप उगवले पहाण्यात । यावरून चार उद्धरले ॥५७॥ या महाराजांच्या पश्चात । त्याचे चिरंजीव जयराम होते अनुग्रहित । तेव्हा नेऊन पंढरपुरात । कृष्णाबाईचा उपदेश देवविला ॥५८॥ ऐसा कृष्णाबाईचा अधिकार । दाविला सद्गुरूंनी थोर यांची कारकीर्द अयाचित वृत्तिवर । गेली सर्व ॥५९॥ पुढे जयराम कारकीर्दीत । वृत्ती सुटली अयाचित । जमिनीचे उत्पन्न मनमुक्त । येऊ लागले ॥६०॥ वर्षासन मिळाले । देवापुढेही उत्पन्न येऊ लागले । त्यामुळे कार्यक्रम वाटले । गेले पतीपत्नीत ॥६१॥ महाराजांनी घरची पुजा करावी । पत्नीने समाधीची पुजा करावी । घरी स्वयंपाक करून नैवेद्यही । न्यावा बरोबर ॥६२॥ नित्यावळीस ब्राह्मण पंक्तीस । चातुर्मास्य बारा ब्राह्मण द्वादशीस । अतिथी अभ्यागनास । आश्रय पूर्ण ॥६३॥ ऐसा क्रम नित्याचा चालला । तो आठव्या पिढीपर्यंत टिकला । पुढे शिथिलता या नेमाला । कालचक्राने आली ॥६४॥ असा पूजेचा क्रम । चालला

नित्यनेम । यांना संतती नव्हती म्हणून विषम । मन होते ॥६५॥ एके दिवशी पुजा करता । माऊली मठास गेल्या असता । समाधीवर दोन अर्भके पाहता । मानसी प्रेमा आला ॥६६॥ त्यावरून माऊलींनी विचारले । तुम्ही कोणाची मुले । पाच पाच वर्षांची ती बाळे । म्हणाली आम्ही तुमचेच ॥६७॥ माऊली पूजा करून । घरी येता त्या मागून । दोन्ही मुले येऊन । बाहेर द्वारी राहिली ॥६८॥ माऊली आत येताना । तो महाराज म्हणाले ती प्रत । तुम्हास मुलांची हौस बहुत । तरी घ्या मुले ॥६९॥ माऊली म्हणतात कुठे आहेत । महाराज म्हणतात बाहेर दारात । त्या परत जाऊन पाहतात । तो पाच महिन्यांची अर्भके ती ॥७०॥ ती घेऊन आली महाराजास दाविली । स्तन पान्हावते त्यावेळी । सांभाळिले त्या ॥७१॥ ती त्यांची मुले दोन । प्रल्हाद व नारायण । अयोनी संभव म्हणून । दुसरा अवतार प्रल्हादांचा ॥७२॥ प्रल्हादाचे टोपण नाव । बाबजी म्हणू लागले सर्वजण । जयरामांच्या पश्चात एकमेव । हेच गादीचे अधिकारी ॥७३॥ यांनी पंढरीची वारी चालविली । एकदा बाबजी बुवांची स्वारी पंढरीस गेली । तो दर्शन बंदी जनास लागली । याचे कारण शोधता ॥७४॥ श्रीमंत पेशव्याची पूजा चालली । ही बातमी महाराजांच्या कानी आली । तेव्हा योगबळे देवाजवळी । गेले असता ते ॥७५॥ पाहुनिया श्रीमंतांनी । चौकशी करता कळले सिद्धसंत म्हणूनी । श्रीगोंदे येथील सिद्धसंत प्रल्हाद म्हणूनी । त्यांचे वंशज ॥७६॥ हेही अधिकारी संत । म्हणून लौकिक जनांत । हे ऐकून श्रीमंत । म्हणाले त्यांना ॥७७॥ आपली भेटी आम्हास केव्हा होईल । यांनी उत्तर दिले पुण्यास होईल । आळंदीस जातेवेळी होईल । वाड्यावर ॥७८॥ पुढे आळंदीस जातेवेळी । शनिवार वाड्यापुढे महाराज आले । तो दांडपट्ट्याच्या कवायतीत दंग झाले । दिसले श्रीमंत ॥७९॥ त्यावर महाराजांनीही दांडपट्टा खळात । चातुर्य दाविले तरीही । विशेषत्व दिसत असताही । नाही वोळखिले तया ॥८०॥ हा नवखा माणूस कोण । चौकशीस मनुष्य पाठवून । चौकशी करता महाराजांकडून उत्तर आले

॥८१॥ धुंदीतच रहा म्हणावे । आम्हां आळंदीस जाणे आहे । ऐसे म्हणून वायुवेगे गेले हे । आळंदीस ॥८२॥ ते उत्तर ऐकून । श्रीमंतास आले पंढरीचे भान । ताबडतोब आळंदीचे प्रस्थान । ठेवून निघाले ॥८३॥ तेथे महाराजास गाठून । मोहोरांचे ताट पुढे ठेवून । श्रीमंत हात जोडून । पुढे उभे राहिले ॥८४॥ प्रार्थिले महाराजास । आपुले चरण लागावेत वाड्यास । हीच आमुची आस । पुरवावी ॥८५॥ महाराजांनी उत्तर दिले । पुढे येईन कुठल्या तरी वेळे । त्यांच्याच समक्ष केले । मोहोरांचे दान । ॥८६॥ ही निस्पृहता पाहून । श्रीमंताचे थकित झाले मन । नमस्कार करून । निघून गेले ॥८७॥ पुढे पुण्यास आल्यावर । रस्त्याने महाराज चालतात तर । गाणे ऐकू आले एका माडीवर । चालले ते ॥८८॥ त्यात गाणार होता चुकला । म्हणून महाराज गेले सांगण्याला । तो त्यानेच महाराजांना । उलट म्हटले ॥८९॥ तुम्हीच दाखवा गाऊन । मग महाराजांनी स्वतः गाऊन । चुक दिली दाखवून । तयाची कोठे ती ॥९०॥ गवयानेही शाबासकी दिली । ऐसे महाराज होते गुणाची वळी । त्यांची एक अतर्क्य कृती सर्वांनी पाहिली । साक्षात देव वोळखिले ॥९१॥ दिवसा घरी पुजा बाबजी महाराज करीत । मठाची पूजा नारायणमहाराज करीत । बाबजीमहाराज दर्शनास जात असत । मठाच्या सायंकाळी ॥९२॥ ते रात्रीच्या पूजेच्या आधी । अगमनार्थतु देवांना मंत्र मुखामधी । तोच घंटेबरोबर उंबऱ्यामधी । ऐसे येत ॥९३॥ मग ती पूजा होवो केव्हाही । लवकर की उशिरा केव्हाही । महाराजांचा पाऊल याच वेळी येई । उंबऱ्यात ॥९४॥ रात्रीची पूजा नारायण महाराज करीत । त्याने लोका येई ही प्रचिती । लोक देखरेखीवरी नित्य । ऐसेच चाले ॥९५॥ कोणीकडून कसे येतात । हे न दिसे कोणाप्रत । दारात माणसे बसत । पाहण्यास्तव तरी ॥९६॥ येणेच देव असल्याची प्रचिती । पटली लोकाप्रती । या महाराजांचे शिष्य अती । अधिकारी होते ॥९७॥ नित्य तुळसी काखेत । काही रामेश्वर यात्रेत नित्य । ऐसा क्रम बहुत । दिवस चालला ॥९८॥ ऐशा यात्रा प्रवासात । असता एक

घडली गोष्ट । गाढव पाहूनी अति तृषाक्रांत । मरलेले पाहून ॥९९॥ कावडीतील पाणी पाजून । त्यासी दिले जीवदान । एकदा तर मेलेला माणूस । उठविला ऐकून । गुरू त्यास म्हणाले ॥१००॥ ऐसी पुण्याई खर्ची घालशील । तर तुझ्या दाराशी प्रेत ढीग लागेल । याकरता हे करणे सोड । तुला शपथ माझी ॥१०१॥ या तुळसीदास महाराजांची समाधी । सिद्धेश्वराच्या मध्यभागी बखळीमधी । हे काष्टीचे राहणार तेणे काष्टीमधी । मठ त्यांचा ॥१०२॥ तेथेही ज्येष्ठींचा उत्सव होतो । काष्टीतही होतो । तरी येथील उत्सवात मान असतो । काष्टीकरांचा पहिला ॥१०३॥ देवांच्या पादुका काढणे । हा मान त्याकारणे । काष्टीकरांस मना प्रथम पुजा करणे । हा आहे ॥१०४॥ बाबजी महाराजांची समाधी प्रल्हाद महाराजांच्या समाधी दारामधी । पंढरपुरास जाताना यांनी आधी । भावाला सांगून ठेवले ॥१०५॥ आमचा मृत्यू आहे पंढरीस । तो होईल त्या वेळेस । तुळशीचे रोप दिसेल सर्वास । समाधी दारापुढे ॥१०६॥ ते आषाढ वद्य षष्ठीस । दिसले तेथेच बांधले समाधीस । अपत्य नसल्याने यास । बंधू आले गादीवर ॥१०७॥ त्यांच्या पश्चात त्यांचे चिरंजीव । रामचंद्र ऐसे नाव । त्यांनी यथाक्रमे सर्व उत्सवादि । सर्व चालविले ॥१०८॥ यांना मुले दोन । विठ्ठल व हरी नामे करून । यांचे पश्चात गादी स्थान । विठ्ठल महाराजास आले ॥१०९॥ यांच्या कारकिर्दीत । चमत्कार घडलेत बहुत । त्यापैकी एक-दोन येथे । सांगतो ते ॥११०॥ अवर्षण पडले असता कोणी शिष्याने । पुसले पाऊस केव्हा पडेल सहजपणे । तो महाराज उद्गारले तेही सहजतेने । रात्री बारा वाजता ॥१११॥ खरेच तसे झाले । तव जनात कौतुक वाटले । एकदा पंढरीला गेले । असता झाले ऐसे ॥११२॥ रात्र झाली म्हणून । बडवे गेले कुलूप लावून । अपरात्र गेल्यावर टळून । महाराज तेथे गेले ॥११३॥ तो देवासी विनविता । कुलूपे गळाली सर्वथा । दर्शन करून परत येता । पुन्हा पुर्ववत झाले ॥११४॥ एकदा भंडाऱ्याच्या पंक्तीस । तुप न मिळाले वाढण्यास । आडातून उसणे घेऊन । पंक्तीस वाढले ते ॥११५॥ पुढे

तुप आल्यावर आडात ओतले । त्यांचे पाणीच झाले । यांच्या पश्चात हरी आणणा आले । गादीवर ॥११६॥ अल्पायु मुलगा निवर्तल्याने । ग्वाल्हेरहून दत्तक आणले नारायण महाराजा कारणे । त्यांनीही पूर्वीप्रमाणे । सर्व प्रथा चालविली ॥११७॥ त्यांच्या पश्चात त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव । विष्णु बुवाकडे आले अधिकार सर्व । त्यांच्या पश्चात त्यांचे चिरंजीव । श्याम बुवा ॥११८॥ हे असल्याने अज्ञान । दत्तबुवांनी चालविले देवस्थान । त्यांनी नाना महाराजांप्रमाणे वर्तन । पुजा अर्चादि चालविले ॥११९॥ भागवत-ज्ञानेश्वरी गाथा । करून अभ्यासाने । कीर्तनात प्राविण्याते । मिळविते झाले ॥१२०॥ श्याम बुवा वयात आल्यावर । झाले आहेत दोन घर । दोन्ही ठायी उत्सव प्रकार । होत आहे ॥१२१॥ इतिश्री श्रीपुरेच पांडुरंग महात्म्य प्रल्हाद सिद्धसंत वंशवर्णन नाम अध्याय षोडशः ॥श्रीः॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु । ओवी संख्या- १२१

*

अध्याय १७ वा

॥ श्री सद्गुरूवे नमः ॥ योगी ध्यानान हृदयी । तरी न पडे ठायी । तो पांडुच्या करुणेने राहता होई । येथे मुर्तीसा ॥१॥ येणेच परब्रम्हते । डोळ्याने दिसते । धरिते जाहलो । तरी न जाये स्वात्मता ॥२॥ निर्मळ मने पहाणे । तयी ही सत्यता कळे निश्चयाने । विषयापासून इंद्रिया आवरणे । निर्मळ मन हेच ॥३॥ त्या पांडुरंगासी नमन । सर्व भावे करून । चारी सिद्ध त्यांच्या वंशिकासह वर्तमान । क्रमानेच ॥४॥ हे चारीही सिद्धसंत । बाहेरून आले या गावात । आता ग्रामस्थ होते पारगावात । ते येथे आले ॥५॥ त्यांचा कथाभाग श्रवणात । तितका लिहितो येथ । वंशजांसहित । साद्यंत तो ॥६॥ श्रीगोंद्याचेच राहणार । परी होते देशावर । तारखेडास बांदे सरकार । यांचेकडे ॥७॥ दिवाण

म्हणून होते । केणे आडनाव त्याते । त्या घराण्यातील पहिले संतरत्न ते । नाम पंढरीनाथ त्यांचे ॥८॥ अनेक पिढ्यांचा उद्धार । करणारे नवरत्न थोर । बुद्धीवैभवही थोर । तेणे भरू लागले डोळी ॥९॥ कुशाग्रबुद्धी धारणाशक्ति । उत्तम तेणे विकासू लागली मती । हे पाहून सर्वांप्रती । आवडू लागले ॥१०॥ त्यात दिवाणाचा पुत्र । धन-धनीणींचे प्रेमपत्र । सर्वा वाटे अध्याय शास्त्र । प्रवीण हा ॥११॥ एकदा लाडू चोरून खाल्ले । तेव्हा मातेने विचारिले । त्याने उत्तर दिले । मी नाही ॥१२॥ डोळ्यांनी पाहिले । हातांनी घेतले । मुखाने खाल्ले । मी नाही त्यात ॥१३॥ हे ऐकून । सर्वांचे झाले थक्क मन । ऐसे अध्यात्म ज्ञान । दिसू लागले ॥१४॥ ऐसीच सर्वा ठायी मनी । चाले यथारीती । येणेच सर्वांची प्रीती । पात्र ते झाले ॥१५॥ ऐसे हे ज्ञान रत्न । यांचे उफाळले भाग्य लक्षण । व्यवहाराकडून अभागीपण । आले दैवे ॥१६॥ वडील दिवंगत झाले । ते अभागीपणाचेच लक्षण खरे । आठवे वर्षीच अरिष्ठ वोढवले । त्यावरी ऐसे ॥१७॥ तरी धनी-धनीणीने किंचित । कमी न पडू दिले त्याप्रत । आईलाही किंचित । दुःख आठवू नाही दिले ॥१८॥ एक दिवस स्वप्नात । पांडुरंगे चेतविले त्याप्रत । ऊठ आणि चाल या शब्दात । ब्राह्मण वेष्टे ॥१९॥ जागा होता आठवले स्वप्न । त्याचा विचार करी मनातून । तो अर्थ लागेन । तरी ध्यास लागला तो ॥२०॥ धणीनीने चौफळ्यावरी बसविले । अंगाला उटणे लावले । दासी करी घालविले । स्नान त्यास ॥२१॥ परी त्याचे लक्ष स्वप्नाकडे । तितक्यातच अर्थ आला पुढे । मोहात गुंतू नकोस सोडी सगळे । चाल क्षणी ॥२२॥ तरी अर्थ पुरा झाला नाही । म्हणून मन तेथेच रात्रीही । पुन्हा स्वप्नात आले । जाई पंढरीस ॥२३॥ तेथे गुंडोजीमहाराज संत । त्यांच्या राहे सेवेत । एवढे उपजले मनास । तत्काळ निघाला ॥२४॥ पंढरीची वाट धरिली । काही दिवसांनी पंढरी गाठली । तेथे गुंडोबांची भेटी घेतली । कळविली मनिषा ॥२५॥ त्यांनी त्यास साधने सांगून । घेतला आपल्याकडे ठेवून । पुढे अभ्यास वाढून । कीर्तनादि करू लागला

॥२६॥ त्याचे ते ज्ञान पाहून । गुरूस झाले समाधान । इतपत छत्तीस वर्ष निघून । गेली तेथे ॥२७॥ पुढे गुरूंनी सांगितले त्यास । आता जाई ग्रामास । गृहस्थाश्रम स्वीकारून प्रपंचास । करी सुखे ॥२८॥ प्रपंचात राहून । करता देवाचे भजन । लोकास मार्गदर्शन । सहजच होते ॥२९॥ गुरूंची आज्ञा ऐकून । निघाला त्यांचे चरण वंदून । श्रीगोंदेग्रामी येऊन । आपुले स्थळ पाहिले ॥३०॥ लोकांच्या मदतीने । झोपडी बांधून केले रहाणे । पुढे पुण्यास जाऊन कीर्तन प्रवचने । तुळसीबागेत आरंभिली ॥३१॥ तेथे मिळालेल्या पैशावर । श्रीगोंदास बांधिले घर । पुन्हा येऊन पुण्यावर । किर्तनादि चालविले ॥३२॥ जवळ जवळ पन्नास वर्षापर्यंत । ब्रम्हचर्य पूर्ण व्रत । त्यात गुरूकृपा सामर्थ्य । धर्माचरण ॥३३॥ येणे पंचविसीचा जवान । ऐसाच जनास येई दिसून । त्यात एका श्रोत्याचे मन । त्यावरी बसले ॥३४॥ आपली उदार कन्याही । याजलागी द्यावी । ऐसे मनात येई । देवेही स्वप्ने सांगितले ॥३५॥ त्याने ती इच्छा अधिक दृढ झाली । महाराजास गोष्ट काढिली । ती त्यांनी नाकारली । तेणे नाराज झाला तो ॥३६॥ परी निष्ठा न सोडावी म्हणून । स्वयुरुषी सांगता होये । त्यांनी सांगितले उपाये । त्यासी या घरी येऊनी ॥३७॥ कोणत्याही निमित्ते तो तेथे येता । सांगेन समजावून सर्वथा । त्याप्रमाणे घडविता । महाराजांनी सांगितले ॥३८॥ त्यांना झाले स्वप्न । परी मला न स्वप्न । मज होईल स्वप्न । तर आज्ञा मान्य ती ॥३९॥ बरे तसे का होईना । गुरु म्हणाले महाराजांना । त्याच रात्री केणे महाराजांना । आज्ञा झाली स्वप्नात ॥४०॥ दुसऱ्या दिवशी त्या गुरूंनी । विचारले महाराजा लागोनी । तो स्वप्न झाले म्हणूनी । त्यांनी सांगितले ॥४१॥ मग आहे ना मान्यता । ऐसे त्यांनी विचारता । होकार देणेच सर्वथा । भाग पडले ॥४२॥ मुलीचे वय आठ वर्षाचे होते । यांचे वय पन्नास होते । विवाहानंतर त्यांचे वास्तव्य होते । भोरासच बहुत दिवस ॥४३॥ वक्तृत्व गुजशैली ने । आकर्षिली भोर वासियांची मने । संस्थानिकाचीही मर्जी बसल्याने । लोकप्रियता वाढली ॥४४॥ एक दिवस महाराजांच्या स्वप्नात

। श्री विठ्ठले सांगितले मी आहे येथे । ठिकाणही दृष्टीत । दावियले ॥४५॥ तेथुन मज घेऊन ये । तुझ्या घरी घेऊन जाई । अवमान न करी काही । ऐसे स्वप्न झाले ॥४६॥ सकाळी उठून । सर्वांसी सांगितले स्वप्न । नंतर संस्थानिकासह मिळून । सर्वजण तेथे गेले ॥४७॥ तो खरोखरच मूर्ती तेथे निघाल्या । मग त्या वाजतगाजत घरी आणिल्या । संस्थानिक म्हणाले महाराजाला । येथे स्थापन करा ॥४८॥ मंदिर बांधून देतो । वर्षासन करून देतो । इनामही देतो । तरी स्थापना करा ॥४९॥ यावरी महाराजांनी । दृष्टांत आपुला सांगून । श्रीपूर क्षेत्री नेऊन । तेथेचि स्थापना करावी ॥५०॥ मग मूर्तीसमवेत । श्रीपूर क्षेत्री येऊन । सर्व प्रमुख बोलावून । स्थापना करविली ॥५१॥ गावोगावी प्रवचनातून । विद्वत्ता बोले लागून । समजली म्हणून । बाशीं ग्रामी बोलविले ॥५२॥ बाशीं गावात । शैवापुढे विष्णू श्रेष्ठ । वर्णिता क्षोभ चित्तात । शैवांच्या झाला ॥५३॥ दुसरे दिवशी शिव श्रेष्ठ । ऐसे वर्णन ऐकून सर्व थकित । ऐसी विद्वत्ता विख्यात । होती त्यांची ॥५४॥ शृंगेरी मठ शंकराचार्य यांचे । यांच्या मंदिरी प्रवचन ठरले त्यांचे । कोणी माहिती दिली । कीर्तन कृष्णनाथाचे फार उत्तम असे ॥५५॥ तत्काळ कार्यक्रम बदलून । त्यांचे सुरू केले कीर्तन । आदी स्वधर्माश्रम वर्णिता यावरून । चार तास झाले ॥५६॥ त्याने प्रसन्न होऊन । शालजोडी घातली पांघरूण । ऐसे प्रख्याती पावून । ग्वाल्हेरी गेले असता ॥५७॥ ग्वाल्हेर सरकारकडून । दरमहा शंभर रूपये वेतन चालू झाले । पुढे चुगल्यावरून । बंदही झाले ॥५८॥ तरी मिळाल्याचा हर्ष नाही । गेल्याचाही खेद नाही । ऐसी निर्विकार वृत्ती सर्वदायी । त्यांची असे ॥५९॥ फिरतीवर जात असत । तव दहा पाच जण मंडळी समवेत । टाळकरी व साथ । देणारी असे ॥६०॥ यांच्या कारकीर्दीत । लोकोत्तर घडले बहुत । ज्ञानेश्वरी सांगण्यात नामवंत । ऐसे हे होते ॥६१॥ पुण्यास साखरे महाराजांच्या मठात । हे नित्य उतरत असत । साखरे महाराज आपले प्रवचन करून स्थगित । ऐकत यांचेच ॥६२॥ मृत्यु काळापूर्वी

यांनी । संन्यास दीक्षा घेवूनी । एकादशी दिन पाहुनी देह ठेविला ॥६३॥
यांचे चिरंजीव आत्माराम । वडिला ऐसाच त्यांचाही लौकिक उत्तम ।
अमृतानुभवावर गद्य टीका उत्तम । अनुभवामृत नामे लिहिली ॥६४॥
त्यांच्या पश्चात त्यांचे चिरंजीव । ज्ञानेश्वर नामे यांचाही ऐसाच होता
गौरव । हल्ली बाळकृष्ण बुवाही असाच गौरव । मिळवतील वाटले
॥६५॥ इति श्रीपुरेचत पांडुरंग महात्म्ये केले संतवर्णन नाम अध्याय
सप्तदश ॥श्रीः। तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु ॥ ओवीसंख्या -६५॥

*

अध्याय १८ वा

॥ श्री सद्गुरूवे नमः ॥जगी ज्ञानदाता । सद्गुरूविण न अन्यथा
। ज्याच्या देण्यास सर्वथा । पार नसे ॥१॥ जे कोठे मिळेल । ते सद्गुरू
देतात दान । शोक चिंता भय हरण । होय ऐसे ॥२॥ ते देहे दिसतात ।
परी असतात देहातीत । म्हणुनी शिष्याप्रत । शकतात देऊ ॥३॥ ऐसे
सत्य परी । शिष्य नसता अधिकारी । ज्ञान दाता गुरू तरी । उपयोग
काय ॥४॥ देहे असता निर्वेद राहणे । देह त्यागिता जन्मात येणे ।
स्वस्वरूपा नदी राहणे । हेच दातृत्व त्यांचे ॥५॥ उभय अधिकारी
तरीच हे साधते । एक अधिकारी तयी न साधते । श्रीपूरचे कृष्णनाथ
केणे ते । येथे प्रमाण ॥६॥ कृष्णनाथ केणे अधिकारी । शिष्य ही
अधिकारी । तेणे निर्वेदता खरी । लाभली शिष्या ॥७॥ नारायण नाचणे
शिष्याचे नाम । अधिकारी उत्तम । केणेच गुरू मिळता परम । ज्ञान
पावलो ॥८॥ या दोन्ही उभयासी । प्रणाम माझा अत्यादरेसी । आता
नारायण नाचण्यांची । कथा गातो ॥९॥ जंजिरा संस्थान । यांचे मुळचे
राहण्याचे ठिकाण । लहानपणीच वडील निधन । पावले तेणे ॥१०॥
तिथे भाऊ व माता । एवढा परिवार होता । वडील म्हणून कर्ता ।

नारायण बुवाच होते ॥११॥ फळफळावळींचा व्यापार । मुंबईस केला
एक संवत्सर । परी प्रपंच पुरेसा त्यावर । फायदा झाला नाही ॥१२॥
घराण्यात गणपतीची उपासना । डोंगरावरील गणपती पुजेस निघाले
असता । पोष्टमन भेटला मध्येच त्यांना । ते पत्र वाचून पाहता ॥१३॥
भाव पडल्याने । तुमच्याकडेच निघालो येणे । हे ऐकून खिन्नपणे । नदी
जवळी बैसले ॥१४॥ वाटे या डोहात जीव द्यावा । म्हणुन घेतला
विसावा । झाडाखाली थंड छाया । पाहुनी तेथे ॥१५॥ तो एक स्वप्न
पडले । एक बाई बोलावते असे दिसले । तुम्ही कोण कोठील विचारता
। उत्तर आले वाईचे कृष्णाबाई ॥१६॥ असे स्वप्न पाहून । जागही
आली त्यातून । तव हे असे स्वप्न । का पडले असावे ॥१७॥ याचा
विचार पाहतात । तो आपला जीव देण्याचा हेतु । म्हणून कृष्णाबाईने
बोलविले तेथे । जीव द्यावयास ये ॥१८॥ तत्काळ डोंगरावर जाऊन ।
गणपतीचे केले पूजन । घरी आई भावास भेटून । वृत्त सांगितले ॥१९॥
वाईस जावयाचे म्हणून । बंदरावर केले येणे । पैसे होते तितक्याचे
तिकिट काढून । बोट पकडली ॥२०॥ उतरले मात्र मुंबईवर । तडक
निघाले स्टेशनवर । येऊन प्लॅट फॉर्मवर । गाडीत बसले ॥२१॥ पुढे
पुण्यास आल्यावर । उतरताच तिकिटे कलेक्टर । तुझी गाडी ही नाही
सांगतो तर । इकडे कशाला आलास ॥२२॥ असे म्हणून त्याने ।
त्याकडे देऊन म्हटले ती लाईन धरणे । पुढे सदर्न मराठा लाईनीने ।
सातारा रोडवर आले ॥२३॥ ती झाली होती थोडीसी रात्र । तेणे होते
चिंताक्रांत । आज स्वयंभू चतुर्थी गणपती वाईत । त्याचे दर्शन कसे
व्हावे ॥२४॥ ऐशा चिंतेत चालत असता । मागून एक बग्गी आली
अवचित । नारायणाजवळी ती येता । थबकली तेथे ॥२५॥ तो बग्गी
हाकणार । बोलला नारायणा ये बग्गीवर । तुला वाईला जाणे आहे तर
। बैस बग्गीवर ॥२६॥ मजजवळ पैसे नाहीत । म्हणाला तो नाहीतर
नाही । रात्रीच गाडी जाणार ही । यास्वव बैसे यात ॥२७॥ ते ऐकताच
नारायण । गाडीत बसताच गाडी चालू होऊन । न लागता क्षण । वाई

नजिक आली ॥२८॥ बग्गीवाला म्हणाला । ही कृष्णाबाई । आपण आता करावे स्नान । घ्यावे दर्शन ॥२९॥ खाली उतरून । कृष्णाबाईत स्नान करून । गणपतीच्या दर्शना नारायण । जाते झाले ॥३०॥ घंटा वाजवून । घेत असता देवदर्शन । पुजारी झटकन । तेथे आला ॥३१॥ कोण काय चौकशी करता । कळासे सर्व चित्ता । मग झाला सांगता । पारणे इकडेच सोडावे ॥३२॥ होय म्हणून । नारायण महाराजांचे झाले भोजन । पुढे त्यांनी पुजाऱ्यास विचारून । सेवेत राहाणे केले ॥३३॥ दोन तीन दिवस । अन्न पाणी विना घडले अनुष्ठान । पुढे गणपतीनेच स्वप्नी जाऊन । सांगितले पुजाऱ्यास ॥३४॥ माझे नैवेद्याचे ताट । देत जा या सेवकाप्रत । चौथ्या दिवशी उजाडताच प्रभात । लवकर स्वयंपाक उरकला ॥३५॥ पूजा नैवेद्य आवरून । नैवेद्य ठेवला नारायणा पुढे आणून । म्हटले हात जोडून । भोजन करा ॥३६॥ नारायण महाराजांनी दिले उत्तर । मी भोजन नाही करणार । इच्छित साध्य तोवर । नेम चालणार माझा ॥३७॥ पुजारी म्हणाला देवाची । आज्ञा ताट तुम्हास देण्याची । यास्तव स्विकारावे ही आमुची । विनंती आहे ॥३८॥ तुम्हास आज्ञा आहे पण आम्हास नाही । येणे ते मी सेवीत नाही । मला आज्ञा झाल्यावर । विनंती स्विकारीन ॥३९॥ नाईलाज म्हणून । पुजारी गेला निघून । त्यानेही दाखविले बोलून । तू नैवेद्य न घेत तोवर ॥४०॥ मी ही अन्न घेणार नाही । तसा तो राहिलाही । तेणे रात्री स्वप्न झाले नैवेद्य घेता होई । महाराजास ॥४१॥ दुसऱ्या दिवशी पुजाऱ्याने विचारता । आज्ञा म्हणून संमती देता । रोज नैवेद्य सेविता । झाले महाराज ॥४२॥ याप्रमाणे नैवेद्य सेवन । दररोज कृष्णाबाईचे स्वप्न । नंतर पूजाअर्चन । पाठ अथर्वशीर्षाचे ॥४३॥ रात्री देवाचे सन्निधान । अन्न सेवन गुजगोष्ठ कथन । निद्रा येता मांडीवर डोके ठेवून । देवाच्याच झोपणे ॥४४॥ ऐसा कार्यक्रम एकवीस दिवस चालला । त्या रात्री चमत्कार घडला । एक नाग फुत्कारत आला । तयाजवळी ॥४५॥ त्यासी नमस्कार करून । सांगितले याने नव्हे माझे समाधान । मग तो गेला निघून । नंतर एक

म्हातारा आला ॥४६॥ काठी टेकीत टेकीत । आला नारायण होता तेथे । म्हणाला नारायणाला या कलियुगात । प्रत्यक्ष दर्शन नाही ॥४७॥ याने नारायणांनी म्हटले । कलियुगात काय देव नाहीसे झाले । यावर म्हाताऱ्याने म्हटले तसे नाही ॥४८॥ तरी कलियुगात दर्शन दुर्मिळ । ऐसे म्हणतात सकळ । यास्तव मनातील विकार टाकून सकळ । अनुष्ठान पुरे करी ॥४९॥ यावर नारायणाने म्हटले । देव आहेत तरी पाहिजेच भेटले । हे निष्ठा उत्तर । तो म्हातारा गेला माघार ॥५०॥ उजाडताच पुजारी आला । रात्री काय दृष्टांत झाला । तो सर्व हकीकत त्याला । सांगितली झालेली ॥५१॥ ते ऐकून तो म्हणाला । एवढा साक्षात्कार कोणासी नाही झाला । आता सोडा अनुष्ठान । समाधाने रहा ॥५२॥ महाराज म्हणाले मी अनुष्ठान । कधीच न सोडी । होई पावेतो दर्शन । निश्चय माझा ॥५३॥ बरे म्हणून पुजारी गेला । यांचा कार्यक्रम सुरू झाला । रोजच्याप्रमाणे नैवेद्य दिला । महाराजास ॥५४॥ तो मात्र महाराजांनी नाकारला । आता नवीन अनुष्ठान क्रम सुरू झाला । पहिले अनुष्ठान संपले । येथे मला नैवेद्य घेता येत नाही ॥५५॥ या नियमाने ते राहिले । त्याच रात्री त्यास स्वप्न झाले । मोरगावी जाशील दर्शन घडेल । तरी तेथे अनुष्ठान करी ॥५६॥ प्रभाते पुजाऱ्यास हे सांगितले । ठरले तैसेच ॥५७॥ जेवण झाल्यावर । पुजाऱ्याने पोहोचविले स्टेशनवरी । स्टेशन जेजुरी । तिकिट काढून दिले ॥५८॥ त्या गाडीत बसून । जेजुरीस उतरून । चालू लागले रस्ता धरून । मोरगावचा ॥५९॥ तो मध्ये खंडेराय भेटले । त्यांचे दर्शन घेतले । सहाय्य करावे प्रार्थिले । मनातून ॥६०॥ त्याचा परिणाम ऐसा झाला । मार्गी चालता दोन घोडेस्वार । दिसत दोन बाजुला परी पाहू जाता नयनाला । काहीच न दिसे ॥६१॥ ऐशा रिती मोरगावात जाऊन । महाराज राहिले देवळात । दिवस निघाला तेथे । रात्री हाकलिले पुजाऱ्याने ॥६२॥ दागिने चोरी गेल्यापासून । रात्री राहू न देता कोणा लागून । या उत्तरावरून । ते तेथून निघाले

॥६३॥ तो अंधारात ठेचाळत । निघाले महाराज तोंड फिरले त्या दिशेप्रत । ते आले मोरया गोसाव्यास जेथ । दर्शन झाले त्याठायी ॥६४॥ रात्र तेथेच काढली । नंतर स्नानादि कार्ये उरकली । देवळी येऊन पारायणे चालविली । अथर्वशीर्षाची ॥६५॥ देवळी दिनभरी राहावे । रात्री ओढ्यावर राहावे । अन्न पाण्याचा लेश नव्हे । ऐसे गेले एकवीस दिवस ॥६६॥ क्षीणता आली देहाला । प्राणही घाबरा होऊ लागला । परी निश्चय मनाला । दर्शनाचा पुरा ॥६७॥ दोन मिनिटांत प्राण जातील वाटले । परी विश्वासे उघडे डोळे । दर्शनानंतर प्राण गेले । तर जाईनात का ॥६८॥ येथपर्यंत पाळी आली । मग जगाची माय द्रवली । मधुर वाऱ्याची झुळूक आली । तो प्यावासा वाटला ॥६९॥ जो जो वारा होऊ प्राशन । तो हुशारी होऊन वर्धमान । उठून बसण्याचे अवसान । अंगी आले ॥७०॥ तहान भूक शमली । मागून एक व्यक्ति आली । ती ओटा झाडून गेली । दुसरीने टाकली बैठक ॥७१॥ चौथ्याने गादी लोड तक्के मांडून । जरतारीचे किनाऱ्याची वस्त्रे वापरून । तीन बैठका करून । समयादि साहित्य ठेविले ॥७२॥ इतक्यात वृद्ध गोसावी । काठी टेकीत टेकीत तेथे आला । ही घटना पाहून महाराज मनी म्हणाले । ही व्यक्ती येथे कशी ॥७३॥ हा मरून बहुत दिवस झाले । म्हणून आश्चर्य वाटले । नंतर दोन घोडेस्वार आले । रस्त्याने बरोबर दिसले ते ॥७४॥ ते बसले दोन गाद्यांवर । नंतर आले गजानन उंदरावर । ते बसले मध्य गादीवर । चौरंग त्या ॥७५॥ त्यांनी येताच नारायणासी । हाका मारून भेटले त्यासी । बाळा शिणलासी । म्हणून कुरवाळिले ॥७६॥ प्रेमाश्रूनी डोळे भरून । आले असताच केले चरण वंदन । नंतर थोडेसे सांतवन । पुढे पूजा अर्चा झाली ॥७७॥ प्रार्थना स्तोत्र झाल्यावरी । हस्त ठेविला मस्तकावरी । इच्छा पुरतील सर्व तरी । आता रहा समाधाने ॥७८॥ इतके ऐकून । करीत असता वंदन । खंडेश म्हाळसा म्हणाल्या आम्ही सांभाळण । येथवरी केले ॥७९॥ आता तुम्ही करावे । तो वृद्ध म्हणाला देवा हे । याने बहुत सेवा केली आहे । त्या ऋणातून मी निघालो ॥८०॥ सर्वांचे

ऐकून घेऊन । नारायणा झाले का समाधान । तुझा आग्रह पूर्ण । झाला आता ॥८१॥ सद्गुरू भेटतील । तेथे भाग्योदय होईल । आत्मज्ञान लागेल । होशील मुक्त ॥८२॥ इतुके म्हणून । सर्व पावले अंतर्धान । नंतर नारायण नाचणे गावी येऊन । पुढील उद्योगा लागला ॥८३॥ शिवणकाम शिकून । राहिले पुण्यास येऊन । तेथे घेतले शिक्षण । ज्योतिषाचे ॥८४॥ त्यातही प्राविण्य मिळवून । झाले लौकिकवान । चरणेश्वर साक्षात्कार ही सांगत तेणे करून । प्राविण्य त्यात ॥८५॥ इतक्यातच कृष्णनाथ केणे महाराज । यांची गाठ पडली सहज । प्रीतीही जडली सहज । आदराने ॥८६॥ पुढे त्यांच्या उपदेश घेऊन । सेवेस राहिले रात्रंदिन । ऐसा गुरूसेवक । न भूतो न भविष्यति ॥८७॥ गुरू असता देहाने देहसेवा । वाणीने ज्ञानसेवा । गुरू पश्चात जीर्णोद्धारादि रूपे सेवा । स्वदेह त्यागिता ही गुरू सेवा चालू ॥८८॥ ऐसे हे सहजच घडले जाईल । ऐशाच रीती देहाचा केला काळ । येणेच गुरूभक्त हा विमल । न भूतो न भविष्यति ॥८९॥ यांनी अनुग्रह बहुत केले । भजन मार्गी लाविले । गुरू महात्म्य वाढविले । स्वये पावले मोक्षभुवन ॥९०॥ मृत्युही आला सुखात । चहा पिताना विठ्ठल नाम मुखात । असता देहांत यांचा झाला ॥९१॥ तो दिन आषाढ व. १४ शके १८७४ वार रविवार या दिवशी । सकाळी दहा वाजून । काही मिनिटे ऐसी । वेळ आहे ॥९२॥ यांची समाधी शिंदे सरकारच्या जमिनीत । त्यांनी बक्षीस दिलेल्या जागेत । नदीच्या वर स्टेशन रस्त्यासमवेत । उत्तर बाजूस ॥९३॥ दरसाल यांचा शिष्य परिवार । येथे येऊन उत्सव करतात सुंदर । कृष्णानंदाचा आधी नंतर । गुरूचा क्रम ॥९४॥ इतिश्री श्रीपुरेच पांडुरंग महात्म्ये केणे महाराज शिष्य नारायण महाराज चरित्र वर्णन । अध्याय अष्टदशः ॥ ॥श्रीः॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु । ओवीसंख्या ९४॥

*

अध्याय १९ वा

॥ श्री सद्गुरूवे नमः ॥ अतर्क्य अनादि भगवंता । शेषही शिणला वर्णिता । हे सत्य वाटते चित्ता । पाहता विचार ॥१॥ तुम्हा जवळी नसे भेदभाव । शरणागता असता भाव । मग अंत्यज अनाथ परधर्मिय । त्यासीही आपला म्हणता ॥२॥ उच्च कुळीचा नीच कुळीचा । याचाही विचार कैचा । की श्रीमान दरिद्री याचा । भेद नसे मनी ॥३॥ ऐसा मागील इतिहास सांगतो । भिल्लीण गुहक जटायू प्रत्यक्ष प्रमाण तो । परमात्माचे भेदाहीनित्व दाखवितो । शरणागतांचे ॥४॥ देवाचे दावेदार । दैत्य राक्षस समग्र । परी शरणागता दिसता अंतर । तुमचाच म्हटले ॥५॥ ऐसा तुमचा लौकिक । शेख महंमद राऊळ गोडडादिक । संताचा पाहता विवेक दिसून येतो ॥६॥ त्या भेदातील भगवंतास । शरण मी रात्रंदिवस । धरूनिया पदास । वंदितो येथे ॥७॥ एक अंत्यज योनीचा । अवलिया होता संतू महार नावाचा । कृष्णनाथ केणे यांच्या काळाचा । या गावी ॥८॥ तो राहणार चिंभळ्याचा । परी नित्य वास श्रीगोंद्याचा । त्याच्या वागणुकीने तो सर्वांच्या प्रेमाचा । विषय होता ॥९॥ तो सर्व काही बोले । परी अबोल समची बोले । निर्विकार निर्विकार ऐसेच सर्व वेळे । बोलणे त्याचे ॥१०॥ वाह्यात नाही पाल्हाळ नाही । थोडेच हळूनच बोले सर्वदाही । गरजेहून अधिक नाही । बोलणे कधी ॥११॥ घर नाही दार नाही । कोठेही राही । भाकरी मागून खाई । हातावरी तेथेच ॥१२॥ स्वार्थ नाही लोभ नाही । मत्सर भेद नाही । अहंकार गर्व नाही । कोणत्याही कामाचा ॥१३॥ काम न कोणता मनात । निष्काम सदा चित्त । क्रोधाचा स्वप्नात । नसे थारा ॥१४॥ आशा ममतादि काही । कशाचा भाव नाही । ऐसा विरागी निस्पृही । पूर्व संस्कारित योगी ॥१५॥ पूर्वजन्मी मृत्युसमयी । अंत्यजापासी वासना राही । तेणे आला त्या देही । परी संस्कारी बळे ॥१६॥ तो जन्म सिद्ध संत । न सापडला

दृश्य पाशात । सर्वापासून अलिप्त । ऐसा वर्ते ॥१७॥ कोठेही गुंतून न राहे मन । असेच सर्वदा वर्तन । जड भरता समान । ऐसा झाला ॥१८॥ तरी ज्ञान न दाविले लोकास । नम्रत्वेच सर्वास । नीचपणा घेऊन देहास । सदा वर्ते ॥१९॥ त्यात अंत्यज देह त्यास पूरक । त्याने नम्रत्व दाखवी अधिक । ऐसा स्थिर बुद्धि संधारक । महान संतू ॥२०॥ उपासना त्याची त्याला ठाऊक । परी अंगी सामर्थ्य अलौकिक । या संबंधी कथाभाग सांगत आले लोक । वडील तेच सांगतो ॥२१॥ आपणापासून कोणास । कोणताच होऊ नये त्रास । येणे हळूच बोलणे सर्वास । मायी भाकर आणा हो ॥२२॥ सावध असल्यास बाई । चटकन घेऊन येई । नाही येत दिसता होई । पुढे चालता ॥२३॥ आली भाकर । ती घेई हातावर । तेथेच खाऊन ओंजळीभर । पाणी तेथेच पिई ॥२४॥ तरी पाणी पितानाही । खाली थेंब न पडे अशी दक्षता घेई । कटी लंगोटी सर्वदाही । हाती काठी खांदी घोंगडी ॥२५॥ पागोट्याची पट्टी डोई । अशी गीट्टोदार सावळी मूर्ती तरीही । सतेज चेहरेपट्टी सदाही । चित्ताकर्षक ॥२६॥ येणेच मामलेदारादिक अधिकारी । शेट सावकार तरी । नित्य संतू भेटीची अंतरी । इच्छा त्यांच्या ॥२७॥ त्या भेटी दर्शनात । मंगल वसे नित्य । येणे सर्वामुखी संतू भक्त । मंगल झाला ॥२८॥ महार कुळात जन्मला । जरी न शिवत कोणी त्याला । परी त्याची योग्यता सर्वांना । समजली होती ॥२९॥ त्यातच खांडेकर मामलेदार एक । त्यावर प्रेम करणार । त्यांना पहाटेच जाणे होते गावावर । तेव्हा मानसी विचार होता ॥३०॥ हा संतू कोठे भेटेल । ऐशा चिंतेतच आले वेशीजवळ । हल्ली कमेटी ऑफिस आहे त्याच्याजवळ । टांग्यात बसून ॥३१॥ तोच जोहार शब्द ऐकू आला । म्हणून पुसले कोण त्याला । संतू नव्हे का आपुला । जोहार रावसाब ॥३२॥ त्याचे हे शब्द ऐकून । टांगा थोड्यावेळ थांबवून । पडसीतून दोन लाडू काढून । दिले त्यासी ॥३३॥ त्याने पुन्हा जोहार केला । टांगा पुढे चालता झाला । टांगा पोहोचतो चिंभळ्याला । तो संतू दिसला पुढे ॥३४॥ चिंभळ्याकडून

तो येत होता । पदरातले काही तरी खात होता । इतक्यात टांगा त्याजवळ जाता । जोहार शब्द आला ॥३५॥ तो उजाडण्याचा समय होता । म्हणून कोण या शब्दे पुसता । मी संतू म्हणता । पुन्हा विचारले ॥३६॥ खातासे काय । त्यावर उत्तर लाडूच खातो हाय । मघा तुम्ही दिलेत तेच होय ॥३७॥ तू इकडे केव्हासी आलास । विचारता म्हणाला मघवाच । हे ऐकताच बहुत । आनंद झाला त्यांना ॥३८॥ ऐसा बहुत जनांना चमत्कार बहुत । नाना परीचे दिसले परी उपलब्ध न किंचित । दुसरा अवलिया वेडा महंमद याचे चरित्र । आता सांगतो ॥३९॥ तो जातीचा मुसलमान । तांबोळी घराण्यात जन्म । याची उपासना सूर्य नारायण । हीच एक ॥४०॥ भर दुपारी मध्यान्ही । नदीत वाळूत गुडघे टेकूनी । सूर्याकडे डोळे लावून । एक तास पाहातो ॥४१॥ एकदा निघाले फिरावया । खर्डेकरांच्या दारी याया । बाईच्या अंगात याया । एकच समय आला ॥४२॥ बाई किंचाळून आत पळाली । असे का व्हावे म्हणुनी बाहेर दृष्टी जो गेली । तो नारायणरावांच्या दृष्टी पडली । ही महंमदाची मूर्ती ॥४३॥ त्यांनी महंमदास म्हटले । हे काय केले । सर्व सांगितले तया लागी ॥४४॥ तो म्हणाला तिला बाहेर आणा । पण ती बाहेर येईना । तेव्हा यानीचे नेले या अवलियांना । तिच्या नजीक ॥४५॥ त्याने तिची करांगुळी धरली । त्यासरसी मोठ्याने किंचाळली । लगेच बेशुद्ध पडली । मग याने सांगितले ॥४६॥ हिच्या अंगातले गेले निघून । ही उठता कळेल तुला । त्याप्रमाणे खरेच झाले । पुन्हा अंगात म्हणून हिच्या आले नाही ॥४७॥ आणखी एक वेळ याचा परिचय । याच घरात आला आहे । या बाईला मुलगा नाही । हे पाहूनिया ॥४८॥ नारायणराव गेले अक्कलकोटास । स्वामींच्या दर्शनास । स्वामींनी पाहताच यास । उलटे सांगितले ॥४९॥ वेडा ममद्या गावात । असताना का आला धावत । जा माघारा त्याला पुसा ही गोष्ट । तो सांगेल ॥५०॥ तेथून परत फिरले । गावाजवळ नदीत आले । तो अनुष्ठान होते संपले । महंमदाचे ॥५१॥ त्याची याची दृष्टादृष्ट झाली । तात्काळ आजपासूनी

बारा महिन्यांनी । मुलगा होईल भावासनी । मी येईल जेवाया लागोनी । बिन बोलावता बारशाला ॥५३॥ तसेच पुढे घडले । ऐसे हे संत या गावी झाले । इतर झाले असले तरी । अज्ञान सर्व ॥५४॥ ऐसे पूर्वजन्मीचे सिद्धवर । येथे झाले पुढे होणार । या क्षेत्राचा महिमा थोर । ऐसाच आहे ॥५५॥ आधीच दूध गोड । त्यात साखर पडता अधिकच गोड । ऐसी देव भक्तांची जोड । या स्थानी आहे ॥५६॥ येथे ऐसे संत झाले । तरी स्वतंत्र वृत्तीवाले । कोणत्या पंथाला चिकटले । ऐसे नाही ॥५७॥ येणेच सर्व क्षेत्रात हे क्षेत्र उत्तम स्कंद सांगतात । यावरून बोध सर्वांप्रत । योग तो मिळतो ॥५८॥ इति श्री श्रीपुरेच पांडुरंग महात्म्य । संतु महार व ममद्या तांबोळी वर्णन नामः अध्याय एकोनविंशतिः । ॥श्रीः॥ तत्सत् गुर्वर्पणमस्तु ॥ओवीसंख्या ५८॥

*

अध्याय २० वा

॥ श्री सद्गुरूवे नमः ॥ चारी वेद अठरा पुराणे । सहा शास्त्रो गानला ज्या कारणे । तोच निराकार परमात्मा भक्तिगुण । साकार होतो ॥१॥ ऐसा साकार बहुत स्थळी झाला । येणेच महत्त्व आले त्या स्थळाला । ऐसा नाना वेषे नटला । परी एकच तो ॥२॥ भक्तांच्या करिता प्रगटला । याची ओळख पटावी जनाला । यास्तव नाना विग्रही झाला । तेणेच लीला विग्रही तो ॥३॥ कृतारंभावरोबर । मत्स्य झाला निराकार । ब्रह्मदेवास्तव अवतार । यांची खूण ती ॥४॥ इंद्रादि देवा करता । निराकार झाला कच्छ होता । हा अवतार केवळ सर्व देवाकरता । याची खूण ॥५॥ पृथ्वीवरील समस्त प्राणी । देवाकरता म्हणोनी । वराह खूण धरोनी । निराकार अवतरले ॥६॥ केवळ भक्त प्रल्हादास्तव । नरसिंह झाला देव । नरसिंह म्हणताच भक्ताचा आठव । प्रल्हादाचा

होतो ॥७॥ इंद्राच्या इंद्रमदास्तव । प्रार्थिता वामन झाला देव । वामन म्हणताच आठव । ऐसा होतो ॥८॥ परशुराम अवतार । ब्राह्मणास्तव घरी देवघर । राम अवतार । अहिल्या व देवाकरता ॥९॥ ऐसे प्रत्येक अवतारात । भक्तांचे नाव येईल स्मृतीस । ऐसी निराकाराची रीत । अवतरण्याची ॥१०॥ ऐसाच भूभार हरणास्तव । श्रीकृष्ण झाला देव । येणे रीती भक्तास्तव । निराकार नित्य अवतरले ॥११॥ हे सर्वही अवतार । एक एकटेच स्वतंत्र । एकदाच एकरूपेच जगावर । ऐसे झाले ॥१२॥ बोधा अवतार मात्र । दोन रूपात स्वतंत्र । पांडुरंग व विठ्ठल रूपात । प्रत्यक्ष आहे आज ॥१३॥ परी त्यात एक प्रसिद्ध एक अप्रसिद्ध । अप्रसिद्ध तरी नामे प्रसिद्ध । रूप मात्र अप्रसिद्ध । नाम सर्वांमुखी त्याचे होय ॥१४॥ ऐसा तो देव लीलाविग्रही । लीला करी न कळता कोणाही । तो विश्वंभर त्याच्या पायी । साष्टांग नमन माझे ॥१५॥ पांडुरंगे रूपे पांडु भक्तास्तव । विठ्ठल रूप पुंडलिकास्तव । हा भेद ओळखीस्तव । भक्तांच्या आहेच ॥१६॥ त्यात पांडुरंग अवतार श्रीपुरात । विठ्ठल अवतार पंढरीत । दोहोतील साम्य व भेद लक्षात । एकदम न येती ऐसे ॥१७॥ तरी राजाश्रये करून । विठ्ठलाचे विख्यात झाले महिमान । पांडुरंगास आश्रयाविण प्रसिद्धी नाही ॥१८॥ तरी त्याचे महात्म्या । स्कंदे सांगितले ऋषीप्रत । त्याची माहिती विस्तृत । केणे मंदिरात होती ॥१९॥ ती ओवीबद्ध होती । कृष्णानंदाच्या बंधूने लिहिली होती । त्यातील जी स्मृती । ती वरून ॥२०॥ एकाध्याय हस्तलिखित । हाती आले स्कंद पुराणांतर्गत । त्यावरून तर्क शुद्ध विचार यात । वर्णिले असती ॥२१॥ त्याचे समग्र वर्णन । लोक म्हणीही विचारात घेऊन । उपदेवतांचे वर्णन । काहीसे केले ॥२२॥ गावातील इतर देवस्थाने । तीही वर्णिली संक्षिप्तपणे । नाव व स्थाने दावूनिया ॥२३॥ तशीच संतांची वर्णने । श्रवणी होती त्याप्रमाणे । वर्णन सर्वांकारणे । वोळखी दिली । ऐशारिती या ग्रंथात । देवदेवता संत । यांचेच वर्णन फक्त । एक आहे ॥२४॥ मुख्य पांडुरंग देव ।

त्यानंतर सर्व देव । महालक्ष्मी व पांडुरंग एकत्र देव । अवतार सर्व नंतरचे ॥२५॥ तरी पांडुरंगास्तवची सर्व देव । यांचा येथे गौरव । या पांडुरंगाचेच वर्णन स्कंद देव । सर्व ऋषीला सांगतात ॥२६॥ पांडुरंग हेच ब्रह्मपूर्ण । आणि तेच आरंभीचे ठाण । येणेच ग्रामदैवत म्हणून । आत्मा तो गावाचा ॥२७॥ दंडकारण्य देशात । म्हणून तेच देश दैवत । स्वतंत्र अवतार दैवत । येणेच राष्ट्रदैवत ते ॥२८॥ जग विलक्षणत्व जलात । हेच नदीचे दिव्यत्व । येणेच पावनता त्यात । येणेच तीर्थ ते ॥२९॥ नाना तीर्थातील पावन गुण । ऐसे भूमीत अदृश्य कण । ते श्रवतात जलातून । येणेच महातीर्थ ते ॥३०॥ ऐसे अदृश्य अजड कण । एक भू-पृष्ठविभाग पवित्रकारी । पुण्यक्षेत्राचा त्यावरी । तेणेच शिक्का ॥३१॥ ऐसे क्षेत्र गुणवंत । निसर्ग सिद्ध स्वतंत्र । ते रहाणे गुप्त । देवासच मानेना ॥३२॥ यास्तव ते व्हावे विख्यात । त्याकरता पुण्य पुरुष निमित्त । तो पांडू नामे तपस्वी भक्त । पुढे करूनी ॥३३॥ निराकार निर्गुण ते । ब्रह्म झाले रूपधरने । म्हणजे साकार एकदेशी रूपते । दीपज्योती सम ॥३४॥ जैसे तेज हे सर्वत्र असते । परी समस्थितीत असते । म्हणजे निराकारत्वेच असते । आपल्या रूपे ॥३५॥ जव काही निमित्त होते । तव एकादशीत्वे आकारते । तेही ठायी ठायी निरनिराळ्या रूपे दिसते । तैसे हे देवावतार ॥३६॥ त्यांनी निरनिराळेपण । स्वतंत्र अवताराची खूण । ऐसेच करता निरिक्षण । रूप दिसते ॥३७॥ एक सारखे एक । अवतार न कोणी एक । याचा पाहतो विवेक । ऐसा आहे ॥३८॥ प्रथम देहाकार । नंतर मूर्ती प्रकार । तरी मूळ ठिकाणावर । मूर्ती अवतार मुख्य ॥३९॥ मूर्तीवरून मूर्ती । तितक्या बनावटी । म्हणून अमुख्य म्हणती । तयालागी ॥४०॥ याचेच नाव प्रतिक । प्रतिके बनावट सकळिक । म्हणून मुख्यास अधिक । मान जगी ॥४१॥ ऐशा रिती जगात । अवतार स्थाने विख्यात । तेणेच मुख्य स्थानाप्रत । महत्त्व असे ॥४२॥ त्या महत्त्वाचे वर्णन । त्यात क्षेत्राअंगाचे दिव्य गुण । देवाचेही दिव्य गुण । हेच महात्म्य देवाचे ॥४३॥ ऐसेच महात्म्य

श्रीपुरेच व पांडुरंगाचे । साग्र वर्णन झाले त्याचे । तरी येथे उपदेवांचे ।
वास्तव्य निराळे आहेत ॥४४॥ अष्टविनायक अष्टभैरव । नवचंडी
द्वादशशिव । यांनीही येथे केला ठाव । पांडुरंग सान्निध्यात ॥४५॥ येणे
या स्थानास । महत्त्व आले विशेष । भारतातील सर्व देवांचा वास ।
एके ठायी असे ॥४६॥ येणेच या ग्रामास प्रदक्षिणा । ही देते पृथ्वी
प्रदक्षिणा पुण्य । ज्योतिर्लिंगाचे घेता दर्शन । भारत ज्योतिर्लिंगाचे पुण्य
॥४७॥ अष्टविनायक दर्शन । तरी भारत गणेश दर्शनाचेच पुण्य ।
ऐसेच नवचंडिका व भैरवाचे दर्शन । भारत दर्शन पुण्य होई ॥४८॥
ऐशा देवतांचे हे वस्ती स्थान । त्यात सिद्धसंत राहिले येऊन । येणेच
सर्वांगपूर्ण पुण्य । ऐसे क्षेत्र हे ॥४९॥ एका ठिकाणी सर्व देवांचे दर्शन ।
जागतिक दर्शन पुण्य । हे किती सोपे यावरून । विचार घ्यावा ॥५०॥
कष्टही नाही । खर्चही थोडक्यात । अल्प वेळात । बहुपुण्य हे ॥५१॥
अल्पमोली बहुगुणी । येणेच म्हणे आला लोकातुनी । येणेच जना
आणले काशीहून । हे क्षेत्र आहे म्हणती ॥५२॥ ऐशा महात्म्यावरून ।
ओळखले पांडुरंगाचे अधिष्ठान । ऐशा पांडुरंगाचे दर्शन । नित्य नेमे
घेतात ॥५३॥ मनी कामना धरून । अर्पिता श्री पांडुरंगा लागून ।
निष्ठापूर्वक मन । शांत ठेवूनी ॥५४॥ ठायी नेम धर्मात । की विधि
अर्चनेत । न्यून पडले तरी भगवंत । पुरवितात कामना ॥५५॥ ऐशा
पांडुरंगाचे दर्शन । हे करते पापाचे निकृदन । पूर्वाजांचे उद्धरण । करिते
भक्तांचा ॥५६॥ ऐसीच सरस्वती नदी व श्रीदेवी । उद्धार पूर्वजोहारक
होई । अति संशात्मक होई । जिज्ञासूंची पुरवी जिज्ञासा ॥५७॥ ऐसेच
या क्षेत्राचे महात्म्य । येथे धर्मपुण्य होतसे अनंतपट । संसारिक तरी
भाग्यवान जन्मा येईल ॥५८॥ ऐसे सुभाग्य वाढविणारे । मोक्ष सुख
देणारे । उपासका ज्ञान व साकार दर्शन देणारे । ऐसे महात्म्य येथीचे
॥५९॥ स्थळ भक्ती मुक्तिपद । पूर्वापारचे स्वयंसिद्ध । बद्ध मुमुक्षु
साधक । अर्पिसी त्या ऐसे ॥६०॥ पूर्वी कृष्णानंद मठात । श्रीपूर नामे
होता ग्रंथ । तो नाहीसा झाला । येणे विषाद वाटल्यावरून ॥६१॥

त्यातील जेवढे काही लक्षात । त्यांत एक सापडले तुझे हस्तलिखित ।
त्यानेचे संकरित एकत्र हा ग्रंथ लिहिला ॥६२॥ इतिश्री पांडुरंग महाम्येच
। श्रीपुरेच महात्म्य ग्रंथ समालोचन नाम । अध्याय विसावाशंती ॥श्रीः॥
तत्सत् श्री गुर्वर्पणमस्तु ॥ ओवीसंख्या ६२॥

*

स्नाने सरस्वती-चंद्रभागा । गोविंदाची दिंडी पंढरीला ॥

श्रीगोंदा ही संतांची जन्मभूमी व कर्मभूमी आहे. भागवत/वारकरी संप्रदायाची परंपरा येथे जपलेली आहे. इ.स. १६ व्या शतकात श्री सद्गुरु प्रल्हाद महाराज, श्री सद्गुरु शेख महंमद महाराज, श्री. सद्गुरु राऊळबुवा महाराज व श्री सद्गुरु गोधडे महाराज यांची कर्मभूमी म्हणजे श्रीगोंदा होय. यानंतर सद्गुरु केणे महाराज व विसाव्या शतकातील वैकुंठवासी श्री तात्यामहाराज महापुरुष हे भागवत संप्रदायाचे खंदे अनुयायी मानले जातात; तर संत श्री रोहिदास महाराजांचाही घनिष्ठ संबंध श्रीगोंदाशी असून त्यांची समाधी स्थळही येथे आहे. या सर्व संतांच्या मांदियाळीमुळे संतपरंपरेचा ठसा श्रीगोंदावासियांवर उमटलेला दिसतो. एक विशेष आश्चर्याची बाब अशी की, श्रीसंत प्रल्हाद महाराज, श्रीसंत शेख महंमद महाराज श्रीसंत राऊळबाबा व श्रीसंत गोधडे महाराज या सर्वांचे निर्वाण एकाच वर्षातील आहे (इ.स.१६४८). केवढा हा योगायोग. अर्थात या सर्व संतांमध्ये श्रीसंत शेख महंमद महाराजांचे स्थान वेगळे आहे. कारण जन्माने मुस्लिम असूनही त्यांनी भागवत संप्रदाय आयुष्यभर अंगिकारला; नव्हे तो तत्त्वानुसार आचरणात आणला. ते स्वतः म्हणतात की,

‘अविद्य यातीस निपजलो । कुराण पुराण बोलो लागलो । वळी साधुसंतास मानलो । स्वहित परहिता गुणे ॥

(यो. १६.६६)

श्रीसंत तुकाराम महाराज व श्रीसंत शेख महंमद महाराज हे समकालीन संत त्यांच्या प्रत्यक्ष भेटीचे प्रसंग, परस्परांमधील संवाद या गोष्टी सर्वश्रुत आहेत.

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेद भ्रम अमंगळ ॥१॥ आइका जी तुम्ही भक्त भागवत । कराल ते हित सत्य करा ॥२॥ कोणाही जिवाचा न घडावा मत्सर । वर्म सर्वेश्वर पूजनाचें ॥३॥ तुका म्हणे एका देहाचे अवयव । सुख दुःख जीव भोग पावे

॥४॥

या उक्तीचा प्रभाव श्रीसंत शेख महंमद महाराजांवर असून केवळ हिंदू-मुस्लिम काय तर सर्वधर्मियांमध्ये ऐक्यभावना तेवत ठेवली. म्हणून राष्ट्रीय एकात्मतेचे मूर्तीमंत प्रतीक म्हणजे श्रीसंत शेख महंमद महाराज होय. हा सार्थ अभिमान सर्व भागवत संप्रदायिकांना आहे.

भागवत संप्रदाय व संत शेख महंमद महाराज यांचे अतूट नाते निर्माण झाले. त्या गोष्टींचा, प्रसंगांचा उल्लेख करणे क्रमप्राप्त आहे. बालवयात अहिंसा वृत्तीचा केलेला अंगिकार त्यामधून तयार झालेली विरक्त वृत्ती तसेच श्री संत एकनाथ महाराजांचे गुरू श्री जनार्दन स्वामी व श्रीसंत शेख महंमद महाराजांचे गुरू एकच आहेत. ते म्हणजे चांद बोधले होय. म्हणून तर श्री जनार्दन स्वामी व श्री शेख महंमद महाराज गुरूबंधू आहेत. याशिवाय दासगणू यांना प्राप्त झालेल्या स्थानिक माहितीनुसार श्री चांद बोधल्यांनी श्रीसंत शेख महंमद महाराजांना गोदातीरी ‘ज्ञानेश्वरीची’ दिलेली प्रत या सर्वांचा प्रभावशाली परिणाम श्री शेख महंमद महाराजांच्यावर खोलवर झाला; ज्यामुळे भागवत/वारकरी संप्रदायाचे अनुयायी बनले. पारमार्थिक बनले. त्यांनी आयुष्यभर भागवत संप्रदाय अंगिकारला. म्हणून तर त्यांच्या लिखाणावर, वाणीवर (कथा कीर्तन प्रवचन) भागवत संप्रदायाचा परिणाम झालेला दिसतो. त्यांची परमार्थ दृष्टी समन्वयशील होती. म्हणून तर दौलताबादच्या दरबारातील मातब्बर असलेले श्री मालोजी राजे भोसले यांनी श्री शेख महंमद महाराजांना गुरुस्थानी मानले. त्यांचे शिष्यत्व स्वीकारून गुरुंच्या पायी असलेल्या नितांत श्रेष्ठपोटी चांभारगोंदे अथवा श्रीगोंदे (जि. अहमदनगर) येथे मकरंद पेठ वसवून तेथेच श्री शेख महंमद महाराजांना ‘मठ’ बांधून दिला. तेथेच श्री शेख महंमद महाराजांनी भागवत संप्रदायाच्या प्रसाराचे आणि पारमार्थिक दैवी वाङ्मयाचे कार्य अखंडपणे अखेरच्या संजीवन समाधीप्रसंगापर्यंत केले. योगसंग्राम, पवनविजय, निष्कलंक प्रबोध, अनेक रूपके, भारूडे, स्फूट अभंग, हिंदुस्थानी कविता, साठी संवत्सरी इ. ग्रंथांची निर्मिती केली. अनेक अनिष्ट सामाजिक रूढी व अंधश्रद्धा यांच्याबद्दल परखडपणे भूमिका मांडली. अर्थात त्यांच्या समकालीन श्री प्रल्हाद महाराज, श्री राऊळ महाराज, श्री गोधडे महाराज यांनी भागवत संप्रदायाचे कार्य अव्याहतपणे केलेले आहे. हे विसरता येत नाही.

श्री प्रल्हाद महाराजांनी तर स्वतः व त्यांचे आठवे वंशज श्री भूषण महाराज महापुरुष यांच्यापर्यंत पंढरपूर येथे दरवर्षी ‘कार्तिक वारी पायी दिंडी सोहळ्या’ची परंपरा सुरू ठेवलेली आहे. सर्व वारकरी पंढरपूरच्या पंढरीरायाची, श्री विठ्ठलाची भेट घेण्यासाठी आतूर झालेले असतात. तसेच श्री तात्यामहाराज सेवा मंडळाच्या वतीने

ह.भ.प. श्री भगवानमहाराज गिरमकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली पंढरपूर आळंदी व पैठण या ठिकाणी पायी दिंडी सोहळे आयोजित केले जातात. श्रीगोंदा तालुक्यातून ही अनेक दिंड्या वरील ठिकाणी प्रस्थान करतात.

श्रीगोंदा क्षेत्राला भेट देऊन जाणाऱ्या अनेक दिंड्यांपैकी तीन दिंड्या महत्वाच्या आहेत. श्रीक्षेत्र उत्तमापूर (ओतूर) ते पंढरपूर दिंडी सोहळा तुकाराम महाराजांचे गुरु चैतन्य महाराज यांच्या नावाने गेली. ५६वर्षे अव्याहतपणे सुरू आहे. ज्येष्ठ वद्य तृतीया ते आषाढ शु॥ अष्टमी व नंतर शु॥ चतुर्दशीपर्यंत पंढरपूर मुक्कामी असते. ही दिंडी वै. सहादुबुवा वायकर महाराज यांच्या प्रेरणेने सुरू झाली आहे. विशेष म्हणजे परत आषाढी गुरुपौर्णिमा ते आषाढ वद्य अमावस्या या कालावधीमध्ये पंढरपूर ते आळंदीमार्गे उत्तमापूर (ओतूर) येथे दिंडी सोहळ्याची सांगता होते.

यानंतर श्री चैतन्य महाराजांची दुसरी दिंडी जुन्नर, आंबेगाव, खेड तालुके श्रीगोंदा येथे मुक्कामी येते. गुरुवर्य वै. कोंडाजीबाबा डेरे व गुरुवर्य वै. सहादूबाबा वायकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली गेली ५६ वर्षे अव्याहतपणे पंढरपूर येथे आषाढीवारीसाठी सिद्ध असते. ज्येष्ठ वद्य षष्ठी ते आषाढ शु॥ चतुर्दशीपर्यंत पंढरपूर येथे असते. तर आषाढ शु॥ पौर्णिमा ते आषाढ वद्य दशमी या तिथीला आळंदी येथे असते. एकूणच पंढरपूरहून आळंदी मार्गे परत स्वस्थानी हा प्रवास असतो. ह.भ.प. विठ्ठलबाबा मांडे (शिवनेरभूषण) कार्याध्यक्ष व वै. ह.भ.प. शंकर महाराज बोडके (वेदांती) हे दिंडीचे आधारस्तंभ होत.

तिसरी महत्वाची दिंडी श्रीगोंदा येथे मुक्कामी येते. ती म्हणजे श्रीक्षेत्र पिंपळनेर, ता. पारनेर, जि. अहमदनगर येथील 'श्रीसंत निळोबाराय' यांच्या नावाने असलेला पायी दिंडी सोहळा होय. श्री क्षेत्र पिंपळनेरहून ज्येष्ठ शु॥ एकादशी ते आषाढ शु॥ द्वादशी या कालावधीमध्ये दिंडी सोहळ्याचे आयोजन केले जाते. दिंडी सोहळ्याचे अध्यक्ष ह.भ.प. श्री ज्ञानेश्वर नवनाथ कबाडी, उपाध्यक्ष ह.भ.प. श्री किसनराव गंगाराम मेहेर व सचिव ह.भ.प. सूर्यकांत मनाजी ढोले यांच्या मार्गदर्शनाखाली दिंडी सोहळा आयोजित केलेला असतो.

तसेच गेली चार वर्षे श्रीसंत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठानतर्फे श्रीगोंदा ते आळंदी असा पायी दिंडी सोहळा आयोजित केला जातो. अर्थात श्रीसंत शेख महंमद महाराजांच्या नावाने ही दिंडी आळंदीला पोहोचते. कार्तिक वद्य॥ षष्ठी ते कार्तिक वद्य॥ द्वादशी या कालखंडामध्ये दिंडीचे आयोजन केले जाते. दिंडीबरोबर महाराजांचा अश्वही रुबाबदारपणे सहभागी झालेला असतो. ठिकठिकाणी दिंडीचे अगत्यपूर्वक स्वागत केले जाते.

या सर्व दिंड्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे श्रीगोंदा येथे श्रीसंत शेख महंमद महाराज

यांच्या भेटीसाठी येतात. समान सूत्र एकच भागवत संप्रदायाची परंपरा. मंदिरात आल्यावर सर्व दिंड्या श्रीसंत शेख महंमद महाराजांच्या अभंगाने व आरतीने सांगता करतात.

श्रीगोंदा येथील श्रीसंत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान अर्थात यात्रा कमिटी महाराजांच्या यात्रा उत्सव, वर्षातून पांच वेळा समाधीला चंदनलेप चढविण्याचा कार्यक्रम, आषाढी हरिनाम सप्ताहाचे आयोजन करते. श्रीसंत शेख महंमद महाराजांची यात्रा प्रतिवर्षी फाल्गुन शु॥ एकादशी (आमलकी एकादशी) या तिथीला असते. त्यापूर्वी फाल्गुन शु॥ प्रथमा ते फाल्गुन शु॥ अष्टमीपर्यंत भव्य दिव्य असा अखंड हरिनाम सप्ताह संपन्न होतो. फाल्गुन शु॥ नवमीला श्रींच्या समाधीस चंदनलेपाचा कार्यक्रम होतो. तर फाल्गुन शु॥ द्वादशीला जंगी कुस्त्यांचा फड व रात्री उत्तरपूजा होऊन यात्रा उत्सव संपन्न होतो. चंदनलेपांच्या पांच तिथी याप्रमाणे आहेत १) गुढीपाडवा २) आषाढी एकादशी ३) विजयादशमी (दसरा) ४) महाशिवरात्री आणि ५) फाल्गुन शु॥ नवमी. प्रतिष्ठानतर्फे आजपर्यंत भव्य दिव्य अशा अखंड हरिनामाचे आयोजन श्री शेख महंमद महाराजांचा योगसंग्राम, ग्रंथ 'सार्थ योगसंग्राम' म्हणून प्रकाशित केला आहे. तर अखंड हरिनाम सप्ताहाच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्त 'सद्गुरु' नामक स्मरणिका प्रकाशित केली आहे. प्रतिष्ठानने सहा खोल्यांची सिमेंट काँक्रीटची इमारत बांधली आहे. ग्रामस्थांचे पूर्ण सहकार्य मिळाल्याने हे शक्य झाले आहे. भविष्यात श्री शेख महंमद महाराजांचे साहित्य (वाङ्मय) प्रकाशित करावयाचे आहे. त्यामध्ये पवन विजय, निष्कलंक प्रबोध हे ग्रंथ तर महाराजांचे स्फूट अभंग, रूपके इ. प्रकाशित करावयाचा मनोदय आहे. ग्रामस्थ व भागवत संप्रदायातील भक्त गणांच्या सहाय्याने मंदिर सुंदर व सुशोभीकरण करण्याचा मनोदय आहे. भागवत संप्रदायाचे दायित्व अबाधितपणे राखण्याचा प्रयत्न सुरू आहे.

— श्रीरंग लोखंडे
श्रीगोंदा

*

ऐतिहासिक पुण्यक्षेत्र श्रीगोंदा

नद्यांच्या परिसरात संस्कृतीचा जन्म झालेला आढळून येतो. भारताच्या उत्तर पश्चिमेमध्ये सर्वप्रथम आढळून आलेली सिंधू नदीकाठची मानवी संस्कृती हा भारतीय आद्य संस्कृतीचा मौल्यवान वारसा ठेवा म्हणून मानला जातो. दक्षिणेकडे हा मान गोदा-भीमाकाठच्या परिसरात विकसित झालेल्या मानवी संस्कृतीला दिला जातो. गोदा-प्रवेच्या परिसरात जोर्वे, दायमाबाद, नेवासा, पैठण आदि ठिकाणी उत्खननातून प्रागैतिहासिक काळातील मानवी संस्कृतीचे पुरावे मिळाले आहेत. गोदाकाठच्या या प्राचीन संस्कृतीच्या दक्षिणेस घोड-भीमा नद्यांच्या तीरांवरही आद्य मानवी संस्कृती आढळून आलेली आहे. ही संस्कृती पुणे जिल्ह्याच्या पूर्व सीमेवरील घोडनदी काठी इनामगाव या स्थळी उत्खननात आढळून आलेली आहे. या संस्कृतीच्या जवळच पूर्वेस भीमेची दुसरी उपनदी असलेल्या सरस्वती नदी तीरावर 'श्रीपूर' (श्रीगोंदा) नगरी वसलेली आहे.

मानवी वसाहती आणि त्यांनी उभारलेली भव्य दिव्य मंदिरे हा संस्कृतीचा वैशिष्ट्यपूर्ण वारसा देशभर ठायी ठायी दिसून येतो. यामध्ये श्रीगोंदा परिसराने मौलिक भर घातलेली आढळते. अनेक मंदिरांचा समूह असलेल्या भुवनेश्वरीसारख्या भारतातील काही मोजक्या तीर्थस्थळांमध्ये श्रीपूर (श्रीगोंदा) नगरीचा समावेश होतो.

पौराणिक श्रीगोंदा नगरी :

महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यात श्रीगोंदा हे तालुका स्तरावरील शहर आहे. भारतभूमीच्या उत्तर व दक्षिण भागाच्या मध्यावर सरस्वती तीरावरील श्रीगोंदा नगरीच्या परिसराविषयी परिसराविषयी पौराणिक व ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्व असलेले अनेक उल्लेख सापडतात. ऋषीमुनींनी तिला आपले श्रद्धास्थान मानून तिच्या रम्य किनारी आश्रम वसवले होते. येथील ऋषींचे तपसामर्थ्य आणि सरस्वती नदीची पीक उत्पादन शक्ती एवढी होती की; प्रातःकाळी ऋषीमुनी नदीकिनारी मूठभर तांदूळ पेरीत असत आणि सायंकाळी उदरभरणासाठी पुरणारे तांदळाचे पूर्ण वाढलेले पिक

कापून घेत असत अशी आख्यायिका सांगितली जाते. दक्षिण काशी, प्रतिपंडरपूर म्हणून एकेकाळी नावारूपाला आलेल्या या श्रीपूर (श्रीगोंदा) नगरीतील साक्षिविनायक मंदिराच्या भिंतीवरील शिलालेखामध्ये 'श्री पांडुरंग क्षेत्र' आणि 'श्रीपूर' असे स्पष्ट शब्द कोरलेले आहेत. यावरून पूर्वी हे पांडुरंगाचे अतिशय प्रसिद्धी पावलेले धार्मिक तीर्थक्षेत्र होते, असे दिसून येते. श्रीपूर क्षेत्राचे महात्म्य वर्णन करणारे स्कंदपुराणात दाखले मिळतात. श्रीगोंदे नगरी ही दक्षिण काशी असल्याचे पुरावे 'श्रीपूर महात्म्य' या स्थानपोथीमध्ये मिळतात. राधाभावाने श्रीकृष्णाशी अद्वैत पावण्याची इच्छा असलेल्या लक्ष्मीला या तीर्थस्थळी श्रीविष्णूनी पाठवून पांडू भक्ताच्या वचनपूर्तीसाठी ही पुण्यनगरी स्थापन करण्यासाठी पाठविले. श्री लक्ष्मींनी वसविले म्हणून श्रीपूर नगर प्रसिद्ध झाले, असे वर्णन स्थानपोथीत मिळते. येथील हेमाडपंती (राधा) लक्ष्मी-पांडुरंगाची जोड मंदिरे याची साक्ष देतात. या मंदिरातील दगडी फरशीचे सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास ही फरशी त्या काळात देशभरातून येणाऱ्या प्रचंड संख्येतील भक्तगणांच्या चरणस्पर्शाने अक्षरशः गुळगुळीत होऊन तिची झीज झालेली दिसून येते.

साक्षिविनायक गणेश मंदिराच्या मागील भिंतीवरील शिलालेख :

श्री पांडुरंग क्षेत्र श्री साक्षिविनायक ॥ चरणी तत्पर विंधेशत ॥ चाणुर्धर दिगंबर पंथ ॥ यांचे कुळात शक १७८९ श्रीपूर ॥

श्रीपूर महात्म्य या स्थानपोथीप्रमाणे पांडू शर्मा या भक्ताच्या अद्वैत साधनेचे फलित म्हणून श्री विष्णूनी पांडुरंगात रंगून गोपालगोविंद रूपात चिरंतन वास्तव्याचे आश्वासन दिले. त्यामुळे हे पांडुरंग क्षेत्र झाले. तर श्रींनी वसविले म्हणून श्रीपूर होय. याच साक्ष श्री साक्षिविनायक देतात.

साळवणदेवी (रेणुकामाता) मंदिराशेजारील बारवेतील शिलालेख :

श्री साळवणदेवी मंदिराच्या आवारात असलेल्या बारवेत एक शिलालेख आहे. हा शिलालेख ४९ सेंमी २३ सें.मी. आकाराचा आहे. या शिलालेखात 'श्रीदेवी चरणी अर्पण अहल्या' असा मजकुर कोरलेला आहे. याचा अर्थ साळवणदेवीच्या चरणी अहल्यादेवींनी बारवेचे काम केलेले आहे.

भारतीय मंदिर संस्कृतीचा आरंभ :

भारतीय उपखंडात देवपूजेची संकल्पना प्रारंभी 'यज्ञवेदीकेच्या' स्वरूपात साकार झालेली दिसते. 'यज्ञ' संस्कृतीत विशिष्ट आकाराचे यज्ञकुंड, त्या यज्ञवेदीत पेटलेला अग्नी, त्यात दिल्या जाणाऱ्या आहुती आणि या यज्ञविधानाने केले जाणारे देवतापूजन अशी संकल्पना होती. यज्ञकुंडाची स्त्री-चिन्हांकित आकृती (प्रकृती-तत्त्व) यज्ञाची प्रतिकात्मकता स्पष्ट करते. सर्व विश्वाची एकता ज्याच्यात आहे असा परमात्मा यज्ञरूप आहे अशी कल्पना ऋग्वेदात मांडली आहे. पुरुषसुक्तातही म्हटले

आहे की, विश्वनिर्माण करतांना पुरुषाने (परमात्म्याने) स्वतःचा यज्ञ केला. याचा अर्थ यज्ञात कशाची तरी आहुती दिली असा होतो. 'त्यागातून निर्मिती' होते अशी यामागची संकल्पना आहे. 'एका बीजा केला नाश । मग भोगिले कणीस ।' हा यज्ञच समजला आहे. यामध्ये परमात्म्याने स्वतःचीच आहुती दिली आहे. आपल्या चैतन्याची, व्यापकत्वाची, ज्ञानमयतेची, निराकारितेची 'आहुती' दिली म्हणूनच 'विश्व' निर्मिती झाली अशी कल्पना केलेली आहे. यज्ञात 'आहुती' व 'निर्मिती' या प्रक्रिया अखंड होत असतात. सारे विश्व अशा पद्धतीने यज्ञमय आहे असे समजले आहे. आपल्या जीवनातील सारी लहानमोठी कार्ये यज्ञस्वरूप व्हावीत अशी आपल्या संस्कृतीची शिकवण आहे.

नंतरच्या काळात मंदिर संस्कृतीमध्ये यज्ञ-संस्था करित होती ते ते कार्य समाविष्ट करण्यात आले. मंदिर संस्कृतीत यज्ञ-प्रतीके नव्या स्वरूपात अवतरली. गाभारा, मंडप हे यज्ञ-कुंडाचे स्थानी आले. यज्ञात आहुती घेण्यासाठी देवतांना आवाहन करण्यात येई. त्या येतात की नाही ते कळायला काही मार्ग नव्हता. येथे गाभाऱ्यात देवता मूर्तीची प्रत्यक्ष स्थापनाच करण्यात आली. आहुतीच्या ऐवजी नैवेद्य आला. नैवेद्य दाखविताना आहुती देणाऱ्या पद्धतीनेच हाताची हालचाल करतात. यूपाला यज्ञ-पशू बांधत, आता भक्त त्या खांबास पाठ लावून गरगर फिरतो, जणू तो स्वतः (त्याचा अहंकार) हाच पशू तेथे बांधला गेला आहे. तो 'अहं'ची आहुती द्यायला आला आहे, तसेच परिषद-भूमीचे स्थानीय सभामंडप आला आहे. अशा पद्धतीने यज्ञ संस्कृतीकडून मंदिर संस्कृतीकडे भारतीय देवतापूजा संक्रमित होत गेल्याचे दिसते.

भारतीय वास्तूकलेत मंदिर कलेचा उद्गम आणि विकास स्पष्ट करतांना भारतीय संस्कृतीचे अभ्यासक डॉ. वि. य. कुलकर्णी यांनी रामायण महाभारत कालखंडात आलेले मंदिरांचे उल्लेख देऊन तत्कालीन मंदिर संस्कृतीच्या अस्तित्वाचे पुरावे नमूद केले आहेत. यात वेदकाळानंतर रामायण कालखंडात मंदिरांचे उल्लेख असलेले तपशील दिले आहेत. यामध्ये 'हिमालय पर्वताप्रमाणे भव्य आणि उंच असलेल्या देवालयांवर ध्वज व पताका उभारल्या होत्या.' तसेच 'कौसल्या देवगृहात सोवळे नेसून बसली होती. ती परमेश्वराची प्रार्थना करित होती.' 'कौसल्येने प्रातःकाळी विष्णूची पूजा केली.' पौराणिक कल्पनेप्रमाणे दक्षिण भारताच्या टोकावरील 'रामेश्वर' या शिवलिंगाची स्थापना रामानेच केली आहे.' या उल्लेखावरून रामायण काळात मंदिरे होती व ही मंदिरे उंच शिखरयुक्त असत. त्यावर ध्वज उभारित, ती शिव, विष्णू, देवी इ. देवतांची होती, असे डॉ. कुलकर्णी यांनी मत मांडले आहे. मात्र या काळातील मंदिराची रचना व देवता मूर्ती यांची काही कल्पना येत नाही.

यानंतर महाभारताचा काळ येतो. या काळातही मंदिरांचे उल्लेख येतात. 'महाभारतात भीष्मपर्वत दुश्चिन्ह कथनाच्या अध्यायात मंदिराचे व देवता प्रतिमांचे वर्णन आहे. लोकांची सार्वजनिक मंदिरे असून त्यात प्रतिमांची पूजा होत असे, ही बाब निर्विवाद आहे. महाभारतकाळी मूर्ती प्रचलित असून शिव, विष्णू, स्कंद इत्यादी देवांची भक्ती प्रचलित झाली होती. महाभारतात द्रोणपर्वत लिंगपूजेचे माहात्म्य सांगितले आहे. शिवांची लिंगपूजा महाभारत काळापूर्वीपासून प्रचलित आहे. अनुशासन पर्वात ब्रह्मा-विष्णू-महेश या तीन देवतांचे एका परब्रह्मात एकीकरण केले आहे. याखेरीज स्कंद, दुर्गा याही देवतांचे उल्लेख विराटपर्वात येतात.

यावरून अनुमान निघते की सरस्वती संस्कृतीच्या काळात काही मंदिरे बांधली गेली. महाभारत काळापर्यंतची ही मंदिरे क्वचित 'उंच व भव्य' असली तरी ती बहुधा लाकडी असावीत. या मंदिरात सहसा मूर्ती नसत. त्या त्या देवतांची प्रतिके असत. देवतांच्या मूर्तीपेक्षा लिंग 'प्रतीक' आजही रूढ आहे. हीच पद्धत अति-प्राचीन असावी. देवीच्या मूर्तीऐवजी अशीच प्रतिके स्वीकारलेली दिसतात. म्हणून अतिप्राचीन मंदिरात मूर्ती असण्याची शक्यता नाही. दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे या काळात 'यज्ञ'ला महत्त्व होते. युधिष्ठिर व श्रीकृष्ण यांचा दिनक्रम महाभारतात तपशीलाने दिलेला आहे. त्यात मंदिरात जाणे वा देवतापूजन येत नाही. यज्ञात आहुती दिल्याचे उल्लेख मात्र येतात. भारतीय मंदिर संस्कृतीमध्ये मंदिरांची उभारणी विटांच्या बांधकामात झालेली दिसून येते. ती सातवाहन काळाच्या उत्तरार्धानंतर होत गेली असल्याचे पुरावे मिळतात.

भारतीय संस्कृतीत जैन, बौद्ध आणि ब्राह्मण परंपरेत काही समान प्रतिके आढळून येतात. यक्ष, नाग, पूर्णघट, चक्र, कमळ ही प्रतिके या तीनही परंपरेत समानतेने आढळतात. ब्राह्मण परंपरेत मंदिरे बांधली गेली तर बौद्धांनी स्तूप उभारले.

भारतीय मंदिर संस्कृतीचा बहर :

भारतात धार्मिक स्मारकांची निर्मिती बौद्धमताच्या अनुषंगाने तर मंदिराचा विकास हिंदूधर्म प्रसाराच्या माध्यमातून झालेला दिसून येतो. महायान, शैव व वैष्णव पंथाने मूर्तीपूजेचा अंगिकार केल्यानंतर मंदिर स्थापत्याला गतिमानता प्राप्त झाली. गुप्त काळात या स्थापत्यकलेचा विकास होत जाऊन गुप्तोत्तर काळात तिची विलक्षण भरभराट झालेली दिसून येते. या काळात प्रतिभाशाली कलावंत कारागीरांनी आपल्या कलाकसोटीला लावून मंदिर स्थापत्याची निर्मिती केली. मंदिराच्या स्थापत्यकलेतूनच शिल्पकलेचाही विकास होत गेला. बौद्धअनुयायांनी आरंभी डोंगर खोदून विहार, चैत्य व लेण्यांची निर्मिती केली आणि अशाच गुहाशिल्पातून सुरवातीच्या मंदिराचा जन्म झाला. ऐहाळ, बादामी, पट्टकल, वेरुळ व महाबलीपुरम् येथील मंदिरे प्रारंभीच्या

काळातील मंदिरशैलीची साक्ष देत आहेत. गुप्तकाळात उत्तर भारतात जमिनीच्या पृष्ठभागावर मंदिर बांधण्यास सुरुवात झाली. गुप्तकाळापासून हिंदूधर्माची भरभराट झाली. बौद्धधर्माची पीछेहाट होत जाऊन बौद्धस्मारकाच्या निर्मितीची प्रक्रिया थंडावत गेली व हिंदूधर्मीय मंदिराचा झपाट्याने विकास झाला. मंदिर निर्मितीस गुप्त, प्रतिहार, पाल, सेन, चालुक्य, राजपूत, राष्ट्रकूट, वाकाटक, शिलाहार, यादव, होयसाळ व काकतीय या राजांनी फार मोठे प्रोत्साहन दिले. अनेक राज्यकर्त्यांनी पुढाकार घेऊन मंदिराची निर्मिती केली. सुमारे आठशे वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडात हेमाडपंती, ओडिसी व द्रविडी मंदिर शैलीचे प्रकार अस्तित्वात आले. गुप्तकाळापर्यंत उत्तरभारतात आणि राष्ट्रकूटकाळापर्यंत (नववे शतक) दक्षिणेत गुहा स्थापत्या विकास दोन्हीकडे विविध कालखंडात होत गेला. ज्यावेळी उत्तरेस गुहा मंदिराची (चालुक्य) वाटचाल चालू होती. विटा, दगड, चुना, वाळू, लाकूड, मौल्यवान दगड व रत्नमणी आदि वस्तूंचा मंदिर उभारणीत वापर करीत. मुख्य देवदेवतांचे गर्भगृह त्यापुढे सभामंडप, मंदिराभोवती भव्य तटबंदी, ओवऱ्या, कलाकुसरीचे प्रवेशद्वार, त्यावर नगारखाना, मंदिरात देवतांच्या मूर्ती, मंदिरास पाणी पुरवठ्यासाठी आजूबाजूस बारव ही मंदिराची प्रमुख वैशिष्ट्ये दिसून येतात. ही मंदिरे खेड्यात, नगरात, गावाबाहेर, डोंगर टेकडीवर, नदीकिनारी, समुद्रकिनारी बांधलेली आढळतात. भारतीय मंदिरसंस्कृतीमध्ये शिव, विष्णू, ब्रह्मा, सूर्य दशावतार व स्त्रीदेवतांच्या मंदिराची निर्मिती करण्यात आलेली दिसून येते.

श्रीगोंदातील धार्मिक स्थळे व वैशिष्ट्यपूर्ण मंदिर संस्कृती :

श्रीगोंदा नगरीमधील मंदिर समूहात अस्तित्वात असलेल्या मंदिराचा कालखंड वेगवेगळा आढळून येतो. प्रारंभीच्या काळातील मंदिरे पूर्व मधुंगीन कालखंडातील आहेत. यामध्ये हेमाडपंती शैलीतील शिलाहारकालीन चार मंदिरे आहेत. या लक्ष्मी पांडुरंग जोड मंदिरे, हटकेश्वर शिवमंदिर आणि महालक्ष्मी मंदिर ही चार मंदिरे आहेत. या चारही मंदिरांचा कालखंड ११ व्या व १२ व्या शतकातील आहे. शिलाहारकालीन या चारही मंदिराची वास्तुशैली एकसारखी असून मंदिराचे आकारमान वेगवेगळे आहे. या चारही हेमाडपंती मंदिरास मुखमंडप, सभामंडप, अंतराळ आणि गर्भगृह आहे. सभामंडपाच्या भिंतीत देवकोष्ट आहे. द्वारशाखेवर पंचशाखा आहेत. प्रवेशद्वाराखाली किर्तीमुख आहे. सभामंडपाच्या पाषाणस्तंभाच्या छताकडीलवरच्या बाजूला भारवाहक यक्षाची प्रतिमा व उलट्या नागाची प्रतिमा कोरलेल्या आहेत.

या चार मंदिरांपैकी लक्ष्मी पांडुरंगाच्या दोन्ही मंदिरातील गर्भगृहामध्ये पीठाच्या अग्रभागी पाषाणातील गरुडप्रतिमा कोरलेल्या आहेत. महालक्ष्मीच्या पीठास कमळाच्या पाकळ्यांचा आकार कोरलेला आहे. तर हटकेश्वर शिवमंदिराच्या गाभान्यात शिवपिंड आहे. या मंदिरासमोर नंदीमंडप असून त्यात भव्य नंदीचे पाषाणशिल्प आहे. या चार

हेमाडपंती मंदिराच्या पीठावर पांडुरंगाची, लक्ष्मीची मूर्ती व शिवपिंड आहे. तर एका महालक्ष्मीच्या मंदिराच्या पीठावर मूर्तीच नाही.

या चारही हेमाडपंती मंदिराव्यतिरिक्त श्रीगोंदा शहराबाहेर पेडगाव रस्त्यावर एका प्राचीन हेमाडपंती मंदिराच्या उभारणीचे अवशेष आढळून येतात. या ठिकाणी हेमाडपंती मंदिराची उभारणी तत्कालिन राजवटीच्या बदलामुळे अर्धवट राहिलेली असावी असा निष्कर्ष काढण्यास वाव मिळतो. शिलाहार, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव या चारही प्रबळ सत्ताधीशांची राजवट बदलली गेल्याचा परिणाम या मंदिराच्या उभारणीवर झाला असल्याचे म्हणण्यासही वाव मिळतो.

इ.स. १७व्या शतकातील मराठा शैलीतील वास्तू :

श्रीगोंदाच्या पंचक्रोशीत दोन वेशी, चार बारवा, चार संतांची समाधीस्थळे आणि दोन शिवमंदिरे या वास्तू इ.स. १७ व्या शतकात निजामराजवटीत मराठा शैलीत बांधकाम झालेले आढळून येते. वेशीमध्ये उत्तर वेस आणि पूर्व वेस या दोन वेशी आहेत. चार संतांच्या समाधीस्थळामध्ये संत तुकारामकालीन संत परंपरेतील संत शेख महंमद महाराज समाधी मंदिर, संत राऊळबुवा समाधी मंदिर, संत गोधडबुवा समाधी मंदिर आणि प्रल्हादबुवा समाधी मंदिर अशी चार मंदिरे आहेत. ही चारही समाधी स्थळे निजामकालीन असून ती मराठा शैलीतील आहेत. दोन शिवमंदिरामध्ये खोलेश्वर शिवमंदिर आणि सोमेश्वर शिवमंदिर अशी दोन मंदिरे आहेत. या सर्व समकालीन वास्तुंच्या उभारणीमध्ये तत्कालीन अहमदनगरचा निजाम राजवटीतील कर्तबगार सरदार मालोजी व शहाजी राजांचा राजाश्रय मिळाला असल्याचे स्पष्ट होते.

यानंतरच्या कालखंडात इ.स. १८व्या शतकात पेशवेकालीन मराठा शैलीतील अनेक मंदिराची उभारणी श्रीगोंदा नगरीत झालेली दिसून येते. या कालखंडात महादजी शिंदे या पराक्रमी मराठा सरदाराच्या राजाश्रयाने या मंदिराची उभारणी झाल्याचे दिसून येते. या मंदिर शैलीचे वैशिष्ट्य म्हणजे मंदिराच्या अंतराळास तीन कमानी आहेत. या शैलीतील सर्व मंदिरांना विटांची शिखरे व त्यावर चुन्यातील शिल्पकला असा ढाचा आढळून येतो. मराठा कालखंडातील भूमीज शैलीतील ही मंदिरे आहेत. या मंदिरामध्ये शैव व वैष्णव या दोन्ही पंथातील मंदिराची उभारणी झालेली आहे. यात शिवमंदिराची संख्या अधिक आहे. श्रीगोंदातील एकूण सर्व मंदिरात या कालखंडातील मंदिरांची संख्या अधिक आहे. महादजी शिंदे यांच्या राजवटीत उभारलेल्या या मंदिर संस्कृतीच्या विकासामध्ये महादजी स्वतः धार्मिक प्रवृत्तीचे होते म्हणून हा विकास झाला असे म्हणण्यास वाव मिळतो.

येथील मंदिर संस्कृतीच्या वास्तूचनेत कालपरत्वे बदल झालेले दिसतात.

त्यामुळे या मंदिराच्या बांधकामात विविधता व काही आगळीवेगळी वैशिष्ट्ये पहायला मिळतात. येथील चार मंदिराच्या शिखरामध्ये ८' ८' फूट आकाराच्या लहान खोल्या असल्याचे आढळून आले आहे. शिखरामधील या खोल्यांना अतिशय लहान ३' २' फूट या आकाराचे प्रवेशद्वार आहे. या खोल्यांचे प्रवेशद्वार मंदिराच्या प्रांगणातून सहजपणे दिसून येत नाही अशी या प्रवेशद्वाराची रचना केलेली आहे. या मंदिरांना शिखराभोवती जे मिनाराच्या आकाराचे चोहोबाजून चार स्तंभ आहेत त्यांच्या आड या प्रवेशद्वाराची रचना केलेली आहे. शिखरातील या खोल्या का असाव्यात याचा शोध घेतला असता मंदिरावरील शिखराच्या बांधकामाचे अनावश्यक वजन कमी करणे या उद्देशाने या खोल्यांद्वारे शिखरात पोकळी निर्माण केलेली असावी. या खोलीच्या ध्यानधारणेसाठी आणि मंदिरातील देवदेवतांचे अलंकार ठेवण्यासाठी होत असावा असे लक्षात आले आहे. मंदिर संस्कृतीचे अभ्यासक डॉ. गो. ब. देगलूरकर यांनी असे मत व्यक्त केलेले आहे.

मंदिराच्या वास्तूवैशिष्ट्यामध्ये येथील तीन मंदिरांना तटबंदीच्या प्रवेशद्वारावर नगारखाने आहेत. मंदिराच्या गर्भगृहासमोर असलेल्या सभामंडपात विविधता दिसून आली आहे. पाषाण स्तंभातील सभामंडप, स्तंभ नसलेले सभामंडप, लाकडी खांबावरील सभामंडप अशा विविध प्रकारच्या सभामंडपातील मंदिरे आढळून आलेली आहेत. काही मंदिराच्या बाह्यांगाला भिंतीत पक्षांसाठी कोनाडे ठेवलेले आढळून आलेले आहेत. मंदिराच्या वैशिष्ट्यामध्ये या नगरीत काही मंदिरे वाड्यामध्ये असलेली आढळून आलेली आहेत. भव्य वाड्यात ही मंदिरे आहेत. अशी मंदिरे बहुतांशपणे वैष्णवपंथीय असल्याचे आढळून आले आहे. या पंचक्रोशीतील विविध दहा देवस्थानांना देखभाल व पूजाअर्चेच्या व्यवस्थेसाठी इनामी जमीन असल्याचे दस्तऐवज आढळून आले आहेत. यात संताच्या समाधीमंदिराचा प्रामुख्याने समावेश करण्यात आलेला आहे.

मंदिरसंस्कृतीत देवदेवतांची विविधता :

या ठिकाणच्या मंदिर संस्कृतीत असलेल्या देवदेवतांमध्ये विविध प्रकार दिसून येतात. यामध्ये प्रतिक्रामक स्वरूपात अष्टविनायक, बारा ज्योतिर्लिंग, नवचंडिका, अकरा मारुती, अष्टभैरव या देवदेवतांची त्यांच्या संख्येएवढी मंदिरे आहेत. याशिवाय विठ्ठलरुक्मिणी, राममंदिर, दत्तमंदिर, कानिफनाथ मंदिर या देवतांचीही एकापेक्षा अधिक मंदिरे आहेत. स्वतंत्र एकेक मंदिर असलेल्या देवस्थानांमध्ये याठिकाणी खंडोबा, लक्ष्मीनारायण, शनी, बालाजी, सावता आदि देवदेवतांची मंदिरे उल्लेखनीय अशी आहेत. वाड्यामध्ये असलेल्या मंदिरात राम मंदिर, श्रीलक्ष्मीनृसिंह मंदिर, गोपालकृष्ण मंदिर, कार्तिकस्वामी मंदिर आदि मंदिरे आहेत. देवदेवतांच्या मंदिराबरोबरच

या नगरीत असलेल्या शिवकालीन संतांच्या संजीवन समाधी स्थळामध्ये संत शेख महंमद महाराज, संत राऊळबुवा महाराज, संत गोदडबुवा महाराज, संत प्रल्हाद महाराज या संतांची समाधी मंदिरे आहेत. या संतमहात्म्यांना भेटण्यासाठी देहूहून संत तुकाराम महाराज या ठिकाणी आले होते. यावरून या संतांची महती कळून येते. या संतांपैकी एक असलेल्या संत शेख महंमद महाराजांच्या समाधीमंदिर प्रवेशद्वाराच्या पायरीखाली बाबाचा परमशिष्य मोदोबाकाका तेली यांची समाधी आहे. पंढरपूरातील पांडुरंगाच्या प्रवेशद्वाराच्या पायरीखाली ज्याप्रमाणे संत नामदेवाची समाधी आहे. तद्वतच याठिकाणी मोदोबाकाकांची समाधी आहे. तसेच संत शेख महंमद महाराजांच्या समाधी मंदिराच्या मागील बाजूस समाधीमार्गाचे प्रवेशद्वार फरशीने बंद केलेले आजही पहायला मिळते. आळंदीतील ज्ञानेश्वर माऊलींच्या समाधी मंदिराप्रमाणे या मंदिराच्या मागच्या बाजूला समाधी मार्गावर दगडी फरशी असून त्यावर नंदी आहे. तद्वत येथील महंमदबाबांच्या समाधीमार्गाचे स्थान आहे. या ठिकाणच्या मंदिरामध्ये चालणारे उपक्रमही वैशिष्टपूर्ण असे आहेत. येथील खंडोबा, साळवणदेवी आणि भैरवनाथ तीन देवीदेवतांचे आणि संत शेख महंमद महाराज समाधीस्थळ असलेल्या देवस्थानाचा वार्षिक उत्सव साजरे होतात. महंमद महाराज आणि भैरवनाथ यात्रेच्या दुसऱ्या दिवशी कुस्त्यांचे हंगामे भरतात. खंडोबा व भैरवनाथ यात्रेत भक्तांकरवी बारा बैलगाड्या ओढण्याची परंपरा आजही चालत आलेली आहे. इतर देवस्थानपैकी केणे महाराजांच्या समाधी मंदिरात आषाढवद्य दशमी ते श्रावण शुद्ध प्रतिपदा या काळात समाधी उत्सव साजरा केला जातो. या ठिकाणच्या कृष्णानंद केणे, नारायण महाराज नाचणे, पंढरीनाथ महाराज केणे यांच्या पुण्यतिथीचे उत्सव साजरे होतात. या संत महात्म्यांच्या पुण्यतिथी उत्सवासाठी कोकण प्रांतातून भक्तगण येण्याची परंपरा आजही चालू आहे. या सप्ताहाच्या काळात संत नामदेव महाराज मंदिर आणि संत सावता महाराज मंदिरात दोन्ही देवांचे पुण्यतिथी सप्ताह तर संत शेख महंमद महाराज मंदिरात जन्म उत्सवाचा सप्ताह साजरा केला जातो. या सर्व संत महात्म्यांचा जीवन कालखंड वेगवेगळा आहे. परंतु त्यांच्या जन्मतिथी आणि समाधी तिथी या आषाढ वद्य पक्षात. येण्याचा दुर्मिळ योगायोग आलेला आहे. या महात्म्यांना आपल्यानंतर आपापल्या भक्तमंडळींना दरवर्षी या प्रतिपंढरपुरात पांडुरंगाच्या दरबारात एकाचवेळी एकत्र येऊन उत्सव साजरा करावा या इच्छेपोटी एकाच सप्ताहाच्या काळात आपल्या ईश्वरभेटीची तिथी निश्चित केली असल्याचे दिसून येते.

या मंदिराशिवाय काही देवस्थानांची उघड्यावर ठाणी आहेत. अशी अनेक देवस्थाने या पंचक्रोशीत आहेत. यामध्ये लक्ष्मीमातेची मंदिरे, सटवाई, मावलाई, वेताळ, म्हसोबा, मुंजोबा, मांगोबा, भडकोंबा, डांगोबा, पीर अशा देवदेवतांची

विविध ठिकाणी ठाणी आहेत. यातील मावलाईची ठाणी नदीकिनारी आहेत. म्हसोबाची ठाणी शेतामध्ये आढळून आली आहेत. मावलाईची व सटवाईची ठाणी विशेषतः महिलांची श्रद्धास्थाने असून लहान मूल जन्मल्यानंतर तसेच कुटुंबात लग्नविधीच्या वेळी या देवतांना पूजण्याची परंपरा येथे चालते. लक्ष्मीमातेची आषाढ महिन्यात प्रत्येक मंगळवारी व शुक्रवारी व पौर्णिमेला पूजा केली जाते. पीरांची पूजा आषाढ महिन्यात प्रत्येक गुरूवारी केली जाते. मांगोबा हे या नगरीच्या रक्षकाने बलिदान दिलेले स्मृतीस्थळ समजून पूजा केली जाते. लहान मूल फारच रडत असल्यास त्याला भडकोंबाच्या दर्शनास नेण्याची परंपरा चालत आलेली आहे. डांग्या खोकला झाल्यास डांगोबाला दर्शनास जातात अशा पारंपरिक पूजा विधींची या पंचक्रोशीत परंपरा चालत आलेली आहे.

या ऐतिहासिक नगरीत हिंदूंच्या धार्मिक स्थळांप्रमाणे मुस्लिम धर्मीय प्रार्थनास्थळे आणि ख्रिश्चन धर्मीय चर्च आहेत. यातील दोन्ही मशिदी मधुगीन कालखंडातील असून चर्च ब्रिटिशकाळातील आहे. या प्रार्थनास्थळी मुस्लिम व ख्रिश्चन बांधव आपापल्या प्रार्थना करतात. हिंदू मुस्लिम आणि ख्रिश्चन बांधवांमध्ये धार्मिक उत्सवात व सणासुदीला एकात्मतेचे दर्शन घडते. या नगरीत असलेल्या धार्मिक स्थळांच्या संशोधनात शोध घेत असतांना काही धार्मिक स्थळांचे उल्लेख सापडतात. पण ते या पंचक्रोशीत आढळून आले नाहीत. तसेच काही धार्मिक स्थळे आढळून आले आहेत परंतु त्यांच्या विषयी माहिती मिळू शकली नाही. यामध्ये श्रीगोविंद चांभार, संत संतू महार (चिंभळेकर), संत महंमद तांबोळी यांचे स्थान पोथीत उल्लेख सापडतात पण त्यांच्या स्मृती दर्शवणारे स्थळ सापडले नाही. आणि ज्या काही समाध्या विविध मंदिरांच्या व मठांच्या सानिध्यात दिसतात त्या कुणाच्या आहेत याची निश्चित माहिती मिळू शकत नाही.

ऐतिहासिक श्रीगोंदा नगरी :

श्रीगोंदा नगरीचा ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहता या नगरीच्या सरस्वती नदी किनारी पुरातत्वीय स्थळे आढळून आलेली आहेत. या ठिकाणी आढळून आलेल्या मानवी संस्कृतीच्या खूणा (दगडी हत्यारांचे शिलके) नेमके कोणत्या कालखंडातील आहेत हे अद्याप समजू शकलेले नाही. या पुरातत्वीय स्थळाविषयी नव्याने माहिती प्राप्त झालेली असून तेथे उत्खनन झाल्यावरच निश्चित स्वरूपाची माहिती मिळू शकेल. सद्यस्थितीत श्रीगोंदा नगरीपासून नजीक असलेल्या घोडनदीकाठच्या इनामगाव संस्कृतीचा कालखंड इ. स. पूर्व १५०० ते इ. स. पूर्व ७०० असा आहे. या ठिकाणच्या मानवी संस्कृतीचा श्रीगोंदा परिसरापर्यंत वावर निश्चितपणे होत असावा असे गृहित धरल्यास श्रीगोंदा नगरीचा इतिहास इ. स. पूर्व १५०० ते इ. स. पूर्व

७०० च्या मध्ये जातो असे मानल्यास वाव मिळतो.

श्रीगोंदा परिसर भीमा नदीच्या उत्तर बाजूस आहे. हा परिसर सातवाहनांच्या राजवटीत येतो. इ. स. पूर्व २३० ते इ. स. २३० असे ४६० वर्षे या राजघराण्याची सत्ता या प्रदेशावर होती. या राजवटीत लोहयुगाला चालना मिळाली व अधिकाधिक जमीन लागवडीखाली आणली गेली. श्रीगोंदा परिसराचा विचार केल्यास घोड, भीमा आणि सरस्वती या नद्यांच्या परिसरात असलेली सुपीक जमीन शेतीयोग्य करण्यासाठी चालना मिळाली असणार असा तर्क मांडता येतो. यानंतर या प्रदेशावर वाकाटकांनी सुमारे २५० वर्षे राज्य केले. इ. स. २५० ते ५५० हा कालखंड वाकाटक-गुप्त कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या काळात अजिंठा लेणीची उभारणी झाली. वाकाटकांच्या राजवटीस सुवर्णयुग मानले जाते. पौराणिक वैष्णव-शैव धर्माची तत्त्वज्ञानात्मक बैठक याच काळात पक्की झाली. वैदिक धर्माने कात टाकून नव्याने लोकधर्माचा समावेश केला व उदार आणि सर्वांना भावेल असे रूप घेतले ते याच राजवटीच्या काळात. या राजवटीत विटांनी बांधलेली देऊळे उभारली गेली. वाकाटकांनंतर या प्रदेशावर चालुक्यांनी राज्य केले. ही राजवट इ. स. ५४३ ते इ. स. ७५३ या काळामध्ये म्हणजे जवळजवळ दोनशे वर्षांपेक्षा जास्तकाळ अंमलात होती. चालुक्य राजे विद्येचे आणि कलेचे भोवले होते. बदामीचे शिल्प आणि पहाडकलेचे विश्वेश्वराचे मंदिर ही त्याची साक्षात उदाहरणे आहेत. चालुक्य राजांना आपले राज्य गुजरातेपर्यंत वाढविले होते. यानंतर या प्रदेशावर राष्ट्रकूट राजवंशाची सत्ता आली. इ. स. ७५३ ते ९७५ या काळात राष्ट्रकूट राजांनी राज्य केले. हा कालखंड अतिशय भरभराटीचा असल्याचे दिसून येते. दक्षिण भारतावर त्यांची सार्वभौम सत्ता होती. राष्ट्रकूट राजांनी आपल्या पराक्रमाने उत्तरभारतापासून दक्षिणेकडे रामेश्वरपर्यंत अधिसत्ता गाजविली आणि सांस्कृतिक जीवनही समृद्ध केले. वेरुळचे कैलास लेणे हे त्याचे अलौकिक उदाहरण आहे. राष्ट्रकूट राजे उदारमतवादी होते. राष्ट्रकूटांनंतर महाराष्ट्रात यादव राजवंशाने इ. स. ८५० ते इ. स. १३१८ पर्यंत प्रभावशाली राज्य केले. याच राजवटीत श्रीगोंदातील प्राचीन मंदिर स्थापत्याची उभारणी झालेली दिसून येते. याच कालखंडात भीमेच्या दक्षिणेकडे व कोकणात शिलाहारांची राजवट चालू होती. इ. स. ८०० पासून पुढे ४५० वर्षे एवढी प्रदीर्घ सत्ता या राजवंशाने चालवली. यांच्या काळातील सीमा पुढीलप्रमाणे सांगता येतात- दक्षिणेस गोवा, पश्चिमेस अरबी समुद्र तर पूर्वेला यादव राज्याशी म्हणजे खानदेशात भिडवल्या होत्या. श्रीगोंदातील आद्य मंदिर संस्कृतात उभारल्या गेलेल्या चार हेमाडपंती मंदिरांची शैली शिलाहारकालीन असल्याचे दिसून येते. शिलाहारांनी प्रामुख्याने दोन पद्धतीने सत्ता राबविली. एक तर त्यांना लोककल्याणाची कामे करण्यावर भर दिला.

दुसरे म्हणजे त्यांनी सामूहिक जबाबदारीच्या तत्वावर केलेल्या कारभारामुळे त्यांच्या शिलाशासनात विविध पदाधिकारी, स्थानिक प्रतिष्ठित यांच्या साक्षीने दिलेल्या दानांची नोंद होती. त्यांना केलेले सकारात्मक धाम केवळ राजवंशापुरते मर्यादित राहिले नाही तर समाजाच्या सर्व स्तरात त्याचा प्रभाव जाणवतो. या राजवटीत मंदिरे व मठांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात झालेली दिसून येते. इ. स. १३४७ साली दक्षिणेत बदमनीचे स्वतंत्र राज्य निर्माण झाले. या काळात देवगिरीच्या यादवांची सत्ता संपुष्टात येऊन मुस्लिम शासकांच्या ताब्यात हा प्रदेश गेला होता. अशा स्थित्यंतरांच्या काळात बहमनी साम्राज्य दक्षिणेत स्थापन झाले. या साम्राज्यातील अठरा सुलतानांनी एकंदरीत १९१ वर्षे (इ. स. १३४७ ते इ. स. १५३८) राज्य केले. अहमदनगर प्रांतावर बहमनी राज्याचा अंमल इ. स. १४९० पर्यंत टिकून होता. तदनंतर अहमदनगरची निजामशाही ही बहमनी राज्यांच्या पाच तुकड्यांपैकी एक होती. अहमदनगरच्या निजामशाहीत श्रीगोंदा परिसराचा म्हणजे पांडे पेडगावचा कारभार मालोजी राजांकडे होता. मालोजी राजांचे या काळात श्रीगोंदास नेहमी जाणे होत होते.

येथील शेषाप्पा नाईक पुंडे या सावकारांकडे मालोजीराजांचे व्यवहार होत होते. निजामशाहीत मालोजीराजांनंतर त्यांचे सुपुत्र शहाजी राजांनी या परिसराचा कारभार पाहिला. याच काळात या पितापुत्रांनी संत शेख महंमद महाराज यांना श्रीगोंदात आणले त्यांना मकरंदपुरा पेठ वसवून दिली. पेशवे कालखंडात या नगराच्या राणोजी शिंदे व महादजी शिंदेकडे कारभार आला. या काळात उभारलेल्या अनेक ऐतिहासिक वास्तू आजही उभ्या आहेत. या ठिकाणच्या वेशी, बारवा, शिंदांचा सरकारवाडा, समाधी स्मारके, याची साक्ष देतात. या ठिकाणच्या शिंदे सरकारच्या वाड्यात अनेक महत्वाचे प्रसंग घडलेल्या नोंदी संशोधनात आढळून आल्या आहेत. पानीपतच्या रणसंग्रामातील शिंदांचे प्रमुख शूरवीर कामी आले. महादजी शिंदे यात वाचले. शिंदांच्या विधवा महिलांसह त्यांनी अत्यंत हलाखीत या वाड्यात प्रारंभीचे काही दिवस काढले. नंतर उत्तर मोहिमेत त्यांनी यशस्वी कारकीर्द गाजवली व नावारुपाला आले. महादजी शिंदांनी संपूर्ण उत्तर हिंदुस्थानावर छाप पाडली होती. त्यांच्या दोन टांकसाळी बन्हाणपूर व चांभारगोंदा (श्रीगोंदा) येथे होत्या. येथील टांकसाळीत चांभारगोंदी रुपया पाडला जात होता. टांकसाळ असलेले हे वैभवशाली आर्थिक कारभाराचे ठिकाण होते. हे संशोधनातून लक्षात आले आहे. येथील सरकारवाड्यात शिंदे कुटुंबियातील जनकोजीचे दत्ताजीच्या मुलीचे, तसेच दत्ताजीचे भागीरथी बाईशी लग्न झाल्याच्या नोंदी मिळाल्या. शिंदांच्या घराण्यातील व्यक्तीच्या अंतिम संस्कारासाठी मैनाबाईच्या माळावर विधी होत होते. आजही या परिसरात

त्यांच्या घराण्यातील राण्यांची समाधी स्मारके, वृंदावने आहेत. महादजी शिंदांचे पादुका स्मारक आहे. शिंदांनी उत्तर हिंदुस्थानात दिल्लीच्या तख्ताचे संरक्षण करण्यापर्यंत पराक्रम गाजवले. या सर्व पराक्रमी वीरांची मूळ कर्मभूमी श्रीगोंदा आहे. ही या नगरीच्या इतिहासातील महत्त्वाची बाब संशोधनातून पुढे आली आहे. ब्रिटिश राजवटीत इ.स. १८५३ मध्ये हा परिसर शिंदांनी विकसित केलेली ही एक नावाजलेली बाजारपेठ होती असे उल्लेख मिळतात.

या परिसरात वीरत्वाची खूण पटवून देणारी अनेक साधने मिळतात. येथील मंदिरापुढील वीरगळ, सतीच्या समाध्या या मधुंगीन कालखंडात शहीद झालेल्या वीरांची व त्यांच्या सती गेलेल्या धर्मपत्नींच्या त्यागाची प्रतिके आहेत. ब्रिटिश कालखंडात पहिल्या महायुद्धात शहीद झालेल्या जवानांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ उभारलेला येथील हुतात्मा स्तंभ आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतलेल्या स्वा. सैनिकांचा स्मृतिस्तंभ ही स्मारके या परिसराच्या वीरत्वाची खूण पटवून देतात. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर या परिसरातील सात जवानांनी आपल्या देशाच्या सीमेचे रक्षण करताना बलिदान दिले असल्याची माहिती मिळाली. स्वातंत्र्य चळवळीत लढलेल्या येथील बाबूमियाँ बंडवाले या स्वातंत्र्य सैनिकांनी स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर त्यांना मिळणारे शासकीय लाभ नम्रपणे नाकारले. त्यांनी आयुष्यभर स्वा. सैनिकांना मिळणारी पेन्शन स्वीकारली नाही. अशी वैशिष्ट्यपूर्ण त्यागी वृत्तीची व्यक्तिमत्त्व या इतिहासाच्या लक्षात आली.

सामाजिकतेतील वैशिष्ट्ये :

श्रीगोंदाच्या पौराणिक माहितीमध्ये गोविंद चांभार या नावाचे संत या नगरीत होऊन गेल्याचे उल्लेख मिळतात. या संतांच्या नावावरून चांभारगोंदा हे नामाभिधान या नगरीला मिळाले होते. या संतांच्या थोरवीने या नगरीत चर्मकार समाजाला मध्यवस्तीत राहण्याचा मान मिळालेला आहे. समाजातील सर्व जातीधर्माची लोकवस्ती येथे आहे. महादजी शिंदेच्या काळात प्रशासकीय व्यवस्थेत उपयोगी पडू शकणाऱ्या विविध व्यवसाय करणाऱ्या सामाजिक घटकांना त्यांनी या ठिकाणी पाचारण केले होते. यात शिंपी, तेली, बुरुड, कुंभार, कासार, सुतार, भट आदि विविध व्यावसायिकांचा या नगरीत स्वतंत्र गल्ल्या आहेत. या ठिकाणी तेलघाण्याचे अनेक अवशेष याची साक्ष देतात. कुंभार व्यावसायिकांनी कालपरत्वे मूर्तीनिर्मितीच्या व्यवसायाकडे वळण घेतल्याचे दिसून येते.

सामाजिक एकात्मतेची या नगरीत अत्यंत उज्वल परंपरा लाभलेली असल्याचे दिसून आले. राष्ट्रीय एकात्मतेचा संदेश देणाऱ्या संत श्री शेख महंमद महाराजांच्या विचारांचा या नगरीवर पडलेला प्रभाव आजही प्रकर्षाने जाणवतो. धार्मिक संघर्षाचा

बाह्य जगतात कुठे काही प्रसंग निर्माण झाल्यास त्याचे कसलेही पडसाद या नगरीत उमटत नाहीत अथवा त्याचा परिणाम होत नाही. अतिशय सामाजिक एकोप्याचे वातावरण या नगरीत अभ्यासावयास मिळाले. मुस्लिम बांधवांना शुभेच्छा देण्यासाठी मुस्लिमेतर समाजाची मोठी गर्दी होत असल्याचे आढळून आले आहे. तसेच ख्रिसमसच्या सणाचे वेळी येथील ऑस्ट्रेलियन चर्चमध्ये ख्रिश्चन बांधवांना शुभेच्छा देण्यासाठी इतरधर्मीय समाजबांधव आवर्जून येत असल्याचे पहावयास मिळते. हिंदूच्या दिपावलीच्या सणात आपापल्या व ख्रिश्चनधर्मीय मित्रांना फराळाला बोलावण्याची परंपरा पहायला मिळाली. या नगरीत इ.स.१९८० व १९९० या दोन दशकांमध्ये ईदच्या दिवशी येथील समाजमंदिरात हिंदू-मुस्लिम-ख्रिश्चन धर्मीयांचा 'ईदमिलन' हा सर्वधर्मीयांच्या मेळाव्याचा कार्यक्रम होत होता अशी माहिती मिळाली.

या परिसरात वैद्यकीय आणि शैक्षणिक सुविधा देण्याचा प्रयत्न येथील ऑस्ट्रेलियन मिशनने केला होता. इ.स. १९१७ ते १९२३ या काळात या परिसरात एन्फ्लूएन्झाची भयंकर साथ पसरली होती. ती आटोक्यात आणण्याचे महत्वाचे कार्य या मिशनने केले असल्याचे अभ्यासकांना दिसून आले. या काळात श्रीगोंदा, बारामती व दौंड परिसरातील ३२००० रुग्ण मिशनच्या वैद्यकीय सेवेमुळे बरे झाल्याची नोंद पहावयास मिळते. या मिशनने इ.स.१९२३ मध्ये पहिली शाळा सुरू केली व शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. सामाजिक उन्नतीसाठी या मिशनने केलेले काम अतिशय उल्लेखनीय झाले असल्याचे अभ्यासातून लक्षात आले आहे. या मिशनने सामाजिक कार्याचा घालून दिलेला पाया आजही येथील तरुणांना प्रेरणादायी विचार देतो. या परिसरात भटक्या विमुक्त जातीतील अनाथ मुलांच्या शिक्षणासाठी डॉ. बाबा आमटे सामाजिक संस्थेमार्फत वसतीगृह चालवण्यात येत आहे. विद्यार्थी सहाय्यक समिती या नावाने चालणाऱ्या या वसतीगृहास येथील भूमीपुत्र श्री. निळकंठराव सदाशिव कुलकर्णी यांनी स्वतःचा वाडा दिला व ते वसतीगृह चालवण्यासाठी श्री. अनंत अच्युतराव झेंडे या युवकाने विनामोबदला स्वतःचा पूर्ण वेळ दिला आहे. इ.स. २००८ पासून या वसतीगृहात ५० अनाथ विद्यार्थ्यांना जेवण व निवास पुरविले जाते. सामाजिक कार्याची परंपरा या वसतिगृहाच्या माध्यमातून आजही चालत आलेली असल्याचे आढळून आले.

वैशिष्ट्यपूर्ण सांस्कृतिक परंपरा :

या नगरीत पंढरपूरप्रमाणे वर्षभर अखंडपणे कोणत्या ना कोणत्या मंदिरात सप्ताह, भजन, कीर्तन, हरिपाठ, पहाटेचे काकडा भजन चालू असते. आषाढी कार्तिकी एकादशीला पंढरपूर आणि आळंदीला जाणाऱ्या दिंड्यांचे या नगरीत मुक्काम होतात. या काळात महिनाभर दिंड्यांच्या मुक्कामाची लगबग पहायला मिळते.

बाहेरगावाहून पंढरपूरकडे जाणाऱ्या दिंड्यांप्रमाणे या नगरीतून पंढरपूर व आळंदी वारीला जाणाऱ्या दिंड्यांची परंपरा पूर्वीपासून चालत आलेली असल्याचे अभ्यासात आढळून आले आहे. या परिसरात वारकरी संप्रदायाचा प्रसार करण्याचे मुलभूत स्वरूपाचे काम वै. ह.भ.प. तात्यामहाराज महापुरुष यांनी केले असल्याचे आढळून आले. या नगरीतील धार्मिक स्थळांची बाहेरगावच्या देवस्थानाशी नाळ जोडली असल्याचे अभ्यासातून लक्षात आले आहे.

संत शेख महंमद महाराजांचे गुरू चांदबोधी यांची बाबांच्या मठात प्रतिकात्मक समाधी आहे. बाबांच्या या गुरूंची मूळ समाधी देवगिरी किल्ल्याच्या पायथ्याशी असल्याचे पहायला मिळते. बाबांचे मूळ गाव पुंडीवाहिरा, ता. आष्टी जि. बीड असल्याने श्रीगोंदा येथील बाबांचे समाधी स्थळ ते पुंडीवाहिरा. जन्मस्थळ ही नाळ दिंडी परंपरेने जोडली असल्याचे लक्षात आले. येथील पीर संस्कृती असलेला माणिकबाबा पीराचे मूळ ठिकाण पाथर्डी तालुक्यातील करंजीघाटात असल्याचे पहायला मिळाले आहे. तसेच या ठिकाणच्या मिरावली पीराचे मूळ ठिकाण नगर जवळच्या पहाडावरील मिरावलीबाबा हे आहे. महादजी शिंदेच्या वाड्यावर असलेला मन्सूरशहा पीर हे महादजी शिंदेच्या गुरूच्या प्रतिकात्मक समाधीचे स्थान आहे. या समाधीचे मूळ ठिकाण बीड येथे आहे. या समाधीच्या दर्शनासाठी आजही शिंदेचे वंशज ग्वाल्हेरहून बीडला येतात. या ठिकाणच्या पोलिस लाईनशेजारच्या शिंगणेश्वर महादेवाचे मूळ ठिकाण शिखर शिंगणापूरचे महादेव असल्याचे अभ्यासात लक्षात आले. संत तुकाराम महाराज श्रीगोंद्यातील संत महात्म्यांना भेटायला देहूहून येथे आले होते. या भेटीच्या स्थळी उभारलेले संत तुकाराम महाराज मंदिर आहे. या मंदिराची देहूशी नाळ जोडलेली आहे. या ठिकाणच्या कानिफनाथ मंदिराची नाळ मढीतील कानिफनाथ समाधी स्थळाशी जोडलेली आहे. या सर्व देवस्थानांच्या भक्तांच्या मूळ ठिकाणाला भेटी देऊन दर्शनाला जाण्याची परंपरा चालत आलेली आहे.

या ठिकाणच्या मांढरदेवी मंदिराचे वैशिष्ट्य असे लक्षात आले आहे की, या मंदिराची स्थापना मुस्लिमधर्मीय भक्ताने केलेली आहे. या भक्ताचे पुढच्या पिढीचे वंशज आजही या मंदिराची पूजाअर्चा करतात आणि नवरात्रात हिंदूप्रमाणे उपवास करतात. ही आगळीवेगळी सामाजिक समरसता या ठिकाणी अभ्यासावयास मिळते.

कला व क्रीडा :

या नगरीच्या कला विकासात विविध कलांची समृद्ध अशी शिल्पसृष्टी आढळून आलेली आहे. मंदिरावरील पाषाण, शिल्पकला, वाड्याच्या प्रवेशद्वारावरील लाकडावरील कोरीव काम, मंदिराच्या गाभाऱ्यातील लाकडी मेघडंबरी, काष्ठमूर्ती,

विविध देवदेवतांच्या पाषाणमूर्ती, मंदिराच्या पाषाणस्तंभावरील कोरीव शिल्पकृती ही सर्व ज्ञानसाधने कला अभ्यासकांना अभ्यासास मोठा वाव असल्याचे आढळून आले आहे. शिल्पकलेप्रमाणेच येथे गायन, संगीत, नाट्यकला उपासकांनी एकेकाळी मोठमोठी नाटके बसवून या कलेतून सामाजिक निधी उभा केला होता अशी माहिती मिळाली. ग्रामसंस्कृती असणाऱ्या क्रीडा सुविधेतील तालीम आजही येथे पहायला मिळते. कुस्ती या क्रीडा प्रकारास या नगरीत चांगले प्रोत्साहनही मिळत असल्याचे अभ्यासातून लक्षात आले.

– श्री. नारायण सखाराम गवळी

श्री छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय
श्रीगोंदा जि. अहमदनगर पिन. ४१३७०१.

मोबा. : ९४२३४३३४१९.

*